

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Denken over Rusland : Europese beschouwingen over de grote hervormingen, 1861-1881

Kern, J.H.C.

Citation

Kern, J. H. C. (2008, December 4). *Denken over Rusland : Europese beschouwingen over de grote hervormingen, 1861-1881*. *Pegasus Oost-Europese Studies*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13310>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13310>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DENKEN OVER RUSLAND

EUROPESE BESCHOUWINGEN OVER DE GROTE HERVORMINGEN, 1861-1881

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 4 december 2008
klokke 16.15 uur

door

Johan Hendrik Caspar Kern
geboren te Leiden
in 1960

Promotiecommissie

Promotor: Mw. prof. dr. M.E.H.N. Mout
Copromotor: Mw. dr. C. Musterd
Referent: Prof. dr. B. Naarden (Universiteit van Amsterdam)
Overige leden: Dr. O.F. Boele
Prof. dr. H.W. van den Doel
Prof. dr. H. Renner (Rijksuniversiteit Groningen)

DENKEN OVER RUSLAND

**EUROPESE BESCHOUWINGEN OVER DE
GROTE HERVORMINGEN, 1861-1881**

HENK KERN

Pegasus Oost-Europese Studies 15
Uitgeverij Pegasus, Amsterdam 2008

PEGASUS OOST-EUROPESE STUDIES is een serie studies op het gebied van de Oost-Europese taalkunde, letterkunde, cultuurkunde en geschiedenis onder redactie van:
prof. dr. Raymond Detrez (Universiteit van Gent)
dr. Wim Honselaar (Universiteit van Amsterdam)
prof. dr. Thomas Langerak (Universiteit van Gent)
prof. dr. Willem Weststeijn (Universiteit van Amsterdam)

Redactieadres:
Uitgeverij Pegasus
Postbus 11470
1001 GL Amsterdam
Nederland
E-mail: POES@pegasusboek.nl

© Copyright 2008 Uitgeverij Pegasus, Amsterdam
www.pegasusboek.nl

ISBN 978 90 6143 336 1/ NUR 680
ISSN 1572-0683
Bandontwerp en vormgeving MV Levievandermeer
Druk en afwerking Koninklijke Wöhrmann bv

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912), dient men zich tot de uitgever te wenden.

Ondanks alle aan de samenstelling van de tekst bestede zorg, kan noch de redactie noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade, die zou kunnen voortvloeien uit enige fout, die in deze uitgave zou kunnen voorkomen.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a database or retrieval system, or published, in any form or in any way, electronically, mechanically, by print, photoprint, microfilm or any other means without prior written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding		1
Hoofdstuk	1. De staat: autocratie en hervorming	13
	1.1 De Tsaar-Bevrijder	14
	1.2. Het lokaal zelfbestuur	60
	1.3 De rechtspraak	84
	1.4 Slot: <i>vlast</i> en <i>tsjin</i>	109
Hoofdstuk	2. De samenleving: heren en <i>narod</i>	125
	2.1 De boerengemeenschap	143
	2.2 De Russisch Orthodoxe Kerk	193
	2.3 De Russische adel	239
	2.4 Slot: de twee Ruslanden	258
Hoofdstuk	3. Het midden: geest en goed	261
	3.1 De stedelingen	266
	3.2 De opgeleide klasse	288
	3.3 De radicale intelligentsia	332
	3.4 Slot: het vacante middenveld	369
Conclusie		373
Lijst van geraadpleegde werken		379
	I Primaire gedrukte bronnen	379
	II Secundaire literatuur	382
Register		387
Summary		391
Curriculum Vitae		395

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN PIET DE BUCK (1931-1999)

INLEIDING

Dit boek is de vrucht van verwondering. Het is reeds door velen gezegd dat Rusland een wonderlijk raadsel¹ vormt, althans in elk geval voor diegenen die daar vanaf een zekere afstand zicht op proberen te krijgen. Waarnemers van buiten Rusland, bezoekers uit het Westen afkomstig van verschillende landen in Europa, hebben al sinds de zestiende eeuw hun bevindingen en hun opvattingen over het veelal onbekende rijk der tsaren in het oosten op schrift gesteld. Zij werden daar geconfronteerd met een soms veelbelovende, soms verontrustende, maar altijd verrassende realiteit. Of het nu ging om de zeden en gewoonten onder de boerenbevolking, de eredienst van de Russisch Orthodoxe Kerk, de overdaad en onderdanigheid van edelen aan het hof in het Kremlin, of om de almacht en vermetelheid van een vorst als tsaar Peter de Grote; zij troffen er zaken aan die enerzijds herkenning oproepen, want deel uitmaakten van een blanke, christelijke en verwante beschaving, maar anderzijds ook wezensvreemd leken aan de wereld waar de bezoekers vandaan kwamen, want barbaars, woest en Aziatisch. Oog in oog met de ander werden Europeanen voortdurend geprikkeld hun gedachten te vormen en hun standpunt te bepalen over Rusland. Dit enorme rijk der Russen, dat eens geregeerd werd door autocratische tsaren, toen door communistische sovjets en tegenwoordig door gekozen presidenten, blijft tot onze verbeelding spreken als een buurland op grote afstand en toch dichtbij. Tot op de dag van vandaag stelt Rusland de toeschouwers uit het Westen voor de vragen wat ervan te weten, hoe dit te kunnen begrijpen en welke houding ertegenover aan te nemen. De zoektocht naar antwoorden op dergelijke vragen vormt het thema van het onderhavige onderzoek, dat daarom de titel draagt: ‘Denken over Rusland’.

Dit thema betreft niet slechts de persoonlijke fascinatie van de onderzoeker zelf maar vooral ook een inspirerende verzameling van gedachten zoals geformuleerd

¹ Bijvoorbeeld: ‘Russia is a riddle wrapped in a mystery inside an enigma’, een uitspraak van Winston Churchill voor de Britse radio in september 1939.

leerd door vele andere onderzoekers, verkenneren en vertellers uit het verleden, die elk op hun eigen afzonderlijke manier getracht hebben om als buitenstaander vat te krijgen op Russische realiteiten en zich een beeld te vormen van hetgeen waar Rusland volgens hen voor staat. In het onderzoek staat centraal hoe en wat zij gedacht hebben over Rusland. Dit onderzoek is verricht, niet in de waan dat hiermee het raadsel op te lossen of het geheim te onthullen zou zijn, dat zou ijdelheid wezen. Wel in de hoop dat uit de gedachten over Rusland mogelijk ideeën en vondsten zullen voortkomen die ons denken over de verwante ander kunnen helpen. De gedeelde verwondering mag hier dienen als eerste aanzet tot inzicht.

Uit de veelbewogen geschiedenis van meer dan duizend jaar Rusland is in dit onderzoek gekozen voor het tijdperk van de Grote Hervormingen onder het bewind van keizer Alexander II (1855-1881) die ook wel de Tsaar-Bevrijder genoemd werd. Deze hervormingen omvatten een samenspel van afgekondigde wetten en geïnitieerde veranderingen die binnen een tijdsbestek van een tiental jaren Rusland een geheel nieuw aangezicht gaven. Hierin vormde de afschaffing van de lijfeigenschap voor de boeren in 1861 de belangrijkste hervorming, die tevens de impuls gaf aan een reeks andere hervormingen zoals de vermindering van de censuur, de invoering van lokaal zelfbestuur, de modernisering van de rechtspraak, de invoering van algemene militaire dienstplicht, de uitbreiding en verzelfstandiging van het hoger en voortgezet onderwijs, en nog tal van minder opvallende bestuurlijke reorganisaties en maatschappelijke verbeteringsplannen. Deze golf van hervormingen werd in de eerste plaats ingegeven door een bittere noodzaak daar het midden negentiende eeuw in de Krimoorlog (1853-1856) aan vriend en vijand duidelijk geworden was dat Rusland als grote mogendheid steeds verder achter dreigde te blijven bij de snelle ontwikkelingen in de rest van Europa. Teneinde het bestaande bestel in stand te kunnen houden, moest het dringend gemoderniseerd worden, zo vatte men algemeen in de kringen van de regering en haar adviseurs de situatie van Rusland op. De troonopvolger Alexander II zette zich aan deze taak, niet vanuit een ideologisch streven het autocratische systeem fundamenteel te willen veranderen om van Rusland een westers land te maken, maar vanuit *Realpolitik* streven de kracht en eigenheid van Rusland tegenover het Westen met hernieuwde energie te kunnen bewaren. De hervormingen waren in

essentie conservatief van aard en gericht op het Russische staatsbelang. Maar de gevolgen voor de Russische samenleving bleken, onbedoeld of niet, toch zeer ingrijpend en wellicht zelfs revolutionair te noemen. Of historici deze periode later hebben willen duiden als doorbraak van het kapitalisme, of als een begin van een liberaliseringproces, of als een van bovenaf geleide modernisering,² in elk geval kwam de geschiedenis van Rusland na een decennialange periode van reactionaire verstarring weer in beweging. En dat riep vragen op.

De reden voor de keuze van dit tijdperk van de Grote Hervormingen als de focus voor het onderzoek naar het denken over Rusland is dat juist in deze periode de verhouding van Rusland tot Europa op een nieuwe wijze gedefinieerd werd, zowel van Russische als van Europese zijde. In Rusland trachtte men de toenmalige samenleving te moderniseren en het autocratisch staatsbestel aan te passen met behulp van westerse voorbeelden, zodat het land opgewassen kon blijven tegen de politieke, economische en militaire uitdagingen die de westerse vooruitgang voor Rusland kennelijk inhield. Het Westen vormde op die manier zowel het positieve als het negatieve oriëntatiepunt van de Grote Hervormingen. In het Westen zelf onderkende men de tekenen van verandering en modernisering in Rusland, en vermoedde men hierin ook een herziening van Ruslands opstelling, zonder dat de implicaties hiervan meteen te eenduidig uit te leggen waren als convergent of divergent ten opzichte van het Westen. Het nieuwe Rusland gaf zo aan het Westen tegelijkertijd signalen af van toenadering en verwijdering. Voor beide kanten

² De literatuur over de Grote Hervormingen is inmiddels uitgegroeid tot een immense hoeveelheid. Het is hier niet de plaats om daar een compleet overzicht van te geven. In dit onderzoek is de recente geschiedschrijving gebruikt als achtergrond waartegen de eigentijdse beschrijvingen door ooggetuigen worden afgezet. Waar nodig ter verantwoording van het betoog zijn bibliografische verwijzingen naar de literatuur in de noten toegevoegd. Als algemene achtergrond hebben gediend: W.B. Lincoln, *The Great Reforms. Autocracy, bureaucracy and the politics of change in Imperial Russia* (DeKalb 1990), B. Eklof, J. Bushnell en L. Zakharova eds., *Russia's Great Reforms 1855-1881* (Bloomington 1994), T. Taranovski ed. *Reform in modern Russian history: progress or cycle?* (Cambridge 1995), D. Beyrau, I. Čičurov en M. Stolleis eds., *Reformen im Russland des 19. und 20. Jahrhundert: westliche Modelle und Russische Erfahrungen* (Frankfurt am Main 1996), L. Zakharova, 'The reign of Alexander II: a watershed?' in D. Lieven ed., *The Cambridge history of Russia*, deel 2, *Imperial Russia, 1689-1917* (Cambridge 2006) 593-616, en E. Radzinsky, *Alexander II. De laatste grote tsaar* (vert. uit het Engels; Amsterdam 2006).

betekende deze periode een onzekere heroriëntatie van de wederzijdse verhoudingen, niet eens zozeer in de concrete diplomatieke zin van het woord (deze periode werd gekenmerkt door stabiliteit en machtsevenwicht) als wel in de meer overdrachtelijke cultuurfilosofische zin van het woord. Wat in deze periode ter discussie stond, was – afgezien van alle praktische maatregelen en gebeurtenissen in Rusland – de eigen identiteit en het onderscheid tot de ander. De Grote Hervormingen openden een nieuw perspectief op elkaar. In dit opzicht vormde het tijdperk van de Grote Hervormingen één van de cruciale momenten in de verhouding tussen Rusland en Europa.

Het bewind van Alexander II is ook een periode geweest van groot historisch belang voor de ontwikkeling van Rusland zelf. Het gaat hier om de meest ingrijpende hervorming van het land sinds de rationalistische herinrichting van het Russische rijk onder Peter de Grote (1682-1725) en voorafgaand aan de communistische sprong voorwaarts door de Russische Revolutie van 1917. Het is opvallend te noemen dat deze periode toch relatief weinig aan bod is gekomen in de literatuur over de westerse beeldvorming over Rusland. De voorgaande periode van begin negentiende eeuw waarin Rusland eerst onder tsaar Alexander I (1801-1825) als overwinnaar van Napoleon en bevrijder van Europa en vervolgens onder tsaar Nicolaas I (1825-1855) als gendarme van Europa en bolwerk van reactie te boek stond, is ruimschoots gedocumenteerd. Het was in de aanloop naar de Krimoorlog dat Rusland door voor- en tegenstanders meer en meer werd afgeschilderd als de antithese van het Westen, wat gestalte kreeg in een golf van russofobe en russofile geschriften in Europa.³ Daarnaast heeft de periode van eind negentiende en begin twintigste eeuw de aandacht van onderzoekers getrokken, en dan met name gericht op de westerse reacties op en beeldvorming over de ontketening sinds 1905 van een revolutie in Rusland. De opkomst van het socialisme en de verbitterde strijd met de autocratie vormden toen in de ogen van talrijke toeschouwers uit

³ J.H. Gleason, *The genesis of Russophobia in Great Britain. A study of the interaction of policy and opinion* (Cambridge en Londen 1950), D. Groh, *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur Europäischen Geistesgeschichte* (Neuwied 1961), M. Cadot, *La Russie dans la vie intellectuelle française 1839-1856* (Parijs 1967) en H. Kern, 'Met eigen ogen aanschouwd. Drie heren in het Rusland van Nicolaas I', *Leidschrift* 5/2 (1989) 47-71.

Europa en Amerika een uniek drama, een fascinatie die ook in verschillende geschiedkundige werken van later tijd het onderwerp van studie geworden is.⁴

Maar de tussenliggende periode van de jaren 1860 tot de jaren 1880 was een tijdperk van heroriëntatie, van mogelijke convergentie of misschien toch van divergentie tussen Oost en West. Dit leverde in Europa veel minder extreme reacties op, vergeleken met wat de vermeende dreiging van het Russische gevaar in de Krimoorlog of in de revolutie heeft teweeggebracht. Wellicht is het daarom dat in het historisch onderzoek naar de beeldvorming over Rusland de Grote Hervormingen een minder prominente plaats innemen. Hierin is een extra reden gelegen juist deze periode uit te willen lichten. Een nieuw tijdperk van ontspanning en normalisering van de relaties met Europa opende ook de mogelijkheid voor een andere manier van kijken naar Rusland. De Nederlandse emeritus hoogleraar Russische geschiedenis Bruno Naarden heeft in dit verband over de nieuwe generatie Ruslandkenners eerder al het volgende opgemerkt: 'It was the intention of these people to furnish reliable information about Russia based on profound study and objective observation. With their often pioneering work they laid the basis for modern Western Russian scholarship, although they were not free from nationalistic feelings and the tendency towards broad generalizations which was so much a part of their time.'⁵ Het loont de moeite deze mensen en hun ideeën nu eens aan een onderzoek te onderwerpen.

In het belangrijkste en meest alomvattende overzicht van het Europese denken over Rusland, *Russia under western eyes* (1999) van de hand van de Amerikaanse cultuurhistoricus Martin Malia, wordt de periode die begint met de Grote Hervormingen en duurt tot de Russische Revolutie voorgesteld als een tijdperk van integratie van het Europese vooruitgangsproces in Rusland en van assimilatie van

⁴ J.W. Bezemer, *De Russische Revolutie in westerse ogen. Stemmen van ooggetuigen, maart 1917-maart 1918* (Amsterdam 1956) en B. Naarden, *Socialist Europe and revolutionary Russia: perception and prejudice 1848-1923* (Cambridge 1992) en I.B. Neumann, *Russia and the idea of Europe. A study in identity and international relations* (Londen en New York 1996).

⁵ Naarden, *Socialist Europe and revolutionary Russia* 35.

de Russische beschaving in de familie van Europese naties.⁶ Malia plaatst dit tijdperk in een drie eeuwen lange golfbeweging vanaf Peter de Grote tot aan het einde van de Sovjetunie waarin het westerse beeld van Rusland gefluctueerd heeft tussen hoop en vrees, oftewel tussen een witte legende van Rusland als het land van belofte waar westerse idealen gerealiseerd zouden kunnen worden, en een zwarte legende van Rusland als het land dat een vreemde en barbaarse bedreiging zou inhouden voor westerse waarden.⁷ Dit patroon van westerse beeldvorming werd volgens hem niet in de eerste plaats bepaald door de geopolitieke realiteiten van de verhouding met Rusland maar vormde vooral een weerspiegeling van het cultureel ideologische klimaat binnen Europa dat in Rusland het voorwerp vond om de eigen wensen en angsten op te projecteren. De objectieve status van Rusland als mogendheid werd in sterke mate beïnvloed door de subjectieve perceptie van Rusland als beschaving. De witte legende bloeide op in de achttiende eeuw, toen het verlicht despotisme van de Russische tsaren een gunstige beoordeling kreeg in Europa als wegbereider van rationalisme en orde. De omslag naar de zwarte legende volgde in de vroege negentiende eeuw, toen Rusland zich ontpopte als enige handhaver van autocratie en tegenstrever van westers constitutionalisme. In de twintigste eeuw leefden beide legenden tegenstrijdig naast elkaar voort in Sovjet-Rusland dat door sommigen in het Westen geïdealiseerd werd als de verwezenlijking van een utopische heilsverwachting en dat door anderen juist gedemoniseerd werd als een totalitaire bedreiging van de wereldvrede. De *Sonderweg* van Rusland heeft zich in het Westen geleend voor de meest fantastische, utopistische en extremistische projecties. Het is juist in de tussenliggende periode van de Grote Hervormingen tot de Eerste Wereldoorlog dat beide legenden naar de achtergrond verschoven, en dat het westerse beeld van Rusland genuanceerder en verfijnder werd tot aan het punt dat het een normaal Europees land in wording leek, 'if not exactly as a brother, then at least as one of the pack'.⁸

In het schema van Malia wordt het hier te onderzoeken denken over Rusland

⁶ M. Malia, *Russia under western eyes, from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* (Harvard, Cambridge en Londen 1999) 167-191.

⁷ Ibidem 9-10.

⁸ Ibidem 191.

in het tijdperk van de Grote Hervormingen apart gezet als een onderbreking in een lange Europese continuïteit van mystificaties over Rusland. Hij beweert dat voor het eerst sinds het aantreden van Peter de Grote en het verschijnen van Rusland op het Europese toneel westerse opiniemakers zich een realistische voorstelling probeerden te maken van het land, door er langdurig in rond te reizen, de taal te leren, contacten aan te knopen, veldonderzoek te doen en zich te verdiepen in de interne toestanden van het rijk.⁹ Zij werden volgens Malia niet langer gehinderd door de eigen culturele identiteitscrisis (als gevolg van de Franse Revolutie) of door de angst voor een mogelijke overheersende rol van Rusland (als de Gendarme van Europa). In de tweede helft van de negentiende eeuw konden Europeanen daarom vanuit een comfortabel zelfvertrouwen over de merites van de westerse vooruitgang, onbevreesd en onbevangen de blik werpen op het oosten. Dit leverde hoogwaardige en informatieve werken op, die ook doorsijpelden in de populaire bladen en zodoende een tegenwicht konden bieden aan de stereotiepen en mythen over Rusland van voordien. Op grond van een vrij beperkt aantal voorbeelden komt Malia dan tot de stelling dat in de tijd voorafgaand aan de Russische Revolutie, bij uitzondering in de moderne Russische geschiedenis, ongeacht bepaalde nuanceverschillen tussen beschouwingen over Rusland door liberalen, socialisten en nationalistten, in het Westen een consensus tot stand kwam dat Rusland niet meer als model of ideaal kon dienen voor Europa maar dat het wel op belangstelling en sympathie kon rekenen voor het proces van zijn vooruitgang.¹⁰ ‘To the majority of Westerners... Russia appeared no longer as an alien world but rather as an extension of their own civilization, though still in a immature stage of development.’¹¹ Malia verbindt het ontstaan van een realistischer visie op Rusland met het herkennen van Ruslands vooruitgang als onderdeel van de westerse beschaving.¹² In het onderzoek zal dit verband ter discussie gesteld worden. Het staat

⁹ Ibidem 179-180.

¹⁰ Ibidem 182.

¹¹ Ibidem 175.

¹² Deze gedachte is voor het betoog van Malia van grote betekenis, omdat hij hier aan het eind van zijn boek in de conclusie op teruggrijpt bij de beschrijving en beoordeling van de nieuwe situatie na de val van de Sovjetunie in 1991. Met het einde van het communisme – dat door hem als anti-

nog te bezien of de Europese gedachten over Rusland onder indruk van de Grote Hervormingen werkelijk zo naadloos samenvloeiden en uitmondde in het idee van convergentie.

De categorie van bronnenmateriaal die aan dit onderzoek ten grondslag ligt, omvat de boekwerken van niet-Russische auteurs uit verschillende delen van Europa, van Schotland tot Roemenië, die zich in het Rusland van de Grote Hervormingen hebben verdiept en die daarover buiten Rusland gepubliceerd hebben voor een Europees lezerspubliek in de periode van circa 1860-1890. De keuze is gemaakt voor boekwerken, omdat deze categorie teksten als gezaghebbend en toonaangevend beschouwd kan worden in de vorming van de publieke opinie. Vaak zijn delen uit de hier bestudeerde boekwerken eerder verschenen in zogenaamde dikke tijdschriften zoals de *Revue des deux mondes* of de *Deutsche Rundschau* om vervolgens gebundeld te worden in een naslagwerk van blijvender aard. In andersoortige teksten uit deze periode over dit onderwerp wordt als bewijspplaats ook veelal verwezen naar het soort boekwerken zoals hier bestudeerd. De auteurs van deze werken mogen daarom gelden als autoriteiten op hun gebied, als de Ruslandkenners van hun tijd. Hun visie op Rusland was relatief het best geïnformeerd en deze zal voor het serieus geïnteresseerde publiek in Europa ook in sterke mate beeldbepalend zijn geweest. Voor de praktische uitvoering van het onderzoek naar deze categorie van boekwerken en auteurs heb ik mij beperkt tot de boeken verschenen in het Engels, Duits, Frans en Nederlands, voor zover terug te vinden in de grote wetenschappelijke bibliotheken van Nederland. In de navolgende beschrijving komen de typerende voorbeelden hiervan aan bod.

westerse dwaalleer wordt opgevat – en de introductie van liberalisme, kapitalisme en democratie is Rusland volgens hem teruggebracht in de schoot van de westerse beschaving. Dit maakt in het Westen ook weer een beter begrip en ‘normaal’ beeld van Rusland mogelijk. (p. 411-412) In het betoog van Malia blijken convergentie en assimilatie de normatieve standaard te zijn waaraan niet alleen het westerse beeld van Rusland wordt afgemeten, maar ook de geschiedenis van Rusland zelf. Dit heeft hem in recensies van zijn werk, ondanks alle waardering voor zijn eruditie, ook wel het verwijt van reductionalisme en vooringenomenheid opgeleverd. Vgl. R.E. McGrew, ‘Russia’s Europe: Europe’s Russia 1700-1991’, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 48/3 (2000) 339-446 en S.A. Smith, ‘Review of Mala; Borisov et al.’, *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian history* 1/3 (2000) 586-596.

Europese werken over Rusland vormen tezamen het uitgangspunt van dit onderzoek maar mogen alle niet klakkeloos onder één noemer worden gebracht. Hoe algemeen de uitspraken over Rusland in deze werken soms ook kunnen klinken, zij krijgen pas betekenis tegen de achtergrond van hun specifieke context. Een uitspraak van een waarnemer mag niet los van zijn context tot een onderzoeksfeit worden verheven, want een waarneming behoort bij een perspectief. Niet alleen neemt elke waarnemer een eigen positie in als persoon afhankelijk van zijn tijd, plaats, afkomst en karakter, maar ook draagt zijn waarneming het stempel van de samenleving van wie en voor wie deze waarneming bedoeld is. Dit is ook terug te lezen in de vele variaties tussen de werken wat betreft de onderwerpen, benaderingswijzen en doelstellingen. Daarom is hier getracht enerzijds een gecombineerd beeld samen te stellen uit de verschillende getuigenissen van Europese auteurs over Rusland en anderzijds de afzonderlijk achtergronden van deze auteurs vast te stellen aan de hand van de in biografische lexicons en secundaire literatuur beschikbare gegevens over hun leven en werk.¹³ Naast algemene historische kennis over de hervormingen in Rusland is ook deze persoonsgebonden informatie over de auteurs voor het onderzoek noodzakelijk om de woorden van de waarnemers te kunnen duiden en verklaren. De persoonsbeschrijvingen van de auteurs zijn daarom verweven in het overzicht van hun werken. Het gaat hier niet alleen om wat zij zeggen en waarover, maar ook om van waaruit zij dat zeggen en waarom.

De Europese beschrijvingen van Rusland zijn in meer dan één zin als bespiegelingen te beschouwen. Buitenlandse toeschouwers presenteerden een reflectie van de zaken die hun in Rusland als bijzonder opvielen. In dit opzicht was hun verslag van de ontwikkelingen die daar plaatsvonden een afspiegeling. Maar tegelijkertijd gingen zij in Rusland op zoek naar die zaken die aanspraken vanuit westerse verwachtingspatronen. Als beoordelaars van buitenaf presenteerden zij een projectie van hun eigen Europese beschaving op het vreemde land van waarneming. Bewust of niet spiegelde zij daarmee iets van zichzelf aan Rusland voor. Voorspiegelen en

¹³ Afgezien van de gangbare biografische woordenboeken, encyclopedieën en naslagwerken is voor dit doel van onschatbare waarde geweest de per land gemaakte verzamelingen van oude historische biografieën die heruitgegeven zijn in diverse series als 'biografische index' op microfiche door K.G. SAUR Verlag in München, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

afspiegelen liepen door elkaar heen en beïnvloedden elkaar wederzijds in het westerse denken over Rusland. In de methode van aanpak in het onderzoek is getracht hiermee rekening te houden door de uitspraken van Ruslandwaarnemers te beschrijven, te vergelijken en te ontleden met het oog op deze beide aspecten van het studieonderwerp. Wat vertellen zij over Rusland en over Europa?

Door de opmerkelijke vermeerdering van kennis over Rusland in Europa gedurende de periode hier in beschouwing werd het beeld ervan ook gecompliceerder. Met name de veelvuldige interne geleiding van het naar buiten toe eens zo monolithisch ogende tsarenrijk werd in de toenmalige beschrijvingen beter zichtbaar gemaakt. Het ontwaren van deze *Vielschichtigheid*¹⁴ van Rusland heeft in het hierna volgende overzicht gediend als ordeningsbeginsel in drie hoofdelementen. Eerst komt de staat aan bod als de initiatiefnemer van bovenaf, het domein van waaruit zowel hervormingen als tegenmaatregelen ontspringen. Vervolgens komt de bevolking in beeld die bij de hervormingen betrokken raakt en van onderaf heel verschillend reageert op de veranderingen. Ten slotte komt het tussen staat en volk geplaatste middenveld onder de aandacht dat in de dynamische relatie tussen beide uitersten een nog onbestemde maar wellicht toch ook bepalende rol zou kunnen spelen. Binnen deze drie hoofdelementen vindt een verdere onderverdeling plaats om de interne diversiteit en onderlinge relaties tot uitdrukking te laten komen. Hoe nader de Europeanen tot Rusland kwamen, hoe meer facetten zij ervan ontdekten. Dat gegeven heeft hier tot leidraad gediend.

Dit onderzoek naar het denken over Rusland is bedoeld als een bijdrage aan het vakgebied van de ideeëngeschiedenis. Het is een poging het ontstaan en de verandering van Europese beschouwingen en opvattingen uit het verleden na te gaan teneinde de wortels te ontwaren van denkbeelden die ons begrip van Rusland tot op heden kleuren. Een studie van ideeën in Europa over landen naast of buiten Europa raakt tevens aan drie andere vakgebieden: de imagologie, de letterkunde en de studie van internationale betrekkingen. Het onderhavige onderzoek bevindt zich binnen de grenzen van deze drie raakvlakken. Dat wil zeggen dat hier gekozen is drie disciplinaire beperkingen in acht te nemen ter afbakening van het onderzoek.

¹⁴ De term komt van Heiko Haumann, *Geschichte Russlands* (München 1996).

Ten eerste betreft deze beperking het recentelijk zo genoemde vakgebied van de imagologie, of zo men wil beeldvormingskunde. Het neologisme ‘imagologie’ duidt aan de studie van de perceptie en beeldvorming zoals deze in literaire vorm tot uitdrukking komen bij de ene nationaliteit over een andere nationaliteit.¹⁵ Waar de imagologie de beschreven werkelijkheden in hoge mate relateert als kunstmatige constructies en zich vooral toelegt op de analyse van het wordingsproces, de contextualiteit en de intertextualiteit van beschrijvingen als onderdeel van een literair discours,¹⁶ ligt in dit onderzoek het accent toch meer op de inhoud van de beschrijvingen en op wat deze aan kennis en begripkaders over het beschrevene naar voren kunnen brengen. Het perspectief van de imagologie is gericht vanuit de waarneming op de waarnemer, terwijl hier omgekeerd het perspectief uitgaat van de waarnemer en gericht is op de waarneming. Daarom zijn in dit onderzoek het conceptueel programma en het theoretisch apparaat van de imagologie buiten beschouwing gelaten. De tweede zelfbeperking heeft hiermee nauw verband. In de imagologie houdt men zich namelijk in hoofdzaak bezig met literaire beschrijvingen van de ander, en het vakgebied wordt dan ook opgevat als een onderdeel van de letterkunde.¹⁷ Bovendien, in het geval van de groeiende belangstelling voor Rusland in Europa tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw speelt de letterkunde, in het bijzonder de ontdekking van de klassieke Russische romans, een onmiskenbaar grote rol.¹⁸ Toch is er in deze studie juist voor gekozen het denken over Rusland niet te onderzoeken vanuit werken van literaire fictie maar vanuit werken die een beschrijving beogen te zijn van maatschappelijke realiteiten. De westerse receptie van de Russische literatuur, hoewel dit op zichzelf genomen een thema van eminent belang is, moet hier buiten beschouwing blijven omdat het perspectief van dit onderzoek niet letterkundig maar

¹⁵ M. Beller en J. Leerssen, eds., *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey* Studia Imagologica, Amsterdam studies on cultural identity 13 (Amsterdam en New York 2007) xiii.

¹⁶ J. Leerssen, ‘Imagology: history and method’ in: *ibidem* 17-32, aldaar 26-30.

¹⁷ E. Mehnert, ed., *Russische Ansichten – Ansichten von Russland Festschrift für Hugo Dyserinck* Studien zur Reiseliteratur- und Imagologieforschung, Band 7 (Frankfurt am Main enz. 2007) 16-17, passim.

¹⁸ B. Naarden en J. Leerssen, ‘Russians’ in: Beller en Leerssen, *Imagology* (2007) 226-229, aldaar 228.

historisch van aard is. De derde hier gehanteerde beperking heeft betrekking op de geschiedwetenschap zelf. De verhouding tussen Rusland en Europa is een onderwerp dat zich laat benaderen vanuit een wat men zou kunnen noemen realistische hoek, gericht op de politieke en economische betrekkingen tussen verschillende landen en regeringen, als ook vanuit een meer idealistische hoek, gericht op de beeld- en gedachtevorming over en weer. Het is op dit laatste aspect dat in dit onderzoek het accent gelegd is. Daarom zullen de verschillende Europese opinie-makers die hier aan het woord komen weliswaar in hun politiek-maatschappelijke context geplaatst worden, maar zij zullen niet beschouwd worden als een afgeleide van het eigen regeringsbeleid of van de discussies daarover. In de hiernavolgende beschouwing staat de geschiedenis van de Europese denkbeelden over Rusland als zodanig centraal en niet de uitwerking hiervan op de internationale betrekkingen van Europa. Kortom, het is binnen deze grenzen dat de focus van aandacht in het onderzoek is gericht.

In dit werk gewijd aan het denken over Rusland heb ik bovenal geprobeerd naar voren te brengen wat erop aankomt, en terug te brengen tot een lager plan wat slechts bijkomstig is. Ik heb een samenstelling gemaakt van de meest aansprekende voorbeelden die laten zien hoe dit denken in boeken gestalte heeft gekregen voor het nageslacht. Deze tegenwoordig veelal vergeten verhalen van de Europese waarnemers uit het verleden over het Rusland van Alexander II wil ik hier niet presenteren als een uitstalling van antiquarische rariteiten maar als waardevolle bronnen die een betekenis in zich dragen voor het begrip van de ander en voor het begrip van onszelf. De trekken die deze eerste Ruslandkundigen in het onderwerp van hun fascinatie ontdekten en benoemden, kunnen medebepalend zijn geweest voor onze moderne beeldvorming. Het bestuderen van de oorsprong daarvan kan ons verder helpen met het verhelderen van het zicht op het onbekende land dat ons niet loslaat. In laatste instantie heb ik dit werk bedoeld als aanmoediging tot nadere kennismaking.

HOOFDSTUK 1

DE STAAT: AUTOCRATIE EN HERVORMING

‘Russia is at this moment in a state of transition, and the new condition of things is not yet properly organized.’¹ De Schotse journalist Donald Mackenzie Wallace (1841-1919) drukt hiermee zijn lezers in 1877 op het hart niet te haastig te oordelen over de grote veranderingen die zich in zijn tijd voltrokken in Rusland. De introductie van liberalisme en kapitalisme alsmede de vorming van een middenklasse zouden voor het tsarenrijk een ‘gigantische stap in de goede richting’ moeten zijn. Maar de ongelukkige reiziger en onderzoeker die genoodzaakt is zijn ogen en verstand te gebruiken, ondervindt enige moeilijkheid bij het inpassen van de objectieve feiten in de a priori formules, zo heeft Wallace ervaren tijdens zijn zesjarig verblijf in Rusland tussen 1870 en 1876. Vele groepen zijn ontevreden en nergens treft men zo veel ziekte, dronkenschap, demoralisatie en ellende aan als in de nieuwe arbeiderswijken. Met deze constatering wil de schrijver geen pleidooi houden tegen modernisering en voor een terugkeer naar ‘primitief barbarisme’. Wel vestigt hij de aandacht op het ambivalente karakter van de ontwikkelingen in Rusland: ‘All great changes produce a mixture of good and evil, and at first the evil is pretty sure to come prominently forward.’²

Wallace concentreert zich daarom bij voorkeur op *fact-finding* en waagt zich liever niet aan generalisaties. De Franse geleerde Anatole Leroy-Beaulieu (1842-1912), die ongeveer gelijktijdig met Wallace vanaf 1872 vele jaren lang reizen naar Rusland maakte, gaat nog een stap verder door de ongewisheid en openheid van de nieuwe situatie in Rusland te laten doorwerken in zijn overigens buitengewoon alomvattende driedelige tableau over wat hij noemt het rijk der tsaren en de Russen: ‘Le lecteur trouvera peut-être parfois dans ces tableaux une

¹ D.M. Wallace, *Russia* deel 1 (Londen, Parijs en New York 1877) 158-159.

² Ibidem.

sorte d'hesitation de la main, un dessin trop peu arrêté, trop de dégradations d'ombre et de lumière; dans quelques pages il croira même découvrir certaines incohérences et comme d'apparentes contradictions.³ De auteur wil zich hier niet voor verontschuldigen, want het is zijn bewuste keuze niet af te gaan op vooringenomen ideeën of een systeem te hanteren dat de complexiteit en wisselende kleuren van zijn beeld tekort zou doen. Hij erkent dat een eenzijdige benadering allicht meer reliëf en glans aan zijn verhaal had kunnen geven maar het zou daarmee minder waarheid bevatten. Het cruciale punt is voor Leroy-Beaulieu dat het contemporaine Rusland ver verwijderd is van de eenheid en eenvoudigheid in wetten en gebruiken, in de staat en in de natie, zoals die in de eerste helft van de negentiende eeuw het land onderscheiden hadden. 'La Russie actuelle, la Russie des réformes est un pays où tout est en voie de changement sans que, en aucun domaine, la transformation soit encore achevée... De là, pour l'étranger, la difficulté de décrire la Russie nouvelle: les inconséquences, les contradictions qu'on est tenté de rejeter sur l'écrivain sont le fait du pays, du gouvernement et d'une époque de transition.'⁴ De tegenstrijdigheden van Rusland vormen dan ook het leidmotief van zijn werk.

1.1 De Tsaar-Bevrijder

Voor Europese Ruslandwaarnemers was het dus buitengewoon spannend wat zich daar in het Rusland van tsaar Alexander II (regeerde 1855-1881) vanaf het einde van de Krimoorlog in 1856 aan veranderingen afspeelde. Behalve de twee grootste experts Wallace en Leroy-Beaulieu richtten tientallen journalisten, geleerden en andere geïnteresseerden hun blik op de interne ontwikkeling van het Russische keizerrijk. Hoewel zij zeer verschillend te werk gingen met ieder zijn eigen informatiebronnen en aandachtsgebieden en ook zeer verschillend oordeelden over wat zij zagen, zijn hun geschriften alle doordrongen van een diep besef dat Rusland na jaren van stilstand en achteruitgang in beweging gekomen is. De macht van de tsaar speelt hierin een centrale rol, want het initiatief voor wat in de loop van de

³ 'Préface' in: A. Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars et les Russes* 3 delen (Parijs 1881-1889) ix.

⁴ Ibidem x-xi.

jaren 1860 betiteld werd als de Grote Hervormingen ging uit van de autocratie.

De nederlaag op de Krim wordt door de meeste van de toenmalige auteurs aangewezen als de directe aanleiding voor veranderingen en als de prikkel tot renovatie van het keizerrijk. De gelijktijdige opvolging van de regerende tsaar Nicolaas I (regeerde 1825-1855) door zijn zoon Alexander II schiep bovendien de ruimte voor een nieuw begin. De veranderingen in het rijk begonnen van bovenaf. In dezen stemmen alle auteurs overeen, ondanks de zeer verschillende opvattingen over de impact van de hervormingen en de reacties die zij teweegbrachten van onderaf. De verklaring voor het in beweging komen van de autocratie wordt gezocht in twee richtingen: het was voor de tsaar onmogelijk geworden om voort te gaan op de reactionaire koers van Nicolaas I en in de natie was een elite van jonge enthousiastelingen opgestaan met hoge aspiraties over de verlichting van Rusland.⁵

Zo beschrijft dr. Franz/Franjo/Fran Jurjevic Celestin (1843-1895) – van origine een Sloveense Oostenrijker en in de periode tussen 1869 en 1873 werkzaam als leraar klassieke talen aan gymnasia in Vladimir, Charkov en in andere plaatsen van het Russische rijk – hoe de ‘zelf gekroonde beschermer van Europa’ Nicolaas ontwaakt uit zijn trotse ‘despotendroom’. Door de militaire nederlaag zijn het zelfvertrouwen en het hart van de tsaar gebroken; en als gevolg van de onbeperkte uitgave van papiergeld, de beëindiging van buitenlandse kredieten en de hoge oorlogskosten vangt een periode aan van financiële crisis die nawerkt tot in de jaren waarin Celestin in Rusland verblijft. Na het dieptepunt in 1855 veert Rusland op met de komst van vrede en een nieuwe vorst. Rusland ademt vrijer en de hoop herleeft. De ingehouden wensen en verlangens van de bevolking komen los in deze tijd, vertelt Celestin.⁶ De Deense letterkundige Georg Brandes (1842-1927) gaat jaren later zelfs zo ver de nederlaag op de Krim een ‘verlossing’ te noemen.⁷ Want ondanks Alexanders diep ingeprinte respect voor zijn vader Nicolaas ziet hij zich bij zijn troonsbestijging gedwongen de meest absurde regels uit diens

⁵ O.a. A. Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars et les Russes* deel 1, *Le pays et les habitants* (Parijs 1881) 398-400, Wallace, *Russia 2* (1877) 198-199 en 203-204.

⁶ F.J. Celestin, *Rusland seit der Aufhebung der Leibeigenschaft* (Laibach 1875) 55-57.

⁷ G. Brandes, *Impressions of Russia* (Deens van 1888; Londen 1889) 116.

‘systeem’ met betrekking tot de censuur te herzien. Dit is het startsein voor een vrij én roekeloos zelfonderzoek in de natie naar begane blunders en bestaande misstanden. De plotselinge blootstelling van de onwetende en ontvankelijke jeugd van Rusland aan een grotere mate van vrijheid zorgt voor een ‘orgie van ideeën’ over veranderingen en vooruitgang.⁸ Het einde van Nicolaas’ repressieve systeem ‘produced an intellectual movement and a moral revival which has led to gigantic results’, stelt Wallace. Waar voordien de publieke opinie gekenmerkt werd door berusting en onverschilligheid, toont zij nu verontwaardiging en een oprecht streven naar de waarheid, hoewel Wallace net als Brandes het gevaar van euforie en overdrijving signaleert.⁹

Het probleem met ‘het systeem van Nicolaas’ was volgens de meeste Europese commentaren gelegen in het blinde geloof van de tsaar in zijn theoretisch ongelimiteerde almacht waarmee hij oprecht dacht in Rusland wonderen te kunnen verrichten en het in elk geval te zullen behoeden voor revolutionaire bedreigingen van buitenaf. Zolang Rusland als keizerrijk in het buitenland geacht en gevreesd werd, bleef de autocratische mythe in stand en accepteerde de meerderheid in de hogere lagen van de bevolking dat zij monddood gemaakt was. Maar de pijn van de nationale vernedering in 1855 maakte hier een einde aan. Alle offers aan de militaire en autocratische macht bleken tevergeefs geweest. De nederlaag betekende in de eerste plaats een politieke catastrofe. ‘Nicholas never suspected that a ruler, however well-intended, energetic, and legally autocratic he may be, can do little without the cooperation of his people.’¹⁰ Dit inzicht drong nu door tot de hoogste kringen en noodzaakte Alexander tot een nieuwe definiëring van zijn positie. Voor het behoud van de autocratie leek alles te moeten veranderen.

De unanimiteit over het falen van Nicolaas’ systeem impliceerde geenszins het bestaan van heldere en precieze ideeën bij de Russen over hoe het dan wel moest en wat er hervormd moest worden. Zowel de liberale als de conservatieve stromingen in de Russische elite droegen een impulsief en oppervlakkig karakter en hadden plan noch doel. Deze observatie brengt een aantal van de westerse beschou-

⁸ Ibidem 115.

⁹ Wallace, *Russia 2* (1877) 199, 217 en 222-224.

¹⁰ Ibidem 202.

wingen op de onmogelijkheid van Alexanders positie. De autocratie vormt enerzijds een traditioneel bolwerk tegen veranderingen zoals onder Nicolaas het geval was, maar anderzijds is de absolute macht van de tsaar eeuwenlang de eerste voorwaarde voor en initiator geweest van de hervorming en vooruitgang van Rusland, brengt Leroy-Beaulieu in dit verband in herinnering.¹¹ Hij is hiermee één van de eersten die de paradox signaleert dat de autocratie de onmisbare drijfveer is achter de hervormingen en tegelijkertijd het grootste obstakel zodra hun gevolgen de autocratie gaan bedreigen.¹² Alleen de tsaar is volgens hem immers vrij om te handelen naar believen, want hij wordt niet gehinderd door gevestigde instituties en kan ‘met grote houwen’ het bestaande afbreken en een geheel nieuw bouwwerk opzetten. Via deze revolutionaire methode heeft Peter de Grote (regeerde 1682-1725) aan Rusland een glorieuze toekomst gegeven. Maar die situatie is nu anders geworden. ‘Le pouvoir absolu, qui durant cette longue période a été la première condition du progrès, s’est par ses propres succès rendu insuffisant: en accomplissant le glorieux legs de Pierre le Grand, l’autocratie devait elle-même se mettre en question.’¹³ De autocratie is niet langer meer de enige ‘agent du progrès’. Zij brengt het immense mechanisme weliswaar in beweging, maar de voortstuwing komt steeds meer van onderaf. De Russische beschaving werd tot voor kort gevormd langs de weg van oekazen zonder directe participatie van de natie. Inmiddels is de natie de jaren van bevoogding voorbij en wenst betrokken te worden bij het beschavingswerk. ‘Aussi le règne d’Alexandre II peut-il être regardé comme la clôture d’un long cycle historique, le cycle des *réformes autocratiques* (mijn cursivering).’¹⁴

Juist vanwege het door Leroy-Beaulieu genoemde autocratische karakter van de hervormingen was de persoonlijkheid van de keizer van doorslaggevend belang bij de aanzet ertoe. Toen groothertog Alexander Nikolajevitsj op 18 februari 1855 de troon besteeg als keizer Alexander II, was hij inmiddels zesendertig jaar oud en

¹¹ A. Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars et les Russes* deel 2, *Les institutions* (Parijs 1882) 288-289.

¹² Vgl. M. Raeff, ‘Introduction’ in: Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars et les Russes* (heruitgave van de 4e editie 1897-1898; Parijs 1990) lii-liiii.

¹³ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 1 (1881) 264.

¹⁴ Ibidem 265.

grondig voorbereid op zijn taak. Zijn opvoeding en opleiding hielden het midden tussen de strenge militaire geest van zijn vader en de mildere humanistische geest van zijn leermeester, de romantische dichter Vasili Zjoekovski (1783-1852). Op zijn rondreizen door Rusland, Europa en Siberië had hij zich meer dan zijn voorgangers rechtstreeks op de hoogte gesteld van de bijzondere situatie in zijn land. Hij oefende diverse adviserende en bestuurlijke functies uit in de regering van zijn vader en stond daarin bekend om zijn volgzame en behoudende opvattingen. Zijn huwelijk in 1841 met een prinses van Hessen-Darmstadt (1824-1880), nadien Maria Alexandrovna genaamd met wie hij zes kinderen kreeg, was niet gelukkig maar paste bij zijn positie als toekomstig keizer. Uit niets was bij de troonopvolger een bijzondere aanleg of gedrevenheid tot een missie als hervormer of bevrijder gebleken voordat hij aantrad, maar zijn kennis van zaken en open geesteshouding stelden hem in staat tegen wil en dank die taak noodgedwongen op zich te nemen.

Er bestaat onder de toenmalige Europese zegsliden een zekere overeenstemming in hun portretten van Alexander II daar waar hij, ondanks de uiteenlopende waardering die hem ten deel valt, door niemand als een krachtdadige charismatische leidersfiguur afgeschilderd wordt maar veeleer als een goedbedoelende consensusleider. Alexander heeft een zachtaardig en edelmoedig karakter, aldus Celestin,¹⁵ en vormt als troonopvolger het middelpunt van de ‘besten van het volk’. Zoals steeds in de Russische geschiedenis wanneer de regerende vorst zich overgeeft aan reactie, richten de verlichte lieden aan het hof en in de top van het apparaat zich naar de opvolger. Daarom heeft de troonsbestijging van Alexander voor het land temidden van de oorlogsellende een uitwerking als een ‘elektrische schok’ gekregen.

In sommige beschrijvingen van Alexander klinkt het soort verheerlijking door van de Russische hofgeschiedschrijving, zoals bij Arthur Kleinschmidt (1848-1919). ‘Der Grundzug im Charakter Alexanders II. war die Milde, seine grossen schönen Augen strahlten Güte aus, aber ein gewisse Melancholie hatte sich seit Jahren über die edlen Züge gelagert und manchmal brach ein Ausdruck der Bitter-

¹⁵ Celestin, *Aufhebung* (1875) 56.

keit über den Undank, der ihm begegnete, über seine Lippen.¹⁶ Door de aanslagen op zijn leven is de ‘Tsaar-Bevrijder’ een martelaar geworden, en het leed dat hij heeft moeten doorstaan in de zesentwintig jaar van zijn regering vormt een bewijs dat alle mildheid en goedheid tezamen de misdaad niet kunnen tegenhouden.¹⁷ Een mengeling van plichtmatige superlatieven voor de vorst en melodramatische spijt over zijn beleid kleurt dit verhaal en weerspiegelt het officiële standpunt van de regering onder Alexanders zoon en opvolger Alexander III (regeerde 1881-1894).

Toch vormt het merendeel van de Europese auteurs zich een onafhankelijker oordeel over Alexander II. Zijn humane en goedhartige karakter staat voor Wallace buiten kijf. Maar veel belangrijker vindt hij het dat de nieuwe keizer geen geloof meer heeft noch in het militaire systeem van regeren door zijn vader Nicolaas, noch in de idealistische en sentimentele uitgangspunten van diens oudere broer en voorganger Alexander I (regeerde 1801-1825). Deze gedesillusioneerde realiteitszin in combinatie met een gezond verstand en een groot verantwoordelijkheidsgevoel behoedt Alexander ervoor meegesleept te worden met de algemeen heersende opwinding, en maakt hem tegelijkertijd toch ontvankelijk voor humane en vooruitstrevende initiatieven. ‘He allowed the popular ideas and aspirations to find free utterance, but he did not at once commit himself to any definite policy, and carefully refrained from all exaggerated expressions of reforming zeal.’ Tekennend voor de nieuwe atmosfeer waarin het repressieve systeem van Nicolaas verlaten lijkt, is volgens Wallace de wijze waarop Alexander in het manifest over de wapenstilstand van 1856 aankondigt dat het openbare bestuur verbeterd wordt en rechtvaardigheid en barmhartigheid regeren zullen ‘by the combined efforts of the Government and the people’.¹⁸

Wat deze opdracht voor de nieuwe keizer echter bemoeilijkt is dat hij in tegenstelling tot illustere voorgangers als Peter de Grote, Catharina de Grote en zijn vader Nicolaas de capaciteiten, noch de energie heeft om de autocratische macht voldoende overwicht te geven, stelt Leroy-Beaulieu. Als soevereine vorst is Alexander loyaal toegewijd aan het algemeen belang maar persoonlijk is hij onderhevig

¹⁶ A. Kleinschmidt, *Drei Jahrhunderte russischer Geschichte (1598-1898)* (Berlijn 1898) 471.

¹⁷ Ibidem 450, passim.

¹⁸ Wallace, *Russia 2* (1877) 217-218.

aan zeer diverse invloeden en ontbreekt het hem aan de helderheid en de besluitvaardigheid van een Peter de Grote. Hij weet niet welke route te volgen noch waar uit te komen. ‘Alexandre II, avec toutes ses nobles qualités et ses hautes aspirations, a laissé presque partout, dans les institutions et dans la pratique gouvernementale, la marque de ses propres incertitudes et des incohérences de ses conseillers.’¹⁹ Wil een autocratisch keizer werkelijk het hoofd van de regering blijven dan moet hij als het ware zijn eigen eerste minister kunnen zijn. In dit opzicht schiet Alexanders karakter te kort, waardoor hij veroordeeld is tot het lot van zwakkere keizers ‘avec un soin jaloux à maintenir une sorte de balance entre leurs conseillers, à opposer les unes aux autres les influences et les tendances, veillant à ne laisser à aucune opinion, à aucun personnage, un ascendant prédominant.’²⁰ Door ministers en vertrouwelingen tegen elkaar uit te spelen weet de autocraat zijn positie te behouden maar de Russische regering ontbeert daardoor een homogeen kabinet en een eenheid van beleid. ‘L’autocratie est un soleil qui ne veut point admettre de satellite, de peur d’en voir son propre éclat éclipsé ou obscuri’, stelt Leroy-Beaulieu vast.²¹

Hoewel Alexander dus verstandelijk bereid lijkt tot meer samenwerking met de natie ofwel met haar beste representanten, houdt hij zodanig instinctief aan zijn positie als alleenheerser vast dat hij geen van hen geheel vertrouwt. De meeste auteurs geven de nieuwe keizer niettemin het voordeel van de twijfel en gaan, zoals Wallace, liever in op de praktische resultaten van zijn regering dan op de persoonlijke kwaliteiten van de vorst. Zijn zwakke mentaliteit heeft de aanzet tot de hervorming van Rusland toch niet tegengehouden.

Enkele sceptici denken hier echter heel anders over. In hun optiek vormt Alexanders persoonlijke zwakte een verklaring voor de mislukking van de Grote Hervormingen. De sensatiejournalist Eustace Clare Grenville Murray (1824-1881), die onder meer van 1858 tot 1868 Brits consul in Odessa geweest was, schetst een ontluisterend portret van ‘the well-intended but not ubiquitous mo-

¹⁹ Leroy-Beaulieu, *L’empire* 1 (1881) x.

²⁰ Idem, *L’empire* 2 (1882) 87.

²¹ Ibidem 88.

narch'.²² In zijn argumenten zijn in tegenstelling tot de typeringen van het hof van de hand van bijvoorbeeld Kleinschmidt juist de in het buitenland gedrukte geschriften van kritische en dissidente Russen herkenbaar, vooral als het gaat over het privéleven van Alexander.²³ Het prestige van de tsaren is van oudsher gebaseerd geweest op hun militaire onoverwinnelijkheid en niet bestand tegen een nederlaag, stelt Murray voorop. Alexander slaagt er niet in het politieke prestige van de autocratie te herstellen, ondanks de kinderlijke verering door het volk als mythische vaderfiguur. Want in werkelijkheid heeft Alexander te weinig kracht om hindernissen te slechten, 'and he cannot endure to see sulky faces around him'. Daardoor geeft hij veel te gemakkelijk toe aan lieden in zijn omgeving, 'for the good he might achieve would not compensate him for the coldness he would have to encounter among those who opposed it'. Alexander is opgegroeid in een ijzige despotische en liefdeloze omgeving. De afkeer hiervan komt tot uiting in zijn verlangen om toch vooral geliefd te zijn, in plaats van gevreesd. Dat maakt hem kwetsbaar voor de psychologische druk en chantage. 'The coldness of those whom he loved could bring him to subjection.' De flinkheid in zijn aard heeft hij direct al uitgeput bij zijn eerste en grootste daad: de emancipatie van de lijfeigenen. 'But this act – as bold as it was noble – could never have been performed if Alexander's courtiers had known him then as they do now.'²⁴ De oude adel heeft Alexander de emancipatie nooit vergeven en spant samen met hovelingen en bestuurders tegen verdere hervormingen. De tsaar wordt omringd door corruptie en trekt zich daarom steeds meer terug in de huiselijke kring. Zijn geest is indolent geworden en zijn gemoed gewoonlijk melancholisch: 'melancholia has been the malady of his family... their heads ached under the crushing weight of the crown'. De tragedie is volgens Murray dat het beleid van Rusland wordt bepaald door een autocraat die geen enkel gezag meer heeft. 'Nothing in Russian policy must be taken as the outcome of his own resolutions, for he has long ceased to have any will but that of the

²² E.C. Grenville Murray, *The Russians of to-day* (Leipzig 1878) 70, passim.

²³ Zoals P. Dolgoroukow, *La vérité sur la Russie* 2 delen (2e druk; Leipzig 1861) en I. Golowin, *Russland unter Alexander II* (Leipzig z.j. [1870]).

²⁴ Ibidem 187 en 191.

men who have perverted his better nature.²⁵

De goede intenties van Alexander II staan buiten kijf maar aan zijn bekwaamheid in het uitvoeren van de nieuwe rol van de autocratie als initiator van maatschappelijke emancipatie wordt algemeen getwijfeld, hetzij vanwege zijn halsstarige volharding als alleenheerser, hetzij door zijn persoonlijke beïnvloedbaarheid en wispelturigheid. In beide gevallen staat voor de Europese waarnemers vast dat hij er niet in geslaagd is het vertrouwen van de natie te verwerven, wat vooral in de tweede helft van zijn bewind duidelijk wordt door de felle kritiek op zijn beleid en de diverse revolutionaire samenzweringen en aanslagen op zijn leven. De Lijflander Julius von Eckardt (1836-1908) is één van de best geïnformeerde berichtgevers over de Russische regeringskringen maar is tevens het schamperst in zijn kritiek op het nieuwe Rusland. In zijn beschrijvingen van Alexander en diens omgeving, die anoniem gebundeld zijn in diverse afleveringen onder de toepasselijke titel *Aus der Petersburger Gesellschaft*²⁶, gaat Eckardt op een kremlinologische wijze te werk. Hij beperkt zich vrijwel uitsluitend tot de bespreking van de wederwaardigheden van hooggeplaatste personen door officiële en openbare stukken te combineren met geheime nota's en particuliere confidenties waarop hij kennelijk de hand heeft weten te leggen via zijn familie- en studierelaties, aangegaan tijdens zijn verblijf in Sint-Petersburg tussen 1855 en 1856. De grote onwetendheid over Russische toestanden en misvattingen hierover in Duitsland, het nieuwe vaderland dat hij zich in 1867 gekozen had, zijn voor hem aanleiding het Duitse publiek te waarschuwen voor de radicale omwenteling van het Russische Rijk als gevolg van de opheffing van de lijfeigenschap.²⁷ Op zowel de binnenlands- als de buiten-

²⁵ Ibidem 194.

²⁶ [J.W.A. von Eckardt,] *Aus der Petersburger Gesellschaft* (diverse *Auflagen* en *Folgen*; Leipzig 1873, 1874, 1879, 1880, 1881). Eckardt is binnen de categorie van Europese waarnemers als een grensgeval te beschouwen. Hij kwam uit Lijfland en was daarmee formeel een onderdaan van het Russische rijk. Maar hij voelde zich in de eerste plaats een Baltische Duitser. Hij schreef uitsluitend in het Duits en richtte zich op het Europese lezerspubliek. Ten slotte koos hij ook voor een bestuurlijke loopbaan in Pruisen. In zijn geschriften distantieerde hij zich van de Russen vanuit een Europees beeld van zichzelf. Hij kan daarom toch gerekend worden tot de Europese Ruslandkenners.

²⁷ Idem, *Berlin und Petersburg. Preussische Beiträge zur Geschichte der Russisch-Deutschen Beziehungen* (Leipzig 1880) 111.

lands-politieke effecten hiervan geeft hij kritische commentaren met de bedoeling illusies over de vreedzame liberalisering van Rusland te ontkrachten en Duitsland op te roepen tot meer waakzaamheid jegens het bij de oosterbuur opgeleefde panslavisme en radicalisme. In dit kader past ook het harde oordeel over tsaar Alexander II die als persoon weliswaar respect verdient maar in zijn taak gefaald heeft.²⁸

Bij het vijftienvijftigjarige regeringsjubileum van Alexander in 1880 somt Eckardt een reeks van tastbare resultaten van het bewind op: dertigduizend kwadraatmijlen territorium aangesloten, dertig miljoen mensen toegevoegd, verdrievoudiging van de staatsinkomsten, verviervoudiging van de export, vervijfvoudiging van het aantal volksscholen en verdubbeling van de gymnasia.²⁹ Tezamen vormen zij een aanzienlijke verworvenheid hoewel deze niet volledig en effectief benut wordt. Daarvoor heeft het Alexander voortdurend aan vastheid en overtuiging ontbroken. ‘Alles athmete neues, frisches Leben, Hoffnung und Vertrauen: genau genommen wusste aber auch damals Niemand wohin er eigentlich steuerte’, schrijft Eckardt een jaar later bij zijn terugblik op het leven van de inmiddels door revolutionairen vermoorde keizer. Hoe is het mogelijk dat Alexander, ‘den menschlichsten und wohlmeinendsten aller russischen Monarchen’ die in de eerste zeven jaren van zijn bewind een ongekennde populariteit genoot, zo aan zijn einde kwam en het rijk achterliet in een gevaarlijke toestand van ontevredenheid, verarming, rechtsonzekerheid en hartstochtelijk verlangen naar een andere staatsvorm?³⁰ Voor de buitenstaander lijkt dat onverklaarbaar maar een kenner, zoals Eckardt zichzelf ziet, heeft het zien aankomen.

Ernstige gebreken op drie terreinen – in Alexanders opleiding, in de keuze van raadgevers en in de wisselwerking tussen de vorst en het publiek – liggen ten grondslag aan het echec van zijn bewind. De opvoeders en leraren van de troon-

²⁸ Idem, *Von Nicolaus I. zu Alexander III. St. Petersburger Beiträge zur neuesten Russischen Geschichte* (Leipzig 1881) 347-349, passim.

²⁹ Idem, *Aus der Petersburger Gesellschaft* (neue Folge, dritte Auflage; Leipzig 1881) 329. Opmerkelijk is dat Eckardt hier en op andere plaatsen de opheffing van de lijfeigenschap niet als verdienste op zichzelf beschouwt maar slechts als beginpunt van een nieuwe politiek. De boeren laat hij buiten beschouwing.

³⁰ Idem, *Von Nicolaus I.* (1881) 349-350.

opvolger hebben blijkens een gedetailleerd overzicht van Alexanders curriculum een menigte van onderwerpen geïntroduceerd zonder hun werk af te kunnen maken doordat zij steeds voortijdig verwijderd werden, zoals de zachtmoedige en beschaafde Zjoekovski plaats maakte voor de straffe generaal-majoor Merder. Vader Nicolaas wilde zijn zoon op deze wijze moreel en geestelijk harden. Hieruit is te verklaren dat Alexander met de nieuwe inzichten en met de aanbieders ervan geen bestendige band aangegaan is. Het isolement en de 'Freud- und Freundlosigkeit' tijdens zijn jeugd werken door in het functioneren als autocraat: hij vertrouwt niemand en kent geen ander systeem of idee dan het absolutisme, stelt Eckardt.³¹ Zijn regering van raadgevers in wisselende samenstelling bestaat voor de helft uit verdedigers van de voormalige reactionaire orde en voor de andere helft uit ijverars voor hervormingen die op allerlei gebieden van het openbare leven inwerken zonder dat daar een stevig fundament onder gelegd is, noch in de overtuiging van de autocraat, noch in 'het vlees en bloed van de natie'³². Deze regering gaat aanvankelijk energiek aan de slag met de aan haar gestelde dringende taken, maar ziet zich al snel geconfronteerd met een publiek dat met name in de geëmancipeerde pers blijkt geeft van mateloze verwachtingen, die nog verhevigd worden door de onwil van de regering een duidelijke grens te stellen aan wat wel en niet kan. Het komt er voor de regering op aan het publiek te winnen voor de uitvoering van haar plannen binnen de grenzen van de wet. Het tegendeel gebeurt: het publiek stelt steeds meer onmogelijke eisen en de regering laat zich van haar stuk brengen.³³ In 1862 bevindt de natie zich in een koortsachtige stemming en het jaar daarop volgt volgens Eckardt al het breekpunt als naar aanleiding van de opstand in Polen de regering de reactie inzet met 'die Rückkehr zu dem feierlich verurtheilthen System administrativer Willkühr'. De jaren daarna worden gekenmerkt door een conservatieve politiek die even halfslachtig is als de voorafgaande zeven jaar liberale politiek. De hervormde instellingen worden uiterlijk in stand gehouden en tegelijkertijd innerlijk lamgelegd. 'Entsprechend der disparaten Zusammensetzung der Rathgeberschaft des Monarchen, verfahren die einen Ver-

³¹ Idem, *Aus der Petersburger Gesellschaft* (Leipzig 1881) 332-334 en 76.

³² Ibidem (1879) 292 en (1881) 357.

³³ Ibidem (1881) 357-359.

waltungschefs nach alter, die anderen nach neuer Methode; hier erlaubte die Administration sich die gröbsten Willkührlichkeiten, dort wich sie vor dem Ansturm der öffentlichen Meinung ängstlich zurück. Die Stelle eines bestimmten Systems vertraten wechselnde, zuweilen jäh umschlagende Stimmungen.³⁴

Het einde van Alexander kan geen verrassing meer zijn na de lange reeks van misgrepen en tegenspraken, en na de vele tekenen van politiek en zedelijk verval. In het behoud van zijn regering gelooft niemand meer; de oude conservatieve generatie is geruïneerd, de jonge progressieve generatie is verbitterd, de nieuwe instituties verkommeren en alleen de opheffing van het absolutisme kan een einde maken aan het heersende systeem van willekeur, is de algemene overtuiging. De uiteindelijk fatale opeenvolging van moordaanslagen op Alexander II door een klein groepje fanatici brengt volgens Eckardt twee zaken pijnlijk aan het licht: de apathie van de samenleving en het isolement van de regering.³⁵

Ondanks dit sombere einde en de soms harde oordelen over tsaar Alexander onderkennen alle auteurs, zelfs de cynische Eckardt, dat als gevolg van de emancipatiewetgeving en de daaruit voortvloeiende bestuurlijke, justitiële en militaire hervormingsmaatregelen een nieuw staatsbestel tot stand gebracht is, waardoor het functioneren van Rusland wezenlijk gaat veranderen ongeacht de kwaliteiten van de vorst. Ook na de moord op Alexander II in 1881 signaleert Leroy-Beaulieu de voortzetting van een nieuwe regeerstijl in de hardnekkige tendens naar meer samenwerking en uitwisseling tussen ministers en meer eenheid van beleid. Hij vermoedt zelfs de geleidelijke wording van een kabinet, wat in het Russische bestel niet minder dan een revolutie zou zijn omdat daarin een zekere mate van programmatische samenhang en onafhankelijkheid ten opzichte van de vorst noodzakelijke voorwaarden zijn. Het feit dat de hervormingsgezinde ministers M. Loris-Melikov (Binnenlandse Zaken), D. Miljoetin (Oorlog) en M. Abaza (Financiën) vrijwillig en op eigen initiatief ontslag nemen na de publicatie van het uiterst conservatieve Manifest van de nieuwe tsaar Alexander III, waarin deze zich opwerpt

³⁴ Idem, *Von Nicolaus I.* (1881) 358 en 371. Met name de 'nationale' partij, gemobiliseerd door de 'democratische' hervormingen en aangevoerd door de invloedrijke schrijver en uitgever Michail Katkov, zou het beleid van panslavisme en russificatie afgedwongen hebben.

³⁵ Ibidem 396-400.

als onverbiddelijke handhaver van de door God gegeven onbeperkte autocratie, vat hij niet op als een complete nederlaag van de hervormingen. In elk Europees land is het vanzelfsprekend dat ministers hun ontslag indienen na een dergelijke drastische koerswijziging, stelt hij, maar in Rusland is zoiets tot dan toe ongehoord daar het initiatief voor aanstelling en wegzending van ministers altijd geheel en uitsluitend heeft gelegen bij de tsaar. ‘Toute démission volontaire implique un désaveu, un sentiment d’indépendance et de responsabilité; à ce titre, c’est un acte que peut difficilement se permettre le sujet d’un autocrate.’ Of Leroy-Beaulieu de tekenen des tijds in dit geval juist heeft ingeschat, staat nog te bezien. Het collectieve en demonstratieve ontslag van ministers in 1881 kent in elk geval geen precedent en betekent voor hem dat nieuwe ideeën en gebruiken ondanks de weerzin van de autocraat doordringen in de Russische politieke cultuur. ‘La révolution, qui, en dépit tous les obstacles, s’accomplit peu à peu dans les moeurs gouvernementales’.³⁶

Het verschil in zienswijze tussen Eckardt en zijn tijdgenoot Leroy-Beaulieu met betrekking tot het proces van autocratische hervorming is wezenlijk. Eckardt kijkt met de verbitterde ogen van de Baltische Duitser naar een van hem vreemde overheid en ziet in de gebreken van de tsaar alsmede, wat nog zal blijken, in de gebreken van de toonaangevende elite de verklaring voor een onafwendbare mislukking. Leroy-Beaulieu, die minstens evengoed geïnformeerd is en eveneens met de hoogste Russische kringen in verbinding staat, kijkt met een welwillender blik en komt daarmee tot de tegenovergestelde conclusie dat de gebreken van de tsaar het eenmaal op gang gebrachte hervormingsproces niet meer kunnen stuiten. Dit proces heeft voor hem een fundamentele karakter dan de staatsinrichting alleen. Ook alle maatschappelijke instellingen en groepen, gewoonten en geloven worden door hem bij zijn analyse in ogenschouw genomen. Van alle Europese auteurs geeft Leroy-Beaulieu de alomvattendste beschrijving en de diepgaandste verklaring van de veranderingen waar hij in Rusland op stuit. Reden genoeg om hier even stil te staan bij de achtergronden van zijn tussen 1881 en 1889 verschenen driedelige standaardwerk dat in elk geval tot aan de Russische Revolutie

³⁶ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 92.

onovertroffen bleef qua reikwijdte en diepgang.

Leroy-Beaulieu was afkomstig uit een welgesteld geslacht van locale notabelen. Zijn vader en grootvader waren gedeputeerden van het departement Calvados geweest en burgemeesters van Lisieux, waar Henry Jean Baptiste Anatole in 1842 geboren werd. Opgegroeid in een milieu van politiek en bestuur vatte hij aanvankelijk juist een culturele en literaire belangstelling op. Door de vroege dood van zijn vader toen Anatole nog maar zestien jaar was, kreeg hij de vrijheid en de financiële middelen om zijn interesses te ontplooien. Hij ging geregeld zijn moeder bezoeken die zich vanwege haar gezondheid in Italië gevestigd had, en begon zo aan 'sa carrière de *globe trotter polyglotte*'³⁷ In plaats van de zekerheid van een afgeronde opleiding en een doelgerichte loopbaan koos hij voor een leven van reizen, studeren en schrijven. Gebruikmakend van zijn wijdvertakte familie-relaties verbleef hij in diverse intellectuele centra door heel Europa en het Nabije Oosten. Hij beproefde zijn talent als dichter en romancier maar de resultaten bleken slechts middelmatig. Tegelijkertijd ontwikkelde hij een steeds grotere betrokkenheid en kritische zin inzake maatschappelijke vraagstukken. Het leren kennen en onderzoeken van de volkeren van Europa, niet slechts aan de hand van hun kunst en literatuur maar juist in het contact met de mensen zelf en aan de hand van hun instellingen en gewoonten, ging hij beschouwen als zijn voornaamste occupatie. 'Il a sans cesse étudié l'étranger avec une sympathie qui venait à la fois de son intelligence et de son coeur', aldus de terugblik in een necrologie.³⁸ Als een onafhankelijk individu verkreeg hij in alle vrijheid een autodidactische vorming tot een geleerde die weliswaar zijn klassieken kende, zoals H. de Saint-Simon en H. Taine, maar zijn oordeel geheel op eigen waarneming en ervaring baseerde.³⁹ Persoonlijke vrijheid en zelfstandigheid vormden zich in zijn leven tot de hoofdbeginselen die in het gehele oeuvre hun weerslag vonden.

Naar aanleiding van de ondergang van het tweede Franse Keizerrijk in de oor-

³⁷ M. Raeff, 'Introduction' in: Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars et les Russes* (1990) xxi.

³⁸ F. Charmes, 'Chronique de la quinzaine', *Revue des deux mondes* 52/6 (juli 1912) 239-240.

³⁹ R. Pinon, 'Anatole Leroy-Beaulieu', *Revue des deux mondes* 83/6 (november 1913) 74-108, aldaar 75-77.

log van 1870-1871 voelde hij zich geroepen de pen ter hand te nemen. In het invloedrijke liberale tijdschrift *Revue des deux mondes*⁴⁰ publiceerde hij een voor hem kenmerkende kritische maar niet hatelijke beschouwing over het buitenlands beleid van Napoleon III. Hiermee begon de samenwerking met dit tijdschrift als journalist en commentator die Leroy-Beaulieu tot het eind van zijn leven in 1912 zou voortzetten. Op instigatie van de redactie richtte hij zijn blik vanaf 1872 op het voor hem tot dan toe enige onbekende deel van Europa: Rusland, en begon hij op basis van herhaalde reisbezoeken en een omvangrijke correspondentie aan een artikelenreeks met als doel vast te stellen wat het nog jonge en misschien veelbelovende Russische Rijk voor Frankrijk en Europa betekenen kon. ‘Allez-y voir si cette Russie immense n’est peut-être rien qu’une planche pourrie’, zoals de hoofdredacteur het hem opdroeg.⁴¹ Hij zou tot begin twintigste eeuw de belangrijkste Ruslandcorrespondent van het tijdschrift blijven. Daarnaast besprak hij ook talrijke andere kwesties van de dag, zoals de Oosterse Kwestie, de situatie op de Balkan, de diplomatieke relaties van Frankrijk, de problemen van antisemitisme, antiprotestantisme, anticlericalisme en het socialisme. Deze zaken voorzagen hij van gedegen commentaar, getypeerd door enerzijds de nauwgezette en objectieve feitenvergaring en anderzijds de toewijding aan de vrijheid en tolerantie. Behalve dit werk als publicist vervolgde hij vanaf 1881 nog een tweede carrière als professor, en later directeur, van de *École libre des Sciences politiques*, verwierf hij ook professionele erkenning met zijn benoeming als *membre libre* in de *Académie des Sciences morales et politiques* in 1887, en was hij rond de eeuwwisseling actief lid van de *Société d’économie sociale*, die zich toedeed op de verdediging van liberale economische principes én van sociale harmonie en vooruitgang.

De tijd waarin hij leefde was er één van conflicten tussen de radicale erfgenamen van de Franse Revolutie en de conservatieve reactie daartegen, tussen de ultramontanen in de katholieke kerk en de moderne richtingen, tussen de oude

⁴⁰ Leroy-Beaulieu was in het laatste kwart van de negentiende eeuw de belangrijkste correspondent en redacteur van de *Revue des deux mondes* over Rusland, maar niet de enige. Voor de overige auteurs en hun bijdragen zie de bibliografie van C.E. Guthrie, ‘The *Revue des deux mondes* and imperial Russia, 1855-1917’, *Cahiers du monde russe et soviétique* 25/1 (jan.-mrt. 1984) 93-112.

⁴¹ Uit een brief van François Buloz, geciteerd door Raeff, ‘Introduction’ xlv-xlv.

staten van Europa en de nieuwe nationale bewegingen zoals gesymboliseerd door de Duitse eenwording. Leroy-Beaulieu zocht temidden van deze anarchie van ideeën en ontketende krachten naar dat wat overbruggen en verbinden kon.⁴² Zijn opvattingen laten zich moeilijk categoriseren onder een partijrichting, maar hij werd gerekend tot de groep van katholieke liberalen.⁴³ Vrijheid, het woord dat in al zijn geschriften een centrale plaats inneemt, hield voor hem niet het abstracte ideaal in van het doctrinaire politieke streven der Jacobijnen maar veeleer een moreel begrip dat duidde op een humane rechtvaardige en verdraagzame orde, waarin hij christelijke waarden even onmisbaar achtte als de Verklaring van de Rechten van de Mens. *Liberté* verbond hij met *justice*, recht met plicht, religie met tolerantie, economische vrijheid met sociale zorg, en vurig patriotisme met vreedzaam internationalisme. Een overtuigd tegenstander van het absolutisme en de onderdrukking van Rechts, maar ook net zo zeer van het dogmatisme en het geweld van Links, wars van het denken in blokken, strijd en van alle anti-stromingen, die hij aanduidde als ‘les doctrines de la haine’, koos hij zich het devies: *Caritas et pax*.⁴⁴

Rusland was duidelijk niet zijn enige onderwerp, wel echter het belangrijkste. Het rijk van tsaren en Russen belichaamde voor Leroy-Beaulieu het vertrouwen in de vooruitgang. Het opmerkelijke hierbij is dat de onmiskenbare passie waarmee hij vanaf 1872 een groot gedeelte van zijn leven gewijd heeft aan de bestudering van Rusland nooit de eerlijkheid, de onpartijdigheid en het evenwicht van zijn oordeel vertroebelde.⁴⁵ De vijftien jaren van reizen naar Rusland, waarbij hij gebruik kon maken van introductiebrieven van prestigieuze personen als Ivan Toer-

⁴² Pinon, ‘Anatole’ 78-79.

⁴³ De gangbare aanduiding van ‘katholieke liberalen’ beviel Leroy-Beaulieu overigens niet; hij beschouwde zichzelf eerder als een ‘liberale katholiek’ aangezien hij het katholicisme als de gemeenschap zag met daarbinnen verschillende stromingen. Niettemin geef ik de voorkeur aan de eerste benaming omdat het liberalisme in begrippen, theorieën en uitgangspunten van Leroy-Beaulieu veel geprononceerder naar voren treedt dan zijn katholicisme, dat vooral tot uiting komt als een onderstroom van gematigdheid en mildheid. Vergelijk Pinon, ‘Anatole’ 93 en Raeff, ‘Introduction’ xxxv.

⁴⁴ Ibidem 100, en vergelijk A. Leroy-Beaulieu, *Les doctrines de la haine* (Parijs 1902).

⁴⁵ E.F. Guyon, ‘Anatole Leroy-Beaulieu et “L’empire des tsars”’, *Revue d’histoire diplomatique* 90 (1976) 80-100, aldaar 81.

genjev en van connecties met hooggeplaatste bureaucraten zoals Joeri Samarin (1819-1876) en Vladimir Tsjerkasski (1824-1878) alsmede met invloedrijke publicisten zoals Ivan Aksakov (1823-1886) en Michail Katkov (1818-1887), resulteerden in het driedelige *chef-d'oeuvre* over de nationale, politieke, sociale en religieuze kenmerken van het land. Dit tableau werd nog uitgebreid met twee afzonderlijke boeken over respectievelijk de werking van het bureaucratische-politieke besluitvormingsproces aan de hand van particuliere documenten van de in 1872 overleden bestuurder Nikolaj Miljoetin⁴⁶ en over de gevolgen van de toenadering tussen Frankrijk en Rusland voor de internationale verhoudingen in Europa⁴⁷, en aangevuld door tientallen artikelen in *Revue des deux mondes* en andere tijdschriften over de actuele ontwikkelingen in Rusland, die hij tot aan zijn dood nauwlettend gevolgd heeft, tot aan de opening van de Derde Doema in 1907 toe.⁴⁸

Leroy-Beaulieu hield van Rusland én van de vrijheid.⁴⁹ Deze schijnbare tegenstelling vormt de rode draad door al zijn werken over het tsarenrijk en laat zich begrijpen door zijn werkwijze en interpretatie na te gaan in het hoofdwerk *L'empire des tsars et les Russes*, dat met recht gezien kan worden als de tegenhanger en het equivalent van het veel beroemdere *De la démocratie en Amérique* (1835-1840) van Alexis de Tocqueville.⁵⁰ Tocqueville legde weliswaar meer psychologische en filosofische diepgang aan de dag, Leroy-Beaulieu daarentegen meer observatie, detail en nuance, en beiden streefden naar een geïntegreerd portret van een tot dan toe grotendeels onbekende wereld en gaven daarbij een visie op de vooruitgang en de eigen beschaving. Het ging beiden niet alleen om kennis van het heden maar ook om wijsheid voor het handelen in de toekomst. De methode die Leroy-Beaulieu hiertoe hanteerde, sloot aan bij de positivistische traditie maar werd toegepast op een geheel originele niet-deterministische wijze. Aan C.L. de

⁴⁶ A. Leroy-Beaulieu, *Un homme d'État Russe (Nicolas Milutine) d'après sa correspondance inédite. Étude sur la Russie et la Pologne pendant le règne d'Alexandre II (1855-1872)* (Parijs 1884).

⁴⁷ Idem, *La France, la Russie et l'Europe* (Parijs 1888).

⁴⁸ Zie de bibliografie door M. Raëff in *L'empire des tsars* (1990) 1364-1366.

⁴⁹ Vergelijk ook Pinon, 'Anatole' 84 en 86.

⁵⁰ Zo ook volgens Guyon, 'Anatole' 80.

Montesquieu en H. Taine ontleende hij het inzicht dat *milieu*, in de zin van de omgevingsfactoren natuur, klimaat en geografie, samen met *race*, in de zin van de erfelijke factoren van etnische en nationale trekken, een bepalende invloed uitoefenden op de ontwikkelingsgang van een beschaving, maar hij voegde hieraan toe de factor *moment*, die staat voor de historische omstandigheden en veranderingen, waarmee het onvoorspelbare en contingente karakter van die ontwikkeling verklaard kon worden.⁵¹ Bovendien combineerde hij de voorliefde van de positivistische school voor exacte feiten en economische statistiek met een meer gevoelsmatig inlevingsvermogen waardoor hij bijvoorbeeld tot een voor zijn tijd origineel inzicht kwam aangaande de fundamentele samenhang tussen het sociale en religieuze leven in Rusland.⁵²

Net als de methode van Leroy-Beaulieu was ook zijn interpretatie van Rusland een pluralistische. Ruslands beschaving was niet wezenlijk anders dan die van Europa maar liep als gevolg van de ongunstige geografische positie en het historische isolement wel achter. De modernisering van Rusland verliep daardoor langs een aparte weg, namelijk sinds Peter de Grote door toedoen van de tsaar met behulp van decreet en dwang waardoor een kloof tussen de moderniserende staat en traditionalistische samenleving ontstaan was. Toch kon het doel niet anders zijn dan net als in Europa: de vrijheid. De eerste stap in die richting was door Rusland gezet met de emancipatiewet van 1861 maar de voltooiing scheen nog ver weg. De tijd waarin Leroy-Beaulieu Rusland beschreef, vatte hij op als een tijdperk van beweging, aarzeling en terugslag, waarbij het referentiekader gevormd werd door het westerse model van individuele rechten, vrijheden en verantwoordelijkheden als bron van creativiteit, hoewel de uitkomst hiervan voor Rusland nog lang niet vast stond. 'Elle ressemble à un acteur obligé d'entrer en scène avant d'avoir pu

⁵¹ In het eerste deel van *L'empire des tsars* (1881) wordt een grondslag gelegd met de geografische en etnografische beschrijving van Rusland en een geschiedenis van zijn modernisering. In het tweede deel (1882) worden de sociale en politieke instituties ten tijde van de Grote Hervormingen nader uitgewerkt.

⁵² Het derde deel van *L'empire des tsars* (1889) is geheel gewijd aan de beschrijving van het specifieke religieuze besef van de Russen en van de Orthodoxe Kerk, de Oud-Gelovigen, de sekten, de overige christelijke geloofsrichtingen en de niet-christelijke godsdiensten.

apprendre son rôle.⁵³

De verdienste van zijn werk schuilt vooral in de ontrafeling van de vele elementen en factoren die hier aan het werk waren en in de vaststelling van hun relatieve kracht. Tezamen geeft dit geen triomfalistisch liberaal propagandaverhaal, noch een teleologische opvatting van de geschiedenis van Rusland, maar een open en genuanceerde voorstelling van zaken die rationeel overtuigend en met een groot talent voor kleur en verbeelding aan het publiek werd gepresenteerd. Dit was in de eerste plaats bedoeld voor de Fransen teneinde onwetendheid, vooroordeel en haat te bestrijden, en in de tweede plaats voor de Russen aan wie hij het gunde via een eigen weg van geleidelijkheid, sociale vrede en religieuze waarden de ware vrijheid te bereiken. Ondanks de veelvuldig door hem gesignaleerde tegenslagen en het eveneens gesignaleerde gevaar van alles-ontwrichtende revolutie⁵⁴, bleef hij vertrouwen in de toekomst van Rusland.

De hoeksteen van het nieuwe bestel in Rusland vormde de emancipatie van de lijfeigen boeren. Op dit punt stemmen alle andere auteurs met Leroy-Beaulieu overeen. Het aantal staatsonderdanen met burgerrechten nam in enkele jaren na de afkondiging van de emancipatiewet van 1861 toe met ongeveer 22 miljoen boeren op privélandgoederen en enkele jaren later nog eens zo'n aantal op kroondomeinen en staatslanderijen, op een totaal van ruim zeventig miljoen inwoners. De voormalige lijfeigenen en staatsboeren werden geacht als vrije burgers hun rechten uit te oefenen, zakelijke relaties met andere burgers aan te gaan en een actieve bijdrage te zullen leveren aan de versterking van het keizerrijk door het vervullen van militaire dienstplicht, het genereren van belastinginkomsten en het welvarend maken van de Russische samenleving. De staat hoopte zo een enorm potentieel aan loyale en ondernemende onderdanen te verwerven, maar nam tevens de bestuurlijke verantwoordelijkheid op zich voor complexe en diepgewortelde problemen met betrekking tot de boeren, die voordien geheel aan de zorg en het toezicht van de adel en de plaatselijke gevlmachtigden toevertrouwd geweest waren en

⁵³ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 1 (1881) 47.

⁵⁴ *Ibidem* 2 (1882) 613-615.

voor wie nu iets nieuws geregeld moest worden. Dit impliceerde dat de regering de emancipatiewet niet als een eindpunt beschouwde maar als het begin van een langdurig hervormingsproces waarin voor staat en burgers een nieuwe rol gevonden moest worden.

Op het eerste gezicht is de emancipatiewet door Europeanen bejubeld als een fundamentele doorbraak en het begin van de Grote Hervormingen. ‘For I assert the final liberation of the serfs of Russia to be the greatest and noblest victory over prejudice and tyranny that the will of one man ever won’, roept de Britse metalurg Herbert Barry in 1871 terugkijkend op zijn Russische diensttijd als fabrieksmanager in Vladimir.⁵⁵ Voor hem is het overduidelijk dat de afschaffing van de lijfeigenschap een grote vooruitgang is. Wie daaraan twijfelt, moet zelf maar gaan kijken en aan de boeren vragen wat ze over zichzelf te zeggen hebben. De conclusie kan niet anders zijn dan dat de Russische boer de rechten en voordelen van de vrijheid verdient en goed benut. En over de hervormingen tezamen luidt zijn oordeel: ‘In no country of Europe has the march of civilization and progress in modern times been more rapid, decided, and systematic than in Russia.’⁵⁶

De Engelse reiziger en veelschrijver William Hepwoth Dixon (1821-1879) schrijft in zijn boek *Free Russia* van een jaar eerder⁵⁷ al even lovend over de emancipatie. Het is ironisch te noemen dat Barry zijn boek begint met een uithaal van vijftig pagina’s tegen het werk van Dixon, dat in zijn ogen ritselt van de halve waarheden en hele verzinsels, terwijl hij het toch zo roerend met hem eens is: ‘I cannot help, in conjunction with many others, thanking Mr. Dixon for expressing his opinion that the emancipation of the serfs has been a succes, and thus, by his powerful pen, contradicting a very powerful fallacy.’⁵⁸ Barry ergert zich als nuchtere praktijkman en jarenlange kenner van Rusland aan het gemak en de opervlaktheid waarmee een broodschrijver als Dixon op basis van informatie uit de tweede hand en een reisschema dat zich beperkt tot het ‘bevroren noorden’ (tussen Archangelsk en Sint-Petersburg) er luchtig op los babbelt en een karikaturaal

⁵⁵ H. Barry, *Russia in 1870* (Londen 1871) 205. Zijn levensjaren heb ik niet kunnen achterhalen.

⁵⁶ Ibidem 43.

⁵⁷ W.H. Dixon, *Free Russia* 2 delen (eerste druk 1870; Leipzig 1872).

⁵⁸ Barry, *Russia* (1871) 42.

beeld schetst van de Russen als een stelletje ongeregelde woestelingen. Barry weerlegt met zijn feitenkennis één voor één de missers van Dixon.⁵⁹ Maar ondanks de scherpe tegenstellingen tussen deze twee tijd- en landgenoten spreekt Dixon in dezelfde opgetogen stijl over de emancipatiewet als een ‘golden precept’ dat door Alexander overeind is gehouden tegenover alle weerstanden om hem heen en waar nu het hele volk de voordelen van plukt doordat het goede voorbeeld van recht en vrijheid overal navolging krijgt in andere sectoren van de samenleving. ‘Each of these great reforms would seem, in a country like Russia, to require a lifetime; yet, under this daring and benificent ruler, they are all proceeding side by side’.⁶⁰

Andere auteurs met bedenkingen over de emancipatie geven eveneens blijk van het in hun ogen fundamentele karakter van deze hervorming, zelfs al is zij niet consequent genoeg uitgevoerd. De afschaffing van de lijfeigenschap kan in elk geval niet meer opgevat worden als de zoveelste aanpassing van de relatie tussen de grondbezitters en de boeren, stelt Celestin⁶¹, maar betekent de invoering van een totaal nieuw principe: vrije arbeid. Dat zal een doorwerking hebben in de hele samenleving en gepaard moeten gaan met andere hervormingen, want emancipatie is niet los te koppelen van een nieuwe rechtsorde. De buitenwereld heeft de emancipatie met instemming begroet, zelfs de ‘eeuwige criticasters’ van Rusland zijn verstomd en de regering in Sint-Petersburg heeft laten zien dat het mogelijk is Europa aan haar zijde te krijgen. Toch merkt Celestin in 1875 op dat het echte werk nog steeds beginnen moet. Het uitstel van volledige gelijkheid voor de wet waardoor de boeren in geval van conflict met hun voormalige landheer niet naar het officiële gerechtshof kunnen stappen maar aangewezen zijn op de tijdelijke vredesbemiddelaar (*mirovoy posrednik*) met vage bevoegdheden, is door de regering beargumenteerd met ‘dass alles auf einmal nicht geschehen konnte’. Dit kan niet overtuigen en bewijst volgens hem dat de regering niet tegen haar grote taak opgewassen is. Gevolg zijn de halve maatregelen in de emancipatiewet, en het precedent hiervan voor de latere hervormingen, waardoor eenheid en duidelijkheid in de Russische wetgeving ontbreken. Ook de conflicten tussen de boeren en de

⁵⁹ Ibidem v-42.

⁶⁰ Dixon, *Free Russia* 2 (1872) 136 en 274.

⁶¹ Celestin, *Russland seit der Aufhebung* (1875) 75-76.

landheren over de transacties van land hebben na een periode van bereidwilligheid en enthousiasme tot armoede en verbittering bij de boeren alsmede tot teleurstelling en opportunisme bij de landheren geleid. Celestin stelt hiervoor in de eerste plaats de irrationaliteit van het bestuur verantwoordelijk.⁶² Daarmee is overigens de betekenis van de emancipatie niet minder groot; Celestins boek draagt niet voor niets de titel *Russland seit der Aufhebung der Leibeigenschaft*. De hervormingen moeten het opnemen tegen een eeuwenoude toestand, iets wat de hervormers hebben onderschat en waardoor de ‘praktische afwijkingen’ ontstaan. Met de ‘liberale principes’ is desondanks de basis voor vooruitgang gelegd.⁶³

Over de totstandkoming van de emancipatiewet worden verschillende lezingen gegeven. Hierin is ook het onderscheid goed zichtbaar tussen de *insiders*, de auteurs met rechtstreekse informatiebronnen in de hoogste Russische regeringskringen (zoals Eckardt, Leroy-Beaulieu en Wallace) en de *outsiders*, degenen die uitsluitend op de algemene media en hun eigen waarneming kunnen afgaan (zoals Barry, Celestin en Dixon). Deze laatsten leggen het accent op de principiële humanitaire impuls door de tsaar, terwijl de eerstgenoemden met meer nadruk ingaan op de pragmatische overwegingen van de regering en de onderlinge meningsverschillen daarbinnen. De buitenstaander Dixon beschrijft Alexander als de man op wie boer en heer lang gewacht hebben in de hoop op een grote verzoeningsdaad. De lijfeigenschap vat hij op als een ‘historische fase’ die ‘voor onze ogen verdwijnt’.⁶⁴ Zij heeft zich ontwikkeld van een goedgunstige regeling, waarbij het land met de boer, de boer met de heer en beiden met de tsaar verbonden waren, tot een kwaadaardige situatie van verdeeldheid. ‘The overseer of serfs became the owner.’⁶⁵ Niet alleen lijfeigenen, maar ook de Oudgelovigen en andere bevolkingsgroepen die niet tot het leger of tot de officiële klassen behoren, laten de tsaar in de steek, zo ontdekt Nicolaas met een schok; ‘Russia was not with him’⁶⁶. Daarom leidt Alexander zijn onderdanen voorzichtig naar de vrijheid. Lijfeigenen, maar

⁶² Ibidem 81.

⁶³ Ibidem 386.

⁶⁴ Dixon, *Free Russia 2* (1872) 108-112 en 134.

⁶⁵ Ibidem 129.

⁶⁶ Ibidem 270.

ook studenten en soldaten, lokale bestuurders en veroordeelden, priesters en dissenters emanciperen zodat een nationale verzoening zal bijdragen aan Ruslands kracht.⁶⁷

Dixon bedoelt deze ‘kracht’ in een zeer algemene en overdrachtelijke zin als vermogen tot beschaving, vooruitgang en een beter leven. Ook andere *outsiders* blijken erg onder de indruk van de uiterlijke tekenen van de beschavingskracht die door de emancipatie opgewekt is. *Insiders* delen veelal in het optimisme over de emancipatie maar zijn zich meer bewust van de complexiteit van het emancipatieproces, dat daarom in wording en kracht ook allesbehalve eenduidig uit hun werken naar voren komt. Baron August von Haxthausen (1792-1866) uit Westfalen kan in dezen als eerste voorbeeld dienen, te meer daar hij een heel bijzondere *insider* is als landbouwspecialist en buitenlandse adviseur van groothertogin Jelena Pavlovna (1806-1873), de tante van Alexander II en één van de drijvende krachten achter de hervormingen. Hij werd door haar actief betrokken bij de plannemakerij voor de boerenbevrijding tijdens de zomerconferentie van 1857 in het Duitse Wildbad van Russische landbouwspecialisten en topbureaucraten. Zijn reeds langgevestigde reputatie als Ruslandkenner was gebaseerd op het onderzoek naar het plattelandleven in Rusland dat hij in de jaren 1840 verricht had en waarmee hij zich de waardering en blijvende aandacht van de Russische regering verworven had.⁶⁸ In de laatste jaren van zijn leven heeft hij zich op verzoek van bevriende invloedrijke personen aan het Russische hof,⁶⁹ en door hen ook voorzien van bron-

⁶⁷ Ibidem 271.

⁶⁸ A. von Haxthausen, *Studien über die inneren Zustände, das Volksleben, und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* 3 delen (Hannover en Berlijn 1847-1852).

⁶⁹ Met name Editha von Rahden (1823-1885), hofdame en persoonlijk vertrouweling van groothertogin Jelena Pavlovna, heeft een sleutelrol gespeeld als contactpersoon met Haxthausen. In opdracht van haar meesteres voorzag zij hem van – grotendeels geheim – bronnenmateriaal, zorgde voor financiële ondersteuning en een vertaler, en onderhield een uitgebreide correspondentie over Haxthausens werk, wat ook terug te zien is in de annotaties, ofwel ‘Notizen aus Petersburg’, in zijn boek over de emancipatie (1866) waarin talrijke correcties en aanvullingen gegeven worden op beweringen in de hoofdtekst. Vergelijk hierover: M. Stoyanoff-Odoy, *Die Grossfürstin Helene von Russland und August Freiherr von Haxthausen. Zwei konservative Reformer im Zeitalter der russischen Bauernbefreiung* (Wiesbaden 1991) 133-136 en A. Cohausz ed., *August von Haxthausen Editha von Rahden. Ein Briefwechsel im Hintergrund der russischen Bauernbefreiung 1861* (Paderborn 1975).

nenmateriaal en assistentie, gezet aan een beschrijving van de emancipatiewet van 1861 en de daardoor gewijzigde plattelandsverhoudingen. Hij had zo'n verandering twintig jaar eerder al voorzien en bepleit, maar nu acht hij de gevolgen voor Rusland nog zeer 'unberekenbaar', en daarnaast ook voor Europa van groot belang.⁷⁰

Haxthausen plaatst de emancipatie in het kader van een ontwikkeling op de lange termijn. De Europees geschoolde en filantropisch ingestelde Alexander I vatte het idee op: 'Das Wort Aufhebung des Sklaverei, Leibeigenschaft, bekam ein grosses Gewicht.'⁷¹ Nicolaas heeft zich er vervolgens ijverig mee beziggehouden, zoals door het decreet van 1842 waarbij boeren in staat gesteld werden aanvullend land van heren te pachten, een maatregel die overigens voor Haxthausen de eerste aanleiding was geweest zich voor Rusland te gaan interesseren.⁷² De Krimoorlog, door anderen gezien als de directe aanzet tot emancipatie, wordt hier juist beschreven als een afleiding en een tijdelijke onderbreking van de keizerlijke aandacht voor het boerenvraagstuk.⁷³ Maar daarna heeft Alexander de lijfeigenschap toch principieel afgeschaft en de boerenstand bevrijd. Dus de drie keizers hebben er alles aan gedaan de situatie van de boeren te verbeteren en door wetten te ordenen, concludeert Haxthausen. Emancipatie past in de continuïteit van Ruslands ontwikkeling. De reden hiervan is niet alleen filantropie, ook de ontwikkeling van industrie is van groot belang. Door Peter de Grote begonnen en onder Nicolaas en diens minister van Financiën Jegor Kankrin (1774-1845) in een versnelling gekomen, is de economie aan het veranderen, en daarmee verandert ook de verhouding tussen boeren en heren van een 'wohlthätige' patriarchale naar een zakelijke en op contract en uitbuiting gebaseerde. De hierdoor veroorzaakte misstanden vragen om een oplossing, aldus Haxthausen, alvorens de vooruitgang vrucht kan dragen.⁷⁴

⁷⁰ A. von Haxthausen, *Die ländliche Verfassung Russlands. Ihre Entwicklungen und ihre Feststellung in der Gesetzgebung von 1861* (Leipzig 1866) 'Vorwort', v-vii.

⁷¹ Ibidem 28.

⁷² S.F. Starr, 'August von Haxthausen and Russia', *The Slavonic and East European review* 46 (1968) 462-478, aldaar 469.

⁷³ Haxthausen, *Die ländliche Verfassung* (1866) 165.

⁷⁴ Ibidem 30-34.

Gezien de enorme complexiteit van de bestaande plattelandsverhoudingen is dit geen opgave die met de eenvoudige afkondiging van vrijheid afgedaan kan worden. ‘Es stellt sich heraus, dass das Leibeigenthumsverhältniss eine ausserordentliche Mannichfaltigkeit der socialen Zustände ausgebildet hat; in den verschiedenen Zonen, Gouvernements, Districten, ja in den einzelnen Dörfern fand man überall wesentliche Verschiedenheiten, und es war ungemein schwer, sie in einem umfassenden allgemeinen Gesetze zu subsumiren und nach Recht und Billigkeit allen Interessen gerecht zu werden.’⁷⁵ Het woord van de tsaar, het door Alexander bij zijn kroning uitgesproken voornemen het vraagstuk van de lijfeigenschap op te lossen, heeft voor alle onderdanen volgens Haxthausen een ‘magische klank’. Het hele land stemt in maar blijft verdeeld over de praktische regeling van dit omvangrijke probleem. Alexander slaat dan een nieuwe weg in door een ingrijpende discussie op gang te brengen waaraan niet zoals voorheen alleen personen uit de ministeries en de Staatsraad deelnemen maar voor het eerst ook het publiek en de belanghebbenden zelf, in persoon van de adel aan wie gevraagd wordt in provinciale comités voorstellen te doen over hoe de nieuwe verhoudingen geregeld moeten worden. De uitgangspunten van de discussie zijn door de tsaar vastgesteld op: volledige afschaffing van de lijfeigenschap en het behoud voor de boeren van de grond waarop zij leven. Uitvoerig beschrijft Haxthausen aan de hand van officiële stukken hoe in 1857 het Geheim Comité van keizerlijke adviseurs de procedure vaststelt voor de stapsgewijze verbetering van de toestand van de boeren, hoe in 1858 het inmiddels omgedoopte Hoofd Comité het boerenvraagstuk in de openbaarheid brengt en Provinciale Comités van edelen en grondbezitters hun voorstellen rapporteren, en hoe ten slotte in 1859 de Redactie-commissie bestaande uit een selectie van vertegenwoordigers van de ministeries en de provincies voor de definitieve codificatie zorgt.⁷⁶

De aldus door de adel en door de bureaucratie vergaarde inbreng vanuit het land levert een schat aan informatie op voor de kennis van de agrarische verhoudingen – het onderwerp waar de eigenlijke belangstelling van Haxthausen altijd

⁷⁵ Ibidem 36.

⁷⁶ Ibidem 166-183.

naar uitgaat – en voor de samenstelling van een alomvattende en afdoende wet. ‘Man hat mit einer Gründlichkeit alles zusammengestellt und erwogen, wovon wir wol in keinem europäischen Staate ein Gleiches finden.’⁷⁷ Want Rusland doet het in vergelijking met Europa goed. In Frankrijk brak revolutie uit, in Pruisen werd de staat autoritair en door politie geleid, in Oostenrijk stagneerde de ontwikkeling van de wetgeving, maar in Rusland gaat men voorzichtig en enigszins bezorgd op de goede weg voort, aldus Haxthausen over de waarde van de emancipatiewet van 1861.⁷⁸ In de vorm van een collage van vertalingen en commentaren geeft hij daarom van deze wet een samenvatting van meer dan honderdvijftig bladzijden waarin hij alle afzonderlijke categorieën van boeren alsmede de vele regio’s van het rijk met hun eigen bijzonderheden behandelt. Hierbij verliest hij zich in de vele details van de regelingen en hij komt, in tegenstelling tot andere kenners, niet toe aan een toetsing van deze regels aan een waarneming van de praktijk.

Wel merkt hij op dat de wetgeving in de vorm van het manifest en de oekazen van 1861 uitdrukking geeft aan een voor Rusland unieke functie: ‘Dieser, die Sprache und Ausdruckweise, sind wesentlich verschieden von den Redactionen ähnlicher Gesetze in den übrigen europäischen Staaten, sie drücken ganz den nationalen Charakter des Volks und Zarenthums aus, sie haben einen rein patriarchalen Charakter und patriarchale Ausdruckweise.’⁷⁹ Hij doelt hiermee op de goede bedoelingen, de aansporingen en de vaderlijke zorg, die de tsaar in de wet vastlegt zoals een vader met leidende hand zijn kinderen opvoedt. Dit patriarchale principe vormt volgens Haxthausen de grondslag van het gehele staatsleven van het Russische volk. Rusland kent van oorsprong geen privébezit en particuliere rechten maar wordt gekenmerkt door de eenheid van de familie, de dorpsgemeenschap en de volksstam onder leiding van respectievelijk het gezinshoofd, de dorpsoudste en het stamhoofd. Alle bezit behoort toe aan de totaliteit van het volk. Net als het gezinshoofd draagt het hoofd van het Russische volk, de tsaar, de plicht om voor de onderdanen te zorgen en het recht om het land eerlijk te verdelen.⁸⁰ Deze

⁷⁷ Ibidem 35-36.

⁷⁸ Ibidem 371-373.

⁷⁹ Ibidem 345-346.

⁸⁰ Ibidem 15-18.

achtergrond dient ook ter verklaring van de jongste wetgeving. Hoewel de emancipatiewet er 'zonder twijfel' nog geruime tijd over zal doen voordat zij de oude toestanden feitelijk overwonnen heeft en volledig in werking kan treden⁸¹, worden de aanwijzingen van de tsaar gehoorzaam opgevolgd en werken zij opmerkelijk gunstig uit, zowel in de relaties tussen boeren en heren als in de nieuwe bestuurs- en rechtsinstellingen. 'Überall zeigt uns Russland das Bild und die Wirksamkeit einer umfassenden Evolution, aber nirgends einer Revolution. Dennoch ist das ganze angeregte sociale Leben des russischen Volks noch im Werden und Entwickeln begriffen.'⁸² Het is dankzij de handhaving van de patriarchale staatsorde en van de boeren-volksgemeenschap dat de emancipatie een succes wordt en, anders dan in het Westen, niet tot proletarisering, pauperisme en revolutie leidt maar juist tot een gestage vooruitgang van het hele land.⁸³ Zo biedt Haxthausen, kenner van het land en bekende van het hof, de lezer uiteindelijk een merkwaardig mengsel van nauwgezet verzamelde harde feiten over de agrarische toestanden, en een conservatief-romantische idealisering van het speciale karakter van het Russische volk waar hij zo op gesteld was.

Beslist geen vriend van Rusland is Eckardt. Net als Haxthausen mag hij tot de *insiders* gerekend worden vanwege zijn uitgebreide kennis van de Russische pers en de vertrouwelijke contacten met hooggeplaatste figuren. Anders dan Haxthausen is hij geen spreekbuis van het officiële Rusland, zelfs niet van de progressieve vleugel ervan. Op een zeer eigenzinnige en scherpe toon bepreekt hij de binnenlandse en buitenlandse politiek met een groot wantrouwen jegens de officiële voorstelling van zaken. De ogenschijnlijke weg van voorspoed en vrede na de vrede van Parijs (1856) impliceert juist dat Rusland mogelijk gevaarlijker wordt voor Europa dan voordien. Zolang immers de autocratie vijandig en despotisch blijft, komen de eigen maatschappelijke krachten niet tot ontwikkeling en blijven de andere mogendheden alert. Maar zodra Ruslands regering een vergelijk vindt met de vrije ontwikkeling van de beschaving in de samenleving en tot een overeenstemming komt met de diverse belangen in Europa, kan de diepgewortelde neiging tot

⁸¹ Ibidem 144.

⁸² Ibidem 373-374.

⁸³ Ibidem 419-421.

verovering zich weer ontplooiën zodat bijvoorbeeld het bezit van de Zwarte Zee en de Oostzee zelfs tot een Russische levensvoorwaarde wordt. Ruslands vriendschap is gevaarlijker dan zijn vijandschap, zo luidt de theoretische gevolgtrekking van Eckardt.⁸⁴

Vanuit deze positie benadert Eckardt ook het vraagstuk van de emancipatie. In zijn werk uit 1860, nog vóór de afkondiging van de emancipatiewet van 1861, twijfelt hij al aan de haalbaarheid van de hele operatie. In zijn latere werken besteedt hij niet veel aandacht meer aan de kwestie van de boeren, omdat hij gepreoccupeerd is met de 'hoge' politiek. Maar in de beginjaren van Alexander II vormt de emancipatie zelf, zogenaamd ter 'verbetering van het bestaan van de boeren', het hoofdthema in de politiek en gaat Eckardt daarom uitgebreid in op de verborgen achtergronden van de wetgeving in 'de nationale economie' en haar problematische uitwerking voor 'de materiële existentie' van het autocratische staatsverband.⁸⁵ Het gaat volgens Eckardt bij de emancipatie om iets heel anders dan de humanitaire en progressieve streefdoelen zoals die in de publiciteit zo luidruchtig op de voorgrond treden. Economische, sociale en politieke motieven van veel opportunistischer aard schuilen achter het voornemen van de tsaar. De lijfeigenschap verhindert namelijk een voor de staat vruchtbaar gebruik van de nationale rijkdommen. Lijfeigenen zijn gevangen in armoede, en alleen een kleine kaste van geprivilegieerde adel profiteert van hun arbeid. Dit verhindert ook de wording van een vrije middenstand, die onontbeerlijk is voor een productieve ontwikkeling van een land. Terwijl een vijfde van de Russen in steden woont, kan slechts een twintigste beschouwd worden als burgerij, rekt hij voor. Op het platteland versnipperd bovendien het grondbezit van de adel steeds verder, wat tot extra financiële onderhoudslasten voor rekening van de staat leidt. Zulke 'abnormaliteiten' maken dat de autocratie over onvoldoende belastinginkomsten en overige bijdragen kan beschikken. Met het oog op de recente militaire nederlaag alsook op het toenemend aantal oproeren van boeren (hij memoreert onder andere het getal van zestig à zeventig moorden op landheren per jaar) ziet de regering van Alexander, in tegen-

⁸⁴ [J.W.A. von Eckardt,] *Russland unter Alexander II. Nikolajewitsch. Zur inneren Geschichte und äussern Politik vom Thronwechsel bis auf die Gegenwart, 1855-1860* (Leipzig 1860) 230, passim.

⁸⁵ *Ibidem* 235.

stelling tot zijn voorgangers, de acute noodzaak in om energiek en met spoed op te treden. Het zou dus een vergissing zijn het emancipatiebesluit op te vatten als een tegemoetkoming aan een in de maatschappij ontstaan natuurlijk en zelfstandig streven naar verbetering van de levensomstandigheden; vergroting van de autocratische macht is de ware drijfveer.⁸⁶

Opnieuw, ondanks de schijn van het vastberaden voornemen tot emancipatie wordt de werkelijke gang van zaken gekenmerkt door een hoge mate van onzekerheid bij de regering over de principiële uitgangspunten en de te volgen weg. Groot probleem is dat niet alleen de boeren tegenover de adel, maar ook de regering tegenover de adel en de boeren tegenover de regering staan. Alexander probeert deze heimelijke strijd van allen tegen allen te bezweren door de instelling van de verschillende regeringscomités en provinciale comités voor overleg, waarna de definitieve formulering van de wet in de Redactiecommissie alsnog tot een 'rijksaangelegenheid'⁸⁷ wordt verklaard. Ook de keuze voor het principe van 'emancipatie met land' is niet ingegeven door idealisme maar door berekening; boeren met land zijn een waarborg tegen een anders onbeheersbare waardeval van de grond en tegen de vorming van een onbeheersbaar landloos proletariaat.⁸⁸ De moeizame totstandkoming van de emancipatiewet wordt volgens Eckardt veroorzaakt door de fundamentele belangentegenstelling in Rusland tussen monarchie en bezit, twee belangen die elders in Europa elkaar juist versterken. De Russische autocratie heeft misschien wel het onbeperkte recht om de belangen van de adel op te offeren aan de wens tot algemene vooruitgang van het rijk, maar zij wordt in de praktijk hiervan weerhouden door de vrees de steun van de adel, haar enige bondgenoot, te verliezen. En zelfs al heeft de Russische adel de morele bereidheid en wellicht ook de materiële middelen om geheel toe te geven aan de plannen van de autocratie, de adel wordt hiervan toch weerhouden door de vrees zich over te leveren aan een revolutie op het land en daardoor alles te kunnen verliezen. Zo houden adel en autocratie elkaar gevangen in hun gemeenschappelijke streven naar sociale her-

⁸⁶ Ibidem 234-243.

⁸⁷ Ibidem 260.

⁸⁸ Ibidem 243-244.

vormingen mét behoud van de eigen posities.⁸⁹ Deze impasse wordt nog gecompliceerd doordat de oppositie tegen de emancipatie verweven is met persoonlijke tegenstellingen en klikjesgeest in de regering en aan het hof,⁹⁰ doordat lagere officieren in het leger en ambtenaren in het bestuursapparaat elke verandering tegenwerken, en ten slotte doordat de boeren emancipatie letterlijk opvatten als de volledige vrijstelling van alle verplichtingen.⁹¹

Geen wonder dat Eckardt de situatie in 1860 als volgt taxeert: ‘Russland steht sonach mit der praktischen Weiterentwicklung der Emancipationsaufgabe abermals vor einer *Existenzfrage*, welche ganz unmittelbar an den Grundfesten des absoluten Monarchismus rüttelt.’⁹² Het besluit tot emancipatie beschouwt hij als een morele overwinning van Alexander. Met de emancipatie zullen ook alle andere standen, rangen en bevolkingslagen in beroering gebracht worden, ook de staatsinrichting kan niet onveranderd blijven, maar toch blijft het gegeven de omstandigheden in Rusland onmogelijk deze radicale omvorming te voltooien. Het resultaat van de Grote Hervormingen blijft half werk. Deze ‘halfheid’ vormt dan ook het leidmotief in al Eckardts geschriften. ‘Partiële hervormingen’, die slechts reageren op de noden van de dag en voortdurend tegengewerkt worden van hoog tot laag, vormen de enig overgebleven mogelijkheid voor de regering. Zij raakt hiermee het initiatief en de stuwende kracht kwijt, en ‘von der Festhaltung eines bestimmten Princip und organischen Plans könne vollends kein Rede sein.’⁹³

Wie was eigenlijk deze Baltisch-Duitse ‘liberaalaristocraat’⁹⁴, zoals hij in zijn tijd wel genoemd werd? Julius Albert Wilhelm von Eckardt werd in 1836 geboren in Wolmar (Lijfland) en stierf in 1908 in Weimar (Duitsland). Zijn leven stond in het teken van het zoeken naar een vaderland en een vaste positie. Maar door zijn

⁸⁹ Ibidem 271.

⁹⁰ Ibidem 279.

⁹¹ Ibidem 328.

⁹² Ibidem 264, mijn cursivering.

⁹³ Ibidem 278.

⁹⁴ Bijvoorbeeld zijn collega Erich Marcks (1910), geciteerd in M. Garleff, ‘Julius Eckardt in Deutschland’, *Zeitschrift für Ostforschung* 33/4 (1984) 534-550, aldaar 549.

immer kritische houding tegenover alle partijen en richtingen, het voortdurende zwenken tussen een ambtelijke carrière en het publicistisch engagement, het verbitterde vertrek uit het Russische rijk en de teleurstellingen in het Duitse rijk, bleef hij een eenzame en ‘heimatlose’ man. In het Duisland van Bismarck waar de grote onbekendheid met het rijk aan de oostgrens als gemis ontdekt werd, gold Eckardt dankzij zijn unieke kennis van interne verhoudingen in de top van de Russische samenleving als de Ruslandkenner bij uitstek. In beide rijken bleef hij nochtans een buitenstaander, die de zaak van zijn eigen Baltisch-Duitse gemeenschap met haar historische vrijheden en autonomie als verloren beschouwde⁹⁵.

Hij was de zoon van Julius Eckardt, een Russische grondbezitter en tot de erfadel opgeklommen magistraat in Mitau (Lijfland), en van de Elisabeth von Lenz, dochter uit een artistiek Duits geslacht. De studie rechten en geschiedenis bracht de jonge Eckardt tussen 1855 en 1860 naar Sint-Petersburg, Dorpat en Berlijn waar hij in literaire en kunstzinnige kringen te gast was en contacten aanknoopte in de hoogste echelons van de samenleving. In Sint-Petersburg was hij in 1856 getuige van het veelbelovende begin van het nieuwe bewind. Via zijn oom Wilhelm von Lenz werd hij geïntroduceerd op de muziekavondjes van groothertogin Jelena Pavlovna en verwierf hij als theater- en muziekcriticus enige bekendheid in de *society* van Sint-Petersburg en Moskou. Na zijn studie huwde hij in Leipzig Isabella David (1837-1903), de dochter van een beroemde vioolvirtuoos, en teruggekeerd in Lijfland begon hij in 1860 een ambtelijke loopbaan als secretaris van het evangelisch-lutherse *Landeskonsistorium* te Riga en ging hij daarnaast schrijven eerst als medewerker, later als hoofdredacteur voor de *Rigasche Zeitung*. Hij ontwikkelde zich met literaire en historische studies tot een specialist in de Baltisch-Duitse cultuur, die volgens hem geworteld was in de bijzondere protestantse tradities en de lokale vrijheden van de geprivilegieerde ridderschappen en andere standenorganisaties, maar die in toenemende mate bedreigd werd door het streven van de Russische regering naar meer bestuurlijke eenheid en controle over deze zogenaamde Oostzeeprovincies Lijfland, Koerland en Estland. ‘(Er) war in erster Linie Balte, ein getreuer Sohn, ein intimer Kenner und ein hervorragender publi-

⁹⁵ Julius von Eckardt, *Lebenserinnerungen* 2 delen (Leipzig 1910), deel 1, 70-72.

zistischer Anwalt seiner vielgeprüften Heimat. Er hat sie nicht retten können, aber er hat ihr nicht nur manches schöne und bleibende literarische Denkmal gesetzt, sondern auch als Mann der Tat gekämpft solange es möglich war.⁹⁶

Onder druk van russificatiemaatregelen in de Baltische provincies werd Eckardt steeds meer gedreven in de richting van de publiciteit. Hij achtte de Baltische pers te zwak om zich nog te kunnen verdedigen en zocht daarom in het Westen naar mogelijke bondgenoten. Hiertoe ondernam hij in 1865 een reis door Europa die niet de gewenste steun voor de Baltische zaak opleverde, maar wel een nieuwe toekomstmogelijkheid voor Eckardt in Duitsland, doordat de hoofdredacteur, Gustav Freytag, van het kritisch liberale tijdschrift *Grenzboten* hem een betrekking als redacteur aanbood. In 1867 maakte hij 'met een zwaar hart' de overstap en emigreerde naar Duitsland. Hij richtte zich in zijn geschriften nu in de eerste plaats op het liberale Duitse publiek met het doel om twee misverstanden uit de weg te ruimen. Ten eerste het vooroordeel dat de vermeende reactionaire en feodale Baltische elite tegen de emancipatie van de massa en tegen hervormingen zou zijn. En ten tweede de illusie dat de zogenaamde hervormingen van de Russen vooruitstrevende maatregelen zouden zijn. Hij stelde daartegenover dat de westerse beschaving en vooruitgang juist gediend waren bij de instandhouding van de lokale vrijheden in de Oostzeeprovincies en dat achter de façade van de keizerlijke liberale hervormingspolitiek juist reactionaire slavofiele en panslavistische krachten schuilgingen, die de principes van de hervormingen ondermijnden en die tot de onderdrukking van niet-Russische onderdanen leidden, en zelfs tot agressie jegens het Westen, waarschuwde hij zijn lezers.

Ook in Duitsland was voor Eckardt de keuze tussen de ambtelijke loopbaan en het politieke activisme van de publicist een wezenlijk probleem. Hij bleef twijfelen tussen de rol van buitenstaander en onafhankelijk toeschouwer enerzijds en de rol van ingewijde en deelnemer anderzijds. Hij probeerde beide te combineren en raakte daardoor in conflicten verzeild. Als publicist bouwde hij zijn naam op bij de *Grenzboten* en werd daarna tussen 1870 en 1874 hoofdredacteur van de *Ham-*

⁹⁶ H. Diez in: *Biographisches Jahrbuch und deutscher Nekrolog* 15 delen (Berlijn 1897-1913), deel 13/1908 (1910) 142-145, aldaar 144.

burgischen Correspondenten. Ook was hij politiek actief in de samenwerking met de zogenaamde ‘kathedersocialisten’⁹⁷ zoals Lujo Brentano, met wie hij in 1872 de *Verein für Sozialpolitik* oprichtte voor een reformistische overheidsaanpak van de sociale kwestie. Hij publiceerde daarnaast onder zijn eigen naam literaire werken over de Baltische cultuur en anonieme journalistieke werken over de toestanden in Rusland. De anonimiteit zag hij met een voor hem typerende eigenzinnigheid als een waarborg tegen ijdelheid zodat de journalist zakelijk en bescheiden zou berichten, terwijl hij beweerde toch de volledige verantwoordelijkheid voor het geschrevene te willen dragen.⁹⁸ Het auteurschap van zijn berichten over Rusland *Aus der Petersburger Gesellschaft* (1873-1881) was dan ook een publiek geheim. En dat nu bracht zijn ambtelijke carrière in gevaar. In 1874 was Eckardt gekozen tot secretaris van Hamburgse Senaat, een goedbetaalde en prestigieuze ambtelijke functie, die hem ook in staat leek te stellen zijn schrijverschap onafhankelijk voort te zetten. Maar van begin af aan leverde dit irritaties op over zijn functioneren: ‘Eckardt gefällt sich in der Rolle eines Herzens in Glacéhandschuhen’, mopperde zijn baas, de burgemeester van Hamburg.⁹⁹ Toen er in 1882 naar aanleiding van het verschijnen van zijn scherpe boek *Russische Wandlungen* klachten van de Russische gezant over belediging kwamen, werd Eckardt door het stadsbestuur gedwongen te vertrekken. Rijkskanselier Bismarck, voor wie Eckardt al vroeg grote bewondering had getoond getuige zijn beschrijving van Bismarcks gezantschap in Sint-Petersburg tussen 1859 en 1862,¹⁰⁰ en die in de jaren 1867-70 en 1877-78 al gebruik gemaakt had van door Eckardt opgestelde wekelijkse resumés uit de Russische pers, was hem goedgezind gebleven en haalde hem nu naar Berlijn voor een

⁹⁷ Geuzennaam voor een progressief liberale stroming van economen in Duitsland rond 1870 die in reactie op het klassieke laissez-faire liberalisme pleitten voor overheidsingrijpen in de markteconomie via sociale wetgeving en hervormingen.

⁹⁸ M. Garleff, ‘Zum Russlandbild Julius von Eckardts’, in: U. Litzkowski ed., *Russland und Deutschland* Kieler Historische Studien deel 22 (Stuttgart 1974) 206-224, aldaar 207.

⁹⁹ M. Garleff, ‘Julius Eckardt in Deutschland’ (1984) 547, met een verwijzing naar de Russische schrijver in ballingschap Alexander Herzen als het symbool voor de rol van dissident.

¹⁰⁰ Zie bijvoorbeeld: [Eckardt], *Aus der Petersburger Gesellschaft* (3^e ed. Leipzig 1881) 77-106, waarin hij Bismarck vooral prijst voor de wijze waarop deze respect afdwong van het hoogmoedige Petersburgse hof voor de Pruisische naam en zienswijze.

functie als expert met de rang van *Geheimer Regierungsrat* in Pruisische staatsdienst. Het werk viel daar tot Eckardts ongenoegen onder de competentie van het hoofd van de de politie en voor zijn eigen politieke plannen was opnieuw geen ruimte. Hij vond uiteindelijk in 1885 een toevlucht in de buitenlandse dienst van het rijk als diplomaat. Tot aan zijn terugtreding wegens een verzwakte gezondheid in 1907 werkte hij als consul in achtereenvolgens Tunis, Marseille, Stockholm, Basel en Zürich, om pas in het laatste levensjaar weer te keren naar Duitsland. Hij was ten slotte nergens bij gaan horen; keerde zich tegen het Duits nationalisme vanwege de behandeling van Sleeswijk-Holstein en Elzas-Lotharingen, bekritiseerde de liberalen voor hun dogmatisme in de *Kulturkampf* en in hun streven naar democratisch parlementarisme, vreesde voor het utopische karakter van het socialisme en vervreemde van de Duitse regering na de val van Bismarck. Het aristocratische elitisme van Eckardt, in combinatie met zijn klassiek-liberale overtuiging gaven zijn kritische oordelen iets hooghartigs en ook iets eenzaam. ‘Im Übrigen war er auch nie eine Beamtennatur, sondern viel eher Gelehrter und Schriftsteller.’¹⁰¹

In zijn geschriften over Rusland toont hij zich op dezelfde manier een kritische eenling. Toch spreekt hij niet geheel en al hatelijk of ongenueanceerd over de Russen en heeft oprecht respect voor bepaalde persoonlijkheden en literaire werken. Hij stelt zich ten doel de onkunde over Rusland in Duitsland en Europa te bestrijden door een hedendaagse ‘zedengeschiedenis’ te schetsen aan de hand van de levens van markante en toonaangevende personen. Deze beschrijvingen, aangevuld met vertaalde persfragmenten en regeringsdocumenten, vormen een algemeen beeld met zekere structurele kenmerken waar hij steeds op teruggrijpt. Wie de huidige generatie Russische leiders wil doorzien, zo stelt hij, moet zich rekenschap geven van haar beïnvloeding door de vorige generaties. Het gebrek aan beschaving en de halfheid van de scholing in de Russische elite kunnen verklaren waarom meer dan twintig jaren hervormingsbeleid geen verandering van Ruslands beschaafdheid gebracht hebben. Zijn motto luidt: ‘*Quid leges sine moribus?*’ (een citaat van de Romeinse dichter Horatius: wat zijn wetten zonder zeden?), en dit

¹⁰¹ Diez, *Biographisch Jahrbuch* (1910) 145.

beduidt ook de essentie van zijn kritiek op Rusland.¹⁰² De confrontatie tussen Westerse ideeën en Russische zeden pakt namelijk nadelig uit, zowel voor de interne stabiliteit als voor de externe relaties van het rijk. Intern wordt de autocratische regering door haar liberale experimenten tot een gijzelaar van de ontwaakte publieke opinie waarin de rechtse nationale en panslavistische partij vanaf 1863 door de reactie op de Poolse opstand de overhand krijgt. Zo komt er een machtig verbond tot stand tussen de autocratie, de panslavistische nationalisten in de bureaucratie en de geëmancipeerde maar onopgeleide massa tegenover de invloed van de gevestigde aristocratie en de opgeleide liberale middenklasse. Het externe gevolg hiervan is de druk op de Russische regering tot een agressieve politiek in de westelijke gebiedsdelen en tegen Europa. Eckardt bepleit daarom in zijn geschriften een samenwerking tussen Berlijn, Wenen en zelfs Londen tegen de mogelijke oorlogsdreiging uit Sint-Petersburg.¹⁰³

Het tijdsbeeld dat Eckardt van Rusland schetst, biedt een weinig hoopvolle aanblik. In de periode 1856-1863 is het land in de ban van 'abstracte' liberale en humanitaire plannen, vervolgens keert men tot ongeveer 1870 weer terug naar de autoritaire en nationale intolerantie, en de laatste tien jaren van Alexanders bewind worden gekenmerkt door een 'politieke apathie' waarin enerzijds de opgeleide klasse monddood gemaakt wordt door een leger van corrupte bestuurders en anderzijds de bestuurlijke steunpilaren onder de autocratie aangetast worden door de oprukkende revolutionaire intelligentsia.¹⁰⁴ Opnieuw kan Eckardt zich met niets of niemand verenigen; niet alleen moeten de slavofielen het als intolerant en heerszuchtig ontgelden, ook de socialisten zoals Alexander Herzen (1812-1870) en Michail Bakoenin (1814-1876) zijn door hun neiging tot afbreken zonder het vermogen iets op te bouwen een gevaar, en de liberalen blijken hun beginselen voor demagogie en holle frasen te verkwanselen, en zelfs de autocratie deugt niet in zijn ogen doordat zij in haar strenge vorm, vertegenwoordigd door de tsaren

¹⁰² [J.W.A. Eckardt], *Russland vor und nach dem Kriege* (Leipzig 1879) 5.

¹⁰³ [J.W.A. Eckardt], *Berlin und Petersburg. Preussische Beiträge zur Geschichte der Russisch-Deutschen Beziehungen* (Leipzig 1880) 107-182 en Garleff, 'Julius Eckardt in Deutschland' (1984) 548-549.

¹⁰⁴ [Eckardt], *Von Nicolaus I.* (1881) 347-401.

Nicolaas I en Alexander III, voortdurend en willekeurig ingrijpt van bovenaf en daarmee de passiviteit en corruptie kweekt van onderaf. Eckardt waarschuwt dat in de publieke opinie van Rusland alsook daarbuiten de betekenis van de staats-machine als agent van vooruitgang schromelijk overschat wordt, terwijl de invloed van de tradities en gewoonten als remmende factor daarentegen onderschat wordt. Het grootste gebrek van het Russische 'Nationalcharakter' is namelijk het gebrek aan standvastigheid en consequentie waardoor de Russen zwak en beïnvloedbaar zijn.¹⁰⁵ Alle ontwikkeling blijft zo halverwege steken.

Eckardt bevond zich in een moeilijke positie. Ongetwijfeld heeft zijn leven van zoeken en teleurstelling een stempel gedrukt op zijn pessimistische kijk op Rusland. Toch is hij altijd trouw gebleven aan zijn eerbied voor de feiten en aan zijn doelstelling om accurate en onderbouwde informatie uit Rusland aan zijn publiek door te geven. Hij heeft zich nooit tot een propagandistische partijdigheid laten verleiden en staat daardoor apart ten opzichte van de kring der Baltische Duitsers zoals Carl Schirren, Theodor Schiemann en Paul Rohrbach die in felle geschriften bijgedragen hebben aan de golf van Russofobie in het Duitse Rijk aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.¹⁰⁶ Zelfs in de bespreking van zijn ideologische tegenstander Joeri Samarin (1819-1876), de Russische slavofiele publicist die opzien baarde met zijn in 1867 verschenen pamflet over de Russische grensgewesten (*Okrainy Rossii*) met daarin een aanklacht tegen de Baltische privileges, bleef Eckardt streven naar een zakelijke en inhoudelijke discussie.¹⁰⁷ Hij schreef weliswaar kritisch, compromisloos en soms bijtend, maar deed dat vanuit een humane en bescheiden persoonlijkheid; hij wilde met zijn geschriften eerder waarschuwen en vermanen dan zwartmaken en ophitsen. Zijn om die reden serieuze studie van Rusland maakte hem in het Duitsland van zijn tijd als kenner ongeëvenaard.

De vooringenomenheid van een Haxthausen, met zijn sympathie voor Rusland en zijn regering, en de vooringenomenheid van een Eckardt, met juist zijn wantrouwen jegens beide, maken dat zij ondanks de uitgebreide hoeveelheid informatie waarover ze als *insiders* kunnen beschikken toch niet tot een geheel onafhanke-

¹⁰⁵ Garleff, 'Zum Russlandbild' (1974) 216-217.

¹⁰⁶ Ibidem 206 en 223-224.

¹⁰⁷ [Eckardt], *Russland vor und nach dem Kriege* (1879) 274-294.

lijk oordeel op basis van een zelfstandig en onbevangen onderzoek komen. Hoewel in hun gegevens en argumenten verrassende vondsten aan te treffen zijn, staat hun uitgangspunt ten aanzien van de emancipatie als respectievelijk gunstig of ongunstig gezind al vast, zodat zij zich niet eens afvragen wat de emancipatie eigenlijk inhoudt en welke betekenis zij voor wie heeft. Alle details bij hen, en het zijn er vele, kunnen de eenzijdigheid niet verhullen van deze auteurs die zich meer als kenner dan als onderzoeker presenteren. Voor twee andere *insiders*, Wallace en Leroy-Beaulieu, geldt het omgekeerde. Zij komen naar Rusland met vragen en verwonderen zich met name over de emancipatie en de daardoor veranderde toestanden. Hun oordeel staat nog niet vast en zij tonen zich bereid beweringen van verschillende zijden in overweging te nemen alvorens zelf een conclusie te trekken. Zij willen in de eerste plaats over het onbekende Rusland feiten verzamelen uit officiële stukken¹⁰⁸, uit onafhankelijke bronnen, uit gesprekken en eigen waarnemingen ter plaatse waarmee ze vervolgens een rijkgeschakeerde beschrijving geven van de emancipatie met daarin de afweging van impulsen en remmingen, van verdiensten en tekortkomingen, en van kansen en risico's. 'Such are my conclusions...', besluit Wallace op een voor hem typerende manier zijn beschrijving van de emancipatie, 'They are the result of long and patient inquiry, but I must warn the reader against regarding them as anything more than the personal opinions of an unbiassed investigator.'¹⁰⁹

In tegenstelling tot Haxthausen en Eckardt die het initiatief voor de emancipatiewetgeving opvatten als onderdeel van de traditie van autocratische wetgeving, beschouwen Wallace en Leroy-Beaulieu dit initiatief als een breuk met het verleden en als een teken van een nieuw tijdperk waarin de natie ontwaakt. Zij laten zien dat anders dan voorheen de boerenbevrijding niet uitsluitend, en wellicht ook niet in hoofdzaak, het werk is van de tsaar. Alle intellectuele stromingen in Rusland zoals slavofielen en westerlingen, liberalen en democraten, alsook heel ver-

¹⁰⁸ Beiden geven aan onder meer gebruik gemaakt te hebben van regeringsdocumenten en particuliere papieren van Nicolaas Miljoetin (1818-1872), een hoge functionaris in het Ministerie van Binnenlandse Zaken en de voornaamste architect van de wet van 1861. Wallace, *Russia 2* (1877) 310 en Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars 1* (1881) 401.

¹⁰⁹ Wallace, *Russia 2* (1877) 380.

scheiden letterkundige werken zoals *De dode zielen* (1842) van Gogol, de *Jagersverhalen* (1852) van Toergenjev, en de verspreide geschriften van Herzen, dragen bij aan de publieke bewustwording van het probleem van de lijfeigenschap, stelt Leroy-Beaulieu.¹¹⁰ ‘C’était l’esprit public, l’opinion qui donnait l’impulsion. Il y a eu là un mouvement national,... nouveau dans l’histoire russe,... A cet égard, l’oeuvre d’Alexandre II diffère totalement de l’oeuvre de Pierre le Grand et montre tout le progrès de la Russie dans l’intervalle; la première était l’oeuvre d’un homme, la seconde est déjà l’oeuvre d’un peuple.’ Rusland is geen inerte materie meer die zich volledig van bovenaf laat leiden, maar een ontwakende natie die zelf gaat werken aan de eigen ontwikkeling. De bereidheid en de gereedheid om het probleem van de lijfeigenschap aan te pakken zijn al voor de Krimoorlog wijdverbreid aanwezig. Het is de schok door de val van Sebastopol (1855) en de nationale nederlaag die het land vervolgens in beweging brengt. Hierbij speelt de tsaar wel een onmisbare en nuttige rol, niet zozeer als initiator maar meer als bemiddelaar tussen de enorm tegengestelde belangen en de verschillende inzichten over de praktische uitvoering van de emancipatie. ‘Entre le paysan et le *pomêchtchik*, il n’y avait qu’un juge naturel, un arbitre désintéressé, la couronne.’¹¹¹

Ook Wallace ziet een sleutelrol van de tsaar in het op gang brengen van het wetgevingsproces en hecht eveneens een groot belang aan het ‘morele ontwaken’ van de publieke opinie waardoor het vraagstuk van de lijfeigenschap voordien op de voorgrond gekomen is. ‘The educated classes watched anxiously for some sign, and soon a sign was given to them’¹¹², zoals hij de wisselwerking tussen tsaar en publiek kenschetst. Het nieuwe hiervan is dat de regering medewerking verleent aan de afschaffing van de lijfeigenschap, die zij eeuwenlang had beschouwd als een vitaal onderdeel van het staatsbestel¹¹³, en dat deze afschaffing het werk is van de tsaar én de adel én de boeren met elk hun karakteristieke verdiensten. Want in de hervormingen betoont Alexander grote moed, zijn familie toewijding aan het al-

¹¹⁰ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 1 (1881) 397-399.

¹¹¹ Ibidem 401; ‘*pomêchtchik*’ (*pomesjtsjik*) is de Russische aanduiding voor grondbezitter of landheer.

¹¹² Wallace, *Russia* 2 (1877) 271-272.

¹¹³ Ibidem 252.

gemeen welzijn, de adel bereidheid tot het offeren van oude voorrechten en de boer lijdzaam geduld. 'Thus it may justly be said that the Emancipation was not the work of one man, or one party, or one class, but of the nation as a whole.'¹¹⁴

Voordat hij echter de emancipatie gaat beschrijven, onderzoekt Wallace eerst wat de lijfeigenschap in de praktijk inhoudt. De lijfeigenschap is als zodanig niet uniek voor Rusland. Ook in middeleeuws West-Europa heeft de gebondenheid van boeren aan de grond en aan plichten tegenover de heer bestaan maar het verschil is dat in Rusland de lijfeigenschap is veroorzaakt door de opkomst van de autocratische macht, terwijl in Europa zij juist door toedoen van edelen en kloosters ontstaan is in afwezigheid van een centraal gezag. Toen de opkomst van centrale machthebbers in Europa een einde maakte aan lijfeigenschap, werd deze in Rusland vanaf de zestiende eeuw door de regering van de tsaar instandgehouden en uitgebouwd, wat ook aan de geografische verspreiding ervan is af te lezen: 'serfage radiated from Moscow'.¹¹⁵ Bij de beoordeling van de betekenis van de lijfeigenschap gaat Wallace vervolgens liever niet uit van de 'abstracte intrinsieke aard van de instelling', die neerkomt op volledige rechteloosheid van de boeren, maar geeft hij de voorkeur aan de inventarisering van de praktische toestanden voor de verschillende categorieën lijfeigenen en staatsboeren. Hij komt hierbij aan de hand van concrete voorbeelden tot een opvallend genuanceerd beeld van een soort van machts-evenwicht tussen landheren, die uitgerust zijn met schijnbaar onbeperkte bevoegdheden en pressiemiddelen, en boeren met hun geduchte illegale verdedigingsmechanismen. Dit resulteert in een leven dat voor sommige lijfeigenen in vergelijking met vrije westerse keuterboeren 'comfortabel' te noemen is en voor anderen ronduit ondraaglijk. Wat de lijfeigenschap dan ook werkelijk onhoudbaar maakt, zijn niet de monstrueuze uitwassen maar haar schadelijke invloed op de morele en materiële vooruitgang van Rusland. 'Most foreigners are already, I believe, only too disposed to exaggerate the oppression and cruelty to which serfage gave rise... It must not, however, be supposed that in refraining from all description of those abuses of authority which the proprietors

¹¹⁴ Ibidem 309-310.

¹¹⁵ Ibidem 252-254.

sometimes practised I am actuated by any desire to whitewash serfage or attenuate its evil consequences. No great body of men could long wield such enormous uncontrolled power without abusing it, and no great body of men could long live under such power without suffering morally and materially from its pernicious influence.¹¹⁶

Leroy-Beaulieu ziet ook in dat de lijfeigenschap voor de Russische boer niet geheel zonder compensatie gefunctioneerd heeft. Anders dan in Amerika waar de slavernij op de onderdrukking van een ander ras berustte, of in de Baltische provincies waar de lijfeigenschap op vreemde overheersing gefundeerd was, heeft de lijfeigenschap in Rusland tot het laatst toe een patriarchaal element van zorg en bescherming gekend. Niettemin blijft een dergelijk stelsel schadelijk voor de lijfeigene, en zijn meester, en voor het land als geheel: 'Il y avait dans le servage un mal incurable, la violation de la conscience humaine, l'effacement de la responsabilité morale. Le mal économique n'était pas moindre...' ¹¹⁷ Het nut van de emancipatie wordt daarom door de Russen vrijwel unaniem erkend, hoewel de opvattingen over de wegen en middelen sterk uiteenlopen en daardoor tot grote verwarring en tumult leiden. Wat de Russische emancipatie nu zo onvergelykelijk maakt, is dat de hele natie erbij betrokken wordt en dat met deze hervorming een radicale en compleet nieuwe start van het maatschappelijke leven gemaakt is, waarvan de resultaten overigens nog jaren zullen moeten rijpen voordat zij vrucht kunnen afwerpen, verwacht Leroy-Beaulieu.¹¹⁸

In de vorming van de wet van 1861 trekt met name de wisselwerking tussen de landbezittende adel, de hoge functionarissen in de bureaucratie en de autocratische regering de aandacht van Leroy-Beaulieu. Hij schetst de gecompliceerde dubbelrol van de landadel die vóór 1861 niet alleen als grondbezitter, maar ook als een 'agent van staat' beschouwd kan worden omdat hij belast was met de inning van belasting, de recrutering van soldaten en het bestuur over de boeren. Vervolgens wordt deze adel door Alexander opgedragen in de Provinciale comités mee te denken en advies te geven over de herziening van de bezitsverhoudingen. Dan blijkt

¹¹⁶ Ibidem 270.

¹¹⁷ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 1 (1881) 395.

¹¹⁸ Ibidem 386.

dat de adel, weliswaar geconsulteerd, geen reële invloed krijgt op de formulering van de definitieve wetsvoorstellen door de Redactiecommissie. De adel voelt zich gepasseerd en is ontevreden over het resultaat dat naar de mening van de meerderheid te veel in het voordeel van de boeren uitvalt en te veel democratische tendensen vertoont. De hierdoor opgewekte haatgevoelens en ressentimenten richten zich op de hoge ambtelijke functionarissen en hun geestverwante landbezittende ‘experts’ in de Redactiecommissie zoals N. Miljoetin, Tsjerkasski en Samarin. Deze principiële bedenkers van de regelingen voor de nieuwe verhouding tussen heren en boeren vervullen de ondankbare taak de zeer uiteenlopende voorstellen te bundelen en te codificeren in een wet die recht doet aan de belangen van beiden, en bovendien overeenstemt met de wil van de tsaar. ‘Les passions et les colères, excitées par ces questions, furent si violentes qu’en triomphant de l’opposition soulevée par leurs projects, les principaux rédacteurs de l’acte d’émancipation ne purent triompher des rancunes accumulées contre leurs personnes.’ Na bekrachtiging van de wet in het Manifest van 19 februari 1861 vallen zij als ‘roden’ en ‘radicalen’ in ongenade en krijgen zij van de tsaar hun ontslag. Deze ongerijmde gang van zaken is niet in de eerste plaats het gevolg van aarzelingen bij Alexander of van intriges aan het hof maar is vooral een daad van ‘apaisement’. De tsaar stelt de uitvoering van de door hem gewilde maatregelen veilig door op deze wijze de angst en wrevel bij de adel weg te nemen. En met succes: ‘On acceptait l’oeuvre, on sacrifait les ouvriers.’¹¹⁹

De tegenstelling tussen adel en bureaucratie wordt door Wallace evenmin over het hoofd gezien. Hij legt hierbij het accent niet op de belangentegenstellingen maar op het wederzijdse wantrouwen tussen beide groepen. Hoewel er onder de adel geen sprake is van uitgesproken anti-abolitionistische uitingen en er in de pers zelfs enig patriottisch enthousiasme klinkt voor de aangekondigde emancipatie, leeft er heimelijk bij de landbezittende adel toch wel zorg voor de gevolgen ervan, indien men er zelf niet bij betrokken wordt. Gevreesd wordt voor de mogelijke acties van onderaf, ‘the idea of agrarian massacres had already taken possession of many timid minds’, én voor de achteloosheid en onkunde van bovenaf: ‘their would

¹¹⁹ Ibidem 391 en 400-404.

inevitably be an enormous amount of jobbery and corruption'.¹²⁰ Omgekeerd durft de regering het toezicht over het wetgevingsproces niet uit handen te geven aan de onderling sterk verdeelde adel en oefent via de bureaucraten in de comités rechtstreekse invloed uit op zijn voorstellen, zodat de uiteindelijke wet niet kan afwijken van de door de tsaar bepaalde principes van: volledige emancipatie van lijfeigenen, mét voor hen een deel van het landbezit, en ná een overgangperiode voor de afwikkeling van verplichtingen aan hun heer. De regering vreest dat het traditionele deel van de adel niet vrijwillig bereid zal zijn zo ver te gaan, terwijl het progressieve deel daarentegen juist dreigt door te draven met politieke voorstellen vanuit theoretische overwegingen tot de instelling van representatieve instituties. 'The Commission and the Government would have willingly dispensed with all further advice from the nobles, but it was necessary to redeem the Imperial promise.'¹²¹ Vertegenwoordigers van de adel die in de Redactiecommissie nog van de gelegenheid tot inspraak gebruik proberen te maken, wordt de mond gesnoerd. Wie in de openbaarheid aanmerkingen heeft, riskeert een reprimande of erger. Dus niet alleen zijn de door Leroy-Beaulieu beschreven progressieve bureaucraten geofferd aan het eindresultaat, ook de provinciale adel is door de tsaar uiteindelijk onhoffelijk terzijde geschoven. Of zoals Wallace het wat sarcastisch stelt: 'they were being treated as naughty schoolboys'.¹²²

Geen wonder dat beide Europese onderzoekers in Rusland bij boeren, grondbezitters en bureaucraten alom teleurstelling en ontevredenheid signaleren met betrekking tot de feitelijke inhoud en de praktische uitwerking van de regeling van 1861; alle betrokkenen zien reden zich tekortgedaan te voelen in het bereikte compromis. Dat neemt niet weg dat beide buitenlanders juist vasthouden aan de positieve waardering van dat compromiskarakter van de wet. Dit compromis komt in hoofdlijnen neer op het volgende: de boeren verwerven onmiddellijk persoonlijke vrijheid en burgerrechten, een deel van het land (ongeveer de helft die zij al in gebruik hebben) komt hun toe eerst in vruchtgebruik en later als bezit, en het dage-

¹²⁰ Wallace, *Russia 2* (1877) 281.

¹²¹ Ibidem 291.

¹²² Ibidem 293.

lijks bestuur over hen gaat van de landheer over op de eigen ‘commune’¹²³. De grondbezittende adel behoudt een deel van het land (de andere helft plus bos- en weidegronden) in eigendom en voor het overige deel ontvangt men een schadeloosstelling van de voormalige lijfeigenen. De staat schiet een groot gedeelte (viervijfde) van het bedrag van deze schadeloosstelling voor aan de grondbezitters en ontvangt daarvoor van de communes een jaarlijkse afbetaling gedurende een periode van 49 jaar. In een overgangperiode van enkele jaren worden de voormalige cijns- en dienstplichten van boeren aan heren geleidelijk afgeschaft en stellen zij als onderhandelingspartners onder begeleiding van de vredesbemiddelaar (*mirovoj posrednik*) per landgoed of per commune een contract (*oestavnaja gramota*) op, waarin de overdracht van land, de financiële vergoeding ervoor en de resterende ‘tijdelijke lasten’ vastgelegd worden. De kracht van dit compromis is bepaald niet zijn eenvoud, want zoals bij Wallace en Leroy-Beaulieu genoegzaam blijkt, lopen de feitelijke condities van de overeenkomsten enorm uiteen en kost het vaak veel moeite en getouwtrek voor de zaak beklonken is. In een meerderheid van de gevallen, die waarin de partners blijven weigeren om samen te werken, legt de staat een door de vredesbemiddelaar opgestelde overeenkomst zelfs dwingend op. De kracht van dit compromis is er echter volgens hen in gelegen dat de boeren in plaats van uitsluitend persoonlijke vrijheid ook enig grondbezit, en in plaats van volledige bestuurlijke afhankelijkheid ook enige zelfstandigheid verwerven. Hun bezit en commune geven aan de bevrijde boeren de kans zich volwaardig te emanciperen. Tegelijkertijd blijft er voor de landadel voldoende over om ‘hun huis op orde’ te kunnen brengen, en dat ook te moeten doen: ‘the hereditary listlessness and apathy, the traditional habit of looking on the estate with its serfs as a kind of self-acting machine which must always spontaneously supply the owner with the means of living... was rudely swept away... (it) compelled them to think and calculate regarding their affairs’.¹²⁴

¹²³ De toenmalig meest gangbare vertaling voor het sociale begrip *mir* en het veelal daarmee samenvalende administratieve begrip *obsjtsjina* ter aanduiding van de Russische boeren dorpsgemeenschap.

¹²⁴ Ibidem citaten 322 en 344, en vergelijk de beschouwingen 295-308 en Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 1 (1881) 403-414.

De Russen houden er overigens een ‘eigenaardige manier’ op na van omgaan met politieke en maatschappelijke vraagstukken, stelt Wallace naar aanleiding van de emancipatie vast.¹²⁵ De opgeleide klasse ontleent haar kennis aan boeken en wordt – anders dan de Britten – veel minder geleid door tradities en praktijkervaring. Zij hecht daardoor een overdreven belang aan theoretische en filosofische overwegingen ten koste van de aandacht voor de alledaagse details. Zodra de regering en haar adviseurs aan het hervormen slaan, komt de neiging op zich geheel te verlaten op wetgevende maatregelen en administratieve vormen ten dienste van een verre toekomst. In het geval van de emancipatiewet biedt het Manifest van 1861 wel een algemeen kader, maar op geen stukken na een degelijke voorbereiding of richtlijn voor de uitvoering van de wet. Het is eigenlijk vooral te danken aan de inbreng van de nieuw ingestelde en gekozen functionarissen van vredesbemiddelaars dat het initiatief van de staat ook enig gevolg krijgt in de samenleving. Het echte werk van overleggen en reguleren wordt door hen verricht. Zonder hen zou de emancipatie uitlopen op machtsmisbruik en geweld. Zij krijgen van Wallace een bijzonder eervolle plaats in de hervorming van Rusland toegedicht: ‘It was a new spectacle for Russia to see a public function filled by conscientious men, who had their heart in their work, who sought neither promotion nor decorations, and who paid less attention to the punctilious observance of prescribed formalities than to the real objects in view.’¹²⁶ Aldus levert de ‘wetgevende wervelstorm’ van bovenaf in combinatie met de opkomst van een nieuw soort verantwoordelijkheidsbesef van onderaf na een periode van chaotische transitie uiteindelijk toch een positief resultaat op. ‘I think that there is far less ground for despondency than is commonly supposed,’ oordeelt Wallace voorzichtig. ‘Russia is at present undergoing a great economic revolution, and is suffering from those evils which necessarily attend a period of transition. From the bold and, on the whole, successful way in which she solved the difficult problem of serf emancipation, we may confidently assume that she will in due time successfully overcome

¹²⁵ Wallace, *Russia 2* (1877) 284, 362, passim.

¹²⁶ Ibidem 299-307, aldaar 307.

the agrarian difficulties that lie before her.¹²⁷ De Schot geeft Rusland in zijn analyse van de emancipatie het voordeel van de twijfel.

De Fransman gaat in zijn enthousiasme een stapje verder en plaatst daartoe Rusland in een breder en vergelijkend perspectief. 'L'oeuvre accomplie par la Russie n'était pas sans exemple ni sans modèle en Europe.'¹²⁸ Anders dan bij de emancipaties in bijvoorbeeld Pruisen, anders ook dan in de Verenigde Staten van Amerika, heeft de Russische regering de geëmancipeerden niet met lege handen uitgeleverd aan de moderne maatschappij en laten afglijden tot een landloos en verpauperd proletariaat, noch heeft zij, zoals wel beweerd wordt, het grondbezit zomaar van de ene groep afgenomen en weggeven aan de andere. Veeleer vormen de maatregelen een 'wijs besluit' waarin rivaliserende aanspraken van beide groepen afgewogen zijn, en waarmee hun weerstanden op *vreedzame* wijze overwonnen kunnen worden. In die zin heeft de staat een 'waarachtige' wet ingevoerd voor de herordening van landbouwgrond en -middelen ten dienste van het publieke welzijn, zo stelt Leroy-Beaulieu met voelbare bewondering vast. Er is natuurlijk veel kritiek te geven, en dat doet hij ook, in het bijzonder op de inconsequente uitvoering van de wet door het ambtelijk bestuur, en op de weigering van de regering om tenminste een substantieel deel van de kosten van de schadeloosstelling in ieders belang, en niet in de laatste plaats dat van de staat zelf, voor haar rekening te nemen.¹²⁹ Het voortduren van de tijdelijke lasten aan de heer en van de afbetalingsplicht aan de staat zal de uitwerking van de emancipatie voor de boeren aanzienlijk vertragen. Dit doet in zijn ogen echter niet af aan de fundamentele betekenis van deze Grote Hervorming, 'qui doit réconcilier la Russie avec elle-même aussi bien qu'avec l'Europe. Ce n'est plus un replâtrage de façade ou un placage extérieur, ce sont les fondations mêmes de la société qui ont été reprises et refaites; c'est le peuple entier, et non plus une classe qui est appelé à la civilisation en même temps qu'à la liberté.'¹³⁰

¹²⁷ Ibidem 380. Op Wallace's gedetailleerdere uitwerking van de economische effecten van de emancipatie op zowel de adel als de boeren kom ik het volgende hoofdstuk over sociale groepen terug.

¹²⁸ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 1 (1881) 403-404.

¹²⁹ Ibidem 434 en 440-441.

¹³⁰ Ibidem 263-264.

En inderdaad, in weerwil van het ongeduld bij de aanhangers en van de ontevredenheid bij de tegenstanders van de emancipatie, is dit proces verre van ‘steriel’ gebleven. De afschaffing van de lijfeigenschap staat op zichzelf al garant voor verbetering van de Russische samenleving, want zij neemt voor beide klassen een gemeenschappelijke bron van kwaad weg: ‘Les vices contraires et connexes, dans leur opposition même, du maître et de l’esclave, l’infatuation, la frivolité, la prodigalité de l’un, la bassesse, la duplicité, l’insouciance de l’autre, la paresse et l’imprévoyance de tous deux, découlaient de la même source.’¹³¹ Leroy-Beaulieu wijst na de afschaffing van de lijfeigenschap drie principiële positieve resultaten aan: de economische vooruitgang als gevolg van de vrijere arbeid, de groeiende concurrentie en de stimulansen van markt en geldeconomie tot meer productie. De morele vooruitgang dankzij de ‘bevrijding van het volksbewustzijn’, die allereerst tot uitdrukking komt in de grotere zelfstandigheid van het gedrag bij burgers, en vervolgens bij sommigen ook leidt tot een groter verantwoordelijkheidsbesef. En de sociale vooruitgang doordat patriarchale tradities en de door onderwerping gefixeerde verhouding tussen de twee klassen op het platteland geleidelijk plaatsmaakt voor meer sociale variatie en de opkomst van individualisme.¹³²

Deze nieuwe ontwikkelingen zijn echter niet geheel zonder politieke risico’s, waarschuwt Leroy-Beaulieu. De opschudding door nieuwe politieke concepties onder de Russen is twintig jaar na de emancipatie nog steeds niet uitgewoed. De maatschappelijke vooruitgang heeft niet geleid tot een politieke doorbraak maar heeft wel de aspiraties en verwachtingen van de bevolking ten aanzien van het gevestigde politieke bestel doen toenemen. Het belangrijkste instrument van de hervormingen, en van de vreedzame en relatief ordelijke transformatie van het leven van miljoenen mensen, blijft immers de autocratie. Door haar macht op succesvolle wijze te demonstreren, geeft de autocratie onbedoeld voeding aan onhaalbare en mogelijk zelfs gevaarlijke denkbeelden. De kracht en het gemak waarmee de tsaar ogenschijnlijk op een dag per decreet alle bezitsverhoudingen kan wijzigen, heeft bij het volk en bij de opgeleide klasse illusies opgewekt. De

¹³¹ Ibidem 444.

¹³² Ibidem 436-452.

teleurstelling daarover zou zich wel eens tegen de tsaar kunnen gaan richten. Zo blijven de boeren, aangemoedigd door revolutionaire propaganda, op een tweede emancipatie wachten, waarbij zij al het land krijgen en bevrijd worden van alle lasten. Het respect van het volk voor de macht van de tsaar en het vertrouwen in zijn goedgunstigheid zijn groot, maar vormen door hun gebrek aan realisme toch geen solide grondslag voor een staat in transitie. ‘L’autocratie a, par cette démonstration même de son omnipotence, fomenté des aspirations et des chimères d’autant plus dangereuses qu’aux yeux du paysan tout est possible au tsar et tout lui est permis.’¹³³ Dit fenomeen is volgens Leroy-Beaulieu niet te wijten aan persoonlijk falen of aan een verkeerd gekozen beleid tijdens het emancipatieproces, zoals door de tegenstanders ervan wel beweerd wordt, maar is tot op zekere hoogte onvermijdelijk en inherent aan de gegeven omstandigheden in Rusland waar het concept van privébezit zwak ontwikkeld is en het concept van soevereiniteit opgevat wordt als de onbepaalde zelfheerschappij van de tsaar.¹³⁴ Bovendien is het logische gevolg van zelfheerschappij, zo redeneert Wallace, dat de regering ook overal voor verantwoordelijk gehouden wordt. ‘When anything goes wrong in Russia there is always a tendency to assume that the Government is to blame, and Sint-Petersburg is expected to supply the remedy. As the Government attempts to control everything, the tendency is perfectly natural.’¹³⁵ Dus de successen én de tegenslagen van de hervormingen kunnen zich keren tegen de hervormer, de autocratie.

1.2 Het lokaal zelfbestuur

Anders dan bijvoorbeeld Haxthausen, die een naïef vertrouwen uitspreekt in de behoudende en stabiliserende invloed van de emancipatie dankzij de koppeling van de bevrijde boeren aan hun deel van het land en aan de eigen autonome communes, zijn Wallace en Leroy-Beaulieu nog niet zo zeker van deze werkzaamheid van de emancipatie als panacee tegen revolutie. In de bespreking van de *mir*, de boerengemeenschap, zal de verschillende beoordeling van het revolutiegevaar

¹³³ Ibidem 452.

¹³⁴ Ibidem 455.

¹³⁵ Wallace, *Russia* 1 (1877) 342.

door deze drie auteurs nog aan de orde komen. Vooralsnog is in de ogen van de Europese waarnemers de vooruitgang van Rusland als gevolg van de door de regering van bovenaf geïnitieerde hervorming onmiskenbaar. Maar of de Russische staat zelf met die vooruitgang gelijke tred kan houden, staat nog te bezien, en wordt volgens hen voor een belangrijk deel bepaald door het vermogen om de emancipatie een vervolg te geven in de modernisering van het staatsbestel. De toetsing van dit vermogen spitst zich toe op de invoering van het lokaal zelfbestuur en de onafhankelijke rechtspraak door de twee hervormingen van 1864, en op de ontwikkeling van de kwaliteit van het ambtelijk apparaat in het algemeen.

Met de emancipatie van de lijfeigenen kwam een einde aan de rol van de adel als plaatselijk agent van de centrale overheid ten behoeve van het directe bestuur over de boeren. Hoe moesten de bestuurstaken, zoals het handhaven van orde en recht, de inning van belastingen, het onderhoud van openbare wegen, voorzieningen en diensten, vervuld worden in de nieuwe situatie? De regering en haar adviseurs bogen zich in de jaren 1856-1858 over deze vraag en overwogen hierbij drie alternatieven, te weten het 'ministeriële', het 'persoonlijke' en het 'vertegenwoordigende' principe van de macht. Respectievelijk hield dit in ofwel de versterking van de centrale ministeriële hiërarchie via de tussenschakel van de plaatselijk verantwoordelijke provinciale gouverneurs, of de decentralisatie van bestuur via de introductie van plaatselijk gevolmachtigde militaire bestuurders rechtstreeks onder de tsaar, of de invoering van beperkt zelfbestuur waarbij de plaatselijke bevolking actief betrokken werd. De eerste twee alternatieven pasten binnen de autocratische bestuurlijke tradities van het keizerrijk¹³⁶ en genoten aanvankelijk ook de voorkeur van Alexander II. Toch deed hij in 1859 met zijn opdracht aan een commissie van het ministerie van Binnenlandse Zaken onder voorzitterschap

¹³⁶ Als voorbeelden van deze beproefde decentrale of centrale bestuurspraktijken kunnen dienen: Peter de Grote hanteerde *fiscalen* en Nicolaas I zijn privé *kanselarij* als ad hoc ingestelde gevolmachtigde functionarissen ter plaatse. Catharina de Grote stelde *gouverneurs* aan als permanente vertegenwoordigers van het centrale bestuur en Alexander I breidde de omvang en de lokale bevoegdheden van de centrale ministeries uit. D. Saunders, *Russia in the age of reaction and reform, 1801-1881* (Londen en New York 1992) 253-254 en W.B. Lincoln, *The Great Reforms* (DeKalb 1990) 91-92.

van Nicolaas Miljoetin ter voorbereiding van een wet op de reorganisatie van de provinciale bestuursinstellingen de principiële keuze voor het derde alternatief van representatief bestuur dat, afgezien van enkele nauw omgrensde standen-voorrechten uit het verleden, een volstrekt novum was in de geschiedenis van het rijk. Deze opmerkelijke beslissing was synchroon en consistent met de beslissing tot een volledige boerenbevrijding met land. Op beide terreinen, dat van de burgerrechten en dat van de bestuursinstellingen, betekenden de beslissingen van de tsaar een bevrijding van zijn onderdanen, en daarmee ook een fundamentele verandering van het staatsbestel. En inderdaad, ondanks een aantal jaren van bureaucratisch gesteggel waarin eerst Miljoetin het veld moest ruimen voor de meer gematigde Peter Valoejev (1815-1890) die het plan voor zelfbestuur afwoog tegen de praktische bezwaren van de centrale ministeries en de lokale adel, en waarin vervolgens de plaatselijke toestanden nog gecompliceerd werden door de effecten van de inmiddels inwerkinggetreden emancipatiewet, kwam op 1 januari 1864 een wet tot stand die voorzag in de invoering van *zemstvo's*.

Dit waren lokale vertegenwoordigende bestuurslichamen, die per district (*oejezd*) rechtstreeks gekozen werden door drie bevolkingscategorieën (de particuliere landbezitters, de stedelijke landbezitters en de afgevaardigden van de boerengemeenschappen) en per provincie (*goebernija*) getrappt gekozen werden door de districten voor een periode van drie jaar. De *zemstvo* kwam bijeen in een jaarlijkse vergadering, koos een dagelijks bestuur (*oeprava*) en een voorzitter, nam besluiten over de heffing van lokale belastingen en over de besteding daarvan ten dienste van lokale voorzieningen zoals wegen, scholing, gezondheidszorg, verzekeringen en brandweer. *Zemstvo's* werden aanvankelijk slechts in 19 provincies ingevoerd, in de jaren 1870 liep dit aantal op tot 34 provincies van de meer dan 50 in totaal, allen in Groot-Rusland, maar niet in de randprovincies zoals Oekraïne, het Oostzeegebied, Litouwen of Polen. Zij werden onder het toezicht en de controle gesteld van de eerder ingestelde gouverneurs en door het Ministerie van Binnenlandse Zaken, die onder meer de benoeming van de gekozen voorzitter konden goed- of afkeuren, en zij dienden zich uitsluitend met lokale aangelegenheden binnen het eigen gebied bezig te houden. Grensoverschrijdende samenwerking tussen *zemstvo's* of petitieën aan de regering waren expliciet verboden.

Niettemin ontplooiden de *zemstvo*'s een opvallende activiteit gedurende het tijdperk van de Grote Hervormingen. Zo vormde deze nieuwe instelling, alsmede de naar analogie georganiseerde en in 1870 ingevoerde gekozen stadsraad (*doema*), een doorbraak van het representatieve principe binnen de autocratie.

De Europese tijdgenoten onderkennen veelal het belang van deze vernieuwing, hoewel slechts enkelen zoals Wallace en Leroy-Beaulieu de moeite nemen zich werkelijk te verdiepen in dit tamelijk complexe onderwerp. Zij leggen hierbij vaak net andere accenten en verschillen onderling van opvatting over de redenen voor en de uitwerkingen van lokaal zelfbestuur. Volgens Wallace is de *zemstvo* een vreemd lichaam in de Russische context. Het lokaal bestuur is er, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Engeland, niet geworteld in een eeuwenlange ontwikkeling en in de tradities van de plaatselijke bevolking, maar het wordt als een moderne en vreemde institutie door de autocratische macht ingevoerd met het primaire doel de lasten van de regering te verlichten en de gebreken van het uitvoerende lokale bestuur te corrigeren.¹³⁷ Maar hoe is het dan mogelijk dat de autocratie met haar 'superstitious dread' voor parlementarisme vrijwillig en uit eigen beweging iets introduceert dat onmiskenbaar een parlementaire vorm draagt met een zelfs in hoge mate democratisch gehalte, zo vraagt hij zich af. 'With the view of explaining this curious *anomaly* (mijn cursivering) I must endeavour to initiate the reader into the mysteries of Russian bureaucratic lawmaking.'¹³⁸ Kenmerkend voor het Russische proces van wetgeving en ook verantwoordelijk voor het kunstmatige karakter van de bestuurshervormingen is de neiging van de hoge adviseurs, net als van de opgeleide klassen in het algemeen, tot abstracte filosofie; buitensporig veel aandacht besteden zij aan getheoretiseer wat ten koste gaat van terzake doende kennis en praktische overwegingen. Wallace citeert ter illustratie uit memoranda die hem ter inzage gegeven zijn door de voorzitter van de *zemstvo* van de provincie Novgorod met daarin voorstellen tot verbetering van de bestuurlijke instellingen in het algemeen belang. Eén zo'n stuk over armenzorg vangt aan met een historische studie vanaf de vroege Middeleeuwen, gaat dan verder met een vergelijking

¹³⁷ Wallace, *Russia* 1 (1877) 333.

¹³⁸ *Ibidem* 334.

tussen de Talmoed, de Koran en het Romeins recht, om tenslotte een resumé van de recente literatuur uit Duitsland, Frankrijk en Engeland te geven teneinde ‘het licht der wetenschap over de kwestie te laten schijnen’. De aldus verkregen moderne inzichten en algemene principes dienen vervolgens op de feitelijke toestand in Rusland en de lokale bijzonderheden toegepast te worden. Maar hier schieten de ‘philosophical legislators’ tekort stelt Wallace. ‘Very often I have turned to this section of official papers in order to obtain information regarding the actual state of the country, and in every case I have been grievously disappointed.’¹³⁹ En zo heeft het volgens hem dus kunnen gebeuren dat bij de hervorming van het lokaal bestuur het principe van verkozen vertegenwoordiging de voorrang krijgt boven de praktische uitvoerbaarheid ervan, omdat binnen een groot deel van de opgeleide klasse van de jaren vóór 1864 als vanzelfsprekend axioma geldt dat de voor-treffelijkheid van een instelling wel evenredig moet zijn aan het liberale karakter ervan. Hiermee heeft Rusland zichzelf een model voorgehouden dat afkomstig is van veel rijker en dichtbevolkter landen in de veronderstelling dat alleen institutionele hervorming een oplossing kan zijn voor alle problemen van het lokaal bestuur. Na zulke hoge verwachtingen kan het Wallace niet meer verbazen dat de resultaten van de hervorming tegenvallen in de ogen van veel Russen, hoewel hijzelf die teleurstelling volstrekt niet met hen deelt.¹⁴⁰

Een variatie op deze meer gehoorde opvatting dat de *zemstvo* een vreemd en uitheems bestuursorgaan vormt binnen het Russische organisme is bijvoorbeeld te lezen bij Kleinschmidt, de Duitse oerconservatieve bewonderaar van Rusland ten tijde van Nicolaas II (regeerde 1894-1917) en kroniekschrijver van drie eeuwen tsarendynastie. Zoals Eckardt model kan staan voor de liberale frustratie over het tekortschieten van de hervormingen door de tsaar, staat Kleinschmidt model voor de reactionaire verheerlijking van het traditionele en glorieuze leiderschap van de tsaar. Typerend voor Kleinschmidts denken over Rusland zijn in de eerste plaats de sentimentele bewoordingen. De Russische geschiedenis wordt hiermee een groots en tegelijkertijd tragisch verhaal waarin de tsaren als visionaire leiders worden bij-

¹³⁹ Ibidem 336.

¹⁴⁰ Ibidem 340-341.

gestaan door de meest verdienstelijke leden van de adel, tegengewerkt door onwaardige frondeurs en misdadige vijanden uit de intelligentsia met hun Franse waandenkbeelden, maar trouw gevolgd door de anonieme en passieve massa van het onbegrijpende volk. Sinds Peter de Grote hebben de tsaren hun levenswerk gemaakt van de opvoeding van Rusland vanuit een toestand van Chinese afzondering tot Europese beschaving. De ‘edelmoedige’ tsaar Nicolaas II (regeerde 1894-1917) en zijn ‘lieftallige’ bruid Alexandra vormen het voorlopig hoogtepunt van deze ontwikkeling volgens Kleinschmidt. En hoewel Nicolaas bij zijn kroning kort en goed heeft laten weten niets te zien in zelfbestuur en constitutionele plannen, toont hij in 1898 bij de feestelijke onthulling van een standbeeld van de Tsaarbevrijder in Moskou ‘hoe warm zijn gevoelens voor het volk wel zijn’, door in zijn toespraak nadrukkelijk de zegen van de bevrijding van de lijfeigenen voorop te zetten. Bij diezelfde gelegenheid heeft Nicolaas zich bovendien verzekerd van een ‘ereplaats’ in de wereldgeschiedenis door de uitvaardiging van het Manifest van Eeuwige Vrede bij monde van de minister van Buitenlandse Zaken Michail N. Moeravjov (bewind 1897-1900) waarin alle landen opgeroepen worden tot ontwapening en een verklaring van ‘de oorlog tegen de oorlog’. Zelfs al mocht de uitvoering van dit manifest niet slagen, en zelfs al zou de inhoud ervan in contrast staan met de starre geest van orthodoxie en panslavisme zoals die ook aan het hof vertegenwoordigd is, het blijft een diplomatieke zet ‘von eminenter Wirkung’, aldus Kleinschmidt.¹⁴¹

Deze Arthur K.A.P.W. Kleinschmidt stamde uit een oud Hessisch adels-geslacht van officieren en geleerden. Hij werd in 1848 in Wiesbaden geboren, bezocht het gymnasium te Frankfurt, daarna de universiteit van Heidelberg, waar hij geschiedenis, politiek en rechten studeerde alvorens in 1872 te promoveren. Hij vestigde zich in Heidelberg aanvankelijk als privaattoespreker in de nieuwere geschiedenis en werd vervolgens in 1887 buitengewoon hoogleraar. Enkele jaren later verliet hij zijn academische loopbaan om in 1900 als *Hofrat* en *Hofbibliothekar* van Dessau aan te treden waar hij tot 1909 bleef werken. Aldaar wonende in het Prinz Wilhelm-Palais is hij in 1919 gestorven. Hij heeft enige bekendheid verworven als een streng conservatieve schrijver over uiteenlopende onderwerpen uit

¹⁴¹ Kleinschmidt, *Drei Jahrhunderte russischer Geschichte* (1898) 496-505.

de familiegeschiedenissen van vorstelijke en aristocratische geslachten, bijvoorbeeld over de zestiende-eeuwse Jacob III van Baden-Durlach, over de familie van Napoleon I, over de grote koopliedenfamilies uit Augsburg en Neurenberg, of het werk: *Russlands Geschichte und Politik, dargestellt in der Geschichte des hohen russischen Adels* (1877). Ook schreef hij bijdragen voor enkele populaire historische encyclopedieën en verzamelwerken zoals *Hemolts Weltgeschichte*. Een specialist over Rusland kon hij niet genoemd worden maar wel toonde hij met publicaties in 1877, 1891, 1898 en 1903 een bestendige interesse voor Russische thema's. Blijkens het belangrijkste werk uit dit rijtje, het hier behandelde overzicht van drie eeuwen Russische geschiedenis waarin ook de Grote Hervormingen aan bod komen, was hij behoorlijk goed geïnformeerd via Russische bronnen, officiële naslagwerken, tijdschriften zoals met name *Russkaja starina*, en allerlei memoires. Ook raadpleegde hij sporadisch het werk van enkele Europese auteurs zoals het standaardwerk *Histoire de la Russie* (uit 1878) van de Franse historicus Alfred Rambaud (1842-1905).

Maar wat hij daarmee van Rusland maakt is toch een geheel eigen en mythische creatie die een sterke monarchistische en aristocratische voorliefde verraadt voor wat hij noemt de 'culturele ontwikkeling en gestage vooruitgang' in Rusland, dat wil zeggen die van de hofkringen, en voorbijgaat aan maatschappelijke en politieke realiteiten buiten het blikveld van het hof. Onder het mom van een populair historisch overzicht van Ruslands karakter, cultuur, wetenschap en literatuur presenteert hij eigenlijk een in episoden onderverdeeld persoonlijk drama van een roemrijke dynastie tegenover duistere krachten.¹⁴² De oorlogen, de problemen, veranderingen, de bevolkingsgroepen van Rusland, zij zijn slechts decor en figuren in dit spel. De rol van Alexander II in dit drama is een tragische. Boven alles wil hij, deze 'vredesvorst', voor zijn volk en rijk de vrede herstellen zonder de eer en het aanzien van Rusland te schaden. Daartoe zet hij zich in de misbruiken die in de Krimoorlog aan de dag getreden zijn, recht te zetten 'und das total verfaulte Militärwesen zu reformiren'.¹⁴³ Door zijn kibbelende raadsheren, en in het

¹⁴² Ibidem, vergelijk 'Vorwort' v-vi (citaat) met wat volgt.

¹⁴³ Ibidem 403 en 392, de groeiende militaire kracht van Rusland en de vredelievende bedoelingen hierachter vormen een terugkerend thema in dit werk.

bijzonder door minister Valoejev, laat hij zich verleiden tot steeds verdergaande hervormingen. ‘Die Verhältnisse waren so zerfahren, dass die zahlreichen Reformen Alexanders nicht hinreichten, um ein gebildetes Volk zu erziehen, das Freiheit von Anarchie unterscheiden und erstere zu ertragen würdig gewesen wäre.’¹⁴⁴ Het jammerlijk gevolg van deze hervormingen is de tweedracht aan het hof, waar de tegenstanders zich verzamelen in de omgeving van de vrome keizerin en haar bigotte kamerjuffrouw gravin Antonia Dmitrijevna Bloedova (1812-1891) ten einde de voorstanders zwart te maken en in het defensief te dringen. Nog jammerlijker gevolg is de onrust onder de bevolking die zowel door het nihilistische geweld als door de willekeur en corruptie van de ambtenaren aangewakkerd wordt. ‘Das Vertrauen zwishen Fürst und Volk, d.h. der Pfeiler des Thrones, war morsch geworden und der Hass gegen das Bestehende machte selbst gegen einen so gütigen Herrscher wie Alexander II. blind.’¹⁴⁵ De veel gehoorde verwijten aan het adres van Alexander dat hij als een tovenaarsleerling de geesten wel opstookte maar niet bevredigde, en dat hij zich te makkelijk heeft laten beïnvloeden en ontmoedigen kan Kleinschmidt echter niet billijken. De afschaffing van de ‘slavernij’ en de vele weldaden die daarna volgden, stellen in zijn ogen Alexander als broeder aan de zijde van Abraham Lincoln, beiden vermoord door landgenoten. In deze beschrijving van het lot van Alexander overheerst het weemoedig sentiment: ‘Gewiss hat er manchmal geirrt, hat sich eigensinnig geweigert, eine wirkliche strenge Controle der Verwaltung eintreten zu lassen, hat sich zuweilen schwach und energielos gezeigt, meist aber trug er keine Schuld an den Dingen; er war vielleicht der mildeste Herrscher, den Russland je gehabt hat, war voll der edelsten Absichten und seine Devise war “Licht, Recht und Freiheit!”, aber seine Concessionen erschienen den Unersättlichen ungenügend, den Alterthümlern revolutionär, die Unzufriedenheit hörte nicht auf, sein hoher Wille fand oft ein niederes Geschlecht.’¹⁴⁶

De hervorming van het staatsbestel wordt in deze opvatting meer afgeschilderd als het werk van bepaalde individuele raadsheren met hun modegrillen dan als een noodzakelijke aanpassing van de autocratie aan maatschappelijke veranderingen.

¹⁴⁴ Ibidem 406.

¹⁴⁵ Ibidem 412.

¹⁴⁶ Ibidem 441.

Zo is in de nieuwe instellingen van zelfbestuur van de wet uit 1864 de doorwerking van de westerse, Franse ‘Gesellschaftstheorie’ (hervorming van onderaf) herkenbaar aan het autonome en van de staat losgemaakte karakter en het ontbreken van elke voorziening voor de handhaving van politie- en overheidsgezag, beweert Kleinschmidt. Maar geleidelijk aan dringt ten aanzien van het zelfbestuur – eveneens vanuit Europa – de tegenovergestelde Duitse ‘Regierungstheorie’ (hervorming van bovenaf) door bij de Russische regering, zodat zij de gebreken van de wetgeving van 1864 duidelijk onderkent, en onder Alexander III in 1890 de daarom noodzakelijke maatregelen neemt om de *zemstvo*’s weer als een administratief verlengstuk direct onder het staatsbestuur te plaatsen.¹⁴⁷ De onmiskenbare weldaden van Alexander II worden volgens Kleinschmidt herhaaldelijk ontsierd door de invloed van intellectuelen met buitenlandse filosofieën die te weinig rekening houden met de onmisbaarheid van een sterk staatsgezag voor de handhaving van de orde. Ondergeschikten maken de fouten en het goede komt van boven, aldus het patroon in de bepreking van de Grote Hervormingen. Van dergelijke autoritaire tendensen als die in het werk van Kleinschmidt moet Wallace niets hebben, maar beiden uiten intrinsiek wel dezelfde kritiek op de instelling van de *zemstvo* als zijnde een door de wetgeving geforceerde introductie van een geïmporteerde en gekunstelde institutie.

Een geheel andere argumentatie met meer nadruk op de onontkoombaarheid en de logica van lokaal zelfbestuur tijdens het proces van de emancipatie en de stimulering van de maatschappelijke ontwikkeling wordt gepresenteerd door Leroy-Beaulieu. Zonder inmenging van de lokale bevolking is een bestuurlijke hervorming in het autocratische Rusland met zijn onbeperkte en onderdrukkende bureaucratie op lokaal niveau domweg onmogelijk, stelt hij. De *zemstvo* is dan ook geen einddoel maar eerder een vertrekpunt van het representatieve principe in het staatsbestuur. Dit principe is geen uit de lucht gegrepen kreet maar het meest voor de hand liggende en eenvoudige instrument van de regering als remedie voor

¹⁴⁷ Ibidem 443-444.

'l'omnipotence du *tchinovisme*'.¹⁴⁸ De *zemstvo*, nu nog beperkt tot lokale belangen, biedt een model voor de behartiging van algemene belangen in het rijk. De invoering van burgerlijke vrijheden en bestuurlijke decentralisatie vullen elkaar aan en stellen de regering in staat plaatselijke zaken uit handen te nemen van een aantoonbaar slecht functionerend apparaat en deze toe te vertrouwen aan de belanghebbende onderdanen. Door de indeling van het electoraat voor de *zemstvo*'s van de districten in drie categorieën die een weerspiegeling vormen van historisch gegroeide verschillen tussen boeren, adel en steden, en door vervolgens de afgevaardigden van deze categorieën zonder standonderscheid bijeen te laten vergaderen, zorgt de wetgever dat de nieuwe institutie bij de bestaande praktijk aansluit, en met succes volgens Leroy-Beaulieu. Want anders dan men zou verwachten, zijn de *zemstvo*'s niet het toneel van klassenstrijd maar houden landbezitters en boeren elkaar in een zeker evenwicht en werken in de meeste gevallen samen.¹⁴⁹ Dit punt van de 'sociale vrede' in het lokaal bestuur wordt door Wallace overigens ook opgemerkt.¹⁵⁰ Maar Leroy-Beaulieu redeneert door en ziet hierin een aanwijzing dat de Russische weg naar vrijheid via een wettelijk ingevoerd en beperkt zelfbestuur een andere is dan de Europese weg van revolutionaire schokken en sociale conflicten. De *zemstvo* lijkt aldus een adequaat antwoord op problemen van het Russische staatsbestuur en vertegenwoordigt een inheemse variatie op een universele ontwikkelingsgang. Maar voordat die conclusie getrokken mag worden gaan de twee Ruslandonderzoekers eerst na wat de concrete reultaten zijn van het *zemstvo*-experiment. Want ook Leroy-Beaulieu geeft toe, 'sous Alexandre II comme sous Pierre le Grand, le peuple russe nous fait souvent l'effet d'un peuple soumis à des expériences'.¹⁵¹

De resultaten van dit experiment wekken in de ogen van de meeste Rusland-beschouwers, voor zover zij zich al de moeite getroosten zich in het provinciale

¹⁴⁸ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 2 (1882) 164-165; 'tchinovisme' komt van het Russische *tsjin*, voor 'rang' in de militaire en bureaucratische hiërarchie, en duidt op het formalisme, het machtsmisbruik en de corruptie van ambtenaren, te vergelijken met het begrip 'bureaucratisme'.

¹⁴⁹ Ibidem, 173-178.

¹⁵⁰ Wallace, *Russia* 1 (1877) 328.

¹⁵¹ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 2 (1882) 238.

bestuur te verdiepen, geen al te gunstige indruk. Fran Celestin, die als leraar uit het buitenland een aantal jaren hoofdzakelijk in provinciesteden van Rusland ver- toefd heeft, spreekt zijn teleurstelling onomwonden uit. Hij en ‘het Russische publiek’ koesteren aanvankelijk grote verwachtingen van de nieuwe instituties als zouden deze overeenkomen met de regelingen die bij andere volken, en met name in Amerika, ingang gevonden hebben. De Russische regering zorgt echter voor een domper op de vreugd door de bevoegdheden en de financiële mogelijkheden van het lokaal zelfbestuur enerzijds in te perken en het anderzijds taken op te leggen die in het verlengde liggen van de verantwoordelijkheden van het gouvernements- bestuur.¹⁵² Over de gouverneurs is hij, net als bijvoorbeeld de Deen Georg Brandes, buitengewoon oncomplimenteus. Over gouverneurs wordt door hen gesproken in nogal stereotype termen. Zij gelden als de afgedankte Petersburger lievelingen en dandy’s zonder ambitie of bekwaamheid, die in de provincie een zinloos vegetatief bestaan leiden totdat zij roemloos ten onder gaan. Zij regeren hun provincies als kleine tsaren met behulp van absolute macht, bijgestaan door de hun onder- geschikte politie en gendarmes van de Derde Afdeling¹⁵³, en uitgerust met het wapen van de administratieve verbanning die buiten de officiële rechtspraak om gaat. Onder deze omstandigheden zijn de instellingen van lokaal zelfbestuur tot niet meer dan ‘serviele’ uitvoerders, die wel de verantwoordelijkheden van de gouverneurs mogen verlichten maar niet hun bevoegdheden kunnen beperken.¹⁵⁴ De gevolgen voor het functioneren van het lokale bestuur zijn zo nadelig dat de geestdrift onder de bevolking om erin te participeren snel verdwijnt, vreest Celestin. De boeren zijn de *zemstvo* als een ongewenste lastenverzwaring gaan beschouwen, de burgers uit de steden blijven er geheel onverschillig tegenover staan, en slechts een klein deel van de adel toont zich geïnteresseerd. Zodoende domineert de adel

¹⁵² Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 207-209.

¹⁵³ De Derde Afdeling van Zijne Majesteits Eigen Kancelarij was de in 1826 door Nicolaas I ingestel- de dienst van politieke politie die zich toelagde op de opsporing en bestrijding van staatsmisdrijven en die ressorteerde onder het bevel van de keizer. De Derde Afdeling bestond uit een kleine staf in de Kancelarij en een corps van enkele duizenden geüniformeerde gendarmes en geheime agenten in het land. Door haar bijzondere bevoegdheden en geheimzinnigheid werd de Derde Afdeling emblema- tisch voor de wording van een Russische politiestaat.

¹⁵⁴ Ibidem 59-60 en Brandes, *Impressions* (1889) 76-79.

de *zemstvo*'s, en hangt het succes af van de offerbereidheid van enkelen ten behoeve van de belangen van een andere dan hun eigen groep. Niettegenstaande de 'roem en toewijding' van de Russische adel vindt Celestin het te gewaagd het succes van een voor Rusland zo belangrijk experiment te laten afhangen van de grootmoedigheid van deze elite, en hij bepleit daarom meer steun van de regering voor werkelijke autonomie van de *zemstvo*.¹⁵⁵

Ronduit kansloos komt de *zemstvo* naar voren uit de beschrijving van Eckardt.¹⁵⁶ Het moment van invoering is ongelukkig gekozen, want gelijktijdig met de economische verwarring en de lastenverzwaring voor de boeren als gevolg van de emancipatie. Terwijl de verhoudingen tussen voormalige heren en lijfeigenen zich slechts met grote moeite laten aanpassen tot een enigszins dragelijke toestand, verwacht de regering dat heren, boeren en stedelingen bereid zijn samen te werken om tijd, geld en energie te steken in de verlichting van de lokale regeringsfuncties. Daar komt nog bij dat de toebedeelde rechten wel 'hoogst bescheiden' zijn tegenover de 'massa van plichten', en zodra men er gebruik van maakt worden deze rechten nog verder beperkt. Hierdoor wordt de 'Oppositionslust' van de *zemstvo*'s niet gebroken maar juist opgestookt, meent Eckardt. Hij noemt ook enkele voorbeelden van botsingen tussen de regering en het lokaal zelfbestuur, die volgens hem tekenend zijn voor de hopeloosheid van de situatie. In 1867 wordt de woordvoerder van de Petersburger *zemstvo* – 'een Sjoevalov' – naar het buitenland uitgewezen, de voorzitter van de raad – met de Duitse naam Kruse – naar Vijatka verbannen, de vergadering voor langere tijd ontbonden en op de belastingopbrengst wordt door het gouvernement beslag gelegd. De *zemstvo* mag zich niet met spoorwegen bezighouden, mag geen belasting heffen op land van de kerk of de kroon, mag wel het geld voor het volksonderwijs opbrengen zonder verdere invloed uit te oefenen op de besteding ervan of op de inhoud van het onderwijs. 'Während die Regierung in solcher Weise auf die Discreditirung und Entmuthigung der von ihr selbst eben erst ins Leben gerufenen und zur Beschwichtigung der nationalen Thatenlust bestimmten Institutionen hinwerkte, thaten zahlreiche

¹⁵⁵ Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 210-214.

¹⁵⁶ [Eckardt], *Von Nicolaus I. zu Alexander III.* (1881) 377-383.

Vertreter derselben das Ihrige, um das Vertrauen von Regierung *und* Nation zu der landschaftlichen *Leistungsfähigkeit* herabzustimmen.¹⁵⁷ Uit officiële berichten en de pers, bijvoorbeeld het blad *Golos*, zijn hem vele berichten bekend over de onbetrouwbaarheid en omkoopbaarheid van de lokale bestuurders, die voor hun collega's uit de officiële staatsbureaucratie in dit opzicht niet schijnen onder te doen, en nog talrijker zijn de gevallen van financieel wanbeheer. Vol afkeer wil Eckardt het hierbij maar laten, daar het hem niet om een gedetailleerde uitwerking van Alexanders bewind gaat, 'sondern nur um die Erörterung der hauptsächlichsten inneren Widersprüche und Unwahrheiten'¹⁵⁸, die tot het ongelukkige einde van dit bewind met zijn hervormingen hebben geleid.

In tegenstelling tot schrijvers zoals Eckardt, Celestin en Brandes die vooral lijken af te gaan op algemene indrukken en een negatieve reputatie in de Russische pers, gaan de twee kenners, Wallace en Leroy-Beaulieu, het functioneren van het lokaal bestuur eerst zelf onderzoeken en komen vervolgens tot een minder somber en generaliserend oordeel. Dit onderscheid geldt zowel voor de prestaties van de *zemstvo* als voor de oorzaken van zijn gebreken. Wat Wallace opvalt aan de vergaderingen van de *zemstvo*'s van Novgorod die hij herhaaldelijk bezoekt, is hun levendigheid en de mate waarin de landheren en hun voormalige lijfeigen boeren op voet van gelijkwaardigheid delibereren. 'The discussions were always carried on by the nobles, but on more than one occasion peasant members rose to speak, and their remarks, always clear, practical, and to the point, were invariably listened to with respectful attention by all present.'¹⁵⁹ Naar zijn smaak zijn boeren en heren het eerder te veel dan te weinig met elkaar eens, wat wel eens zou kunnen duiden op een gebrek aan betrokkenheid, zo vermoedt hij. Het is hem ook bekend dat in bepaalde districten slechts met grote moeite een quorum van de vergadering bijeengebracht kan worden en dat de beraadslaging als formaliteit afgeraffeld wordt. De kwaliteit van de vergadering hangt dus af van de mate van belangstelling onder de bevolking voor 'local public affairs. In some districts this interest is con-

¹⁵⁷ Ibidem 382, zijn cursivering.

¹⁵⁸ Ibidem 383-384.

¹⁵⁹ Wallace, *Russia* 1 (1877) 328.

siderable; in others it is very near zero.¹⁶⁰ Op het hogere niveau van de provinciale vergadering waarin tien districten hun afvaardiging kiezen, beschrijft Wallace een iets kleurrijker discussiecultuur. De provinciale vergadering bestaat hoofdzakelijk uit leden van de ambtsadel die zich na pensionering uit staats- of legerdienst teruggetrokken heeft op het eigen landgoed. Het animo onder de boeren voor de provinciale vergaderingen is geringer dan voor het district, omdat deelname voor hen aanzienlijke reis- en verblijfkosten alsook tijdsverlies met zich meebrengt zonder dat daar een vergoeding tegenover staat. In de *zemstvo* van de provincie treden de meest enthousiaste en energieke figuren op met creatieve voorstellen variërend van de uitbreiding van het basisonderwijs tot de invoering van kredietverenigingen. Er wordt zelfs een vorm van partijstrijd gevoerd tussen de partij van de ‘liberale’ meerderheid, bestaande uit overwegend welgestelde en opgeleide adel die opkomt voor progressieve maatregelen en extra uitgaven, tegenover de partij van de ‘oppositie’ die onder aanvoering van een welbespraakte behoudende heer en met de minderheidssteun van de meeste boeren-vertegenwoordigers ageert tegen belastingverzwaring. De respons van de bevolking in het district en in de provincie valt alles bijeengenomen, gezien het toch kunstmatige en niet-ingewortelde karakter van de *zemstvo*, eigenlijk wel mee volgens Wallace.

Zeker als men ook de praktische activiteiten van de *zemstvo* in ogenschouw neemt, valt het resultaat Wallace mee. Het probleem hierbij is dat zowel de politieke als economische verwachtingen van veel Russen ten aanzien van de *zemstvo* niet reëel zijn. Wie denkt dat de *zemstvo* een politieke rol van betekenis krijgt als opstapje naar parlementaire democratie, komt bedrogen uit. De regering wil daarvan niets weten en verbiedt de *zemstvo* zelfs om morele druk uit te oefenen via petitie of agitatie. Wie meer in termen van economische en sociale vooruitgang denkt en verwacht dat de *zemstvo* het land in een oogwenk zal voorzien van bruggen, wegen, scholen, ziekenhuizen, landbouwverbetering en verhoging van de welvaart, komt ook al snel tot de conclusie ‘that the Zemstvo is a worthless institution which has increased the taxation without conferring any corresponding benefit on the country’. Dit staat volgens Wallace echter gelijk aan de simpele

¹⁶⁰ Ibidem 333.

erkenning 'that the Zemstvo has performed no miracles... The Zemstvo has, however, done much more than the majority of its critics suppose.'¹⁶¹ Zo vervult het lokaal zelfbestuur zijn taken op een fatsoenlijke wijze, zonder veel gesjoemel met geld en baantjes. Het totale uitgavenbudget is de eerste vier jaar na zijn introductie in 1864 verdrievoudigd en in de volgende acht jaar nogmaals verdubbeld. De lokale belastingheffing is in vergelijking met Europese landen en in vergelijking met de Russische rijksbelasting niet zwaar en wordt rechtvaardiger verdeeld dan voorheen, omdat nu ook de landbezitters eraan meebetalen. Hoewel een belangrijk deel van het budget (ongeveer 40%) bestemd is voor het onderhoud van het eigen en het keizerlijke bestuursapparaat en dus niet rechtstreeks ten goede komt aan het welzijn van de bevolking, zijn er onmiskenbare verbeteringen zichtbaar in de toestand van ziekenhuizen, weeshuizen, dorpscholen en andere nutsinstellingen. De invoering van een collectieve brandverzekering voor de dorpsbewoners vindt Wallace een zeer waardevolle vernieuwing in een land van houten huizen waar branden zeer frequent zijn.¹⁶² Hij besluit met: 'I think it would be unfair to criticise severely a young institution which is animated with good intentions, and errs chiefly from inexperience. With all its defects and errors it is infinitely better than the institutions which it replaced. If we compare it with previous attempts to create local self-government, we must admit that the Russians have made *great progress in their political education* (mijn cursivering).'¹⁶³

Dit punt van politieke opvoeding door middel van lokaal zelfbestuur krijgt een bijzonder accent in de beoordeling van de *zemstvo* door Leroy-Beaulieu. De door Alexander II ingevoerde representatieve instellingen zijn geschikte middelen om het publieke leven in Rusland op te wekken, en het zelfbestuur is de beste wijze om de natie op te leiden de eigen zaken ter hand te nemen. 'C'était un excellent apprentissage.'¹⁶⁴ Terwijl in Wallace's werk vooral de tastbare en eenvoudige verbeteringen door de *zemstvo* gewaardeerd worden, krijgt bij Leroy-Beaulieu de meer overdrachtelijke betekenis ervan het grootste gewicht. Het Russische rijk is

¹⁶¹ Ibidem 340.

¹⁶² Zie ook: Wallace, *Russia 2* (2^e herz. ed., Londen enz. 1905) 247-250.

¹⁶³ Wallace, *Russia 1* (1877) 347.

¹⁶⁴ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars 2* (1882) 220.

in de loop van eeuwen gecreëerd door toedoen van de absolute macht van de tsaar en zijn gecentraliseerde bureaucratie. Wil de Russische beschaving heden het niveau bereiken dat correspondeert met de grandeur van het territoriale rijk, dan is de invoering van provinciale vrijheden zowel een materieel-economische als een moreel-politieke noodzaak, stelt hij. Want door decentralisatie en zelfbestuur krijgen de mensen een kans zichzelf te ontplooien, hun natuurlijke hulpbronnen te ontginnen, de welvaart te verhogen en zelfstandig te leven. Dit vormt ook de enige remedie tegen de zware last die de centralistische en arbitraire macht van het rijk gelegd heeft op de samenleving. Twee eeuwen heeft die macht de vooruitgang van Rusland gediend door het met strakke hand te scholen in de Europese richting, maar nu is zij verantwoordelijk voor de traagheid en zwakte van Ruslands ontwikkeling omdat ieder spontaan initiatief wordt onderdrukt door de bureaucratie. 'Pour la plupart des Russes, la bureaucratie est l'ennemie. Ils n'ont qu'un désir, s'émanciper de son joug.'¹⁶⁵ Daarin berust nu de principiële waarde van de *zemstvo*. Politieke vrijheden zullen ongetwijfeld zorgen voor onderlinge spanningen, strubbelingen met de regering en voor weerstanden vanuit de gevestigde belangen – wat ook daadwerkelijk blijkt uit de door hem beschreven ervaringen van het lokaal bestuur in de Russische provincies en steden – maar uiteindelijk zullen zij het maatschappelijke leven ook vruchtbaar maken en animeren, weet de liberaal Leroy-Beaulieu. 'La politique, qui complique si dangereusement toutes les affaires municipales ou provinciales, la politique, qui dans le champ paisible des intérêts locaux sème des germes de haine et de désordre, y apporte en revanche un ferment d'activité, un principe de vie qui sans elle ferait parfois entièrement défaut. ... Sans elle, les libertés locales, peut-être les plus précieuses de toutes, courent le risque de devenir des formes vides ou un aveugle et inerte mécanisme.'¹⁶⁶

Het succes van de nieuwe bestuursinstellingen is dus allerminst vanzelfsprekend. Ondanks hun positieve waardering van de *zemstvo* signaleren zowel Leroy-Beaulieu als Wallace nog veel moeilijkheden in het functioneren ervan. Het centrale probleem van de *zemstvo* is volgens hen de discrepantie tussen de enorme

¹⁶⁵ Ibidem 228 en zie ook 219.

¹⁶⁶ Ibidem 276.

omvang van zijn takenpakket en de geringe omvang van zijn bevoegdheden. De taken omvatten niet alleen functies ten dienste van het uitvoerend bestuur, zoals de voorzieningen voor de lokale politie en ambtenaren, het onderhoud van bruggen en wegen en de heffing van belasting, maar ook publieke functies zoals de verbetering van onderwijs, gezondheidszorg, hygiëne en de bevordering van landbouw en nijverheid alsook de bescherming tegen hongersnoden en calamiteiten, en bovendien ook nog een justitiële functie in de vorm van de verkiezing door de *zemstvo* van de vrederechter, die optreedt in alle rechtszaken tussen het laagste niveau van de boerengemeenschap en het hoge niveau van de officiële rechtbanken in. Maar de beperkte bevoegdheden van de *zemstvo* staan in geen verhouding tot het uitgebreide takenpakket. Het uitvoerend ambtelijk apparaat van de *zemstvo* valt buiten de competentie van het eigen lokaal bestuur en voor de besluiten over lokale belastingen of maatregelen is de toestemming nodig van de gouverneur of zelfs van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Na de eerste jaren van experimenteren heeft de regering het toezicht door de centrale overheid nog verscherpt door de gouverneur uit te rusten met het vetorecht over alle resoluties die naar zijn oordeel ‘in strijd met de ware belangen van het rijk’ zijn, door de *zemstvo*’s verplicht onder het toezicht te plaatsen van de lokale adelsmaarschalk (de gekozen voorzitter van de plaatselijke adelsvergadering) als de verpersoonlijking van het overwicht van de landadel, en door de publicatie van de vergaderstukken en –verslagen onder strenge censuur te plaatsen. Alle benoemingen van functionarissen van de *zemstvo* vereisen goedkeuring door de gouverneur. Het indienen van petitie aan het centrale gezag wordt expliciet verboden, en de *zemstvo* mag zich met een verzoek uitsluitend nog tot de gouverneur richten. ‘These restrictions, it is said, have rendered all free, vigorous action impossible’, zegt Wallace hierover.¹⁶⁷ En Leroy-Beaulieu bekritiseert daarom de wetgever: ‘Le législateur, en créant les assemblées territoriales, les a jetées au milieu de l’ancienne organisation administrative et de l’ancienne hiérarchie, sans modifier les fonctions et les droits des tchinovniks, qui possèdent seuls l’autorité effective et gardent seuls la responsabilité. ... En faisant appel au *self-government* on a laissé presque intact le vieux régime

¹⁶⁷ Wallace, *Russia* 1 (1877) 342.

bureaucratique, sans vouloir s'avouer leur incompatibilité.¹⁶⁸

Het effect van deze penibele situatie van de *zemstvo* is enerzijds een schrijnend gebrek aan middelen en anderzijds een tanende belangstelling van de zijde van het publiek. De legale beperkingen zijn namenlijk niet de enige noch de belangrijkste hindernissen voor het zelfbestuur, aldus Leroy-Beaulieu, 'une barrière plus haute, plus difficile encore à écarter: c'est le budget, le manque de fonds'.¹⁶⁹ Hij schetst aan de hand van enkele voorbeelden hoe de *zemstvo* van meet af aan bijna tweemaal zo veel uitgaven als inkomsten telt. Onder de trieste voortekenen van het tekort is het zelfbestuur begonnen. Tot aan het conflict met de Turken over Bulgarije in 1877 leek de financiële toestand te verbeteren, maar de oorlog heeft voor jaren de reserves uitgeput en de inkomstenbronnen verschaald. Deze inkomsten moeten in hoofdzaak via lokale belasting opgebracht worden. Sinds 1867 is de heffing voor de commerciële en industriële klasse van stedelingen aan een wettelijk maximum gebonden, zodat driekwart van de inkomsten van het landbezit komt. De verdeling van de lasten tussen de twee klassen van respectievelijk communale en particuliere landbezitters is ongelijk, want de boerengemeenschappen betalen per eenheid land ongeveer tweemaal zo veel als de individuele, meest adellijke landheren, terwijl deze laatsten juist het grootste bedrag zouden kunnen opbrengen. Daarbij bestaan er grote onderlinge verschillen tussen provincies, wat mede veroorzaakt wordt door de afwezigheid van een kadaster en de onduidelijkheid over wat de grondslag van de belastingheffing moet zijn: het land of de opbrengst? De *zemstvo* verricht om die reden pionierswerk met het verzamelen van statistische gegevens en het classificeren van het bezit en gebruik van land. Maar desondanks groeien de uitgaven sneller dan de inkomsten, en onder Alexander III is er geen enkele *zemstvo* waarvan het budget in evenwicht is. De uitgaven zijn onderverdeeld in verplichte en facultatieve posten. De eerstgenoemde uitgaven betreffen onder andere de ondersteuning van lokaal administratief personeel, het onderhoud van poststations, politie- en recruteringsbureaus en van kazernes, en bovendien de verzorging van de bevoorradingsstrein voor het leger. Deze kosten

¹⁶⁸ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 2 (1882) 190-191.

¹⁶⁹ Ibidem 194 en verder.

omvatten het verlenen van onderdak, de verwarming, verlichting en voeding, het uitrusten van paarden; kortom vrijwel de gehele last van een mobilisatie wordt door de provincie gedragen. De andere categorie, die van facultatieve uitgaven, betreft over het algemeen productiever bestemmingen en dient meer het belang van de bevolking. Afgezien van de uitschieter naar beneden tijdens de Turkse oorlog is het aandeel hiervan in het budget geleidelijk gestegen tot bijna de helft van alle uitgaven. Met name volksonderwijs en gezondheidszorg zijn aanzienlijk verbeterd als gevolg van een opmerkelijke bereidheid hier vrijwillig geld aan te besteden. 'Il y a quelque chose d'encourageant, pour l'avenir de la Russie, à voir ces paysans, souvent eux-mêmes entièrement dénués d'instruction, s'imposer librement pour en donner à leurs enfants.'¹⁷⁰ Hoewel de door de *zemstvo* genomen maatregelen nog veel te wensen overlaten – zo wordt er bijvoorbeeld minder dan een tiende van het budget besteed aan onderhoud van wegen en aan de verbetering van de infrastructuur, terwijl deze voorzieningen voor een agrarisch en zwak ontwikkeld gebied als grote delen van Rusland toch uiterst noodzakelijk zijn – en hoewel de vergaderingen van de *zemstvo* door de landbezittende adel gedomineerd worden, heeft de nieuwe instelling met haar uitgaven in de eerste plaats de vooruitgang van de volksklassen gediend, zo oordeelt Leroy-Beaulieu hoopvol. 'Dans ces assemblées, où l'élément populaire est en minorité, l'esprit d'équité du siècle et l'esprit démocratique de la nation se sont hautement manifestes.'¹⁷¹

Hoe verdienstelijk al met al het werk van de *zemstvo* met zijn gebrekkige middelen ook mag zijn in de ogen van buitenstaanders, er schuilt in al de beperkingen dienaangaande een groot gevaar voor de houding van de Russen. Het aanvankelijke enthousiasme onder de bevolking en het idealisme van toonaangevende lokale edelen zijn na enkele jaren bekoeld geraakt. Een voor Rusland kenmerkende apathie heeft zich daarna meester gemaakt van de provincies. Leroy-Beaulieu signaleert een 'moreel absentisme' onder hen die er de leiding zouden moeten geven in de besturen.¹⁷² Daardoor bevindt het lokaal zelfbestuur zich in een kritieke fase,

¹⁷⁰ Ibidem 203.

¹⁷¹ Ibidem 215.

¹⁷² Ibidem 183 en 275.

aldus Wallace, want het vertrouwen erin is geslonken.¹⁷³ De actieve leden van het bestuur ziet hij na een korte hevige uitbarsting van werklust op zoek gaan naar een meer lucratieve betrekking in de bureaucratie of in het bedrijfsleven, waar op dat moment een grote vraag is naar opgeleide en ervaren mensen. De *zemstvo* kan hiermee moeilijk concurreren want bevindt zich niet in de positie ruime salarissen, pensioenen, promoties en ridderorden aan te bieden. Op een fundamenteeler niveau ontbreekt het volgens Wallace bij veel hogergeplaatste Russen aan het besef van de praktische noodzaak van de gewone dagelijkse dingen – zoals het probleem van de modderige straten – waarmee de besturen zich bezighouden.¹⁷⁴

Aan het einde van het bewind van Alexander II bevindt zich het lokaal zelfbestuur – ondanks al zijn goede werken – als gevolg van wettelijke tekortkomingen, gebrek aan middelen en onvoldoende steun in een ernstige crisis, aldus beide Europese waarnemers. Zij verschillen niettemin van mening over wie of wat de schuld hiervoor draagt. Leroy-Beaulieu wijst de tsaar met zijn regering aan als hoofdverantwoordelijke voor de onverschillige houding van de samenleving.¹⁷⁵ Zij hebben nagelaten de oude arbitraire praktijken aan te passen aan de invoering van de nieuwe representatieve organen en hebben slechts in een gedeelte van het rijk (tweederde van alle provincies) lokale vrijheden toegestaan maar bijvoorbeeld niet in de westelijke gebieden, de Oekraïne en de Kaukasus. Terwijl de regering zich nota bene wel bereid toont een oorlog te voeren tegen de Turken voor de bevrijding van de Slaven op de Balkan, gunt zij binnen de eigen grenzen deze vrijheden niet aan alle Russische onderdanen. Zelfbestuur kan niet opbloeien in een omgeving van onbeperkte autocratische en bureaucratische macht. De hervorming blijft zo onvoltooid. Over de tegenstellingen tussen de diverse bestuurspraktijken merkt hij op: ‘C’est encore là un exemple de la manière isolée et fragmentaire dont ont été étudiées et exécutées les nombreuses réformes d’Alexandre II. Rien ne leur a été plus étranger que l’esprit systématique et un plan d’ensemble.’¹⁷⁶ Wallace vindt

¹⁷³ Wallace, *Russia* 1 (1877) 342-343.

¹⁷⁴ Ibidem 345-346.

¹⁷⁵ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 187.

¹⁷⁶ Ibidem 238, zie ook woorden van gelijke strekking op 99: ‘Au lieu de former un système coordonné, les institutions de la Russie actuelle présentent partout des contradictions, des anomalies. Les nou-

het echter wat al te gemakkelijk om de regering overal verantwoordelijk voor te stellen, iets wat volgens hem ook de Russen zelf van oudsher geneigd zijn te doen. Het halfhartige regeringsbeleid kan slechts een deel van de verklaring verschaffen voor het kwijnende bestaan van de *zemstvo*; voor het overige deel is de geringe respons vanuit de Russische bevolking hier verantwoordelijk voor. En dat is ook niet verwonderlijk gezien de wijze waarop de autocratische macht al twee eeuwen met vreedzame maar toch revolutionaire hervormingen van bovenaf op basis van theoretische en filosofische principes poogt het bestuur vorm te geven. De resulterende instituties missen wortels in het land. 'The administrative machine has therefore derived little or no motive force from the people.'¹⁷⁷ Zolang de lokale bevolking en met name de opgeleide klasse zich niet meer bewust wordt van de rol die zelfbestuur kan spelen in de leniging van de eigen nood, blijft de inzet van onderaf voor het zelfbestuur niet meer dan een kortstondige bevlieging en is de toekomst van de *zemstvo* onzeker, aldus Wallace.

Een nagalm van deze mengeling van tegelijkertijd verwachtingsvolle en bezorgde klanken zoals die uit het werk van de twee belangrijkste Europese Rusland-onderzoekers naar voren komt, is te horen bij Max Folticineano (pseudoniem van dr. Max Folti, 1859-1902). Deze Duitse auteur van Roemeense geboorte werd bekend als hoofdredacteur van de bladen *Dies blatt gehört der Hausfrau en Bär*, als schrijver van feuilletons en cultuurhistorische opstellen en als vertaler van populaire Russische verhalen.¹⁷⁸ Folticineano was een typisch popularisator die zich ten doel stelde het algemeen geïnteresseerde publiek wetenswaardigheden in een handzaam formaat aan te bieden. Zo ook in zijn boek *Das Zarenreich der Gegenwart*¹⁷⁹ waarin hij met behulp van de inmiddels omvangrijke wetenschappelijke literatuur over Rusland¹⁸⁰ een kort, 375 pagina's tellend, populair overzicht wil

velles lois ne cadrent pas avec les anciennes, qui subsistent à côté d'elles. De là, un manque de détermination, un principe de confusion, qui n'est pas étranger au peu de succès des meilleures réformes.'

¹⁷⁷ Wallace, *Russia* 1 (1877) 344.

¹⁷⁸ Onder meer *Die Generalstochter* (Breslau 1896) van Ignati Nikolajevitsj Potapenko (1856-1929), een werk dat ik niet in Nederland heb kunnen traceren.

¹⁷⁹ M. Folticineano, *Das Zarenreich der Gegenwart* (2e druk; Berlijn 1889).

¹⁸⁰ Folticineano is in het bijzonder schatplichtig aan Leroy-Beaulieu.

geven van ‘de tegenwoordige toestand van de kolos aan beide zijden van de Oeral’. Hij vindt het om meer dan één reden wenselijk dat de niet-Russen, in het bijzonder de Duitsers zich op de hoogte stellen van de veranderingen in het tsarenrijk, niet in de laatste plaats vanwege de weldaden door toedoen van de hervormingen van Alexander II en de daaropvolgende teleurstellingen en reacties, die een voortzetting van een vreedzame en beschavende ontwikkeling in gevaar brengen. ‘Die Kunde über die inneren Verhältnisse des Zarenreichs ist sogar eine patriotische Nothwendigkeit für die Nachbarvölker... Als Gegener des Absolutismus, behandle ich die Dinge mit Freimuth, aber auch ohne Hass oder Voreingenommenheit.’¹⁸¹ Uit zijn nogal versnipperde en bijwijlen ook platte beschrijvingen klinkt enerzijds een sympathie voor de liberalisering van Rusland en anderzijds een bezorgdheid over de opkomst van het panslavisme. Met de titel van dit werk waarmee Rusland expliciet als ‘tsarenrijk’ aangeduid wordt, wil de schrijver zijn overtuiging tot uitdrukking laten komen dat het juist deze unieke staatkundige instellingen zijn en de hierdoor gevormde historische kenmerken van de samenleving, die de toekomst van het land nog steeds bepalen. Zijn verhaal over het lokaal zelfbestuur volgt qua interpretatie de ‘grote voorbeelden’ van Wallace en Leroy-Beaulieu, maar verdient toch ook een speciale vermelding omdat hij in tegenstelling tot vrijwel alle andere schrijvers over Rusland – met uitzondering van Leroy-Beaulieu – een aparte beschrijving geeft van het stedelijk zelfbestuur, de *doema*’s zoals die in 1870 in de steden van het rijk zijn ingesteld.¹⁸²

Steden vertegenwoordigen beweging en vooruitgang te midden van de stilstand op het platteland, stelt Folticineano. Deze centra van ondernemingslust, opleiding en cultuur, waar ook de openbare mening tot bloei kan komen, hebben een belangrijke betekenis voor de politieke en maatschappelijke ontwikkeling van Rusland. Maar tot op heden, schrijft hij in 1889, hebben de Russische steden geen toonaangevende positie kunnen innemen ondanks de herhaalde pogingen van de tsaren, vanaf Ivan de Verschrikkelijke tot en met Catharina de Grote, leven te blazen in de stedelijke gemeenschappen. Het is daarom ook niet toevallig dat de

¹⁸¹ Folticineano, *Das Zarenreich* (1889) vi.

¹⁸² *Ibidem* 67-81.

instelling van zelfbestuur op het platteland jaren vooraf ging aan de steden. Door hun geringe aantal en grote spreiding over het land, door de armoede en ‘onaanzienlijkheid’ van hun voorkomen, en door het stagneren van hun bevolkingsaanwas laat zich deze omgekeerde tijdsvolgorde van de emancipatie van het land en de stad verklaren. ‘Der moderne Reformator Alexander II. unternahm es 1870, den Städten ein Verwaltungsgesetz zu geben, aber auch hier freilich hinkte die That dem guten Willen nach. Wie überhaupt in den Werken Alexanders II. zeigte es sich auch in diesem Falle, dass der Wille des Selbstherrschers nicht genügt, um Schöpflingen hervorzubringen.’¹⁸³

In de wet zijn structuurfouten aanwijsbaar en in de uitvoering tekortkomingen, die er samen voor zorgen dat de nieuwe stedelijke bestuursinstellingen na bijna twintig jaar nog niet zijn ingeburgerd. Typerend voor de ongelukkige structuur is bijvoorbeeld de gekunstelde indeling van het electoraat in drie van de afgedragen directe belastingsom afgeleide inkomenscategorieën, die elk hun eigen afgevaardigden in de gemeenteraad, de *doema* kiezen. Deze indeling gaat dwars tegen de traditionele standenvertegenwoordiging in, zoals die wel in de *zemstvo* gehanteerd wordt, en resulteert niet in een meer representatieve vertegenwoordiging maar juist in een nog schevere verdeling van de macht, waardoor in de *doema*'s van bijna alle steden het rijkste gilde van veelal onopgeleide kooplieden de overige groepen zoals de geschoolde burgerij, de kleinburgers en de werklieden overheerst. De ondoelmatigheid van deze indeling wordt nog verergerd door het verbod op de organisatie van kiesverenigingen of verkiezingsbijeenkomsten, zodat elk zijn eigen kieslijst opstelt en er een versnippering van de stemmen over talloze kandidaten optreedt. En dit terwijl het kiesrecht beperkt is tot de minderheid van stedelijke huizenbezitters of gildeleden die inkomstenbelasting betalen, en bovendien hiervan weer slechts een minderheid daadwerkelijk haar stem uitbrengt. Sint-Petersburg bijvoorbeeld telt in 1881 ruim vierhonderdduizend volwassen mannelijke inwoners, twintigduizend hiervan hebben kiesrecht, slechts tweeduizend gaan stemmen voor een *doema* van tweehondervijftig leden. Als dat de situatie in de hoofdstad is, hoe ziet het er dan in de provincie uit, vraagt Folticineano zich

¹⁸³ Ibidem 71.

af.¹⁸⁴ De oorspronkelijke bedoeling van het kiesstelsel was het veiligstellen van het overwicht van de hogere standen in een meer zelfstandig stadsbestuur, maar het effect is dat het stadsbestuur in handen is komen te liggen van een ‘plutocratie’ met weinig aandacht voor de belangen van de stedelijke gemeenschap. De volksvertegenwoordiging verwordt zodoende tot een onderonsje van een klein aantal invloedrijke families. Er leeft nog maar heel weinig interesse voor de *doema* onder de bevolking. De meest aangewezen bevolkingsgroepen om wat energieke leiding te geven in het bestuur van de steden, de professionele en geschoolde middenklassen, blijven buitengesloten. ‘Decken sich schon im westlichen Europa die Begriffe Bildung und Vermögen nicht immer, so ist dies in Russland noch weniger der Fall. Das Wissen wird nicht so leicht so vielseitig wie die Steuerrubriken und der Verstand wächst nicht mit dem Steuerbetrag. Daher ist es als ein Unglück zu betrachten, dass gerade die ungebildeten Kaufleute der zweiten Gilde nur zu oft das Ueberwicht besitzen.’¹⁸⁵

Een nog kwalijker element in de structuur van het stadsbestuur vindt Folticineano de wijze waarop de onderlinge verhouding geregeld is tussen de wetgevende macht van de *doema* en de uitvoerende macht van het door haar gekozen dagelijks bestuur, de *oeprava*, en het stadshoofd, *gorodskoj golova*, de door het rijk benoemde voorzitter van beide organen. In plaats van dat de *doema* logischerwijs aanwijzingen geeft aan en controle uitoefent over de *oeprava*, zijn haar vergaderingen in praktijk, en zelfs bij wet, gereduceerd tot een formaliteit en staan geheel onder toezicht van het stadshoofd dat in de *oeprava* het hoogste woord voert, maar alle verantwoordelijkheid van zich afschuift. Ongecontroleerd kan het dagelijks bestuur daarom uitgroeien tot een ‘waterhoofd’ dat ten koste van de burgers de schaarse middelen in de stad naar zich toetrekt. ‘Im Reich der Widersprüche werden alle jene Institutionen, die dem Westen entliehen sind, auf den Kopf gestellt; so auch die Einrichtung der Duma.’¹⁸⁶ En Folticineano betwijfelt of er in de hele wereld een andere instelling is die op eendere wijze bevoegdheden en verantwoordelijkheden verwacht. Want niet alleen de verhoudingen tussen de organen binnen

¹⁸⁴ Ibidem 73.

¹⁸⁵ Ibidem.

¹⁸⁶ Ibidem 77-78.

de stad zijn tegenstrijdig, ook de afbakening tussen *doema* en *zemstvo* ontbreekt zodat de eerste door de laatste getalsmatig overstemd wordt in kwesties van lokale belastingheffing. En bovendien staan alle lokale organen onder de heerschappij van de gouverneur ‘vor dessen Wort alle Beschlüsse der Verordneten eitel Wind sind’, en die zijn eigen ambtelijke dienst voor stadsaangelegenheden heeft, waarvan de betaling nota bene aan de *doema* wordt overgelaten.

Afgezien van deze problemen in de structuur van het stadsbestuur wordt een behoorlijk functioneren ervan evenzeer verhinderd door een groot gebrek aan geldmiddelen tegenover de zeer kostbare opdrachten van de *doema*, zoals bestrating en kanalisering. Terwijl dus de steden voor het hele rijk eigenlijk een voorttrekkersrol zouden moeten spelen, dragen de burgers de lasten en schulden die daarvoor nodig zijn helemaal alleen. Zolang deze situatie voortduurt, laat zich een verbetering nog niet aanzien, ‘denn der Mangel an Gemeinsinn und Thatkraft lässt sich nicht ohne Weiteres abschaffen’.¹⁸⁷ Toch kan het niet anders of de grondslag van de politieke toekomst van Rusland is gevestigd met de nieuw ingestelde zelfbesturen van *zemstvo* en *doema*, hierover zijn de voor- en tegenstanders het eens, aldus Folticineano. En ondanks alle tekortkomingen hebben de lokale besturen ‘zegenrijk’ werk verricht. Hij wil daarom de hoop niet opgeven en verwacht dat zijn kleinkinderen in Rusland eens meer ‘rechtmatige toestanden’ zullen meemaken.¹⁸⁸

1.3 De rechtspraak

Tijdens de Grote Hervormingen kwam er meer vrijheid voor de Russen. De regering van de tsaar hoopte daarmee meer en vooral actievere steun in de samenleving te verwerven. De nieuwe vrijheden van de boeren, de pers, de lokale bestuurders en andere categorieën van geëmancipeerde burgers zouden echter alleen tot hun recht kunnen komen als de regering de eigen staatsorganisatie aan de wet onderwierp. De tsaar en zijn adviseurs waren ervan overtuigd dat het despotisme en de willekeur in het bestuur van Rusland van oudsher een obstakel gevormd hadden

¹⁸⁷ Ibidem 81.

¹⁸⁸ Ibidem 59, 65, 67 en 77.

voor het zelfstandig en verantwoordelijk functioneren van de samenleving. Daarom streefden zij er nu naar het beginsel van de autocratie te verenigen met de vereisten van de moderne rechtsstaat. Dit moest en kon gerealiseerd worden door de invoering en handhaving van *zakonnost*, letterlijk 'wettigheid' oftewel een op de wet gefundeerde orde. Dit beginsel stamde uit de Verlichting en was in Rusland als ideaal geïntroduceerd door Catharina de Grote. Het impliceerde een rechtmatig bestuur en het kunnen vertrouwen op rechtszekerheid in het maatschappelijke leven. Hiervoor golden twee voorwaarden: rechten en plichten van staat en onderdanen dienden vast te liggen in de wet en beide partners behoorden een beroep te kunnen doen op de eerlijke toepassing van de wet. Het eerste punt, het vastleggen van de wet, was inmiddels voltooid onder de regering van Nicolaas I door middel van de *Svod zakonov*, de verzameling van tweehonderd jaar wetten in vijftien banden uit 1833. En hoe gebrekkig, onoverzichtelijk en tegenstrijdig deze verzameling van wetten ook mocht zijn, het meest acute probleem tijdens de regering van Alexander II betrof toch meer het tweede punt, de toepassing van de wet in de rechtspraktijk. Zowel Russen als bezoekers uit den vreemde uitten zich in deze periode buitengewoon negatief over de gangbare praktijken in het Russische recht. Dit gaf een beeld te zien van een 'onuitsprekelijke wanorde' – in de woorden van een latere historicus¹⁸⁹ – als gevolg van de oncontroleerbare en geheime procedures, de onkunde van het rechtbankpersoneel, de gehanteerde pressiemethoden en de wijdverbreide corruptie. De rechtspraak was verweven met het uitvoerend bestuur en bevond zich geheel in de macht van het Russische beambtendom. De wet bood geen enkele bescherming en het recht was te koop aan de meestbiedende.

De regering van Alexander begreep dat een ingrijpende hervorming van de rechtspraak geboden was teneinde het vertrouwen in de wet als waarborg voor de nieuwe vrijheden en rechten in de samenleving te doen opbloeien. Zonder respect voor de wet achtte de tsaar het 'civiel welzijn' van Rusland onmogelijk, dus stelde hij het doel de gerechtelijke procedures 'snel, rechtvaardig, barmhartig en voor

¹⁸⁹ M.T. Florinsky, *Russia. A short history* (2e ed. Londen 1969) 306.

allen gelijk' te laten maken.¹⁹⁰ De uitwerking hiervan liet hij over aan hoog opgeleide topfunctionarissen van de Tweede Afdeling van de Keizerlijke Kanselarij en van het Ministerie van Justitie, en aan de academische juridische specialisten waarmee zij in contact stonden. Deze professionals drukten vrijwel zonder tussenkomst van de politieke en sociale pressiegroepen rondom het hof hun stempel op de in 1862 vastgestelde Grondbeginselen (*Osnovnye polozzenija*) en de daarop gebaseerde Rechtspraakstatuten (*Soedebnye oestavy*) van 1864. Tezamen omvatten deze twee wettelijke regels een grondige hervorming van de Russische rechtspraak. Het loskoppelen van de gerechtelijke instellingen van het autocratische staatsbestuur, de professionalisering van de rechtbanken, de gelijkheid voor de wet van alle rangen en standen, de openbaarheid van de rechtszittingen, de wettelijke en systematische regeling van de procesgang met daarin de gelegenheid tot hoger beroep, de praktische doorvoering van mondelinge procedures, de verplichting tot overtuigende bewijslast en hoor- en wederhoor, de aanstelling van onverwijderbare en onafhankelijke rechters, onpartijdig ten overstaan van openbare aanklagers en particuliere advocaten, alsmede de mogelijkheid van een zekere participatie door het publiek via de juryrechtspraak en de verkiezing van de lagere vrede-rechter (*mirovovj soed*), maar vooral ook via het streven van alle hogere gerechtelijke instellingen naar publieke verantwoording in de pers, waren de peilers waarop de vernieuwde rechtspraak vanaf 1864 werd geplaatst. Hiermee kwam het rechtssysteem van Rusland, althans op papier, in één keer op een even hoog niveau als dat van de meest geavanceerde landen in het Westen, met name dat van de voorbeeldlanden Frankrijk en Engeland. Deze hervorming betekende tevens een wezenlijke breuk met de eeuwenoude autocratische tradities en naar het oordeel van enkele aandachtige toeschouwers van toen en nu¹⁹¹ was zij daarom misschien wel de meest verstrekkende aanpassing van het staatsbestel sinds de emancipatie. Het recht werd gescheiden van de macht.

Wallace ziet een verband tussen de opkomst van de gecentraliseerde staat in Rusland en de wording van een compleet gesloten en oncontroleerbaar rechts-

¹⁹⁰ Lincoln, *The Great Reforms* (1990) 115.

¹⁹¹ Onder meer: Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 2 (1882) 278 en D. Saunders, *Russia in het age of reaction and reform, 1801-1881* Longman history of Russia (Londen en New York 1992) 258.

systeem zoals dat nog functioneerde in de dagen van tsaar Nicolaas.¹⁹² Voordien, in de primitieve tijden van feodale versnippering, had er in de juridische praktijk nog zoiets als volksrechtspraak en zelfhulp bestaan. Maar vanwege de behoefte van de autocraten het sociale leven te reguleren, alsook vanwege hun wantrouwen tegenover het spontaan handelen van de bevolking, werd de bevoegdheid te oordelen over recht en onrecht geheel toegewezen aan het uitvoerend bestuur. Daardoor was het rechtsstelsel tot een volledig afgesloten en oncontroleerbaar systeem geworden, waarin zelfs de strijdende partijen buiten de rechtszaal gehouden werden. ‘Themis retired from the market-place, shut herself up in a dark room from which the contending parties and the public gaze were rigorously excluded, surrounded herself with secretaries and scribes who put the rights and claims of the litigants into whatever form they thought proper, presented to her by her own servants, and came forth from her seclusion merely to present a ready-made decision or to punish the accused whom she considered guilty.’¹⁹³ Hoewel de grotere bemoeienis van de staat met het recht een noodzaak was, gegeven de ambitieuze doelen van de regering, heeft met name het verdwijnen van elke vorm van openbare controle zeer schadelijke gevolgen gehad voor de praktijk. ‘Injustice, extortion, bribery and corruption assumed gigantic proportions, and against this evils the Government found no better remedy than a system of complicated formalities and ingenious checks.’¹⁹⁴ Kenmerkend voor de autocratie is volgens Wallace de illusie van de regering dat dwaling en onrecht door het opstellen van een uiterst fijnmazig systeem van formele schriftelijke procedures onmogelijk gemaakt zouden kunnen worden. Toch bleven de gebreken en wantoestanden zo flagrant dat ze zelfs aan de tsaar wel bekend moesten worden. Onder Nicolaas kwam een wezenlijke herziening van het rechtsstelsel nog niet van de grond, want men bleef steken in inventariseringen en papieren projecten.

Maar onder het huidige regime is de kwestie weer energiek aangepakt, aldus Wallace, in de golf van hervormingsenthousiasme waarmee de emancipatie gepaard gaat. De commissie die belast is met deze kwestie signaleert 25 fundamen-

¹⁹² Wallace, *Russia* 2 (1877) 381-386.

¹⁹³ Ibidem 382.

¹⁹⁴ Ibidem.

tele gebreken in het bestaande stelsel en trekt de conclusie dat een volledige omvorming ervan de enige oplossing is. De voorstellen daartoe uit 1862, anderhalf jaar na de emancipatiewet, krijgen in 1864 hun keizerlijke bekrachtiging. ‘Like most institutions erected on a *tabula rasa*, the new system is at once simple and symmetrical’, stelt Wallace. En hoewel de Franse en Engelse invloeden onmiskenbaar zijn, is het Russische stelsel geen slaafse kopie van een ouder model: ‘though every individual part has been fashioned according to a foreign model, the whole has a certain originality’.¹⁹⁵ Het nieuwe bouwwerk bestaat uit twee afzonderlijk gelaagde zuilen, respectievelijk de vrederechters voor de lichtere en de reguliere rechtbanken voor de zwaardere zaken, overkoepeld door de Senaat als hof van cassatie. Beide typen rechters zijn goed toegesneden op hun werkgebied, de vrederechter een door de bevolking gekozen amateur en de reguliere rechter een beroepsjurist, en zij gaan in openbaarheid en onafhankelijk te werk. De rol van de staat is daarbij beperkt tot het ondersteunen en besturen van de nieuwe organisatie via de persoon van de minister van Justitie, die als procureur-generaal zijn afgevaardigden heeft in elk gerecht teneinde toezicht te houden op de uitvoering van de wet en op te treden als openbare aanklager.

‘Viewed as a whole, and from a little distance, this grand judicial edifice seems perfectly symmetrical, but a closer and more minute inspection shows that the apparent harmony of detail is obtained by means of blind windows, false doors, and other artistic falsehoods. Nay, more, there are unmistakable signs of change of plan during the process of construction’, waarschuwt Wallace zijn publiek.¹⁹⁶ Met het bekoelen van het kritiekloze enthousiasme voor liberale ideeën in de jaren na 1861 slaat ook de stemming om in de rechterlijke macht. Het accent verschuift van de bescherming van individuele vrijheid naar de handhaving van openbare orde. Velen maken zich zorgen ‘that liberty might easily turn to license’, en bepleiten de invoering van meer hiërarchische discipline in de rechtspraak. Zo is bijvoorbeeld de in 1860 ingestelde en voor het leven benoemde rechter van instructie (*soedebny sledovatel*), die volledig onafhankelijk van de politie belast is met de lei-

¹⁹⁵ Ibidem 386-387.

¹⁹⁶ Ibidem 393.

ding van het strafonderzoek, na enkele jaren wegens ernstige gevallen van nalatigheid en plichtsverzaking vervangen door tijdelijke functionarissen die moeten gehoorzamen aan de minister.

In het bouwwerk van de nieuwe instellingen zijn op die manier theoretische defecten ingeslopen, maar waar het werkelijk om gaat, volgens Wallace, is de vraag hoe deze instellingen in de praktische omstandigheden waarin zij geplaatst zijn nu werken. Hij oordeelt hierover opvallend genuanceerd en mild. Feitelijke waarneming heeft zijn pessimistische verwachtingen over zo'n gekunstelde constructie *niet* bevestigd, zo geeft hij toe. Integendeel, hoewel nog niet ingeworteld en verre van perfect, functioneert het stelsel als geheel opmerkelijk goed: 'These new institutions... have already conferred immense benefit on the country.'¹⁹⁷ Wat hem opvalt is dat er onder de bevolking geleidelijk aan een zeker vertrouwen groeit in de principes van rechtvaardigheid en billijkheid. Het traditionele idee van de Russen dat procederen een duister spel is, waarin de gehaaidste speler met de grofste middelen altijd aan het langste eind zal trekken, maakt plaats voor een modern burgerlijk bewustzijn dat ieder zijn recht kan halen. Dat blijkt wel uit het veelvuldige beroep dat de Russen zijn gaan doen op hun rechtbanken, ook al komen zij nog soms met zaken van een zodanig privé-karakter dat geen jurist er iets mee kan. Zowel de rechtbank als het publiek begint zijn rol te vinden.

Zo rooskleurig kan Eckardt de uitwerking van het nieuwe rechtsstelsel niet afschilderen. Volgens hem is de situatie niet verbeterd maar verslechterd. Net als Wallace wijst hij op het gekunstelde en uitheemse karakter van de innovaties. Wat de Russen willen, is in één klap alles veranderen en dat ook nog eens op gelijke voet brengen met de oudste en hoogst ontwikkelde cultuurvolken. Zoiets is onmogelijk: 'Dieser Missgriff strafte [sich].'¹⁹⁸ Het ontbreekt Rusland aan bekwaam en goed opgeleid personeel om de nieuwe rechtsorganisatie te bemannen. Gevolg is dat afgestompte bureaucraten dan wel onstuimige doctrinairers aangesteld worden in de functies van rechter of aanklager. De advocatuur verwordt tot een vergaarbak van politiek gemotiveerde radicalen en op winst beluste sjacheraars. De

¹⁹⁷ Ibidem 396.

¹⁹⁸ [Eckardt,] *Von Nicolaus I. zu Alexander III.* (1881) 362.

jurybanken worden gedomineerd door frivole, sensatiebeluste en gewetenloze lieden. De regering grijpt bij gebrek aan moed en overtuiging in de eigen instellingen terug op uitzonderingsmaatregelen zoals administratieve verbanning naar Siberië teneinde het reguliere recht te omzeilen. In 1871 is zelfs per decreet aan de openbare aanklagers opgedragen dat zij in bijzonder belangrijke zaken buiten de organen van de *Procuratura* om de bevelen van de minister van Justitie en van de chef van de Derde Afdeling hebben op te volgen inzake het onderzoek en de aanklacht tegen verdachte personen. En zo zijn er veel meer voorbeelden te geven van de methoden waarmee men de verkondigde onafhankelijkheid van de rechtbank met voeten treedt. Deze tegenstelling tussen de allermodernste grondbeginselen zoals die in 1862 door de regering zijn verklaard en de repressieve rechtspraktijken in de jaren daarna maakt dat de nieuwe situatie door de bevolking wordt ervaren als een groter onrecht dan voorheen. ‘Was man unter der Herrschaft des Nicolaitischen Despotismus sans phrase als peinliches Herkommen geduldet hatte, wurde als unerträgliche und empörende Rechtsverletzung empfunden, nachdem die Regierung das Princip der Unabhängigkeit der Rechtspflege feierlich verkündet und mit eigener Hand Organe für dieselbe geschaffen hatte. Einen Parallelismus altväterisch-despotischer und modern-liberaler Einrichtungen zu ertragen... das überstieg selbst russisches Vermögen und russisches Geduld.’¹⁹⁹ Het vertrouwen van én in de regering wordt hierdoor zwaar beschadigd.

Zonder deze en soortgelijke kritische kanttekeningen te willen noch te kunnen ontkennen, vraagt Leroy-Beaulieu het Europese publiek toch vooral het in Rusland gewonnen terrein niet uit het oog te verliezen.²⁰⁰ Hij beschouwt het alomvattende en principiële karakter van de hervorming van de rechtspraak – in tegenstelling tot Wallace en Eckardt – juist als zijn grootste kwaliteit. Nu eens niet de gangbare ‘empirische opportuniteitsmethode’ van ad hoc aanpassingen in een achterhaald stelsel, maar een resolute keuze voor een algehele herordening op basis van rationele overwegingen en logische samenhang. Het hanteren van Europese modellen in de rechtspraak is dus geen voorbeeld van holle imitatiedrang – zoals

¹⁹⁹ Ibidem 377.

²⁰⁰ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 409-411.

sommige commentatoren beweren – maar wijst op de Russische erkenning van de algemeengeldige abstracties en principes van het recht. De emancipatie van de lijfeigenen vormt een unieke oplossing voor een specifiek Russisch probleem, terwijl de rechtspraak hervorming een aan het Westen ontleende oplossing is voor een universeel probleem. De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, de gelijkheid voor de wet, de openbaarheid van de rechtspraak en de directe participatie van het publiek in het juridisch proces zijn de normen waaraan het rechtssysteem voortaan moet voldoen. Voor westerlingen zijn zulke principes misschien gemeengoed en niets nieuws, stelt Leroy-Beaulieu, maar voor het Rusland met z'n lange geschiedenis van onderdrukking zijn deze schokkend en verwarrend. 'De telles maximes apportaient, en effet, dans la vie nationale une véritable révolution.'²⁰¹ Dat de toepassing daarvan gedurende vijftien jaar een moeizaam proces is gebleken, neemt niet weg dat de vrijheid en onafhankelijkheid van de rechterlijke macht ten opzichte van de uitvoerende macht een wezenlijke breuk betekent met het verleden doordat de autocratie, belichaamd in de willekeur van de *tsjin*, zichzelf hiermee in macht beperkt. 'De toutes les réformes de l'empereur Alexandre II, la réforme judiciaire est, en ce sens, la plus considérable, celle qui devait avoir le plus d'influence sur les mœurs et la vie sociale, sur le pays et le pouvoir... Sans elle, toutes les autres réformes, à commencer par l'émancipation, eussent pu devenir illusoires et demeurer pour le peuple un inutile et vain décor.'²⁰² Daarom waagt Leroy-Beaulieu zich nog niet aan een definitief oordeel en wijdt zich in plaats daarvan liever aan het onderzoek van de twee vragen in hoeverre de tsaar zijn taak als 'emancipator van de rechtvaardigheid' heeft volbracht, en welke waarborgen de nieuwe rechtsinstellingen nu bieden aan de onderdanen van de tsaar.

Wat de 'emancipatie van het recht' aangaat, noemt hij drie punten die van groot belang zijn: een gewijzigde rol voor de autocraat, een omwenteling voor de bureaucraat en de ontwikkeling van het rechtsbesef onder het volk. In de traditionele Russische rechtsopvatting staat de autocraat boven de wet, of beter gezegd: de tsaar is de levende bron van de wet, welke geheel uit zijn wil voortvloeit. In de

²⁰¹ Ibidem 292.

²⁰² Ibidem 278.

praktijk kan de autocraat de wet niet zomaar veranderen, niet zonder enig acht te slaan op enkele formaliteiten en bepaalde groepen te raadplegen. In theorie echter is de wil van de Russische soeverein als heer en meester van alle onderdanen wet. De wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht worden als het ware door één persoon belichaamd. Als gevolg van de recente hervormingen zijn nu onafhankelijke rechters benoemd en is de scheiding doorgevoerd tussen hun rechtsprekende macht en de uitvoerende macht in handen van politie en beambten. Dit heeft ook zijn uitwerking op de taken van de autocraat. Deze doet namelijk niet alleen afstand van zijn judiciële prerogatief, hij neemt daarbij de verantwoordelijkheid op zich toe te zien op het rechtmatig handelen van al zijn functionarissen in zijn nieuwe rol als hoogste hoeder van de wet. De wet krijgt zodoende een meer absoluut gezag dan voordien. Het kost de tsaar en zijn regering natuurlijk wel moeite te wennen aan de gewijzigde rol en dat verklaart ook de tijdelijke terugval in het oude despotische patroon om via juridische omwegen of uitzonderingsmaatregelen toch in te grijpen in de rechtspraak. De Russische soeverein is niettemin opgehouden een 'despoot' te zijn in de zin die Montesquieu bedoelt, en hij verandert in dat wat men in Europa een 'monarch' noemt.²⁰³

Aangaande het tweede punt, de omwenteling voor de bureaucratie, vermoedt Leroy-Beaulieu dat de regering enigszins overrompeld is door het effect van de rechtspraakhervorming. 'On avait cru pouvoir transporter de toutes pièces la justice européenne sur le vieux sol autocratique; on avait oublié que toutes les institutions se tiennent, que les tribunaux et le jury de l'Europe ne sauraient subsister dans leur intégrité, à côté de l'arbitraire administratif et de l'omnipotence de la police.'²⁰⁴ De gangbare praktijken van willekeur door de uitvoerende macht blijven niet langer te handhaven. De accentverschuiving aan de top van het politieke stelsel, in de positiebepaling van de soeverein, brengt een ware revolutie in de lagere echelons van het staatsapparaat teweeg. Want de nieuwe rechtsnormen kunnen een einde maken aan het oude bureaucratische bestaan van duistere en corrupte praktijken. 'Si elles avaient toujours été maintenues et respectées dans la

²⁰³ Ibidem 284 en 293.

²⁰⁴ Ibidem 293.

pratique, elles eussent frappé au coeur le mauvais génie de l'empire, l'arbitraire bureaucratique.²⁰⁵ De onpartijdigheid van de wet en het gerecht vormt het wapen dat de regering in handen heeft gegeven aan de bevolking ter bestrijding van het *tsjinovnisme*. De praktijkman Barry, die als Engelse metallurg werkzaam in Russische privédienst de opdracht heeft een ijzerfabriek in Vladimir te reorganiseren en zodoende rechtstreekse ervaring heeft met de Russische bureaucratie, signaleert eenzelfde soort omwenteling. Corruptie was voorheen doodnormaal en geschiedde zelfs te goeder trouw. 'Not only were the favour and authority of the judge a marketable commodity; even the least of the understrappers had his dues, and levied his share of black-mail.'²⁰⁶ Maar een corrigerende tendens is duidelijk gaande in alle ondergeschikte bureaus van het uitvoerend bestuur. 'The abuses that I have exemplified... are now being fast swept away by the new law.'²⁰⁷ De gevolgen van deze omwenteling zijn voor de bureaucraten enerzijds bedreigend maar anderzijds ook verheffend. Vóór de hervormingen werd de bureaucratie gekenmerkt door een grote verwarring van functies en bevoegdheden, nog versterkt door de persoonlijke hiërarchie van de *tsjin*, het ambtelijke rangenstelsel. Een functionaris bezette in de regel afwisselend diverse posten zonder speciale voorbereiding of geschiktheid, al naar gelang zijn invloed en persoonlijke relaties. Met de professionalisering van het rechtersberoep als onderdeel van de hervorming is in de Russische bureaucratie het moderne principe binnengehaald van gespecialiseerde functies en carrières, beweert Leroy-Beaulieu.²⁰⁸

Het derde punt en tevens het belangrijkste teken van emancipatie is de ontluiking van een zeker rechtsbesef onder de bevolking. De originele en harmonische structuur van het Russische rechtstelsel met daarin twee parallele organisaties van rechtspraak – in casu de rechtbanken (*okroegnye soedy* en *soedebnye palaty*) enerzijds en de vrederechters (*mirovye soedy*) anderzijds. De rechtbank is ingesteld voor de zuivere toepassing van het moderne positieve recht zoals dat is vastgelegd in de wet en de vrederechter is aangesteld voor de bemiddeling tussen de geschre-

²⁰⁵ Ibidem 292.

²⁰⁶ Barry, *Russia* (1871) 77.

²⁰⁷ Ibidem 87.

²⁰⁸ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 2 (1882) 294.

ven wet en het oudere ongeschreven gewoonterecht. Dit beoogt een overbrugging te vormen tussen de werelden van het westers georiënteerde officiële Rusland en van het traditionele volk. Deze veel bekritiseerde dualiteit van de rechtspraak vloeit volgens Leroy-Beaulieu logisch voort uit de diepe kloof in de Russische samenleving. De naar Engels voorbeeld ingestelde vrederechter vindt hij in dit verband de interessantste innovatie. Wie had gedacht dat juist Rusland als eerste Europese land een deel van de magistratuur langs de weg van verkiezing zou aanstellen? De kandidaten, die aan een beperkte bezits- en scholingskwalificatie moeten voldoen, zijn vrijwel zonder uitzondering van lage landadel, meestal zonder *tsjin* en niet erg rijk. Zij tonen een democratische en publieke gezindheid en komen op voor de kleine man. Probleem is dat zij geen professionele juridische opleiding genoten hebben en slechts voor enkele jaren hun ambt bekleden. Zij worden door hun conservatieve tegenstanders fel aangevallen en karikaturaal beschreven als ijdeltuigen en machtswellustelingen. Maar de algemene indruk van Leroy-Beaulieu, gebaseerd op zijn persoonlijke ervaringen en op juridische statistiek, is dat zij fatsoenlijke lieden zijn wier juridische dwalingen meer door hun patriarchale goeddaardigheid dan door hun neiging tot corruptie veroorzaakt worden. 'Le caractère et la moralité de la plupart les mettent au-dessus des tentatives de corruption, et leur esprit d'équité compense leur peu de science juridique.'²⁰⁹ Geplaatst tussen de domeinen van het hardvochtige gewoonterecht in de boerengemeenschappen en het ontoegankelijke formele recht van de officiële rechtbanken voorziet de vrederechter in een grote behoefte onder de bevolking. De vrederechter zoekt eerst naar een verzoening tussen de conflicterende partijen en spreekt pas een vonnis uit als het sluiten van een compromis mislukt is. In zijn uitspraken houdt hij rekening met de wet maar ook met de gewoonten en het algemene principe van billijkheid. Zijn bemiddeling is kennelijk een succes, want de groeiende toestroom van zaken is nauwelijks af te handelen, signaleert Leroy-Beaulieu. 'Déjà l'homme du peuple, le paysan, qui, dans les premières années, se prosternait en suppliant aux pieds du juge, apprend à compter sur son droit et à

²⁰⁹ Ibidem 342.

faire fond sur la justice.²¹⁰ Dat vertrouwen in het recht acht hij van veel groter belang dan de technische gebreken. De op gang gebrachte ontwikkeling van ‘publieke geest’ en ‘rechtsbesef’ biedt een ondergrond waarop later de perfectio-nering van de rechtsinstellingen kan worden voortgezet. Daarom zijn paradoxale oordeel: ‘De toutes les parties de la réforme judiciaire, c’est en effet la justice de paix, la plus contestable dans son principe, la plus téméraire dans son application, qui a le mieux réussi.’²¹¹

Leroy-Beaulieu's idee van de vrederechter als ‘moralisator van de samenleving’ vindt bevestiging in de waarnemingen van Wallace. Die beschrijft bijvoorbeeld het stelen van hout tijdens de winter door boeren. Volgens hun mentaliteit kan dit niet beschouwd worden als diefstal. God laat de bomen groeien en bevroren, dus zij zijn niemands eigendom en behoren aan allen toe. De landheren en bestuurders houden er heel andere eigendomsconcepties op na. ‘In recent years the *justices of the peace* have done much towards putting down this practice and eradicating the loose conceptions of property with which it was connected.’²¹² Ook de Oostenrijkse leraar Celestin ziet een beschavende en verheffende invloed van het nieuwe rechtsstelsel uitgaan op het volk. Hij heeft het idee dat de troosteloze Russische onderworpenheid aan de macht geleidelijk steeds meer plaats maakt voor een vertrouwen in het recht. De rechtshervorming is hiervoor verantwoordelijk. Zij heeft in vergelijking met andere hervormingen een gunstig lot getroffen. Terwijl ‘de reactie’ veel hervormingsmaatregelen na enkele jaren ongedaan heeft gemaakt, zijn de oorspronkelijke tendensen van de hervormde rechtspraak in stand gebleven zodat de moderne principes inmiddels diep wortel geschoten hebben in de maatschappij. ‘Vielmehr leben wir der sichern Hoffnung, dass die Zeit nicht ferne ist, wann diese Principien in aller Reinheit ihren wohlthätigen Einfluss werden ausüben können.’²¹³

Ondanks al hun geestdrift over de toekomstige vestiging van de rechtsstaat in Rusland, kunnen zelfs de meest liberale Ruslandwaarnemers er niet omheen dat er

²¹⁰ Ibidem 342-343, noot 2.

²¹¹ Ibidem 349.

²¹² Wallace, *Russia* 1 (1877) 151-152, mijn cursivering.

²¹³ Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 191 en 184.

nog grote problemen zijn voor het zo ver is. Welke garanties zijn er voor de burgers? Dat is de tweede vraag van Leroy-Beaulieu, waarmee hij de betekenis van de geëmancipeerde rechtspraak in de praktijk wil toetsen. De mate waarin de rechten en vrijheden van de onderdanen van de tsaar – ongeacht hun geboorte, rang of professie – gewaarborgd zijn, wordt beperkt door een aantal onvolkomenheden van het nieuwe stelsel, zo moet ook hij erkennen. Ten eerste zijn er de uitzonderingen die tezamen de overgrote meerderheid van de bevolking uitmaken. Boeren in de dorpsgemeenschappen, soldaten in de krijgsmacht en geestelijken in de kerk blijven allen in eerste instantie uitgesloten van de nieuwe instellingen; de moderne rechtspraak beperkt zich in de meeste gevallen tot edelen en burgers uit de steden. De uitgezonderde groepen blijven in hun traditionele rechtsorde vallen, onder hun traditionele gezagsdragers die voor hen weliswaar beter bereikbaar en vaak bruikbaar zijn dan de rechtbank, maar toch een hindernis opwerpen tegen de inburgering van de wet. De kerk behoudt het laatste woord in zaken van huwelijk en scheiding. De krijgsraad, hoewel gemoderniseerd en humaner gemaakt, behoudt de mogelijkheid een beklagde het recht op verdediging te ontzeggen. De op het niveau van de *mir* ingestelde corporatieve *volost*rechtbanken (kanton-gerecht) van en voor boeren behouden het juridisch gezag dat vóór de emancipatie onder supervisie van de landheren uitgeoefend werd. Deze rechtbanken kunnen absoluut niet onafhankelijk genoemd worden en staan geheel open voor manipulaties door de dorpsoudsten en door de *pisar*, de griffier, vaak de enige in een dorp die kan lezen en schrijven en voor een kenner doorgaat. Er wordt bij deze *volost*rechtbanken gerekend en afgerekend in maatjes wodka, wat Leroy-Beaulieu ook uit eigen waarneming weet. De gebreken van de *volost* hangen echter vooral samen met de onderontwikkeling op het platteland en niet zozeer met de instelling als zodanig. Voor de eenvoudige landman heeft de *volost* het voordeel snel, goedkoop en begrijpelijk te zijn. Aangezien morele verheffing beter van onderaf dan van bovenaf kan komen, ziet Leroy-Beaulieu gedurende een overgangperiode toch wel een constructieve rol voor deze vorm van rechtspraak weggelegd.²¹⁴ Al was het maar omdat de *volost*rechter in een aantal gevallen voor het eerst serieus werk

²¹⁴ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 2 (1882) 307-312.

heeft gemaakt van de bescherming van vrouwen en kinderen tegen de wangedragingen van het gezinshoofd.²¹⁵

Veel kwalijker dan de uitzonderingspositie van traditionele bevolkingsgroepen is dat het aantal uitzonderingen in de reguliere rechtspraak steeds meer toeneemt door toedoen van het ambtelijk apparaat en de politie. De Derde Afdeling beschikt al lang over ruime bevoegdheden in de strijd tegen staatsmisdriven en laat sinds de tweede helft van de jaren zeventig politieke zaken afdoen buiten de officiële rechtbank om, in het geheim en zonder eerlijk proces. Daarmee discrediteert de regering zichzelf en maakt van revolutionaire misdadigers wellicht martelaren, vreest Leroy-Beaulieu. Het is zeer de vraag of de veiligheid van de tsaar iets te winnen heeft bij de opschorting van de rechtsregels. Die uitzonderingen brengen alles in gevaar: 'On rêvait de voir les Russes enfin en possession de leur *habeas corpus*... Au lieu de cela,... L'exemption est redevenue la règle, et l'arbitraire a remplacé la loi.'²¹⁶

De tweede onvolkomenheid in het nieuwe rechtstelsel is het tekort aan deskundig geschoold personeel. Een hele nieuwe beroepscategorie van juristen is in het leven geroepen zonder dat voor hen een eigen opleiding bestaat. Wat er aan opleiding geboden wordt op de universiteiten is gebrekkig, zoals Wallace bijvoorbeeld na bestudering van het curriculum opmerkt: 'Instead of expounding carefully the law of the land, the professors too often indulge in vague disquisitions and criticisms, with frequent reference to foreign legislations, so that many students at the end of their law course have acquired merely a chaotic muddle of general principles, foreign systems, juridical philosophy, and political economy, and a most imperfect acquaintance with actual Russian law and procedure.'²¹⁷ Het gevolg van deze situatie is dat er te weinig serieuze, kundige en gewetensvolle lieden bij de rechtbank in dienst zijn. Vooral de advocatuur geniet in dit opzicht een slechte faam. Leroy-Beaulieu neemt het echter weer op voor de nieuwe Russen en stelt expliciet dat auteurs zoals Wallace en Celestin met hun kritiek op advocaten van laag allooi te eenzijdig de nadruk leggen op de negatieve aspecten van dit

²¹⁵ Ibidem 301-302.

²¹⁶ Ibidem 409.

²¹⁷ Wallace, *Russia* 2 (1877) 399.

nog jonge ambt.²¹⁸ Hij wijst daarbij juist op de grote verdienste dat nu voor alle beklagden het recht op verdediging geldt. In Rusland reikt de betekenis van de advocatuur zelfs nog verder dan dat. ‘Dans ce vaste empire, dépourvu d’assemblées politiques, les avocats ont eu l’honneur d’être les premiers à faire retentir une parole libre;... ils ont été les premiers appelés à donner l’exemple encore inconnu du courage civil.’²¹⁹ Daarmee is de advocatuur een school van de legale vrijheid die geen beperking maar juist steun verdient.

De derde en meest schrijnende onvolkomenheid is de twijfel aan de hervorming door de Russen zelf. Want hoe vaak heeft Leroy-Beaulieu hen niet horen bekennen dat er na zulke grote en veelvuldige hervormingen eigenlijk nog maar bitter weinig is veranderd bij zowel de machthebbers als de onderdanen. Oude ideeën en gewoonten persisteren ondanks de nieuwe vormen. Wat in andere landen tot een metamorfose zou leiden, is hier op ons hoofd gevallen zonder onze ziel te raken, zo verzochten kritische Russen tegenover de Franse auteur. Veel troost kan hij hun niet bieden: de feiten lijken de pessimisten in het gelijk te stellen. ‘Il y a pour un patriote quelque chose de navrant à voir la lenteur des progrès accomplis et les principes des lois nouvelles toujours remis en question.’²²⁰ Toch neemt hij zelf een afwijkend standpunt in. Zich afzettend tegen de cynische commentaren van sommige buitenlanders en de moedeloze opmerkingen van een aantal Russen, blijft Leroy-Beaulieu een rotsvast vertrouwen tonen in een liberale vooruitgang. Hervorming is een kwestie van tijd en maat, beweert hij, maar de beweging is op zichzelf onstuitbaar. De merites van de rechtspraakhervorming liggen voor hem dan ook op een ander, meer overdrachtelijk terrein dan op het zuiver juridische. ‘La réforme judiciaire n’a cependant pas été aussi stérile qu’on se plait parfois à dire... Le rôle de la justice n’est pas tout matériel, il ne consiste pas uniquement à maintenir l’ordre extérieur; la mission de la justice est avant tout d’inculquer au peuple et à la société, aussi bien qu’aux agents du pouvoir, le sentiment du juste et du droit.’²²¹

²¹⁸ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 364, noot 1.

²¹⁹ Ibidem.

²²⁰ Ibidem 410-411.

²²¹ Ibidem 411.

Het onderdeel van de rechtspraakherformingen van 1864 dat bij de meeste Europese waarnemers het sterkst tot de verbeelding spreekt, is de invoering van juryrechtspraak in het strafproces dienend voor de reguliere rechtbank. De Russische jury roept ook de heftigste reacties op: is dit een roekeloos experiment met democratie of een vorstelijk gebaar van groot vertrouwen in het volk?

‘Alles was bei uns geschieht, ist die Folge des sich Uebertrinkens an gewissen Ideen’, citeert de Baltisch-Duitse Eckardt met instemming de door hem hooggewaardeerde Russische dichter en staatsraad, vorst P.A. Vjazemski (1792-1878). ‘Aus einer Art von periodischen Säufferwahnsinn kommen wir nie heraus und wenn wir ausgeschlafen haben, wissen wir uns gewöhnlich auf unsere eigenen Anfälle kaum mehr zu besinnen: unter Anderem pflegt es auch unseren Geschworenen mit ihren in Criminalsachen abgegebenen Verdicten so zu gehen.’²²² Eckardt spreekt over ‘monstrueuze vrijspraken’ door de jury in zaken tegen politieke terroristen, zoals in 1878 tegen de ‘moordenares’ Vera Zasoelitsj (1849-1919)²²³. Nog schokkender dan de openlijke onwaarheden in zulke juryuitspraken vindt hij de algemene goedkeuring die dit gebruik krijgt van de media en bij het publiek. De heroïsering van nihilistische misdadigers heeft er zo toe geleid dat politieke moord sinds jaar en dag de mode is in Rusland. Het aantal aanslagen zowel op hoogwaardigheidsbekleders als op vermeende verraders in revolutionaire kring loopt in de tientallen, het aantal van terrorisme verdachte beklagden voor de rechtbank in de honderden, schat hij voor de jaren 1878-1879. Doordat de geforceerde poging om met de instelling van een democratische jury de loyaliteit en het vertrouwen van de natie te winnen is mislukt, slaat de regering vervolgens door naar de andere kant met het toepassen van autoritaire dwangmaatregelen, zoals de administratieve verbanning, die qua ‘kortzichtigheid’ slechts door hun ‘kortademigheid’ overtroffen worden.²²⁴ Het zijn voor Eckardt de tekenen dat het gehele keizerlijke

²²² [Eckardt], *Russland vor und nach dem Kriege* (1879) 93.

²²³ Zij werd na een evidente poging tot moord op de gouverneur van Sint-Petersburg, Fjoror Trepov, in 1878 voor de rechtbank vrijgesproken door een jury uit sympathie voor haar edelmoedige motieven. Daarna vluchtte zij naar het buitenland, raakte bevriend met Karl Marx en speelde een niet onbelangrijke rol in de Russische revolutionaire beweging.

²²⁴ Ibidem 415-419.

stelsel van Rusland op ineenstorten staat; ‘Tout m’annonce aujourd’hui – la chute de Carthage.’

Murray, de Britse schandaaljournalist, veronderstelt een boosaardiger opzet achter de rechtspraakvorming in het algemeen en de instelling van de jury in het bijzonder. ‘The Russians who harked for judicial reforms got juries which made their law courts worse than they had ever been, but satisfied the national vanity by making people think they were now on a level with other States.’²²⁵ De hervormingen worden gekenmerkt door ijdelheid en schijn. De roep van de Russen om vrijheid en inspraak wordt afgeleid met een jury, een *zemstvo* en andere zogenaamde democratische staatsinstellingen waarin mensen hun verhaal kunnen doen zonder dat dat voor de regering veel te betekenen heeft. En dan nog: ‘All this, however, would not have sufficed to keep the big, simmering nation quiet if Gortschakoff’s foreign policy had not been conducted with a view to give the Russians continued satisfaction by diplomatic and military victories.’²²⁶ De enige en doorslaggevende legitimatie van de Russische staat is zijn vermogen het prestige van een keizerrijk in stand te houden, zo vreest Murray. De ware bedoelingen van de regering zijn niet de hervorming maar de versterking en uitbreiding van de staat.

Twijfel van de een aan de bedoelingen van de regering kan aangevuld worden met twijfel van de ander aan de geschiktheid van het volk. De conservatieve Kleinschmidt beschrijft de ontgoocheling: ‘Die Jury wurde eingeführt; letztere freilich erfüllte nicht die in sie gesetzten Hoffnungen, war ein bedenkliches Geschenk bei dem tiefen Stande der Bildung und bei der sittlichen Indolenz der Massen, oft genug wurden verkehrte Urtheile gefällt.’²²⁷ De gewone bevolking is nog niet in staat een proces goed te volgen en een verstandig oordeel te vellen. Daarom acht hij de regering genoodzaakt de toepassing van juryrechtspraak te beperken en de selectiecriteria voor leden van de jury aan te scherpen, zoals dat na 1878 ook gebeurt.

²²⁵ Murray, *The Russians of to-day* (1878) 200.

²²⁶ Ibidem 201, A.M. Gortsjakov (1798-1883) was Ruslands minister van Buitenlandse Zaken van 1856 tot 1882.

²²⁷ Kleinschmidt, *Drei Jahrhunderte* (1898) 441.

Moeten we nu concluderen dat de invoering van de jury prematuur was en de toepassing ervan catastrofaal? Deze vraag stelt Leroy-Beaulieu zichzelf, geconfronteerd met de felle en soms zelfs ridiculiserende beschuldigingen aan het adres van de jury. Hij weet het eerlijk gezegd niet. En heeft het dan zin om met hervormingen te wachten tot ‘de volle wasdom van het volk?’ is zijn wedervraag. Het risico bestaat dat men in dat geval zal moeten wachten tot in de oneindigheid. Want aangenomen dat de nieuwe instellingen niet voldoende zijn om de publieke geest te laten ontwikkelen, de publieke geest kan nooit rijpen zonder die instellingen.²²⁸ De slechte eigenschappen van de jury paren zich aan de goede; de vermeende slaphed en onwetendheid van jury’s in omstreden zaken zijn vanuit een ander perspectief ook op te vatten als blijk van scrupules en onafhankelijkheid. De samenstelling van de jury is ‘democratischer’ dan in andere landen. De wetgever heeft namelijk bepaald dat de jury wordt bemand door mensen van zeer verschillend cultureel en sociaal niveau. Dit getuigt van een groter vertrouwen in het gezond verstand en het ongeschoold geweten van de landman dan in de meer verlichte geesten van de opgeleide klasse. De Russische jury vertegenwoordigt daardoor een heel andere ‘geest’ dan die in de Europese landen.²²⁹ Maar in ieder geval laat de Russische jury niet met zich sullen, stelt Leroy-Beaulieu met tevredenheid vast. ‘Quel que soit le prestige de l’autorité, elle a presque toujours rencontré dans les cours d’assises des hommes résolus à rendre un verdict conforme à leur conscience.’²³⁰

Wat is er dan eigenlijk mis met het functioneren van de juryrechtspraak? ‘It is a better error than the former evil.’²³¹ Dat wil zeggen, de toegeeflijkheid van de jury en de tegenstellingen tussen rijk en arm gaan soms de grenzen van de wet te buiten, maar over het algemeen genomen werkt het stelsel goed, luidt het oordeel van de toeschouwer Barry. Ondanks de algemene twijfel over de geschiktheid van zojuist bevrijde boeren als jurylid blijkt hun optreden ‘prijzenswaardig’, aldus de

²²⁸ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 390-391.

²²⁹ Ibidem 381.

²³⁰ Ibidem 391.

²³¹ Barry, *Russia* (1871) 91.

Britse journalist en *compiler* H. Sutherland Edwards (1828-1906).²³² Tenzij zij een uitspraak moeten doen over iemand wiens paspoort niet in orde geweest zou zijn; dan staat de onschuld van de verdachte bij voorbaat vast. Zo vreemd is dit niet, daar het interne paspoort het makkelijkste en meest gebruikte instrument is waarmee de politie burgers onder druk kan zetten of kan afpersen. Ook Folticineano noemt het ‘verneinen’ van de schuldvraag meer een uitzondering, en de ‘Billigheid’ van de juryuitspraken de regel.²³³ De populaire reisschrijver Dixon beschrijft ter illustratie van zijn indruk een zaak die diende voor een ‘open court’, de nieuwe rechtbank van Rostov aan de Don, waarbij hij beweert aanwezig geweest te zijn. ‘Nothing in the room suggests the idea of feudal state and barbaric power... An open gallery is filled with persons who come and go all day, without disturbing the court below.’ Een Tataarse vrouw wordt aangeklaagd voor het verwaarlozen van haar kind met dodelijk gevolg. In de ogen van het bevooroordeelde Russische publiek is zij bij voorbaat schuldig. De feiten worden tijdens de zitting niet betwist, maar de verdediging brengt als verzachtende omstandigheid naar voren dat toen de tragedie plaatsgreep de vrouw nog erg jong was, in de steek gelaten werd door haar minnaar, die ze desondanks toch in bescherming neemt door hem niet aan te wijzen, en dat zij vlak na de geboorte van haar kind getroffen werd door veel bloedverlies en koorts waardoor zij het ook niet kon helpen wat er gebeurd was. ‘Very few persons in the court appear inclined to take this view; but those who take it feel that the lover of this girl is far more guilty than the girl herself.’ Getuigen worden gehoord: de boerenvrouw die het lijkje gevonden heeft, de dokter die de toestand van de jonge moeder kan toelichten. Zuigelingenmoord is een vreselijke kwaal in de boerendorpen, zo houdt de rechter de jury voor, de vraag is of er hier sprake is van opzet en dus schuld. In twintig minuten komt de jury tot zijn oordeel: onschuldig. ‘Everybody in this court has done well,’ concludeert Dixon, ‘the jurors best of all; for these twelve men, who never saw an open court in their lives until the current year, have found a verdict of acquittal in accordance with the facts, but in the teeth of local prejudice, bent on sending the woman

²³² H.S. Edwards, *The Russians at home and the Russians abroad: sketches, unpolitical and political, of Russian life under Alexander II*. 2 delen (Londen 1879) dl. 2, p. 79-80.

²³³ Folticineano, *Das Zarenreich* (1889) 132.

from Taganrog to the mines for life.’ En hij voegt daar wat geëxalteerd aan toe: ‘What schools for liberty and tolerance have been opened in these courts of law!’²³⁴

Zo juichend als zijn vluchtig rondreizende landgenoot kan de serieuze Wallace niet zijn, maar in de grond van de zaak is hij het wel met hem eens, en dient hij de critici van de Russische juryrechtspraak van gefundeerde repliek. ‘The fact, however, that juries often acquit prisoners who openly confess their crime is beyond all possibility of doubt, and is therefore deserving of a serious consideration.’²³⁵ De grillen van de jury worden veelal a priori toegeschreven aan de boeren, en het wordt als evident beschouwd dat hun onwetendheid leiden moet tot gerechtelijke dwalingen, zo stelt hij. Dit is echter een misvatting. In de eerste plaats worden die grillige juryuitspraken in de hand gewerkt door de omstandigheid dat een eenmaal schuldig verklaarde verdachte altijd de in de strafwet vastgestelde straf krijgt opgelegd. Deze strafmaat is vaak buitensporig en star. Jury’s nemen daarom – tegen de bedoeling van de wet in – de proportionaliteit van misdaad en straf in hun afweging mee. Pogingen van de rechtbank de wettelijke straffen voor de jury geheim te houden werken bovendien averechts; jury’s kunnen hierdoor nog voorzichtiger met hun veroordeling worden. In de tweede plaats hebben de boeren gezond verstand en ervaring genoeg om als jurylid op te treden. Hun oordeel is meestal correct, hoewel eigenaardig. ‘A jury composed of peasants generally acts in a somewhat patriarchal fashion.’ Bij hen gaat het rechtvaardigheidsgevoel vaak boven het objectief bewijs, en sommige misdrijven nemen ze zwaarder op dan andere. Dit mag misschien een ‘shock’ zijn voor gevoelige en verfijnde lieden, volgens Wallace bevat het boerenoordeel ‘plain, homely wisdom’. Zij hebben weinig op met juridische foefjes, maar wie in hun ogen schuld draagt, verdient zijn straf. ‘The Communal method of dealing with malefactors is best in accordance with their conceptions of well-regulated society.’ In de beoordeling van de jury’s maakt Wallace liever een onderscheid naar de verschillende sociale groepen die erin vertegenwoordigd zijn. Boeren zijn streng voor dieven en brandstichters, want zulke

²³⁴ Dixon, *Free Russia* 2 (1872) 214-222.

²³⁵ Wallace, *Russia* 2 (1877) 403.

lieden kunnen een familie of een heel dorp ruïneren. Zij staan echter vergevingsgezind tegenover geweldplegers, want vechten overkomt iedereen wel eens en verwondingen gaan vanzelf over. Kooplieden zijn wat minder streng voor dieven en bedriegers, misschien omdat zij weten hoe moeilijk het onderscheid soms kan zijn. Zij oordelen juist strenger over verdachten van mishandeling, omdat zij door een leven met meer comfort en luxe zelf minder gewend aan pijn zijn. De opgeleide klasse oordeelt, anders dan men wellicht zou denken, ook niet zonder eigenaardigheden. Intellectuelen willen nog wel eens de eigen filosofische principes stellen boven de wettelijke normen, zoals blijkt uit de door een jurylid aan Wallace verkondigde theorie over de geringe waarde van fysiek bewijs, of de theorie dat men beter duizend schuldigen kan laten gaan dan één onschuldige achter de tralies zetten, of de theorie over de zinloosheid en barbaarsheid van straffen in het algemeen. ‘In a word, he may have in some way or other lost his mental balance in that moral chaos through which Russia is at present passing’, zegt Wallace over het typische jurylid uit de intelligentsia. En daar zulke lieden als ‘wijs en verstandig’ bij het gewone volk bekend staan, hebben zij bovendien vaak onevenredig veel invloed op de overige leden van de jury. Deze laatste categorie is daarom veel schadelijker voor het recht dan de overige twee, zo is de ervaring van Wallace.²³⁶ Toch beschouwt hij de spectaculaire vrijspraken zoals van Vera Zasolitsj als uitzonderingsgevallen met geheel aparte achtergrond, niet maatgevend voor de Russische jury.²³⁷ De alledaagse praktijk valt hem wel mee.

Slechts twee auteurs, die op hetzelfde relativerende standpunt staan als Wallace, onderbouwen dit ook met cijfers. Zij willen hiermee een indruk geven van de verhouding tussen het aantal vrijspraken en veroordelingen door de Russische jury's teneinde aan te tonen dat de talrijke anekdotes die de ronde doen over absurde en onwettige uitspraken van de jury meer de uitzonderingen dan de regel betreffen. Celestin geeft een statistisch overzicht op grond van ambtelijke bronnen van de rechtspraak in 1872. Daaruit blijkt dat in dat jaar voor veertig rechtbanken 3400 zaken dienden met daarin 4300 aangeklaagden voor een jury, van

²³⁶ Ibidem 402-411.

²³⁷ Idem, *Russia 2* (1905) 284-285.

wie er 3400 schuldig bevonden en 900 vrijgesproken zijn.²³⁸ Leroy-Beaulieu maakt bovendien de vergelijking tussen het percentage vrijspraken in Rusland en in andere Europese landen. Voor het gemiddelde over enkele jaren tot aan 1879 stelt hij het percentage van 36-37% in Rusland tegenover de 18-20% in Pruisen, de 25% in Engeland en de 27% in Frankrijk.²³⁹ Inderdaad lijkt de Russische jury iets toegeeflijker geworden, zeker in vergelijking met het buitenland, maar het verschil mag niet worden overdreven.

En, zo voegt Leroy-Beaulieu hieraan toe, dit verschil is ook niet zo verwonderlijk gezien het relatief hoge aantal misdrijven in Rusland dat voortkomt niet uit boosaardigheid maar uit armoede en onwetendheid. Voor de misère van vele aangeklaagden ligt het medelijden van de jury voor de hand. Met een zekere instemming paraphraseert hij in dezen Dostojevski: 'si la justice des autres nations se borne à l'observation de la lettre de la loi et au châtement du coupable, la justice et le jury russes ont avant tout en vue l'esprit de la loi et la rédemption du coupable'.²⁴⁰ Desondanks staat deze zelfde vergevingsgezinde jury zeer onverzoenlijk tegenover de zware misdrijven, zoals moord en brandstichting. De ogenschijnlijk irrationele uitspraken van de jury vinden vaak een redelijke verklaring in de extreme discrepantie tussen de Russische wet en de omstandigheden, stelt Leroy-Beaulieu. 'En un mot, le jury a pour effet, si ce n'est pour mission, de plier la rigidité des lois aux mœurs. C'est par là surtout qu'il est un agent de liberté et de progrès; dans une législation inanimée il fait pour ainsi dire pénétrer la conscience vivante'.²⁴¹ Als voorbeelden van deze corrigerende functie van de jury noemt hij een tweetal 'zaken tegen de religie', één in Odessa en één in Sint-Petersburg, waarin de verdachten, de één een *stundist*²⁴² en de ander een jood, beschuldigd worden van het misdrijf het orthodoxe geloof te hebben verlaten. Ondanks hun evidente 'schuld' volgt in beide zaken vrijspraak. In het algemeen is het percentage van vrijspraken

²³⁸ Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 192-204, aldaar 195-196.

²³⁹ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 2 (1882) 387, noot 2.

²⁴⁰ Ibidem 387.

²⁴¹ Ibidem 389.

²⁴² Aanhanger van een puriteinse sekte met Duitse invloeden uit de omgeving van Odessa rond 1860 waarin men zich toelegde op bijbelstudie en zowel het priesterschap als de kerkelijke rituelen afwees.

in religieuze zaken gedurende de jaren voor 1880 gestegen van 28% naar meer dan 40%.²⁴³

Het is dus uiteindelijk niet de merkwaardige Russische jury waarover de Europese auteurs zich het meeste zorgen maken. Als een veel ernstiger probleem beoordelen zij de gebrekkige onafhankelijkheid van de rechtbank. Het klassiek liberale principe van de scheiding tussen de rechterlijke macht en het uitvoerend bestuur is weliswaar de gronslag van Alexanders juridische hervormingen geweest, maar wordt in de praktijk onvoldoende doorgevoerd, stelt bijvoorbeeld Folticineano. De bemoeienis van de procureur met de benoeming van de rechters, het toezicht door de minister van Justitie op de uitkomst van processen, het gebruikmaken van uitzonderingen om het reguliere proces te kunnen ontwijken en de handhaving van een onbeprekte politiemacht (de Derde Afdeling) náást het wettelijk geregelde justitieapparaat, het zijn volgens hem tekenen dat de autocratie nog niet geschikt is voor de nieuwe rol die zij zichzelf heeft toebedacht. ‘Das heisst doch den Pelz waschen und ihn nicht nass machen. Die Unabhängigkeit des Richterstandes ist so wichtig und mit der politischen Freiheit so innig verbunden, dass deren Bestehen in Russland eine reine Unmöglichkeit ist.’²⁴⁴

Er is vrijwel geen Europeaan die het voortduren van arbitraire praktijken in de rechtspraak niet als een ernstige tekortkoming in het hervormde Rusland aanwijst. Bij al zulke kritische kanttekeningen klinkt toch herhaaldelijk ook de goodwill door en het verlangen Rusland het voordeel van de twijfel te mogen geven. Zo houdt Wallace zijn publiek voor dat de voor westerlingen zo vertrouwde autonomie en zelfbestuur heus geen wondermiddelen zijn. Het ingrijpen van de minister en de procureurs in de rechterlijke macht mag dan door de liberalen als een doodzonde beschouwd worden, in Rusland is zoiets tijdelijk wel geoorloofd om de activiteit en effectiviteit te verhogen van instellingen waar men nog helemaal niet aan gewend is. Pas zodra de opgeleide klasse en de publieke opinie zélf meer onafhankelijkheid verworven hebben, is het moment rijp de rechtbanken vrij te maken van bestuurlijke controle, vindt hij.²⁴⁵

²⁴³ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 2 (1882) 390, noot 1.

²⁴⁴ Folticineano, *Das Zarenreich der Gegenwart* (1889) 104-140, aldaar 126.

²⁴⁵ Wallace, *Russia* 2 (1877) 412-413.

Bij Celestin is de non sequitur tussen zijn persoonlijke ervaringen en de algemene conclusies die hij trekt het meest pregnante voorbeeld van de gemengde gevoelens van hoop en twijfel aangaande het Russische rechtswezen. ‘Zum Schlusse’ is hij namelijk overtuigd dat de principes van de hervorming in Rusland reeds wortel hebben geschoten en spreekt hij ‘de zekere hoop’ uit dat zij ‘in zuiverheid hun weldadige invloed’ zullen gaan uitoefenen.²⁴⁶ Haast tegen beter weten in zet hij deze woorden pal na de beschrijving van een voor hem persoonlijk zeer pijnlijk voorval met de Derde Afdeling, deze ‘negatie van het recht’, zoals hij haar noemt. Als een verderfelijke wind is deze geheime politiemacht bezig zich over heel Rusland te verspreiden om de hervormingen te krenken en te laten verwelken, zo vreest Celestin.²⁴⁷ In 1871, ten tijde van het bewuste voorval, woonde Celestin in Vladimir-Kljazma, waar hij sinds twee jaar in staatsdienst werkte op het gymnasium. ’s Avonds kwam hij op een keer hevig verward en ongerust thuis, zo vermeldt zijn dagboek: ‘Die heutige Tag hat mir die letzte meiner Illusionen über Russland, die ich mitbrachte, vernichtet. Die letzte? Wie oft schrieb ich schon in dies Tagebuch: die letzte – und täuschte mich.’²⁴⁸ Wat was het geval? De Oostenrijkse leraar had die morgen zijn jonge en geestrijke Russische collega P.A.S. op school gemist. De andere collega’s vermeden opeens ieder contact en gaven hem geen enkele uitleg hierover. Ook de leerlingen hielden zich opvallend stil. Ge-fluisterd werd dat P.A.S. was weggevoerd door gendarmes van de Derde Afdeling. Iedereen had daarom angst. Celestin vermoedt dat men hem in bescherming wilde nemen tegen zichzelf door maar te blijven zwijgen, maar hij vond dat vreselijk. Iets meer bijzonderheden kwam hij later op de dag te weten van de heer J., waar P.A.S. woonde. Er was een brief bezorgd door een student uit Moskou en kort daarop hadden de gendarmes P.A.S. meegenomen naar Sint-Petersburg. Bij zijn vertrek had hij nog gezegd dat hij onschuldig was en dat alles wel in orde zou komen. Maar de heer J. zag het somber in en Celestin vreesde zijn collega en vriend aan Siberië te verliezen en nooit meer terug te zullen zien. Wanhopig verlangde hij terug naar zijn ‘jeugdgelooft in het goede’, zoals hij het noemt, maar twijfels kregen

²⁴⁶ Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 191.

²⁴⁷ Ibidem 187-188.

²⁴⁸ Ibidem 189.

de overhand. ‘Mir ist heute so Unheimlich hier. Ich fange an einzusehen, dass ich Despotenluft zu athmen nicht im Stande sein werde.’²⁴⁹ Juist hier ‘aan de grens van Azië’ leerde hij zijn vaderland, Oostenrijk, weer lief te hebben, zo bekent hij.

Drie weken nadien keerde P.A.S. ongedeerd terug uit gevangenschap. Hij was door de autoriteiten onschuldig verklaard en werd op de school als een held binnengehaald. Hij vertelde zijn verhaal, hoe het aanvankelijke zelfvertrouwen tijdens de lange dagen van wachten wegschropelde, maar dat hij troost en vriendschap had ontvangen van zijn bewakers. Na twee weken werd hij voorgeleid voor een generaal die van hem wilde horen wat de volgende zin uit de Moskouse brief te betekenen had: ‘op het moment zijn de augurken²⁵⁰ overheersend’. Dat staat gewoon voor examentijd, wanneer de studenten veel verse augurken nuttigen, luidde het antwoord van P.A.S. De generaal keek hem doordringend aan en zei: ‘Goed, we laten u terugkeren. Nog één kleinigheid: u wilt de boeren bewegen tot scholing en in Moskou daarvoor geld inzamelen? Wij willen dat niet hebben. U moet deze belofte ondertekenen hiervan af te zien.’ Na inwilliging van dit verzoek mocht P.A.S. naar huis. Dus duizend werst (1100 km) op staatskosten heen en weer voor een verkeerd begrepen zin, besluit hij opgewekt zijn verhaal.²⁵¹

Zo luchthartig als zijn vriend dat deed, kan Celestin dit voorval toch niet opvatten. Ten aanzien van de hervorming van de rechtspraak spreekt hij zijn zorg uit dat er in het regeringsbeleid te weinig aandacht is voor wat hij de ‘Staatsfrage’ noemt. Want de emancipatie is aan de landheren en de boeren overgelaten en de nieuwe instellingen zijn wel officieel afgekondigd maar zij worden in de bestuurlijke praktijk niet doorgevoerd. Oude misbruiken woekeren voort, en zowel de regering als haar tegenstanders gaan daardoor twijfelen aan het nieuwe systeem. De onrechtvaardige toestanden zijn volgens hem weer zeer schadelijk voor de emancipatie, waar het toch allemaal om begonnen was. Teneinde het recht werkelijk te hervormen, moet de staat zichzelf aanpassen, en daar ontbreekt het aan.²⁵²

²⁴⁹ Ibidem 190.

²⁵⁰ ‘*die Gurken*’ staat er in de originele tekst van Celestin, een woord dat kan duiden op ‘augurken’ of ‘komkommers’ maar ook op ‘rare snuiters’.

²⁵¹ Ibidem 191.

²⁵² Ibidem 162-164.

Des te ongerijmder klinkt zijn voornoemde conclusie dat het dankzij ‘de principes van de hervorming’ toch wel goed zal komen met het Russische rechtsstelsel.²⁵³

1.4 Slot: *vlast en tsjin*

In het Europese denken over de Grote Hervorming van Rusland neemt de *Staatsfrage*, om met de term van Celestin te spreken, inderdaad een centrale plaats in. De negentiende-eeuwse bezoekers en onderzoekers van Rusland realiseren zich heel goed dat de verandering en modernisering van Rusland van bovenaf gelanceerd worden. De Russen emanciperen niet zichzelf, zij dwingen dat ook niet af. Zij worden daartoe zelf gedwongen door de staat met de afkondiging van een emancipatiewet en met de instelling van onder andere lokaal zelfbestuur en jury-rechtspraak. Staatsbelang vormt het motief en staatsmacht het middel voor de hervormingen. Dat deze moderniserende impuls – anders dan in het westen van Europa – van de staat uitgaat, die daarmee vooruitloopt op de ontwikkeling van de samenleving, heeft de buitenlandse waarnemers niet eens zo zeer kunnen verbazen. Zij kennen dit patroon van Rusland al twee eeuwen, sinds het optreden van Peter de Grote. Wat hen veel meer versteld doet staan, zijn de tot dan toe ongekende implicaties en gevolgen van deze Grote Hervormingen. Zij onderkennen vrijwel zonder uitzondering het radicale, ja zelfs destabiliserende karakter van de veranderingen in het Rusland van hun eigen tijd. Hoewel de sceptici – zoals Eckardt – en de optimisten – zoals Leroy-Beaulieu – fel van mening kunnen verschillen over de mate waarin de hervormingen daadwerkelijk ten uitvoer zijn gebracht, schetsen zij allen een beeld waarin de oude vaste kaders van het Russische Keizerrijk, die door hen in essentie opgevat worden als een autocratisch bestuur over een horige bevolking in een achtergelegen gebied, gaan plaatsmaken voor iets nieuws en dynamisch, waarvan de effecten nog nauwelijks zijn te overzien. Vanuit het perspectief van de sceptici beschouwd, blijken de consequenties van het niet-voltoeien van de hervormingen al even verstrekkend als die van het wel voltoeien ervan, beschouwd vanuit het perspectief van de optimisten. Eckardt ziet bijvoorbeeld het tsaristisch bouwwerk onherroepelijk vermolmen, terwijl Leroy-Beaulieu

²⁵³ Zie boven, noot 251.

in de Russische samenleving een onomkeerbaar emancipatieproces zich ziet ontplooiën; voor beiden is het ‘oude’ Rusland van vóór de hervormingen voorbij en is er geen weg meer terug. In hun beschrijvingen van de consequenties hiervan komen deze Europeanen – ieder op zijn eigen manier, de een explicieter dan de ander – tot een opmerkelijke ontdekking: de staat die enerzijds de eerste impuls geeft tot de hervormingen, is anderzijds ook het grootste obstakel ervoor. Deze paradox maakt de *Staatsfrage* tot zo’n gecompliceerd probleem.

De Russische staat verschijnt namelijk in de periode van de Grote Hervormingen met een januskop: *vlast* versus *tsjin*. De staatsmacht, belichaamd door de tsaar met onbeperkt gezag en daarbij gesteund door zijn adviseurs, is de *vlast*. Het staatsapparaat, belichaamd door de bestuurders en de ambtenaren in hun diverse rangen, is de *tsjin*.²⁵⁴ De onbeperkte staatsmacht is onontbeerlijk gebleken bij het op gang brengen van hervormingen. Zou immers de staatsmacht beperkt geweest zijn, dan had een oppositie van met name conservatieve adel en hoge functionarissen die hervormingen afgezwakt of tegengehouden, zo is de algemene veronderstelling. Het machtswoord van de tsaar tegenover zulke oppositie geeft toch steeds de doorslag in de afkondiging van de fundamentele wijzigingen in het bestel. De vrijheden en rechten die hij in de wet heeft laten vastleggen, zijn van hem een geschenk dat men niet kan of mag afwijzen. De ‘Tsaar-Bevrijder’ kan zijn goede werken slechts verrichten in de hoedanigheid van *tsaar* en niet als constitutioneel monarch, want daarvoor is de steun vanuit de bevolking voor zijn projecten nog veel te gering, en de achterban te zwak om zich zelfstandig te kunnen handhaven in Rusland. Dankzij de onbeperkte staatsmacht worden in Rusland westerse – en volgens het toenmalig oordeel universele – principes geïntroduceerd, zoals blijkt uit de voorzichtige stappen van Rusland in de richting van gelijkheid voor de wet,

²⁵⁴ *Vlast* betekent letterlijk: gezag, macht, heerschappij; *tsjin* betekent letterlijk: rang, graad. De *vlast* is autoriteit en de *tsjin* zijn de autoriteiten. Met de invoering van de rangentabel (*tabel o rangach*) door Peter de Grote in 1722 werden alle officieren, ambtenaren en hofdienaren ingedeeld in veertien hiërarchische rangen, *tsjiny*, die de opklimmende gradaties van verdienstelijkheid aan de staat symboliseerden. Het enkelvoudige begrip *tsjin* is sindsdien ook de aanduiding geworden voor alle houders van rangen tezamen. Aan deze gehele hiërarchie van staatsdienaren zijn vervolgens bepaalde kenmerken en karaktertrekken toegeschreven. Zie ook: Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 1 (1881) 344-352.

burgerlijke vrijheidsrechten en rechtsstaat. Maar telkens blijkt dezelfde onbeperkte macht tegelijkertijd de uitvoering van de hervormingen en het naleven van die principes ernstig te belemmeren als gevolg van de uitoefening van ongecontroleerde ambtelijke bevoegdheden door het gebrekkige en corrupte staatsapparaat tegenover de individuele burgers. Zo blijft ondanks de wet de rechteloosheid van de bevolking voortbestaan, wat weer leidt tot een passieve dan wel gefrustreerde respons op de hervormingen. De weigering van de tsaar om iets van zijn politieke macht af te staan aan bijvoorbeeld een representatieve nationale vergadering ontvangt begrip en zelfs enige instemming van de meeste Europese auteurs, vooral op grond van zijn geïsoleerde positie als de voortrekker van de modernisering. Maar de auteurs zien ook in dat deze weigering het tevens onmogelijk maakt om zijn bestuurders verantwoording te laten afleggen, waardoor zij ongestoord door het publiek hun gang kunnen gaan in naam van de tsaar. De *vlast*, die geprezen wordt om zijn initiërende rol en goede bedoelingen, bedient zich van de *tsjin*, die verguisd wordt vanwege zijn arbitraire en reactionaire karakter. Het onbeperkte gezag van de tsaar, dat wordt beschouwd als een noodzakelijk instrument van de vooruitgang, vindt zijn toepassing in de ongecontroleerde macht van de bureaucraten, die verantwoordelijk gehouden worden voor de stagnatie. De *tsjin* ontleent zijn macht aan de *vlast*, en de *vlast* oefent zijn macht uit door middel van de *tsjin*, maar beide aspecten van de staat werken in toenemende mate in verschillende richtingen, zo ontdekken de Ruslandonderzoekers. Want wat de *vlast* geeft, neemt de *tsjin* weer terug.

Vlast wordt door Leroy-Beaulieu en anderen beschreven met de twee essentiële kenmerken van autocratie en centralisatie. De autocratie is het resultaat van een lange historische ontwikkeling, begonnen bij de opkomst van de vorsten van Moskou. Kleurloze, middelmatige en bezitterige mannen hadden als sluwe grootvorsten een enorm bezit opgebouwd en verwierven daarmee een ongekend verheven status boven hun onderdanen. Hun gezag bleef sindsdien doortrokken van de 'esprit patriarcal', die men overigens overal in Rusland aantreft; bij de tsaar, de landheer en de boer. 'Le souverain était à la fois le père investi d'une autorité absolue sur ses enfants, et le maître, le propriétaire disposant de la terre et de toutes

choses comme de son bien.²⁵⁵ Zo is het beeld van de Russische tsaren vanaf de zestiende eeuw tot aan het bewind van Alexander II ook gebleven. Leroy-Beaulieu vertelt bijvoorbeeld hoe de koopmansrepubliek Pskov zich onderwierp aan het gezag van de toenmalige grootvorst van Moskou, Vasili III (1505-1533). ‘Jouw patrimonium, de stad Pskov, werpt zich aan je voeten’, spraken de gezanten van de eens vrije stad tot hun gebieder en zij smeekten hem om genade. ‘Wij, jouw weeskinderen, zijn verbonden aan jou en de jouwen tot aan het einde van de wereld. Aan God en aan jou is alles geoorloofd in jouw patrimonium.’ En huilend leverden zij de bel in waarmee zij eeuwenlang de volksvergadering bijeengeroepen hadden. Daarop riep de grootvorst de voornaamste families bijeen, schonk hun het leven maar liet diezelfde nacht nog driehonderd van hen wegvoeren naar het centrum van het rijk in de omgeving van Moskou, om vervolgens de in Pskov vrijgekomen plaatsen te laten innemen door Moskovische dienaren. ‘C’est ainsi que les tsars unifiaient et nivelaient leur empire. De tels exemples font comprendre l’autocratie russe de Pierre le Grand à Nicolas’, stelt Leroy-Beaulieu ten slotte generaliserend vast.²⁵⁶ Het gezag van God, tsaar en vader staat op één lijn: elk heerst onbeperkt in zijn eigen domein. Dit gegeven in Rusland is niet alleen het gevolg van de politiek-dynastieke geschiedenis maar past bovendien bij de natuurlijke en sociale condities van het land, stelt Leroy-Beaulieu. De uitgestrektheid van het land, de poverheid van zijn bestaansmiddelen en de schaarse, verspreide bevolking werken een vertraagde ontwikkeling in de hand en scheppen de omstandigheden – een langdurige ‘vloei-bare toestand’ – waarin één dynamische autoriteit een totaal overzicht kan krijgen over alle andere instellingen. ‘L’énergie excessive,... la tension démesurée de l’organisme gouvernemental était une conséquence naturelle de la débilité et du développement incomplet du corps social. La faiblesse des liens internes et spontanés a été compensée par la centralisation extérieure, par la concentration mécanique de toutes les forces nationales aux mains de l’auto-

²⁵⁵ Ibidem 234.

²⁵⁶ Ibidem 235, hij baseert zijn verhaal op de Kroniek van Pskov, zoals geciteerd door de grote Russische historicus Nikolaj M. Karamzin (1766-1826).

cratie.²⁵⁷

Deze centralisatie is ook kenmerkend voor het staatsbestuur van Rusland. De inlijvingspolitiek van de Moskovische grootvorsten geschiedde nog op een ruwe en primitieve manier, die meer op de verzekering van opbrengsten gericht was dan op bestuurlijke eenwording, zo beschrijft Wallace. Zij vernietigden de instellingen die hun in de weg stonden of pasten aan wat hun van pas kwam. Dit resulteerde in: ‘not only territorial peculiarities, but also an ill-assorted combination of different systems in the same district – a conglomeration of institutions’.²⁵⁸ In de ogen van Peter de Grote, vanuit zijn doctrinaire behoefte aan symmetrie en systematiek, was dit een onwerkbare toestand. Met ‘titanenkracht’ en ontelbare oekazen brak hij het oude af en creëerde een nieuwe centralistische structuur. Wallace vergelijkt deze onderneming met het bouwen van een paleis in een moeras. Zonder de benodigde kennis, gereedschappen en materialen werd het een onvoltooid, en voor Peters opvolgers een onvoltooibaar, bouwsel. Maar een terugkeer naar het oude geïmproviseer was evenmin een mogelijkheid. ‘As the autocratic power became more and more imbued with Western ideas, it felt more and more the need of a thoroughly good instrument for the realisation of its policy, and accordingly strove to systematise and centralise the administration.’²⁵⁹

Ondanks het bewijs van gebrekkig functioneren van het staatsbestuur tijdens de Krimoorlog en ondanks de daarop volgende decentraliserende hervormingen, verordonneert het centrale gezag volgens Leroy-Beaulieu nog steeds in de grootste kwesties tot in de meest minutieuze details de geboden, toestemmingen of verboden. In het staatsblad staan de keizerlijke autorisaties van bijvoorbeeld de terbeschikkingstelling van vier ziekenhuisbedden in de provincie of de toekenning van een studiebeurs naast de afkondigingen van zeer ingrijpende wetsbesluiten, alles door elkaar heen in een lange ongeordende opsomming. Een menigte minuscule bijzaken doet het belang van de enkele hoofdzaken uit het oog verliezen. Er is geen ander land waar de centralisatie van het staatsbestuur zo verstokt

²⁵⁷ Ibidem 236, hij baseert dit inzicht op de modernere en wetenschappelijke Russische historicus Sergej M. Solovjov (1820-1879).

²⁵⁸ Wallace, *Russia* 1 (1877) 298.

²⁵⁹ Ibidem 300.

is en zo verreikend. Deze bureaucratische centralisatie van het Russische rijk ligt overigens in het verlengde van de patriarchale concepties in het land, stelt Leroy-Beaulieu. 'Dès que le Tsar est considéré comme le tuteur et le pasteur, comme le protecteur né du peuple, le Tsar est naturellement conduit à traiter ses sujets en pupilles et en mineurs.'²⁶⁰ Daarom heeft het rijk bijvoorbeeld geen kabinet of ministerraad maar slechts een comité van ministers (*komitet ministrov*), dat ad hoc en in wisselende samenstelling door de tsaar bijeengeroepen wordt. Tekenend voor het gebrek aan reëel politiek gewicht is dat de voorzitter van het comité geen minister maar een ambtelijke buitenstaander is, die geen residentie maar een *datsja* buiten de hoofdstad bewoont. Ministers zijn in werkelijkheid niet meer dan secretarissen van de tsaar. Zij staan dan ook alleen in rechtstreeks contact met hem en niet met elkaar. Elk werkt uitsluitend aan de uitvoering van zijn eigen plan. Dit isolement van de ministeries resulteert in het ontbreken van bestuurlijke eenheid en samenhang. De onbeperkte alleenheerschappij van de tsaar heeft zo verwarring en chaos tot gevolg; in de *tsjin* krijgen favoritisme en willekeur onbedoeld vrij spel.²⁶¹

Om dezelfde reden, de diepe verankering van de centralisatie van de staat in de patriarchale concepties in het land, ziet ook geen enkele Europese waarnemer op korte termijn een constitutionele beperking van de autocratie tot stand komen. Er zijn weliswaar bepaalde kleine progressieve kringen in Rusland die zich veel voorstellen van een constitutie, maar hun enthousiasme wordt door de Europeanen niet gedeeld. Wallace beweert dat voor sommige progressieve Russen constitutie en parlement tot een fetisj geworden zijn. Zij zien in een Russisch parlement een eensgezinde groep vrienden van het volk. Maar, waarschuwt Wallace hen, het mag dan niet makkelijk zijn een autocraat te overtuigen, een parlement overreden is nog veel moeilijker.²⁶² De Europese optimisten ten aanzien van de hervormingen,

²⁶⁰ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 2 (1882) 64; hij gaat hiermee uitdrukkelijk in tegen de opvattingen van verlichte Russische schrijvers zoals Alexander Herzen, de gebroeders Ivan en Konstantin Aksakov en de Oekraïense historicus Mykola Kostomarov, die juist de onverenigbaarheid van de centralisatie en autocratie met de slavische volksaard willen aantonen.

²⁶¹ Ibidem 82-85.

²⁶² Wallace, *Russia* 1 (1877) 404-405.

zoals Wallace en Leroy-Beaulieu, verwachten dat een constitutioneel regime met een representatief lichaam uiteindelijk op termijn ook voor Rusland onvermijdelijk zal zijn, maar niet eerder dan dat burgerschap en rechtsstaat via een sterke leiding wortel kunnen schieten. De sceptici, zoals Eckardt en Murray, verwachten hoegenaamd geen constitutie, alleen al vanwege de weerzin van de tsaar en de ongeschiktheid van de bevolking, en ook vanwege het risico van onrust en ontwijking in het rijk. De Britse journalistieke waarnemer Edwards stelt bovendien droogjes vast dat de in Rusland gehoorde eisen van constitutionele wijzigingen toch iets anders inhouden dan wat men in het Westen eronder verstaat. Hij refereert daarbij aan de geluiden uit de Provinciale Comit es tijdens de voorbereiding van de emancipatiewet. ‘The Assemblies, however, of Moscow, Sint-Petersburg, Tver, Toula and Smolensk, all voted addresses, in which the formation of a national representative legislative assembly was expressly demanded; not with the view of limiting the Tzar’s power, but on the ground that under the existing system the true wants of the country were not known and could not be ascertained.’²⁶³ Het parlement als doorgeefluik van informatie; niet de beperking maar de perfectionering van de autocratische macht is het streven van deze edelen. Wanneer jaren later Rusland de oorlog van Turkije wint (1877) en daarmee de Serven, Roemenen en Bulgaren helpt aan constitutionele rechten op de Balkan, blijken zulke rechten opnieuw niet bestemd voor de Russen in hun eigen rijk. Ondanks hun enthousiasme als strijders voor de vrijheid verwachten zij volgens Edwards niet anders dan dat in Rusland een constitutie als geschenk van de tsaar zal moeten komen. ‘In Russia, power actually rests with the reigning sovereign, and it remains with him to say whether or not he will divest himself of a portion of it to intrust it to an assembly.’²⁶⁴

Autocratie en centralisatie hebben al met al Rusland grote diensten bewezen en zijn het tegelijkertijd duur komen te staan, aldus Leroy-Beaulieu. Zonder de absolute staatsmacht zouden Ruslands onafhankelijkheid en grandeur immers ondenkbaar geweest zijn. Lokale en particularistische weerstanden in het land zou-

²⁶³ H.S. Edwards, *Russians at home* 2 (1879) 47.

²⁶⁴ *Ibidem* 54-55.

den ook het beschavingswerk van tsaar Peter de Grote en zijn opvolgers gefnuikt hebben. ‘La centralisation a été le grand instrument de la réforme européenne; grâce à elle, on peut dire que la Russie a été civilisée *administrativement*.²⁶⁵ De prijs was echter hoog, en wel om twee redenen. Ten eerste werd in dit proces de bevolking gekleineerd en vernederd. ‘Le peuple russe n’était qu’un élève auquel il fallait toujours faire la leçon.’ Gevolg van deze behandeling is dat de bevolking passief geworden is, niet in staat geacht de eigen zaken te regelen en onvoorbereid op het dragen van verantwoordelijkheid. Ten tweede worden de principiële voordelen van de absolute staatsmacht voor een groot deel tenietgedaan door de praktische gebreken ervan. De onbeheersbaarheid van het uitgestrekte land enerzijds en de onderontwikkeldheid van zijn bewoners anderzijds maken een daadwerkelijk gecentraliseerde regering onmogelijk. Het Russische rijk bezit een gecentraliseerde structuur zonder over de daarvoor vitale organen te beschikken. De zware bureaucratische machine is onjuist gemonteerd en niet opgewassen tegen haar immense taak: aandrijving. Dat verklaart de contradicties en ‘anomalies’ waarmee de westerse waarnemers geconfronteerd worden bij de bestudering van de staat: ‘à la surface, une tutelle administrative excessive; au-dessous, le désordre, l’irrégularité, l’arbitraire.’²⁶⁶ De middelen en het personeel schieten er eenvoudigweg tekort voor een modern en effectief staatsbestuur. In plaats daarvan is de Russische bevolking overgeleverd aan ongecontroleerde almacht van de bureaucraten, de *tsjin*.

Ook Wallace heeft in dit verband oog voor de ernstige politiek-sociale gevolgen van de Russische autocratie en centralisatie, hoezeer deze op zichzelf ook gerechtvaardigd en noodzakelijk waren voor de vestiging en het behoud van Rusland. ‘It was in the nature of things that the Government, aiming at the realisation of designs which its subjects neither sympathised with nor clearly understood, should have become separated from the nation.’²⁶⁷ Grote delen van het volk zagen vol onbegrip de hervormende tsaren als de belichaming van het kwade, en omgekeerd zagen de tsaren hun onderdanen als willoze werktuigen om hun eigen ver-

²⁶⁵ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 68, cursivering van de auteur.

²⁶⁶ Ibidem 74 en 71, zie ook Folticineano, *Das Zarenreich* (1889) 23-27: achter de bureaucratische façade gaan chaos en misbruik schuil.

²⁶⁷ Wallace, *Russia* 1 (1877) 309.

heven doelen mee te kunnen verwezenlijken. De onderdanen zijn altijd behandeld als minderjarigen. De bureaucratische uitvoerders gedragen zich in dezelfde geest: richtlijnen en goedkeuring zoeken zij uitsluitend bij hun superieuren, terwijl zij hun ondergeschikten behandelen als een overwonnen volk of een inferieur ras. ‘The State has thus come to be regarded as an abstract entity, with interests entirely different from those of the human beings composing it; and in all matters in which State interests are supposed to be involved, the rights of individuals are ruthlessly sacrificed.’²⁶⁸ Deze vervreemding in Rusland tussen de staat en de natie is volgens Wallace de essentie van het hele systeem.

Hoe verder men afdaalt van het symbolische niveau van de tsaar met zijn centralistische autocratie naar het alledaagse niveau van de ervaringen van Russen met hun ambtelijk bestuur, hoe manifester die vervreemding blijkt. Eckardt heeft geen goed woord over voor de bovenlaag van het ambtelijke bestuursstelsel. Met grote daadkracht hebben de bestuurders zich onder het mom van hervormingen toegelegd op de vernietiging van datgene wat organisch uit de bevolking gegroeid is, stelt hij. Maar zodra het op scheppen aankomt, gaan zij zo lichtzinnig en achteloos te werk dat er niet meer dan zandkastelen uit voortkomen. De wet zien zij slechts als het toevallige wanproduct van een grillige regering, waardoor zij de uitvoering ervan net zo weinig serieus nemen als de schending ervan.²⁶⁹ Van de staatsdienst hebben de *tsjinovniki* een ‘cultus’ gemaakt, waaraan zij hun hele bestaan en aanzien ontleenen op een wijze die elders in Europa niet voorkomt. Maar van stabiele instellingen en duidelijke regels is nog altijd geen sprake.²⁷⁰ De ontevredenheid daarover onder de bevolking neemt steeds meer toe en de repressieve reactie van de machthebbers wekt uitsluitend de indruk ‘dass aus dem gegenwärtigen Chaos von Unordnung, Willkür und Corruption auf friedlichem Wege nicht heraus-zukommen sei.’²⁷¹ Zo bewerkstelligt het bestuur zijn eigen ondergang, vermoedt hij.

In de overige literatuur over Rusland wordt het disfunctioneren van de staat

²⁶⁸ Ibidem 310.

²⁶⁹ [Eckardt], *Russland vor und nach dem Kriege* (1879) 290-292.

²⁷⁰ Idem, *Aus der Petersburger Gesellschaft* (1881) 249 en 301, passim.

²⁷¹ Idem, *Russland vor und nach dem Kriege* (1879) 440, zie ook 466-467: ‘So erscheint ein gewalt-samer Zusammenbruch der alten Ordnung russischer Dinge unvermeidlich.’

vooral toegespitst op het lagere personeel. Een welhaast eindeloze lijst van klachten en verwijten aan het adres van de *tsjin* komt daaruit naar voren. Het meest prominent hierin zijn de wijdverbreide gevallen van machtsmisbruik en corruptie. Wallace beschrijft hoe de corruptie zodanig geïnstitutionaliseerd is dat er een vast en oplopend tarief van zogenaamde ‘geoorloofde inkomsten’ (*bezgresjnyje do-chody*) gehanteerd wordt voor allerlei diensten van beambten.²⁷² De sensatiebeluste schrijver Murray is een kenner van ‘street-life’ in Rusland (i.c. Odessa) en toont rechtstreekse ervaring met het systeem van smeergeld. ‘Merchants and tradesmen often pay thief-insurance money to the police; but as the thieves can generally afford to pay still more for the privilege of being let alone, the insurance is only accepted *ad valorem* so to say.’²⁷³ In dit werk vormen omkoping, afpersing en bedrog door *tsjinovniki* dan ook het leidmotief. Leroy-Beaulieu verzet zich echter tegen de veel gehoorde opvatting van schrijvers zoals Murray dat corruptie verankerd zou liggen in de Russische volksaard en geeft aan dat het de omstandigheden zijn – dat wil zeggen het demoraliserende effect van despotisme en lijfeigenschap, de afwezigheid van het concept van de ‘publieke zaak’, en vooral de onkunde en lage salariëring van de staatsdienaren – die de alomtegenwoordige corruptie veroorzaken. De betekenis van dit verschijnsel acht hij niettemin zo groot dat hij het achttiende-eeuwse cliché over Rusland uit de memoires van Louis Philippe comte de Ségur²⁷⁴ parafraseert: ‘On a dit que le régime russe était le despotisme tempéré par l’assassinat; il eût peut-être été plus juste de dire l’absolutisme tempéré par la vénalité.’²⁷⁵ Tsaar en *tsjin* worden hier voorgesteld als tegenpolen van legitieme en illegitieme macht.²⁷⁶

²⁷² Wallace, *Russia* 1 (1877) 312.

²⁷³ Murray, *The Russians of to-day* (1878) 61.

²⁷⁴ Franse diplomaat en historicus (1753-1830) die als ambassadeur van 1784 tot 1789 verbleef aan het hof in Sint-Petersburg en een relatie onderhield met keizerin Catharina II. Vatte later sympathie op voor de Franse Revolutie en diende onder Napoleon Bonaparte in verschillende functies. Hij publiceerde zijn *Mémoires* in 1824.

²⁷⁵ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 107.

²⁷⁶ Vergelijk ook ibidem 121: ‘L’instrument est plus fort que la main qu’il sert, la bonne volonté du maître échoue devant l’inertie ou le mauvais vouloir de l’administration. L’absolutisme russe a eu

Het beste zou zijn als de tsaar de *tsjin* gewoon afschafte. Dat is althans de ietwat naïeve suggestie die te lezen valt in de wat meer populair bedoelde werken. Immers, zo schrijft Folticineano, ‘in seiner Selbstherrlichkeit drückt der Tschin auf alle Bevölkerungsklassen, und dessen Aufhebung wäre die schönste That, die ein Zar vollbringen könnte’.²⁷⁷ En een dergelijke stap is iets waarop men sinds het aantreden van de Tsaar-Bevrijder al tijden zit te wachten, zo blijkt uit de woorden van Dixon. ‘In time, the country will free herself from this Asiatic abuse of power. With bold but cautious hand, the Emperor has felt his way’, stelt zeventien jaar eerder de auteur van *Free Russia*.²⁷⁸ Maar helaas, volgens de populistische Murray is de keizer in werkelijkheid de gevangene van de adel. Afschaffing van de *tsjin* zou een weldaad zijn en een logische volgende stap na de afschaffing van de lijfeigenschap. Maar dit zou ook het einde betekenen van het laatste bolwerk waarmee de adel in staat is het land te onderdrukken en zijn rijkdom voor zichzelf te houden. ‘It would have required another imperial burst of authority to daunt the tschinovniks; the Emperor hesitated, and from the moment he did so, the sceptre passed out of his hands.’²⁷⁹ De *tsjinovniks* maken de keizer wijs dat hij beter kan laten zien tot welke grote werken het ‘despotisme’ in staat is dan dat hij gaat experimenteren met ‘democratie’ met onzekere en riskante gevolgen. De keizer wordt bang en probeert hun vertrouwen te behouden door in zijn latere bestuurlijke hervormingen meer rekening te houden met de belangen van de edelen. ‘And for the rest they took care that all reforms likely to assist the people overmuch should be strangled in the red tape of the Tschinn.’²⁸⁰ Niet alleen de drie bovengenoemde ‘makkelijke’ schrijvers zetten de tsaar tegenover de *tsjin*, ook de serieuze Leroy-Beaulieu gaat na welke tegenmaatregelen het absolutisme neemt tegen het kwaad van de *tsjin*. Alles wat het centralistische regime kon bedenken, is uitgetoet: controles, procedures, formaliteiten. Tevergeefs, en hoe kan men ook anders

pour effet de livrer l’empire à l’arbitraire d’une bureaucratie corrompue, qui préférerait ses propres intérêts aux intérêts du souverain, comme à ceux de la nation.’

²⁷⁷ Folticineano, *Das Zarenreich* (1889) 27.

²⁷⁸ Dixon, *Free Russia* 2 (1872) 206.

²⁷⁹ Murray, *The Russians of to-day* (1878) 189.

²⁸⁰ Ibidem 190.

verwachten, stelt de Fransman met realiteitszin vast. ‘Employer la bureaucratie à contrôler le tchinovnisme, c’était en quelque sorte demander le remède au mal.’²⁸¹ Hoe ongemakkelijk hune relatie ook mag zijn, *vlast* en *tsjin* blijven tot elkaar veroordeeld.

In de ogen van de Russische onderdanen heeft deze gespletenheid van de Russische staat, zijn januskop, een grote betekenis. Dat komt in elk geval zo naar voren uit de observaties van enkele Europese auteurs die zich verdiept hebben in de vraag naar het aanzien van de staat onder de bevolking. De Russen maken in hun houding tegenover respectievelijk de *vlast* en de *tsjin* namelijk een wezenlijk onderscheid. In alle lagen van de bevolking, en in het bijzonder in de massa van arme boeren, is een diepe eerbied voor de tsaar merkbaar. Er bestaat onder het volk een groot ontzag voor zijn autocratische macht, in combinatie met de sterke emotionele band die men met zijn persoon voelt als met een vaderfiguur. Tegelijkertijd worden eveneens in vrijwel alle lagen van de bevolking zijn dienaren – de bestuurders, ordehandhavers en beampten – hevig geminacht. Voor het gezag van de bureaucratie heerst geen respect, hooguit vrees. Met de uitbreiding en modernisering van de bureaucratie sinds de dagen van Nicolaas I lijkt de kloof met de bevolking alleen maar dieper geworden. De steeds veelvuldiger bureaucratische bemoeienissen met het dagelijks leven van mensen, of het nu gaat om de politie en de belastingen of om de voorzieningen, worden ervaren als een vreemde en vijandige inmenging. Door de hervormingen heeft de bevolking nog meer te maken gekregen met de *tsjin*. De vertegenwoordigers van de *tsjin* hebben als functionaris de reputatie zelden competent en meestal omkoopbaar te zijn, en als persoon worden zij gewantrouwd. De *tsjin* kan zodoende een scheiding gaan vormen die het volk van de vorst afsnijdt, zo vrees bijvoorbeeld én Leroy-Beaulieu én Eckardt, die verder over van alles heel verschillend plegen te oordelen. De loyaliteitsband tussen het volk en de *vlast* wordt doorkruist door de haatgevoelens van het volk jegens de *tsjin*.

‘A cet égard, le sentiment politique du moujik est analogue à son sentiment religieux. Il sépare, dans sa pensée et ses affections, le tsar des tchinovniks, comme

²⁸¹ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 121.

il sépare Dieu du clergé, gardant pour le maître le respect qu'il n'a point pour ses agents.²⁸² En dankzij dit volkse onderscheid tussen de heer en zijn dienaren, vervolgt Leroy-Beaulieu, heeft de populariteit van de tsaar onder gewone Russen al het leed en de teleurstelling tot nu toe kunnen doorstaan. Het zijn de *tsjinovniks* die de volledige schuld toegeschoven krijgen van het aangerichte kwaad. Tsaar en volk worden bijeen gehouden door een semi-religieuze band van eerbied en trouw, maar zij worden van elkaar gescheiden door een bestuurlijk apparaat dat niet effectief het belang van de staat, noch gewetensvol het belang van het volk dient. Van alle tegenwoordige Europese volken zijn de Russen het meest toegewijd aan hun soeverein, stelt Leroy-Beaulieu. Tegelijkertijd maakt het gebrek aan vertrouwen in hun bestuurders hen zeer wel in staat tot rebellie, 'de rébellion par obéissance' zoals hij het noemt. Want uit onwetendheid kunnen zij gemakkelijk het blinde instrument worden in handen van revolutionairen, de gezworen vijanden van dezelfde macht die zij vereren.²⁸³

Die persoonlijke toewijding van het volk aan de tsaar valt ook andere auteurs op. De tsaar staat buiten en boven het stelsel van officiële rangen en standen in Rusland; hij geldt niet als de eerste burger, noch als de hoogste edelman maar als een universele vaderfiguur, die door deze fictie juist temidden van zijn volk leeft en haast lieflijk met al zijn mensen in contact staat. Overal waar de tsaar zich vertoont, zo beschrijven bijvoorbeeld de ooggetuigen Edwards en Barry, wordt hij spontaan, ongeremd en familiair begroet door mensen uit alle klassen. De Russen roepen hem toe, willen hem aanraken, laten hun tranen vloeien en vertonen een kinderlijke afhankelijkheid aan hem als een alwetende, liefhebbende en immer zorgzame persoon. Hij wordt aangesproken met 'vadertje' en met 'je' en 'jij', terwijl men de *tsjin* aanspreekt met 'heer'. Fabrieksmanager Barry maakt mee dat een dorpsvrouw bij hem informeert of de tsarevitsj tevreden was met het aan hem (dat wil zeggen: aan de staat) geleverde ijzer, en of hij ervan wist dat het met haar houtskool was gemaakt, en of hij nog gevraagd had naar haar man. Ja, natuurlijk zou de tsarevitsj weten dat hij de voorman van de branderij was, verzekerde zij

²⁸² Ibidem 125; 'moujik' is *moezjik* en betekent: eenvoudige landman.

²⁸³ Ibidem 126; met die 'vijanden' bedoelt hij de radicale intelligentsia, waarover later meer.

Barry. 'It struck me that there was something very significant in that notion, of intimate hold that the Emperor and his family have on the hearts and minds of the peasantry', is zijn commentaar hierop.²⁸⁴

De onderdanigheid van het Russische volk aan de tsaar is dan ook niet gebaseerd op een slaafse vrees, stelt Celestin vast. Zij is evenmin een achting die voortvloeit uit een rationeel beredeneerde noodzakelijkheid van het despotisme, zoals dat bij de Duitsers voorkomt. De Rus buigt zijn rug lenig en soepel maar kromt zich niet, zoals de slavofiele Oostenrijker het beeldend beschrijft. De Rus onderwerpt zich aan de tsaar als aan een overweldigende natuurkracht. Zijn eerbied komt vooral voort uit berusting, maar hij acht tevens alles geoorloofd om de almacht van de tsaar waar mogelijk te ontduiken. De houding van de bevolking ten aanzien van de staat wordt daarom niet zozeer principieel als wel emotioneel bepaald. Zolang de regering het waard blijft, krijgt zij de achting die haar toekomt. Maar in de periode van de hervormingen groeit de afstand tussen het beeld van de almachtige tsaar en de werkelijkheid van een gebrekkig bestuur. Zelfs zonder revolutionaire ophitsing dreigt het gevaar dat het gezag ineenstort.²⁸⁵ Zijn waarneming vindt een bevestiging in die van Eckardt. Het gaat niet om het persoonlijke karakter van de goedaardige tsaar, noch om diens wellicht omstrede privéleven, maar desondanks staat het vast dat 'Ansehen und Autorität der Dynastie nie so ernsthaft in Frage gestellt gewesen sind, wie während der letzten Monate der Regierung Alexanders II.'²⁸⁶ Voor het eerst zijn uit het volk gewapende lieden opgestaan tegen de persoon én de institutie van de tsaar. Sinds de eerste moordaanslag in 1866 en de daaropvolgende extreme veiligheidsmaatregelen is een nieuw tijdperk aangebroken in de betrekkingen tussen volk en vorst, stelt Eckardt. Niet alleen heeft de aanslag navolging gevonden, ook het heilige vertrouwen in de tsaar is verdwenen. 'Die schlimmste Seite der Sache aber war, dass die Verbreitung staatsfeindlicher Ideen unter dem heranwachsenden Geschlecht

²⁸⁴ Barry, *Russia* (1871) 200-201, voor een analoge waarneming vergelijk ook: H.S. Edwards, *The Russians at home* 1 (1879) 112-113.

²⁸⁵ Celestin, *Russland seit der Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 373-374.

²⁸⁶ [Eckardt], *Von Nicolaus I. zu Alexander III.* (1881) 390.

eigentlich Niemand verwunderte.²⁸⁷

Zelfs de nuchtere Schot Wallace, die wars is van speculatie en politieke filosofie, onderkent het fundamentele probleem van de positie van de tsaar in de ogen van zijn onderdanen in een tijdperk van hervormingen. Hoe kan de autocraat iets van zijn gezag delegeren zonder tegelijk iets kwijt te raken van zijn semi-religieuze uitstraling waarop zijn prestige onder het volk berust? Deze vraag dringt zich op onder Alexander II, en later opnieuw onder Nicolaas II. Wallace wil zich niet wagen aan een voorspelling van de mogelijke uitkomsten hiervan, maar stelt zich bescheiden ten doel een duidelijke uitleg te geven van het gecompliceerde probleem van de tsarenmacht. De aanpassing daarvan is in wezen een onmogelijkheid. ‘While a *roi fainéant* may fulfil effectively all the essential duties of sovereignty, an *autocrate fainéant* is an absurdity’, zo besluit hij.²⁸⁸

De hervormingen in Rusland gaan in de ogen van de waarnemers kennelijk gepaard met een sluipende verandering in de houding van de bevolking ten aanzien van de staat. De mystieke band tussen volk en tsaar komt onder druk te staan doordat zowel de afstand als de bureaucratische barrière tussen hen in groeit. Het was met name ook de Nederlander Hendrik Wolfgang van de Meij (1842-1914) die dit scherp in de gaten had. Deze vroeg gepensioneerde legerofficier legde zich vanaf 1880 toe op publiceren en vertalen, hij had een column in de *Nederlandsche Spectator* en beoefende de filosofie als liefhebberij. Te voet had hij Noord- en Oost-Europa bereisd, en ontwikkelde zich tot een oorspronkelijke kenner – de enige in het toenmalige Nederland – van de Russischtalige en Servischtalige landen. Hij verkondigde tegendraadse opvattingen over de hypocrisie van de gevestigde orde en toonde in zijn boeken over Rusland een onomwonden sympathie, hoewel zeker geen goedkeuring, voor de nihilistische revolutionairen met hun moreel verheven streefdoelen. Persoonlijk afkerig van geweld, vertegenwoordigde hijzelf een meer gemoedelijk en vreedzaam soort radicalisme van innerlijke bezinning. In zijn boekje over Dmitri Karakozov (1840-1866), de pleger van de eerste aanslag op het leven van Alexander II in 1866, schetst Van der Meij de moeilijke

²⁸⁷ Ibidem 396.

²⁸⁸ Wallace, *Russia* 2 (herz. ed. 1905) 474, met cursivering door de auteur.

positie waarin Alexander ‘de Goedgezinde’ terechtgekomen was als gevolg van zijn hervormingen. Diens prestige werd er namelijk door verheven en tezelfdertijd ondermijnd. “Indien de Czaar het slechts wist”, was toenmaals een woord van mond tot mond gaande bij het aanschouwen van alle gedrochtelijkheden, welke bleven bestaan.²⁸⁹ De tsaar heeft gehoorzaam aan zijn vader en gedwongen door de omstandigheden de weg ingeslagen van hervorming. Hij heeft de mensen wakker gemaakt uit ‘doffe onverschilligheid’ en zij zien daarom in hem nu hervormer en voortrekker op elk terrein. Hun vertrouwen in hem is even onvoorwaardelijk als naïef. Maar Alexander gaat na enkele jaren al weifelen, zijn besluiten worden onzeker en de resultaten blijven achter bij het beloofde. Door het schot van 1866 gaat de hervormer ten onder en verrijsst de autocraat, beweert Van der Meij. ‘Met al den eerbied, dien ons een persoon als Alexander II inboezemt, kan toch niet ontkend worden, dat zijn regeering meer een contradictoir dan een hervormend karakter heeft gehad. Aan het hoofd geplaatst van een volk, door een eeuwenlange patriarchale regeering ongeschikt om zelfstandig te handelen of te oordeelen, ... gedoemd dat alle misdaden van het ambtenaarspersoneel op zijn hoofd neerkomen.’²⁹⁰

De liefde van het volk kan aldus eenvoudig omslaan in haat. Zal de *vlast* in staat zijn het traditionele respect van de Russen te behouden of zal de weerzin jegens de bureaucratische *tsjin* de overhand krijgen? Daarvan hangt niet alleen het succes af van de door de staat begonnen hervormingen, maar zelfs het voortbestaan van de Russische staat als zodanig. De auteurs zijn ervan overtuigd dat de nabije toekomst, in de jaren 1870-1890, beslissend zal zijn voor de uitkomst van de veranderingen in Rusland. De januskop weerspiegelt zich in grote kansen maar even zo grote risico’s. Rusland lijkt nog immuun voor revolutie maar de dreiging van rebellie en oproer ligt steeds op de loer. De staat heeft bewogen, maar aarzelt en hapert. Het zal nu dus aankomen op de reacties vanuit de samenleving, zo verwacht men.

²⁸⁹ H.W. van der Meij, *Karakozof. Eene bladzijde uit de geschiedenis van Rusland* ('s Gravenhage 1882) 3.

²⁹⁰ Ibidem 24.

HOOFDSTUK 2

DE SAMENLEVING: HEREN EN *NAROD*

‘Ruslands Columbus’, is de ere naam die de Duitser August von Haxthausen (1792-1866) bij monde van de beroemde Franse historicus Jules Michelet in 1854 ten deel viel vanwege zijn baanbrekend werk *Studien über die innern Zustände, das Volksleben, und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands*.¹ Hiermee vestigde hij zijn naam als de ontdekker van de bijzondere en vrijwel onbekende wereld van de Russische boerencommune. Dit behandelde het onderwerp in de periode van stagnatie onder tsaar Nicolaas I, toen er van emancipatie van de lijfeigenen nog lang geen sprake leek te zijn. Ook later, in de beginjaren van de Grote Hervormingen onder diens opvolger tsaar Alexander II, bleef Haxthausen zich actief met Rusland bezighouden en gold in de hoedanigheid van publicist en adviseur als de meest gezaghebbende westerse Ruslandexpert, met name inzake het boerenvraagstuk. Na zijn dood was het in de eerste plaats de Schotse journalist Donald Mackenzie Wallace, die met het in 1877 verschenen en sindsdien herhaaldelijk aangevulde en herdrukte *Russia* in zijn voetspoor trad als onderzoeker en *inside* kenner van de Russische samenleving. Maar intussen was Rusland grondig van gedaante veranderd, en had bovendien de benaderingswijze door de Ruslandexperts een markante ontwikkeling doorgemaakt, getuige de verschillen tus-

¹ Delen 1 en 2, Hannover 1847; deel 3 Berlijn 1852. Over Zuid-Rusland verscheen vier jaar later een apart vervolg: *Transkaukasien. Andeutungen über das Familien- und Gemeindeleben und die socialen Verhältnisse einiger Völker zwischen dem Schwarzen und Kaspischen Meere. Reiseerinnerungen und gesammelte Notizen*, 2 delen (Leipzig 1856). Een geautoriseerde Franse vertaling van de *Studien* verscheen in 1848 en 1853, een verkorte tweedelige Engelse vertaling in 1856, en in Russische vertaling verschenen fragmenten in 1857 en 1870. Een gemoderniseerde Engelse heruitgave, enigszins ingekort en voorzien van een wetenschappelijk notenapparaat alsmede een uitgebreide inleiding door S. Frederick Starr, verscheen onder de titel van: *Studies on the interior of Russia* (Chicago en Londen 1972). Naar de opmerking van Michelet wordt verwezen door: S.F. Starr, ‘August von Haxthausen and Russia’, *The Slavonic and East European review* 46 (1968) 462-478, aldaar 462.

sen het werk van Haxthausen en Wallace.

Met zijn zeer uitgebreide en gedetailleerde panorama van de Russische samenleving was Haxthausen de eerste reiziger-geleerde die de Europese en zelfs ook de Russische denkers attendeerde op het grote belang van de inheemse volksinstituten. Dit belang werd deels wetenschappelijk, deels ideologisch opgevat. Hij was namelijk de grondlegger van de sociologische en volkenkundige analyse van de Russische samenleving maar hij was tevens de invloedrijke inspiratiebron van ver uiteenlopende filosofische beschouwingen over de rol van de commune als basis van conservatieve dan wel socialistische utopieën. Zijn werk vertoont de merkwaardige mengeling van een romantische verheerlijking van het sociale leven in de traditionele boerengemeenschappen enerzijds met een onverzadigbare en onbevengende nieuwsgierigheid naar de feitelijke toestanden op het Russische platteland anderzijds. Deze ietwat curieuze katholieke baron uit Westfalen wijdde zich in zijn maatschappelijke loopbaan dan ook met net zo veel energie aan de studie van ruraal Rusland, wat zijn weerslag vond in talrijke publicaties en een uitgebreide correspondentie met toonaangevende en hooggeplaatste Russen, als aan het welwillend despotisch beheer van zijn privélandgoed in Thienhausen, waar hij in 1847 zijn ‘Tyrannei’ gevestigd had en heerste als een tsaar met zijn uit Rusland meegebrachte *nagajka*, een Tataarse knoet, over een ‘geïmproviseerde staat’, waarvan het eerste grondwetsartikel luidde: ‘Die grundgesetzliche Sklaverei wird durch unbegrenzte Gastfreiheit temperiert.’²

August Franz Ludwig Maria Freiherr von Haxthausen-Abbenburg kwam in 1792 ter wereld als de jongste zoon in een nest van zeventien kinderen uit een oud, katholiek adelsgeslacht in de Weservallei. Hij groeide op in een welvarend en naar binnen gekeerd plattelandsmilieu, dat echter hevig geschokt werd door de komst van de Franse Revolutie en Napoleon. De bezetting van Westfalen in 1806 was van beslissende invloed op het verdere leven van Haxthausen. Hij zag hoe de boeren op het land van de adel bevrijd werden van feodale plichten en burgerrechten ontvingen, maar tegelijkertijd door de nieuwe autoriteiten veel zwaarder

² K. Schultze-Kemminghausen, ‘August von Haxthausen’, in: A. Bömer en O. Leunenschloss eds., *Westfälische Lebensbilder* 1 (Münster 1930) 477-508, aldaar 502.

belast en zelfs onderdrukt werden. Toen de boeren na enkele jaren de belastingbetaling gingen weigeren en in oproer geraakten, was Haxthausen diep onder de indruk van hun waardigheid en trots. Toonden zij met hun rebellie niet meer patriottisme dan de afwachtende adel? Samen met veel andere lokale edelen zocht hij daarom aansluiting bij dit boerenverzet in een gemeenschappelijk streven naar een Duitsnationale bevrijdingsbeweging. Hijzelf vocht uiteindelijk in 1812 mee tegen de Fransen als vrijwilliger in de troepen van Hannover. Deze hele episode maakte Haxthausen tot een fervent tegenstander van de Verlichting en van het rationalisme zoals dat door de Franse Revolutie was uitgedragen, want onder het voorwendsel van gelijkheid en burgerrechten was hierdoor het hem zo vertrouwde harmonische stelsel van wederkerige hiërarchische relaties tussen landadel en boeren vernietigd. In plaats van de zorgzame wederzijdse afhankelijkheid tussen standen kwam de strijd tussen klassen, zo vreesde hij. Revolutie leidde uiteindelijk tot anarchie. Hij zette zich hiertegen af in zijn passie voor folklore en voor de traditionele Duitse muziek en literatuur, werkte in dat verband nauw samen met de gebroeders Grimm aan de verzameling van volksvertellingen, studeerde filologie en rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Göttingen (1814-1818), en schreef voor diverse tijdschriften essays en patriottische poëzie. Religie en traditie konden volgens hem een schild vormen tegen de gevaren van revolutie en het uiteenvallen van de rurale samenleving. En het persoonlijke pastorale gezag van de landadel en de geestelijkheid met hun diepe wortels in de plattelandsgemeenschap genoot in zijn ogen meer legitimiteit dan de onpersoonlijke bureaucratische staat die zich enkel op de rede meende te kunnen baseren. Uitgaande van dit welhaast mystieke conservatisme groeide Haxthausen opmerkelijk genoeg toch door tot een serieuze en professionele onderzoeker in de sociale wetenschap. Het vakgebied waarin hij zich verdiepte, de zogenaamde 'historische jurisprudentie' volgens de inzichten van Karl Friedrich von Savigny (1779-1861), verwierp abstracte speculaties en stelde het veldwerk en de gedetailleerde studie van de bestaande lokale instituties voorop, de zogenaamde *Statistik*.³

Na zijn studie erfde Haxthausen in 1819 een familielandgoed in Bökendorf

³ Starr, 'Introduction' in: Haxthausen, *Studies* (1972) xii-xiii.

waar hij zich ging toelagen op een succesvolle reorganisatie van het agrarisch bedrijf en op het verzamelen van historische gegevens over het landbezit en landbeheer wat uitmondde in een pamflet getiteld: *Über die Agrarverfassung in den Fürstenthümern Paderborn und Corvey, und deren Conflict in der gegenwärtigen Zeit nebst Vorschlägen, die den Grund und Boden belastenden Rechte und Verbindlichkeiten daselbst aufzulösen* (Berlijn 1829). Hij stelde hierin voor de bonapartistische wetgeving van 1806 te herroepen om te voorkomen dat het land gereduceerd werd tot handelswaar en de boerensamenleving verscheurd werd door de tegenstelling tussen landloze huurarbeiders en uitbuitende ondernemers. Dankzij dit polemische werk kreeg hij een aanbieding van kroonprins Frederik Willem IV van Pruisen om in staatsdienst te treden als *Geheimer Regierungsrat* en onderzoek te verrichten naar de agrarische verhoudingen in Pruisen teneinde hierover memoranda op te stellen voor de regering ter voorbereiding van nieuwe 'organische' wetgeving. Meer dan tien jaar vervulde hij deze taak totdat hij vanwege zijn uitgesproken conservatisme, katholicisme en kritiek op de bureaucratie het onderspit moest delven tegen de oppositie van Pruisische liberalen, lutheranen en nationalisten. In 1842 werd hij ontslagen terwijl zijn inventarisatiewerk nog lang niet voltooid was.

Tijdens het onderzoek in Pommeren, Oost-Pruisen, was Haxthausen gestuit op de restanten van Slavische boerengemeenschappen, *Gemeinden*. Dit waren nu precies het soort organische verbanden die het individu met de samenleving konden verbinden en die door middel van gewoonten en gebruiken zorgden voor reële bescherming van de mensen tegen de markt, iets waarin de legalistische bureaucratie volgens hem tekortschoot. In de Slavische gemeenschappen meende Haxthausen iets te herkennen van wat hij eerder verloren had zien gaan in Westfalen. Zo vatte hij de interesse op voor een nieuw studieterrain: Rusland. Daar hoopte hij de door hem geïdealiseerde sociale en religieuze ontwikkeling terug te vinden. Zijn vriend graaf Peter von Meyendorff, de Russische ambassadeur in Berlijn, stelde hem voor onderzoek te doen naar de situatie van de Russische boeren. Door hem gestimuleerd publiceerde Haxthausen in hetzelfde jaar van zijn ontslag een artikel in de Pruisische staatscourant met daarin een gunstige bespreking van een recent decreet door tsaar Nicolaas I waarmee vrijwillige verbintenissen mogelijk gemaakt werden tussen de landheren en hun lijfeigenen over de verpachting van extra

grond, een maatregel die beoogde de rechtspositie van de boeren te verbeteren en zo de opbrengst te vergroten. Dit artikel wekte de aandacht in Sint-Petersburg en oogste de waardering van de hervormingsgezinde minister van Staatsdomeinen Pavel Dmitrijevitsj Kiseljov (1788-1872) en van de keizer zelf.⁴

Op diens invitatie kwam Haxthausen eerst naar de Russische hoofdstad om zich te verdiepen in de officiële documenten. Vervolgens reisde hij gedurende het jaar 1843 naar Moskou en voorts via de Volga naar de Kaukasus en de Krim, waarna hij door de Oekraïne over Kiev en Tula weerkeerde in Moskou. Daar bracht hij de winter door en sprak met belangrijke Russische denkers zoals de westerlingen Alexander Herzen en Peter Tsjaadajev, de slavofielen Konstantin en Ivan Aksakov en de nationalist Michail Pogodin, en legde hij bovendien blijvende contacten met de keizerlijke familie via de schoonzuster van Nicolaas, Helena Pavlovna en haar vertrouweling Editha von Rahden.⁵ De Russische regering had de reis ondersteund door paarden, passen, papieren en een tolk ter beschikking te stellen. Zij hoopte in de persoon van Haxthausen een publicitair tegenwicht te vinden voor de buitengewoon negatieve pers die Rusland in het Westen gedurende de voorgaande twintig jaar gekregen had door toedoen van schrijvers zoals Astolphe marquis de Custine (1790-1857), de beroemdste onder hen die in zijn reisverhaal met een venijnige karikatuur de Russen stereotypeerde als barbaars en despotisch.⁶ Haxthausen liet zich echter niet inhuren, wenste ook geen geldelijke vergoeding te ontvangen als voor een ambtelijke opdracht en bedong bij zijn gastheren in vrijheid en onafhankelijk, puur wetenschappelijk informatie te mogen verzamelen. Minister Kiselev was hem enthousiast ter wille met een massa aan feitenoverzichten, statistieken en memoranda over het agrarische bestuur, terwijl het Hoofd van de Gendarmes van de Derde Afdeling, graaf Alexander Konstantinovitsj Bencken-

⁴ Ibidem xvii-xviii.

⁵ Zie M. Stoyanoff-Odoy, *Die Grossfürstin Helene von Russland und August Freiherr von Haxthausen. Zwei konservative Reformer im Zeitalter der russischen Bauernbefreiung* (Wiesbaden 1991) en A. Cohausz ed., *August von Haxthausen Editha von Rahden. Ein Briefwechsel im Hintergrund der russischen Bauernbefreiung 1861* (Paderborn 1975).

⁶ A. de Custine, *Lettres de Russie. La Russie en 1839* 4 delen (Brussel 1843), direct ook vertaald in het Engels en het Duits, vele malen herdrukt en opnieuw heruitgegeven in de tweede helf van de twintigste eeuw.

dorff (1783-1844), argwanend al zijn gangen liet nagaan op verdenking van liberale opvattingen. Teruggekeerd in Duitsland en vergezeld van een Russische vertaler kostte het Haxthausen – ondanks het kenbaar gemaakte ongeduld van zijn gastheren – nog drie jaren voordat hij de enorme hoeveelheid materiaal verwerkt had tot de eerste twee delen van zijn *Studien*, en het duurde nog eens vijf jaren voor het laatste deel verscheen. Tezamen bood dit werk de meest uitgebreide en diepgaande beschrijving van Rusland door een Europeaan tot op dat moment.⁷

Zoals Haxthausen in het voorwoord ervan aankondigt, bevat zijn boek een mengeling van persoonlijke reiservaringen en systematisch gegroepede observaties van de Russische volksinstituten en hun veronderstelde worteling in het volkskarakter. Talloze details wisselt hij af met generaliserende bespiegelingen. Hij schrijft over de lijfeigenschap, de hechte dorpsgemeenschap, het landbeheer en de geringe betrokkenheid van de adel; over de regionale verschillen tussen noord en zuid en daartegenover de uniformerende werking van kolonisatie en migratiebewegingen; over de moeizame taakvervulling van de orthodoxe kerk als beschaver en de levendige activiteiten van dissenters en sektariërs. Hij vat Rusland in essentie op als een *patriarchale* staat die wezenlijk van de Europese *feodale* staten verschilt, wat grote implicaties heeft voor de gehele politieke en sociale structuur. In deze patriarchale orde worden alle leden van de gemeenschap bij elkaar gehouden door ten eerste een hechte religieuze en traditionele band en ten tweede een alomvattende hiërarchische structuur, die zich uitstrekt vanaf het boerengezin als basis-eenheid onder leiding van de *starosta* (het gezinshoofd) tot aan het Russische Rijk onder leiding van de tsaar. Tegenover de Europese en in zijn ogen verwerpelijke tendens naar individualisme en democratisering stelt Haxthausen de Russische handhaving van gezag en gemeenschapszin. Waar in Europa de revolutionairen agiteren tegen rijkdom en voor het collectiviseren van bezit, is een dergelijke revolutie in Rusland onmogelijk en onnodig. Want volgens de volkse opvattingen behoort iedere Rus vanzelf bij de gemeenschap en heeft van daaruit recht op zijn eerlijke aandeel in het algemeen bezit. Er bestaat in Rusland geen grondslag voor

⁷ D.L. Schlafly jr., 'Haxthausen, August Freiherr von (1792-1866)' in: J.L. Wiczynski ed., *The modern encyclopedia of Russian and Soviet history*, deel 13 (Gulf Breeze 1979) 234-236, aldaar 235.

privé-eigendom; het land en zijn rijkdommen behoren in wezen aan allen toe, en de tsaar moet toezien op een rechtvaardige verdeling. Het utopia van de Europese revolutionairen bestaat al in Rusland, diepgeworteld in de volkstradities en het nationale leven, zo stelt hij.⁸

Maar hij sluit niet de ogen voor de knelpunten in de Russische samenleving die deels veroorzaakt worden door de onstuitbare economische vooruitgang en deels door de erfenis van Ruslands achterstand en gebrek aan culturele ontwikkeling. Zo ziet hij de oude wederkerige banden van affectie tussen lijfeigenen en heren plaatsmaken voor een onpersoonlijke uitbuitingsrelatie waarin de adel zijn plicht niet nakomt en waardoor de boeren tot pauperisme en proletarisering dreigen te vervallen.⁹ Deze economische uitbuitingsrelatie wordt nog verergerd door de mentale kloof als gevolg van de scholing van de elite in een ‘vreemde’ westerse cultuur, terwijl de massa van de gewone bevolking volhardt in haar orthodoxe en niet-westerse tradities.¹⁰ Gevraagd en ongevraagd treedt Haxthausen daarom in zijn boek, en ook later, herhaaldelijk op als pleitbezorger bij de regering voor gematigde hervormingen, steeds in de stellige overtuiging dat het behoud van Ruslands nationale instellingen en volkstradities een alternatieve route van vooruitgang biedt, waarlangs de in Europa zo manifeste gevaren van secularisering, klassenstrijd en revolutie vermeden kunnen worden. Zolang de Russische *mir* maar behouden blijft – deze ‘heilige’ belichaming van de boerencommune én het harmonische universum tegelijk, misschien wel het best vertaalbaar met het Griekse begrip *kosmos* – wordt de sociale orde van Rusland beschermd en worden de Russen onder vaderlijke leiding in een hechte onderlinge band bijeengehouden. ‘Das Gesamtgefühl der Nationaleinheit, der Gemeindecinheit und der Familieneinheit ist die Grundlage des ganzen russischen Volkslebens. Jede Individualität des Volks geht in jeder von jenen drei Einheiten unter und auf, und mit ihm auch fast jede Art von Eigenthum, insbesondere aber das Eigenthum des Grund

⁸ Haxthausen, *Studies* (1972 [1847-1852]) 10 en 285.

⁹ *Ibidem* 71-74.

¹⁰ *Ibidem* 228-233.

und Bodens.¹¹ De politieke waarde van deze volkse instelling weegt op tegen al haar eventuele economische nadelen, zo luidt de belangrijkste boodschap van Haxthausen aan zijn publiek.¹²

Haxthausens werk werd veel gelezen in Europa en – ondanks het officiële verbod door de regering van tsaar Nicolaas, die eerder nog een Russische vertaling overwogen had maar na 1848 een steeds repressievere censuur hanteerde – zeker ook in Rusland. ‘Vous êtes le seul et unique étranger qui avez pu puiser avec autant de sagacité aux sources pures et primitives, et présenter un tableau aussi fidèle de la société russe dans toutes les branches’, schreef de keizerlijke kamerheer aan de auteur. Volgens de overlevering bestempelde tsaar Nicolaas het als de grootste verdienste van dit werk dat het zelfs veel Russen iets over hun eigen vaderland geleerd had.¹³ In Europa was het primaire effect ervan een imagoverbetering van Rusland en bovendien een toename van de belangstelling voor de Russische instellingen. Passend bij de uitersten in de beschrijving van het land, zoals gezien vanuit het utopisch-conservatieve perspectief van de schrijver, omarmden zowel rechtse als linkse lezers dit beeld als een bevestiging van hun idealen. Volgens zijn beschrijving kon bijvoorbeeld de *obsjtsjina*, de bestuurlijke organisatie van de boerencommune, opgevat worden als een bolwerk van christelijk geloof en patriarchale traditie maar tegelijkertijd ook als een oerbron van collectivistische broederschap en socialisme. Dit laatste vormde bijvoorbeeld het fundament waarop Herzen en zijn geestverwanten met hun populisme zouden voortbouwen, hoewel zij zich verre distantieerden van de conservatieve conclusies van Haxthausen.¹⁴

Hijzelf hield overigens niet star vast aan de standpunten die hij bij de publicatie van de *Studien* ingenomen had, bleef nadien ook een levendige belangstelling voor de ontwikkeling van Rusland koesteren en trachtte zijn visie aan te passen aan veranderingen die hij niet had voorzien. De Grote Hervormingen werden door hem verwelkomd als een kans op vooruitgang in Rusland, maar dan wel

¹¹ A. von Haxthausen, *Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* deel 3 (Berlijn 1852) 145.

¹² Ibidem 152, of zie: Haxthausen, *Studies* (1972 [1847-1852]) 277-293.

¹³ Cohausz, ‘Zur Einführung’, *August von Haxthausen* (1975) 9-50, aldaar 26.

¹⁴ Schlafly, ‘Haxthausen’ 236.

anders dan in Europa, op een voorzichtige, moreel verantwoorde en zorgzame wijze. In artikelen over de vroegere emancipaties in Oostenrijk en in Pruisen bepleitte hij de noodzaak van garanties voor de boeren enerzijds en compensatie voor de heren anderzijds. Daarop werd hij in 1857 door grootvorstin Helena Pavlovna actief betrokken als specialist en adviseur bij de beraadslaging in Wildbad over de voorgenomen emancipatiewetgeving in Rusland, waarover hij het verslag, *Promemoria*, opstelde dat de goedkeuring van de tsaar en zijn raadgevers kreeg.¹⁵ Ook in opdracht van Helena schreef hij na de effectuering van de emancipatie aan de hand van officiële en voor een deel geheime bronnen vervolgens het boek *Die ländliche Verfassung Russlands*, dat bedoeld was als een objectieve kroniek van de boerenbevrijding en een monument voor deze 'weldaad' tegelijk, en stelde hij in diezelfde periode een bundel samen onder de titel *Das constitutionelle Princip*, een salonboek voor de hoogste Russische kringen met daarin een vergelijking van verschillende grondwetten en kiessystemen in de recente Europese geschiedenis aan de hand van essays door specialisten.¹⁶ In beide werken verklaarde hij geen voorstander van radicale veranderingen te zijn, maar bleek hij wel de onvermijdelijkheid van de algemene vooruitgang in te zien en zelfs de noodzaak tot afschaffing van lijfeigenschap en despotisme te erkennen. Hij probeerde daarbij te waarschuwen tegen het blinde vertrouwen in een door wetten, bureaucratie en markteconomie gereguleerde westerse samenleving en stelde daar tegenover een grotere rol voor de kerk, de tsaar, de adel, en de boerentradities in de organische Russische gemeenschap. Niettemin gaven zijn vrijmoedige en kritische opmerkingen over actuele toestanden toch aanleiding tot verontwaardiging in conservatieve Russische kringen; hij bleef een vreemdeling. En voor zijn particuliere lievelingsproject, de hereniging van de katholieke en orthodoxe kerken waarvoor hij zich als

¹⁵ Stoyanoff-Odoy, *Die Grossfürstin Helene von Russland* (1991) 96-106.

¹⁶ A. Freiherr von Haxthausen, ed., *Das constitutionelle Princip, seine geschichtliche Entwicklung und seine Wechselwirkungen mit den politischen und socialen Verhältnissen der Staaten und Völker* 2 delen (Leipzig 1864, in Russische vertaling Sint-Petersburg 1866) en idem, *Die ländliche Verfassung Russlands. Ihre Entwicklungen und ihre Feststellung in der Gesetzgebung von 1861* (Leipzig 1866). Over de ontstaansgeschiedenis van beide werken zie Stoyanoff-Odoy, *Die Grossfürstin Helene von Russland* (1991) 133-143.

eenling al jaren had ingezet met talloze brieven, gesprekken en zelfs door de oprichting van een gebedsvereniging onder het Bijbelse motto ‘Es wird ein Hirte und eine Herde sein’¹⁷, kreeg hij ondertussen helemaal geen enkele bijval in Rusland.

Tot aan zijn dood in de oudejaarsnacht van 1866 heeft hij zich met veel werkracht aan de vermeerdering van kennis van én voor Rusland gewijd, kennelijk gedreven door een hoopvolle bewondering voor het Russische volk en een diepe eerbied voor zijn leiders. In de ogen van zijn naasten was hij een sympathiek, zij het ook wonderlijk ‘overblijfsel uit de Middeleeuwen’, een ‘romanticus van de oude slag’, die niet meer paste in zijn tijd. Zijn tegenstanders, onder wie Karl Marx, bestempelden hem als een ‘feodaal-reactionair’, hoewel Haxthausen in wezen toch niets moest hebben van de conservatieve Russische grootgrondbezitters en overheidsfunctionarissen, en zij niets van hem.¹⁸ Voor de Europese studie van Rusland is hij echter minder van belang vanwege zijn ideologie – de vergeefse verwachting dat de Slavische wereld immuun zou blijven voor de revolutionaire schokken van de negentiende eeuw en zo een heilzaam voorbeeld kon geven aan Europa – dan wel vanwege zijn praktische en feitelijke werkwijze. ‘Haxthausen was saved from superficiality by his practical concern for reality. He was far too honest to ignore the conclusions of his own research’, stelt de moderne historicus Frederick Starr. In alle geschriften van Haxthausen schuilt dit conflict tussen de dromer, ‘a quixotic champion of conservative utopias’, en de onderzoeker, ‘a collector of facts about the world as he found it’.¹⁹ Het is in deze laatstgenoemde hoedanigheid dat hij met zijn werken een nieuwe wetenschappelijke standaard stelde voor het Europese denken over Rusland.

De Schotse journalist Wallace had zich in zijn studententijd in de jaren 1860 mede laten inspireren door de boeken van Haxthausen. Zijn keuze zich te wijden aan de bestudering van Rusland was het min of meer toevallige gevolg van wat hij gelezen had in diens *Studien en Transkaukasia* over de primitieve boerengemeen-

¹⁷ Kemminghausen, ‘August von Haxthausen’, *Westfälische Lebensbilder* (1930) 497.

¹⁸ Stoyanoff-Odoy, *Die Grossfürstin Helene von Russland* (1991) 142 en Cohausz, ‘Zur Einführung’, *August von Haxthausen* (1975) 40-41.

¹⁹ Starr, ‘August von Haxthausen’, *The Slavonic and East European review* (1968) 476-477.

schappen en over de pastorale gemeenschappen in het zuiden van het Russische Rijk. Oorspronkelijk was het namelijk Wallace's bedoeling om na een korte inwerkperiode in Rusland naar de Kaukasus te trekken en daar het volk van de Osseten te bestuderen als een nog bestaand en goed geconserveerd specimen van een pre-sedentaire beschaving. Hem fascineerde de overgang van de op veeteelt gefundeerde beschaving naar de op landbouw gefundeerde beschaving, waaruit het moderne Europa was voortgekomen. Hij zegt daarover: 'Pastoral life is so incomparably more agreeable than the hard lot of the agriculturist, and so much more in accordance with the natural indolence of human nature, that no great legislator... could possibly induce his fellow-countrymen to pass voluntarily from the one to the other... I can imagine nothing except the prospect of starvation which could induce men who live by their flocks and herds to make the transition to agricultural life.'²⁰ Enigszins vergelijkbaar met Haxthausen ging ook Wallace in Rusland op zoek naar een *lost paradise*. Maar anders dan bij Haxthausen resulteerde dit niet in een onopgelost conflict tussen romantiek en wetenschap. In Wallace's geval won de interesse voor de actualiteit het van de nostalgie en won de behoefte aan objectieve waarneming het van de speculatieve beschouwing. 'Gradually I saw reason to change my plans. On closer inspection the Russians turned out to be a much more, and the Ossetes a much less, interesting subject of study than I expected, and instead of one I devoted six years to Russia proper', schreef hij over de keuze die voor de rest van zijn studie en leven bepalend zou zijn.²¹

Sir Donald Mackenzie Wallace (1841-1919) was de enig overgebleven zoon van een rijke en aanzienlijke familie uit het Schotse Dumbartonshire. Op vijftienjarige leeftijd ontwaakte naar eigen zeggen 'a passionate love of study' en hij besloot 'to devote my life to it'.²² De erfenis stelde hem in staat een zeer uitgebreide scholing in binnen- en buitenland te verwerven. Hij studeerde filosofie in Glasgow

²⁰ Wallace, *Russia 2* (1877) 46-47, zie ook 95 passim.

²¹ C.E. Black, ed., 'Introduction' in: D.M. Wallace, *Russia on the eve of war and revolution* (herziene heruitgave, New Jersey 1961) v-xii, aldaar vii.

²² *The dictionary of national biography, 1912-1921*, H.W.C. Davis en J.R.H. Weaver eds. (Oxford en Londen 1927) 549-550, aldaar 549 en C.E. Buckle, 'Wallace, Sir Donald Mackenzie (1841-1919)' in: *Oxford dictionary of national biography* (online version; Oxford 2004-5).

en Edinburgh, waar hij zijn graad behaalde, en bracht vervolgens vijf jaren door op universiteiten in Parijs, Berlijn en Heidelberg, waar hij in 1867 de doctorstitel behaalde in het vergelijkend recht. Als vrij en onafhankelijk man met inmiddels een grote reiservaring en talenkennis kon hij daarna afzien van de voorbereidingen op een hem aangeboden professoraat in Duitsland en ingaan op een invitatie van een vriend om een privébezoek aan Sint-Petersburg te brengen. Zo begon hij voorjaar 1870 aan zijn avontuur in Rusland. Oorspronkelijk was het zijn bedoeling geweest om er in de Kaukasus het volk der Osseten te gaan bestuderen maar zijn aandacht werd sterker getrokken door de Russen zelf. Uiteindelijk zou hij een kleine zes jaar, tot december 1875, door Rusland blijven rondtrekken en onderzoek doen. Anders dan gebruikelijk was, verliet hij zich hierbij niet op de Frans sprekende elites in de beide hoofdsteden, maar zorgde hij ervoor allereerst een goede beheersing van de Russische taal te verwerven door zich onder de hoede van een dorpspriester een aantal maanden ‘in vrijwillige ballingschap’ terug te trekken in het dorp Ivanovko, gelegen op het landgoed van de bevriende edelman in de noordelijke bossen van de provincie Novgorod. Dit stelde hem later in staat een rijke variatie aan informatiebronnen te hanteren; van bibliotheken in de grote steden tot lagere overheidsdossiers in de provincie, van gesprekken met en brieven van invloedrijke personen tot directe waarnemingen onderweg en onthullende ontmoetingen met gewone mensen van allerlei rangen en standen. Terug in het Verenigd Koninkrijk publiceerde Wallace op basis van het verzamelde materiaal een paar journalistieke artikelen, maar kon hij voor het manuscript van zijn overzichtswerk aanvankelijk geen uitgever vinden. Het was ‘te Duits’, zoals hij zelf erkende, ‘a bulky, elaborate treatise, very methodical, very thorough, very instructive, and very unreadable’.²³ Maar als gevolg van de toen actuele Balkankwestie waarin kleine Slavische volken gesteund door de Russen zich gingen roeren tegen de overheersing door het Turkse en het Habsburgse rijk, groeide de publieke belangstelling voor Rusland. Nadat de auteur zijn werk gepopulariseerd had tot een combinatievorm van een reis- en landbeschrijving, kwam *Russia* in 1877, vlak voor het

²³ H. Schwartz, ed., ‘Introduction’ in: D.M. Wallace, *Russia* (herdruk, New York 1970) v-ix, aldaar vii.

uitbreken van de Russisch-Turkse oorlog, alsnog uit en werd meteen een internationale bestseller. Het boek werd in vertaling zelfs bekroond door de Académie Française.²⁴ Tot aan de Eerste Wereldoorlog gold dit ruim 900 pagina's tellende werk, tweemaal aangevuld en heruitgegeven in 1905 en 1912, als dé standaardbeschrijving van het leven en de instellingen van het Rusland na de emancipatie. Deze beschrijving werd uitsluitend geëvenaard door het tussen 1881 en 1889 verschenen werk van Leroy-Beaulieu, dat qua omvang (ruim 1700 pagina's), alomvattendheid en pretenties het verhaal van Wallace overtreft, maar dat qua scherpzinnigheid en authenticiteit misschien toch erbij in de schaduw blijft staan. Ook honderd jaar later wordt nog gesteld: 'Certainly no serious student of nineteenth-century Russia can afford to disregard Sir Donald's acute observations and analyses... Wallace made all students of Russia his debtors.'²⁵

Wallace's naam als de Britse Ruslandexpert was definitief gevestigd, maar dit betekende niet dat hij zich exclusief in die richting verder specialiseerde. Hij verbreedde zijn vizier in de richting van het gehele Oosten. Wel keerde hij nog enkele malen terug in Rusland. Hij werd door het Engelse koningshuis en de regering herhaaldelijk betrokken bij speciale Russische missies, zoals de begeleiding van de rondreis van tsarevitsj Nicolaas door India in 1890-1891, de waarneming bij de vredesonderhandelingen tussen Rusland en Japan in Portsmouth in 1905, de wederzijdse bezoeken van de Engelse koning Edward en diens neef, toen inmiddels tsaar Nicolaas II in 1908-1909, en ten slotte leverde hij in het kader van de in 1907 gesloten Entente met Rusland als een soort onofficiële politieke verbindings-officier een bijdrage zowel aan het onderhouden van de vertrouwelijke contacten tussen de vorstenhoven als aan de publieke informatievoorziening over de nieuwe bondgenoot in Engeland.²⁶ Daarnaast trad hij in 1911 toe als *Senior Member* tot de zojuist opgerichte *School of Russian Studies* in Liverpool en schreef hij de introductie voor het eerste nummer van haar *Russian Review*, waarmee hij de pionier en patroon werd voor de vooroorlogse groep van Britse Russophile schrijvers en ge-

²⁴ *Dictionary of national bibliography* (1927) 549.

²⁵ Schwartz, 'Introduction' (1970) v en ix, en Black 'Introduction' (1961) v.

²⁶ D.C. Morren, 'Donald Mackenzie Wallace and British Russophilism, 1870-1919', *Canadian Slavonic papers*, 9/2 (1967) 170-183, aldaar 174-176.

leerden zoals Bernard Pares, Harold Wilson, Emile Joseph Dillon en Maurice Baring.²⁷

Toch, de actieve loopbaan van Wallace kwam na *Russia* meer in het teken te staan van de journalistiek dan de wetenschap. Hij trad in dienst bij *The Times* als buitenlandse correspondent eerst in Sint-Petersburg, maar omdat hij daar voortdurend hinderlijk geschaduwd werd, liet hij zich overplaatsen naar Constantinoepel, vanwaar hij zes jaar lang schreef over de volken van de Balkan en het Nabije Oosten. Hier leerde hij ook lord Dufferin kennen, die in de functie van *vicerooy* hem als privésecretaris een aantal jaren meenam naar India. In 1891 keerde Wallace terug bij *The Times* om er de nieuwe functie van hoofdredacteur buitenland te gaan vervullen, ‘in which for eight years his powers of organization, calm judgement, and encyclopaedic knowledge found congenial scope’.²⁸ Een tegenstander van sensatienieuws en de jacht op *scoops* of haastige halve waarheden wantrouwend, bouwde hij de reputatie van zijn krant uit tot zeer gezaghebbend en betrouwbaar in internationale zaken. ‘Accuracy and impartiality were Wallace’s idols’, stelt *The history of ‘The Times’*.²⁹ Toen deze krant in 1899 de *Encyclopaedia Britannica* overnam, was dit een uitgelezen nieuw werkterrein voor deze *scholar-publicist* en hij nam de redactie op zich van de elf nieuwe delen voor de tiende editie (1902-1903). Daarna trok hij zich terug in *semi-retirement* en besteedde zijn laatste jaren weer aan zijn jeugdpassies van reizen en studeren. Zoals de geschiedschrijvers van de krant oordeelden: ‘Wallace was a diplomat rather than a journalist; and a student rather than either.’³⁰ Terwijl een persoonlijke kennis hem ook omgekeerd kenschetste: ‘In spite of being essentially a student, he had a genius for social intercourse, and possessed friends in all European and several non-European countries, and in many walks of life – savants, artists, journalists, statesmen, social magnates, great ladies, courtiers, and, to a remarkable degree, royal

²⁷ Ibidem 177 en 170-171.

²⁸ *Dictionary of national bibliography* (1927) 549.

²⁹ S.A. Morison, *The history of ‘The Times’* deel 3 *The twentieth century test, 1884-1912* (Londen 1947) 125, zie ook Black ‘Introduction’ (1961) vi.

³⁰ *History of ‘The Times’* (1947) 130.

personages.³¹ Hoe dan ook, op zijn tijdgenoten maakte de grijsgebaarde en krachtige gestalte alsmede het rustige en resolute voorkomen van deze veelzijdige man een even grote indruk, als zijn heldere, exacte en toch ook geestige manier van schrijven nu nog steeds indruk maakt op het nageslacht. Deze manier van schrijven bleek uitstekend geschikt om het onbekende en onbeminde Rusland voor de Europeanen open te breken en inzichtelijker te maken.³²

Dat was immers het doel dat Wallace zich gesteld had, blijktens het slotwoord van *Russia*: 'Let us always beware,' schrijft hij naar aanleiding van de groeiende rivaliteit tussen Rusland en Groot-Brittannië in de Oosterse Kwestie, 'of mistaking imaginary for real interests, and of fighting about misunderstanding. Meanwhile, our duty is clear. We ought to know Russia better, and thereby avoid unnecessary collisions. It is in the hope of contributing in some small measure to this desirable object that the present work has been written.'³³ Voor dat doel neemt hij de lezer mee op zijn ontdekkingsreis in Rusland en presenteert hem in een journalistieke stijl – eenvoudig, helder en concreet – zijn persoonlijke waarnemingen, die echter op een degelijke en objectieve wijze met feiten onderbouwd worden. Hij gaat hierbij te werk als de typische empiricus met gezond verstand, die liever een grote hoeveelheid bijzonderheden en details verzamelt en daarvan zijn voorzichtige indruk geeft, dan dat hij – zoals Haxthausen – redeneert vanuit verstrekkende generalisaties. Zijn houding tegenover de informatie die hij verkrijgt van gesprekspartners of uit stukken is van nature kritisch, soms ronduit sceptisch, en gaat vaak ook gepaard met een droog gevoel voor humor.

Typerend is het relaas van zijn ontmoetingen met Karl Karlitsj, die hem in het

³¹ *Dictionary of national biography* (1927) 550.

³² Het is echter niet zo dat met het verschijnen van het werk van Wallace alle vooroordelen en onbenul over Rusland uit de Britse pers verdwenen zouden zijn. In de columns van de populaire dag- en weekbladen ritselde het in de tijd van Alexander II nog van denigerende en stereotiepe voorstellingen over een semi-barbaars en Aziatisch-despotisch Rusland, aldus I. Sakowicz, 'Russia and the Russians. Opinions of the British press during the reign of Alexander II (dailies and weeklies)', *Journal of European studies* 35/3 (2005) 271-282. Het is tegelijkertijd in het werk van deze Poolse onderzoekster als een tekortkoming aan te merken dat zij de bijdragen van Wallace en andere kwaliteitsjournalisten geheel buiten beschouwing laat.

³³ Wallace, *Russia* 2 (1877) 460.

begin van zijn reis inwijdde in het dorpsleven van Ivanovko.³⁴ Deze van oorsprong Pruisische welgestelde boerenzoon uit Schönhausen heette eigenlijk Karl Schmidt, maar leefde en werkte al vijftien jaar in de functie van rentmeester op het landgoed van Wallace's vriend te midden van de Russische boeren. Na zijn aantreden had deze rentmeester gepoogd de opbrengst te verhogen door de invoering van landbouwtechnische verbeteringen en nieuwe apparaten en was daarbij vastgelopen op de achteloosheid en het passieve verzet van zijn ondergeschikten, de uiterlijk zeer onderdanige boeren. Daardoor had zich een animositeit tussen het strenge 'Teutoonse' plichtsbesef van de rentmeester en de losse, vergevingsgezinde moraal van de 'Slavische' boeren ontwikkeld, die duidelijk doorklonk in de woorden van Karl Karlitsj aan Wallace. Van de emancipatie had hij niet anders dan rampspoed verwacht en het dieptepunt in de relaties met de boeren gedurende het eerste jaar bevestigde die vrees. Sindsdien was de situatie toch iets verbeterd omdat de boeren niet zonder de rentmeester bleken te kunnen, daar hij de macht behouden had over weidegronden, bosgronden en betaalde arbeid. Ook in de hervormde rechtsorde had Karl geen enkel vertrouwen en met name een beroep doen op de vrede-rechter vond hij een verspilling van tijd en energie. In plaats daarvan viel hij liever terug op zijn eigen beproefde pressiemiddelen, zoals het dreigement iemands vee te laten verhongeren. Niettemin bleek hij daarbij ook zeer beducht te zijn voor mogelijke gewelddadige tegenacties, vooral nu deze steeds sterker geïnspireerd en gelegitimeerd werden door de revolutionaire ethiek, en bovendien in veel gevallen ongestraft bleven als gevolg van de onmacht van de autoriteiten. Want 'goeman-nost' betekende voor de Rus niet 'humaniteit' of 'humanitaireit', wat Wallace ten onrechte veronderstelde, maar betekende 'het gedogen en goedpraten van boosdoeners', aldus de cynische Karl. Toen Wallace vervolgens opwierp dat er volgens hem toch een waar element van caritas in die nieuwe ethiek school, moest Karl even naar adem happen en vroeg verbaasd: 'Bent u soms ook een nihilist?' Waarop Wallace antwoordde: 'I really don't know what a Nihilist is, but I may assure you that I am not an 'ist' of any kind.' Zo voerden beiden vele gesprekken. Wallace liet zich van alles uitleggen en nam tegelijkertijd afstand in acht. 'The remarks of Karl

³⁴ Ibidem 1: 57-69.

Karl'itch on men and things were to me always interesting, for he was a shrewd observer... But I very soon discovered that his opinions were not to be accepted without reserve... He had no sympathy with the men and the institutions around him, and consequently he was unable to see things from the inside. The specks and blemishes on the surface he perceived clearly enough, but he had no knowledge of the secret, deep-rooted causes by which these specks and blemishes were produced.³⁵ En daar gaat het juist om bij Wallace. Teneinde werkelijk inzicht te krijgen in de organisatie, de gebruiken, de huishouding en de geloofsrituelen van de boerengemeenschap concludeert hij dat hij het beste met de boeren zelf kan spreken.

Zijn hoofdinteresse tijdens het bezoek aan Rusland gaat uit naar de zogenoemde 'social science', die hij heel breed opvat als de studie van de sociale en politieke instellingen en hun recente ontwikkelingen. Hij hanteert in essentie de these van de twee Ruslanden; de wereld van het gewone volk enerzijds en de wereld van de opgeleide klassen, zowel in als buiten de officiële staatsinstelling, anderzijds.³⁶ Aan de hand van onderwerpen als lijfeigenen, kozakken, dissenters, maar ook ambtenaren, stedelingen en intellectuelen schetst hij het beeld van een unieke samenleving in ontwikkeling, van de interne discussies en hervormingen tot de externe expansiebewegingen. Hij toont hierbij geenszins een naïef vertrouwen in de lukrake introductie van allerhande westerse nieuwigheden maar ziet wel een geleidelijke, zij het moeizame, groei van een meer zakelijke en rationele mentaliteit onder de Russen. Zij hebben in vergelijking met Europa geen eerlijke start gehad en stonden voor grote hindernissen geplaatst volgens Wallace. Nochtans stemmen de resultaten van de recente experimenten ter bevordering van 'rule of law' en de markteconomie hem hoopvol. Opmerkelijk is dat Wallace, die zelf tot de meest geprivilegieerde en hoogst ontwikkelde kringen behoorde, zo duidelijk zijn sympathie laat blijken voor de eenvoudige, praktische en schrandere Russische boer, die met succes profiteert van de nieuwe kansen door de emancipatie.³⁷ Regering en volk zijn op de goede weg en zullen door ervaring wel wijs worden, verwacht Wallace,

³⁵ Ibidem 67.

³⁶ Zie ook Black, 'Introduction' (1961) x.

³⁷ Wallace, *Russia* 1 (1877) 126-132, passim.

een kortere weg is er voor Rusland niet. Het gevaar schuilt naar zijn oordeel vooral in de intellectuele oppositiekringen van links en van rechts met hun opgeklopte verwachtingen van snelle en radicale veranderingen. Zolang echter hun constituties en andere utopistische ‘fetisjen’ op afstand gehouden kunnen worden, is er voor reële vooruitgang van Rusland ruimte. In deze zin is de visie van Wallace dan ook gematigd of liberaal conservatief te noemen, gericht op de toekomst³⁸ – in tegenstelling tot de op het verleden gerichte, romantisch conservatieve visie van Haxthausen. Zelf beschouwde Wallace zich overigens slechts als een ‘mere observer’. Hij was liever een waarnemer dan een profeet.³⁹ Zijn pragmatisme en voorliefde voor de ‘peculiarities’ weerhielden hem van het verkondigen van een uitgesproken visie. Zoals zijn collega’s bij de krant opmerkten: hij bleef altijd meer een leerling dan een meester.⁴⁰

In Wallace’s overzicht van Rusland zijn wel hiaten en tekortkomingen aan te wijzen.⁴¹ Hij beschouwde zelf zijn werk als nog niet voltooid, ondanks de aanvullingen in de latere edities. Het leger, de staatsfinanciën, de handel en industrie interesseerden hem maar matig en bleven vrijwel buiten beschouwing. Jammer genoeg belette zijn Victoriaanse discretie hem ook te schrijven over zijn persoonlijke contacten met Russische topfiguren, zoals de ministers Sergej Witte (1849-1915) en Peter Stolypin (1862-1911) en leden van de tsarenfamilie. Met revolutionairen en socialistische groeperingen had hij daarentegen in het geheel geen geduld noch consideratie, zodat hij hen feitelijk niet onjuist maar toch karikaturaal neerzette. Hij bekende zich bovendien niet bevoegd te achten veel zinnigs te zeggen over kunst, architectuur en belletrise. Evenmin sprak de religiositeit hem aan en hij wenste de kerk en de sekten daarom zuiver en alleen als sociale fenomenen te bestuderen.⁴² Achter zijn voorkeur voor de tastbare ‘positieve’ werkelijkheid ging aldus een zekere stugheid verborgen ten opzichte van alles wat buiten

³⁸ Zie ook R.D. Warth, ‘Wallace, Donald Mackenzie’ in: J.L. Wiczynski ed., *The modern encyclopedia of Russian and Soviet history*, deel 43 (Gulf Breeze 1986) 137-138.

³⁹ Wallace, *Russia 2* (1905) 474.

⁴⁰ *History of ‘The Times’* (1947) 135.

⁴¹ Morren, ‘Donald Mackenzie Wallace’ (1967) 173 en Black ‘Introduction’ (1961) x.

⁴² Wallace, *Russia 2* (1877) 149, 152-153, 175, 189, passim.

zijn belevingswereld viel.

Nochtans stelde Wallace met de in zijn *Russia* bijeengebrachte kennis – net als dertig jaar eerder Haxthausen met zijn *Studien* had gedaan – een nieuwe wetenschappelijke standaard. Rusland was in de tussentijd in een snelle transitie terechtgekomen en het wetenschappelijk gehalte van kennis op een hoger niveau. Haxthausen had een gedetailleerde situatieschets van het platteland gegeven; Wallace beschreef de dynamiek in de samenleving als gevolg van de wisselwerking tussen platteland en staat. Haxthausen documenteerde zorgvuldig met behulp van officiële stukken van hooggeplaatste correspondenten en liet zijn visie daardoor leiden; Wallace verzamelde veel gevarieerdere informatie en bewaarde altijd een kritische onafhankelijkheid. Haxthausen ontdekte het anderszijn van Rusland en maakte dit tot onderwerp van zijn eigen filosofie; Wallace zocht naar een verklaring van de oorzaken voor dit anderszijn en streefde ernaar zijn publiek hiervan een uitleg te geven. Dit tezamen leverde bij Wallace een complexer begrip van Rusland op dan bij Haxthausen. Maar voor hen beiden geldt dat zij – Haxthausen op zijn subjectiverende en Wallace op zijn objectiverende wijze – de belangrijkste ontdekkers waren van het inwendige van Rusland.

2.1 De boerengemeenschap

De eerste poging van Wallace om iets meer te weten te komen over de boerengemeenschap, het basiselement van de Russische samenleving, liep naar zijn eigen zeggen niet direct uit op een doorslaand succes. En het was juist die boerengemeenschap waarin hij zo speciaal geïnteresseerd was, ‘because I was aware that the Mir is the most peculiar of Russian institutions’.⁴³ Over de *mir* had in het Westen Haxthausen als eerste geschreven, memoreert Wallace. In Rusland werd sindsdien door bepaalde kringen onder de hoger geschoolden de *mir* voortdurend gepresenteerd als dé praktische oplossing voor de moeilijke sociale problemen van de moderne tijd. De naties van het Westen, met Engeland voorop, schenen op weg te zijn naar totale anarchie als het gevolg van de ongebreidelde bevolkingsgroei, de onteigening van kleine boeren en het ontstaan van een landloos en verarmd prole-

⁴³ Ibidem 1 (1877) 179.

tariaat in de steden. Zodra de economische expansie van vrijhandel en kapitalisme stagneerde, zou er massale honger uitbreken, en wat dan? Hoe zou het wanhopige proletariaat, zonder een ‘stake in society’, daarop reageren? Rusland scheen voor een dergelijke toekomstdreiging gespaard te blijven dankzij de *mir*, een instelling die – zo veronderstelde men – ondanks zijn ‘eenvoud en onschatbaar nut’, voor Europeanen ‘volslagen onbegrijpelijk en ontoegankelijk’ bleef. Daarom is Wallace zo benieuwd naar dit wonderlijke fenomeen. ‘An institution which professes to solve satisfactorily the most difficult social problems of the future is not to be met with every day, even in Russia, which is specially rich in materials of study for the student of social science.’⁴⁴

Op een dag stelt hij dus aan zijn nieuwe vriend Ivan Petrov, een oud en wijs gezinshoofd over een boeren huishouden uit het dorp waar hij enkele maanden verblijft om de Russische taal te leren, de rechtstreekse vraag: ‘wat is de *mir*?’ Ivan kijkt hem wazig aan, frons de wenkbrauwen en krabt zich achter op het hoofd. ‘Wat te zeggen?’ luidt na enige aarzeling zijn reactie waarna hij in een ongemakkelijk zwijgen vervalt. Deze Ivan is nota bene iemand die tegenover Wallace in andere gevallen nooit verlegen zat om woorden van uitleg. ‘It was not difficult to perceive that I had adopted an utterly false method of investigation, and a moment’s reflection sufficed to show me the absurdity of my question.’⁴⁵ Wallace had gevraagd naar een filosofische definitie in plaats van concrete feiten en komt vervolgens tot de ontdekking dat het voor de leden van de *mir* zo niet werkt. Vanuit dit inzicht gaat hij opnieuw vragen stellen aan Ivan, maar nu naar de gedetailleerde alledaagse gang van zaken in de *mir*, een woord dat ‘de commune’ en tegelijkertijd ook ‘de wereld’ en ‘de vrede’ aanduidt. Met de overvloedige informatie van Ivan over feitelijke toestanden hoopt hijzelf alsnog een beeld van deze onbekende Russische wereld op te kunnen bouwen. Om te beginnen doet Wallace daarbij aan zijn publiek het typerend voorstel om de gemakkelijke vooroordelen terzijde te schuiven: ‘Now the reader must endeavour to realise that Russian peasants, even when clad in sheep-skins, are human beings like ourselves.’⁴⁶ Russen

⁴⁴ Ibidem 181.

⁴⁵ Ibidem 182-183.

⁴⁶ Ibidem 141.

zijn gewone weldenkende mensen maar hun samenleving zit anders in elkaar dan de westerse.

Een dergelijke werkwijze is kenmerkend voor meer Europese auteurs die zich in de boerengemeenschap verdiepen. Deze heeft voor hen iets mysterieus én banaals op hetzelfde moment. De *mir* laat zich niet schetsen als een heldere organisatievorm van het boerendorp, noch als een uniforme en onveranderlijke levenswijze van de boerenmassa. De *mir* wordt pas zichtbaar in de talloze kleine afzonderlijke observaties die de onderzoekers maken in hun contacten met de boeren. Dit levert een heel kleurrijk en rommelig beeld op. Een aantal meer beschouwelijke auteurs, waaronder Wallace, toont zich bovendien ook bewust van het problematische karakter van de *mir* als zij proberen tot een oordeel te komen over het functioneren ervan. De vraag spitst zich aldus toe op een positieve of een negatieve waardering van de *mir* in de tijd van verandering en modernisering. Biedt hij een waarborg of vormt hij een hindernis voor Ruslands maatschappelijke ontwikkeling? En hoe ontwikkelt zich de microkosmos van de *mir* zelf? De beoordeling van de *mir* door de Europeanen loopt uiteen van hooggestemde verwachtingen tot grimmig sarcasme. Hun observaties spitsen zich toe op politiek-institutionele, sociaal-economische en cultuur-historische aspecten, zoals daar zijn: de organisatie van de boerengemeenschap, de situatie van de landbouw, de klassenverhoudingen in de dorpen, de veranderingen ten gevolge van de emancipatie en het volkskarakter van de Russische boeren in hun gemeenschap.

Politiek-institutionele aspecten van de boerengemeenschap

Het onderzoek naar wat de *mir* eigenlijk is en hoe hij in elkaar zit, houdt voor de Europeanen op zichzelf al een ontdekkingsreis in. Haxthausen, de pionier in de studie naar de organisatie van het Russische plattelandsbestuur, verklaart het unieke karakter van de boerengemeenschap vanuit de *Grundanschauung* van het volk. Deze houdt in dat aan bezit en gebruik van land geen eigendomsrecht wordt verbonden omdat de totaliteit ervan aan iedereen toebehoort. Het is de tsaar, alleen verantwoordelijk tegenover God, die toeziet op een rechtvaardige ordening en toedeling ten nutte van allen. Deze Russische zienswijze bleef in stand doordat er nooit een inheemse (oer-)adel is geweest die zich het land wist toe te eige-

nen. De politieke eenwording van Rusland onder de tsaar en de gelijktijdige vorming van lijfeigenschap onder de boeren waren met elkaar verbonden in de ontkenning van het privé-eigendom van land. Het land werd eigendom van de tsaar, kwam voor een deel in bezit van de dienstadel maar bleef in gebruik door de boeren, zonder dat er een heldere afbakening van hun respectievelijke rechten in onderlinge contracten werd vastgelegd. Sinds de emancipatie staat het land in theorie nog steeds vrij ter beschikking aan de tsaar, terwijl het beheer ervan in de praktijk geheel berust bij de boerengemeenschap. Dit principe dat *Grund und Boden* geen privé-eigendom kunnen zijn, is in de visie van Haxthausen zowel de kern van de Russische monarchie als van de *mir*. Deze is derhalve geen van bovenaf opgelegde bestuursorganisatie over een onvrije bevolking, maar een organisch gegroeide ‘welgeordende’ leefgemeenschap die de boeren veel waardevols te bieden heeft: grote rust en bestaanszekerheid, sterk familieleven, behoud van morele deugden en saamhorigheidsgevoelens, kweek van broeder- en vaderlandsliefde, en het verhoeden van hongersnood of in elk geval van de hongerdood. Haxthausen kent de staatsrechtelijke plattelandsverhoudingen in vele landen van Europa, maar nergens is de sociale en politieke waarde voor de regering van het dorpsbestuur ‘als Grundlage und Stütze des ganzen Staatsbaues’ zo groot als in Rusland. ‘Jetzt, nach Aufhebung der Leibeigenschaft, werden sich aber auf dieser Basis leicht die Institute der Volksgerichte und Volkspolizei u.s.w. ausbilden lassen. Dem Gouvernement erleichtert diese Verfassung das ganze Verwaltungswesen in einem Masse, wovon man im übrigen Europa kaum einen Begriff hat.’⁴⁷

Volgens Leroy-Beaulieu is het echter niet de afwezigheid van privé-eigendom, maar veel meer de aanwezigheid van een patriarchale familietraditie die de speciale organisatorische kenmerken van de Russische boerengemeenschap kan verklaren. Niet het rechtsbegrip maar de samenleving van Rusland bepaalt het onderscheid met Europa, wat voor hem niet een absolute en onveranderlijke tegenstelling is, maar eerder een gradueel verschil in ontwikkelingsniveau, dat mettertijd ook kan en zal verdwijnen. De organisatie van de Russische boerengemeenschap, en daarmee van de gehele samenleving, vormt in zijn ogen van oorsprong een afspiegeling

⁴⁷ Haxthausen, *Die ländliche Verfassung Russlands* (1866) 415-416, ook 16-25.

van het boeren gezinsverband. 'De la base au sommet, l'immense empire du Nord paraît dans toutes ses parties et à tous les étages construit sur un même plan et dans un même style; toutes les pierres semblent provenir d'une seule carrière et l'édifice entier repose sur une seule assise, l'autorité patriarcale.'⁴⁸ De groep leeft solidair onder het eenhoofdig gezag van de vaderfiguur. In dit opzicht lijkt Rusland verwant met de oude rijken van het Oosten en onderscheidt het zich juist van het Westen, waar de gemeenschap opgebouwd is op de fundamenten van feodalisme en individualisme.

Hoewel tussen gezin, commune en staat een rechtstreeks verband bestaat, laat het moderne Rusland zich niet meer simpelweg tot één formule herleiden. De *mir* mag dan het prototype zijn van alle maatschappelijke organisaties in de staat, de tsaren zijn er steeds verder van gaan afwijken. Onder druk van praktische politieke noodzaken zoals belastingheffing en door toedoen van contacten met de buitenwereld in het Westen zijn eeuwenlang andere en 'vreemde' organisatievormen in de samenleving ingebracht. Dit gold in het bijzonder tijdens het bewind van Peter de Grote, die van het tsarenrijk een keizerrijk maakte en daarmee het patriarchale gezagstype inruilde voor een regering gericht op staatsbelang. Het traditionele Russische gezin wordt 'sindsdien nog steeds beheerst door 'l'esprit patriarcal', terwijl het moderne rijk nu geregeerd wordt door 'un état bureaucratique'. Zo schetst Leroy-Beaulieu het spanningsveld tussen twee fundamentele krachten waarbinnen de *mir*, de boerengemeenschap, zich ergens bevindt in een ongelukkig isolement. De tsaar en de boer vormen de twee pijlers en ook de twee uitersten van Rusland. Al wat bedoeld is hen met elkaar te verbinden – grondbezitters en beambten, adel en bourgeoisie – functioneert in werkelijkheid als een afscheiding en maakt direct contact tussen vorst en volk onmogelijk. De intermediaire klassen kunnen hun rol (nog) niet aan. 'De là, malgré leur dévouement réciproque, malgré la connexité apparente de leurs intérêts, la difficulté pour la puissance impériale et la commune rurale de s'entr'aider toujours efficacement l'une l'autre.'⁴⁹ De boeren in hun schamele dorpen zijn uiteindelijk niet in staat de tsaar het leven te redden, schrijft

⁴⁸ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 2 (1882) 10-11.

⁴⁹ Ibidem 13.

de auteur een jaar na de moord door revolutionairen op Alexander II, noch kan de tsaar in zijn Winterpaleis daadwerkelijk bescherming bieden tegen de gevaren die voortdurend het bestaan van de boeren bedreigen. Kortom, de boeren zijn geheel teruggeworpen en aangewezen op hun eigen gemeenschappen.

Net zoals het gezin georganiseerd is rondom het hoofd, de ‘grote vader’ (*bolsjak*) en tegelijkertijd ‘beheerder’ (*chozjain*) van zijn mensen en goed, staat de boerengemeenschap (*mir*) onder leiding van de ‘dorpsoudste’ (*starosta*). Net zoals in het gezin alles draait om de continuïteit van de huishouding, functioneert de boerengemeenschap in het belang van het ‘collectief’ of de ‘gemeente’ (*obsjtsjina*) waaraan alle individuele leden en afzonderlijke eigendommen ondergeschikt zijn.⁵⁰ Dat is bijvoorbeeld goed zichtbaar in de praktijk van het erfrecht onder boeren: ‘There is properly no inheritance or succession, but simply liquidation and distribution of the property among the members.’⁵¹ In het gezin zijn de woning en de inboedel collectief bezit, in de gemeenschap zijn dat het akkerland en de weidegrond. In het gezin zijn de familieleden collectief verantwoordelijk voor schulden, in de gemeenschap is men dat voor belastingen en verplichtingen. Van het gezin mag niet ontnomen worden het huis, van de gemeenschap niet het land. Gezin en gemeenschap vormen de twee grondvoorwaarden van bestaanszekerheid. Maar de ge-

⁵⁰ Over de verhouding tussen de begrippen *mir*, *obsjtsjina* en *obsjtsjestvo* zegt Leroy-Beaulieu het volgende: ‘Le mot de *mir*... est le seul usité chez les paysans: les termes d’*obchtchina* ou d’*obchtchestvo*, commune ou communauté, employés par les savants russes par analogie avec la *gemeinde* ou la *communitas* de l’Occident, sont étrangers à la langue populaire.’ Over de betekenis van het woord *mir* zegt hij: ‘La réunion des paysans, formant une communauté de village porte, nous l’avons dit, chez le peuple russe le nom de *mir*. Ce mot a des sens divers, il désigne les communautés de paysans et en même temps il signifie le monde, l’univers; il comporte une idée d’ordre et de beauté, et par là il a pu être rapproché du grec *kosmos*. Avec une légère modification d’orthographe *mir*, en russe, a encore le sens de paix. Ce n’est point en vain que ce terme de *mir* a ces multiples significations. Le *mir* russe, tel qu’il a traversé les siècles au-dessous du servage et de l’autocratie, est vraiment un petit monde au milieu du grand, un monde enclos, fermé, complet en soi et se suffisant à lui-même, un véritable microcosme... Le *mir* était pour le paysan comme la petite et la vraie patrie, le reste, la Russie des seigneurs et des employés, lui apparaissait comme un monde étranger et souvent ennemi.’ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 1 (1881) 502, noot 1 en idem 2 (1882) 9.

⁵¹ Wallace, *Russia* 1 (1877) 137.

meenschap is veel groter dan het gezin, en de onderlinge band is daarom losser. Terwijl men binnen het gezin gezamenlijk leeft en het land bewerkt, voldoen de gezinnen onderling als zelfstandige arbeidseenheden aan hun plichten voor de gemeenschap.⁵² De basis voor de solidariteit en samenwerking in de boerengemeenschap is uiteindelijk het eigenbelang van de afzonderlijke gezinnen. In de ogen van sommige buitenstaanders mag de *mir* wellicht lijken op een soort communistische leefgemeenschap, maar bij nader inzien blijkt dit toch op een misverstand te berusten, zo stelt menig Ruslandonderzoeker vast. 'In a perfect system of communism the industrious man would work for the idle one. But in the Russian commune the hard-working peasant, even in a condition of serfdom, got much of his land, and became rich; whereas the lazy peasant got but little... Thus rich and poor are bound together in Russian communes.'⁵³ Zij zijn aan elkaar gebonden maar vormen geen eenheid.

De boerengemeenschap is dus geen 'commune' in de strikte zin van het woord maar is wel onmiskenbaar een autonoom lichaam binnen de Russische staatsinrichting. 'A village is an original and separate power; in every sense a state within the state', zegt Dixon losjes, en vervolgt dan: 'A village is a republic, governed by a law, custom, and a ruler of its own.' Alle leden van de gemeenschap behoren tot dezelfde klasse, zijn onvrij om te komen of te gaan en werken noodgedwongen samen. Zij delen het land, het werk en de opbrengst, maar niet hun huis, hun goederen, noch hun vrouwen. Huishoudens zijn de gelijke onderdanen van deze boerenrepubliek. 'A peasant republic is a patriarchal circle, exercising powers which the Emperor has not given, and dares not take away'⁵⁴ De bewonderaars van de *mir* beklemtonen de voordelen van dit systeem: dat men gelijke rechten heeft, dat de algemene mening regeert, dat er geen uitzonderingen of privileges gelden, dat ieder er zijn aandeel in heeft, en dat rust en vrede behouden blijven, geïnspireerd door een 'sentiment of mutual dependance and mutual help'. Goed en wel volgens Dixon, maar hij zet daartegenover de nadelen: dat het recht vaak op een

⁵² Ibidem 183-184.

⁵³ Edwards, *The Russians at home and the Russians abroad* 2 (1879) 70, en zie ook: Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 1 (1881) 501.

⁵⁴ Dixon, *Free Russia* 2 (1872) 41-46.

groteske manier verdraaid wordt, dat affersing van de enkeling door de menigte ongestraft blijft, en dat het zo geprezen cummunale sentiment een gevaar in zich draagt: ‘They [communes] foster a parish spirit, tend to separate village from town, strengthen the ideas of class and caste, and favour the worst delusion in a country – of there being a state within the state! Living in his own republic, a peasant is apt to consider the burgher as a stranger living under a different and inferior rule.’⁵⁵ Zo blijft de juiste plaats van de boerengemeenschap in het moderne Rusland vooralsnog een open vraag, aldus de auteur.

De belangrijke beslissingen in de boerengemeenschap, die ook rechtstreeks ingrijpen in het dagelijks leven van alle families, worden genomen door de *selski schod*, de dorpsvergadering van gezinshoofden, terwijl de dagelijkse leiding geheel in handen berust van de uit hun midden gekozen dorpsoudste. Op deze wijze zijn de boeren in de *mir* onderworpen aan enerzijds een autoritair en anderzijds een democratisch gezag. De Russische boerengemeenschap – en dat geldt volgens Haxthausen ook voor de Russische samenleving als geheel⁵⁶ – bevindt zich ergens tussen de twee polen van democratie van onderop en autocratie van bovenaf. Of zoals Leroy-Beaulieu het zegt: ‘Ces petites démocraties autonomes sont exposées à deux fléaux contraires, à la tyrannie de la foule et à la tyrannie des individus.’⁵⁷ De *mir* beschikt in elk geval over ruime bevoegdheden en veel machtsmiddelen ten opzichte van de afzonderlijke boeren, maar dit gezag reikt toch weer niet verder dan voor zover het gedragen wordt door de gemeenschap van alle boeren samen. Uitwassen van despotisme in een extreem democratische of juist autoritaire richting zijn niet zo verwonderlijk, gegeven de vrijwel volledige autonomie van de boerengemeenschap in haar relaties met de leden, en haar grote bemoeienis met de huishouding, het landbeheer, de belasting en de rechtspraak van de boeren. Zelfs al woont een dorpslid bijvoorbeeld langdurig in een veraf gelegen stad en oefent hij daar een geheel niet-agrarisch ambacht uit, hij blijft zijn aandeel houden in het land en de lasten van de gemeenschap, en blijft ondergeschikt aan het gezag van de *mir*, die hem verlof kan verlenen, teruggroepen, aanslaan of zelfs laten straffen. In

⁵⁵ Ibidem 53-56.

⁵⁶ Haxthausen, *Studies* (1972 [1852]) 279-281 passim.

⁵⁷ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 1 (1881) 525.

de praktijk komt er meestal een ruw soort machtsevenwicht tot stand tussen het democratische en autoritaire element in de gemeenschappen.

‘Their Constitution is of the English type – a body of unwritten, traditional conceptions, which have grown up and modified themselves under the influence of ever-changing, practical necessity... The Commune is, in fact, a living institution.’⁵⁸ De boeren die zich doorgaans waar mogelijk tegen de autoriteiten verzetten, gaan nooit in tegen de eigen *mir*. De uitspraken van de dorpsvergadering zijn in de regel helder en gebaseerd op gezond verstand, is de indruk van Wallace. Dwalingen komen ook wel voor, met name als er alcohol in het spel komt. ‘As the Village Assembly is really a representative institution in the full sense of the term, it reflects faithfully the good and the bad qualities of the rural population.’⁵⁹ Hij verhaalt hoe een dorpsvergadering een besluit moet nemen inzake het verzoek van een koopman uit de nabijgelegen districtstad tot de vestiging van een *kabak*, een dranklokaal, in het dorp. De vooraanstaande leden van de gemeenschap, hierin gesteund door alle vrouwen, zijn tegen uit vrees dat menig gezin ten onder zal gaan aan de wodka. Maar de meerderheid van de boeren laat zich door de ondernemer verleiden met mooie beloften en geld, en stemt in zijn voordeel. Ditmaal wint de meute het van de leiding, een andermaal gaat het andersom. De boerenconstitutie heeft in essentie een democratisch karakter, oordeelt Wallace. En de boerenconstitutie bevat een evenwicht zonder wet, resumeert ook Leroy-Beaulieu. Dit zorgt wel voor enige stabiliteit, ondanks de schijn van totale ordeloosheid. Maar onbezonnen wijzigingen kunnen de balans ernstig verstoren: zo zijn de opkomst van *kabak* en *koelak* (kroeg en woekeraar) gevaarlijker voor het welzijn van de gemeenschap dan de grillen van de *schod* (dorpsvergadering).⁶⁰

De *mir* ontleent zijn enorme macht in hoofdzaak aan het aloude gebruik van periodieke herverdeling (jaarlijks of met tussenpozen van enkele jaren) van het beschikbare akkerland over al de gezinnen die tezamen de boerengemeenschap vormen. ‘Souveraine et omnipotente en tout ce qui concerne les époques et le mode de partage des terres, l’assemblée en décide sans appel comme sans con-

⁵⁸ Wallace, *Russia* 1 (1877) 193.

⁵⁹ Ibidem 198.

⁶⁰ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 29-33 en 46.

trôle... L'autorité de l'assemblée communale, appuyée sur la propriété collective, suit le paysan dans toute sa vie.⁶¹ De herverdeling van land heeft, zoals Wallace vaststelt, alles te maken met de belastingheffing door de staat. Op basis van volkstellingen, die gemiddeld om de vijftien jaar plaatsvinden, worden zogenaamde 'censuslijsten' opgesteld waarin per gemeenschap het aantal 'revisiezielen' (mannelijke inwoners) staat vastgesteld. Dit aantal is bepalend voor de hoeveelheid directe belasting die de gemeenschap jaarlijks moet betalen, waarbij het aan de gemeenschap zelf wordt overgelaten het verschuldigde bedrag naar draagkracht over de inwoners te verdelen en rekening te houden met wijzigingen of bijzonderheden in de samenstelling van de afzonderlijke gezinnen of productie-eenheden. Het totale areaal aan beschikbaar akkerland wordt door de *mir* al naar gelang het aantal zielen in stroken verdeeld, welke vervolgens evenredig met het aantal werkrachten ofwel met het aantal gezinsleden toegekend worden aan de afzonderlijke huishoudens. Op dezelfde manier wordt ook de opgelegde belastingsom over de huishoudens verdeeld. 'The system of allotment adopted depends entirely on the will of the particular Commune. In this respect the Communes enjoy the most complete autonomy... In spite of the systematic and persistent efforts of the centralised bureaucracy to regulate minutely all departments of the national life, the rural Communes, which contain about five-sixths of the population, remain in many respects entirely beyond its influence, and even beyond its sphere of vision!'⁶²

De verdeling van het land door de *mir* is dus voor de boeren van het grootste belang, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de verkiezing van de dorpsoudste. Anders dan wat men zou kunnen verwachten, wil vrijwel niemand die bestuursfunctie graag op zich nemen. Het levert de betreffende boer immers een hoop last en geen (officiële) vergoeding op. De verkozene vat zijn taak in de regel op als iemand die aan de beurt gekomen is om zijn plicht te doen. Maar bij de herverdeling van het land is iedereen gespitst want het welzijn van elk gezin gedurende de erop volgende periode hangt af van de beslissing hierover door de dorpsvergadering. In het

⁶¹ Ibidem 39.

⁶² Wallace, *Russia* 1 (1877) 186-193, aldaar 192.

zuiden van Rusland waar de grond vruchtbaar en schaars is, wil elk gezin een zo groot mogelijk aandeel in de wacht slepen; in het noorden waar de grond onvruchtbaar is wil men juist zo weinig mogelijk land toegewezen krijgen, want dat brengt een kleiner aandeel in de gemeenschapslasten met zich mee en laat meer arbeidstijd vrij voor neveninkomsten. In beide gevallen worden de dorpsvergaderingen beheerst door langdurige discussies en heftige conflicten tussen individuele aanspraken en gemeenschapsbelangen. 'But often it happens that it is impossible to conciliate private rights and communal interests, and in such cases the former are sacrificed in a way that would not be tolerated by men of the Anglo-Saxon race.'⁶³ Het vasthouden aan de gelijke verdeling van het land onder de boerengezinnen, naar evenredigheid met hun economische draagkracht, geeft een dwangmiddel aan de gemeenschap over de individuele leden. Zeker in de omstandigheden van na de emancipatie met een toenemende economische differentiatie op het platteland en een onevenwichtige bevolkingsaanwas betekent deze praktijk van individuele onmacht een obstakel voor de ontwikkeling van de landbouw, zo vreest menig westers waarnemer.⁶⁴

Daar komt nog bij het probleem dat Celestin signaleert: het na 1861 samenvoegen van voorheen afzonderlijke categorieën boeren, de lijfeigenen op privéland en de staatsboeren op staats- en kroonland, leidt tot een verwarrend proces van gemeentelijke herindeling. Aangezien het aantal gezinnen per gemeente vaak van bovenaf vastgesteld en beperkt wordt, zijn boeren gedwongen zich te voegen in bestuurlijke regio's met voor hen onlogische en bovendien vaak wisselende grenzen met andere boeren die over een groot gebied verspreid wonen en met wie men eerder niets te maken had. Dit levert grote problemen op met de afdracht van belasting en vervulling van militaire dienstplicht, zeker wanneer achterstallige verplichtingen van de een opeens bij anderen terecht gaan komen. Ook is het voor de boeren erg onduidelijk voor welke zaken zij met welke bestuurders van doen hebben, want naast de traditionele gezagsdragers in de *mir* oefenen vredesbemiddelaars, vrederechters, *zemstvobestuurders* en politiebeambten ook een taak uit in de

⁶³ Ibidem 206.

⁶⁴ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 1 (1881) 506.

nieuwe orde op het platteland. Celestin wijst tenminste een achttal autoriteiten aan waarmee de boerengemeenschap van doen heeft: drie bestuurlijke, drie rechterlijke en twee onderwijsinstanties.

In deze troebele situatie figureert de *pisar* (schrijver) in het dorp, die zijn kunde zorgvuldig tracht te monopoliseren,⁶⁵ als een vaak onbetrouwbare raadgever. Bij gebrek aan kennis en ervaring is het voor de veelal ongeletterde boeren moeilijk zich te verdedigen tegen willekeur, omkoping en afpersing door lokale beambten. ‘Um Gemeindebeschlüssen Achtung zu verschaffen, um schlechte Zahler zu ihrer Pflicht zu zwingen, um missliebige Aeusserungen gegen das Haupt der Gemeinde im Kieme zu ersticken, überhaupt um jede Unordnung radical zu beheben, hat der Vorstand einige Schock Ruthenbündel, oft ein paar Wagen voll, für den Jahresverbrauch zur Verfügung.’⁶⁶ Ruim tien jaar na de emancipatie worden volgens Celestin de boeren nog steeds met roede en knoet in het gareel gehouden, nu niet meer door de landheren maar door de bestuurders die zij deels zelf hebben gekozen.

Ondanks zijn interne autonomie is de *mir* ingebouwd in de bovenliggende staatsstructuur. Sinds de hervorming zijn de afzonderlijke *mir*s gereorganiseerd en in groepen bijeen gevoegd in een *volost*, een kunstmatig gevormd administratief-juridisch district met een omvang van enige honderden tot vierduizend mensen onder persoonlijk toezicht van een eigen *starsjina* (burgemeester en voorzitter van dorpsoudsten) en *ispravnik* (politie-officier) en met een eigen rechtbank. De *mir* zelf telt in deze tijd gemiddeld genomen enkele tientallen gezinnen, dat wil zeggen een paar honderd mensen op zijn hoogst. In essentie en van oorsprong was de *mir* een economische gemeenschap van boerenhuishoudens voor de gezamenlijke bewerking van het land en de verdeling van de opbrengsten. Met de wording van de lijfeigenschap had de gemeenschap geleidelijk ook van de staat afgeleide bestuurlijke en fiscale functies erbij gekregen en werd de *mir* ingepast in de door de staat ingestelde dorpsgemeente, de *selskoje obsjtsjestvo*. Deze lokale overheid moest voor de gemeenschappelijke lasten en plichten zorg dragen. Pas onder druk van deze

⁶⁵ Ook: *ibidem* 2 (1882) 21-22.

⁶⁶ Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 83.

ontwikkeling werd het bezit van land collectief en vond het gebruik van periodieke herverdeling van het land binnen de gemeenschap ingang. Het zou dus onjuist zijn, stelt Leroy-Beaulieu, de *mir* te idealiseren als een zuivere en authentieke instelling van het Russische volk, die een niet-westers alternatief model zou bieden voor het leven in vrede en harmonie.⁶⁷ In werkelijkheid is deze primitieve in het volk gewortelde instelling verweven geraakt met hogere politieke belangen, wat in de *mir* tot voelbare spanningen leidt nu juist de omstandigheden veranderen en de lijfeigenschap verdwijnt.

Want ook na de emancipatie is de instandhouding van de *mir* voor de regering financieel buitengewoon aantrekkelijk gebleven, aldus Dixon. De kroon hoeft niet met afzonderlijke burgers te rekenen maar kan eenvoudig de gemeenschap aanspreken, waarna de gevraagde middelen en de mensen opgebracht zullen worden. ‘A system so effective and so cheap, is a convenience to the ministers of finance and war so great, that the haughtiest despots, and the wisest reformers, have not dared to touch the interior life of these peasant commonwealths.’⁶⁸ Het beeld van tegenstrijdige belangen van overheid en onderdanen wordt bevestigd door de waarnemingen van Celestin, die onder de boeren het onmiskenbare verlangen constateert om het communale land tot hun privé-eigendom te maken, en zich los te maken van de *mir*. De autoriteiten verhinderen dat. In de gevallen waar dat echter wel lukt, gaan de inzet en productie vervolgens navenant omhoog. Het is wellicht spijtig voor de Russische slavofiele bewonderaars van de *mir* en ook voor ‘zekere’ Europese sociologen die in het communaal landbezit een grote toekomst zien, Celestin voelt zich genoodzaakt het feit vast te stellen dat er in het nieuwe Rusland noch onder de gewone boeren, noch onder de hooggeschoolde elite veel ‘Begeisterung’ is aan te treffen voor de in het land bestaande communale bezitsvormen.⁶⁹ Men zit er gewoon aan vast.

‘The Mir system may be summed up in a few words: it has simply caused the

⁶⁷ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 1 (1881) 465.

⁶⁸ Dixon, *Free Russia* 2 (1872) 52.

⁶⁹ Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 85. Leroy-Beaulieu zegt het nog on-dubbelzinniger: ‘Les serfs émancipés achètent de la terre... Cet appétit du paysan pour la propriété est remarqué de tous depuis l’émancipation.’ *L’empire des tsars* 1 (1881) 556.

peasant to exchange the domination of his old master for the more grinding tyranny of many masters. Nominally, he is the free member of a co-operative agricultural society; virtually, he is a bondsman tied to the soil he tills by a load of debt, and unable to free himself or better his condition by any amount of individual exertion.⁷⁰ Uiterst schamper spreekt de op sensatie en schandaal beluste Grenville Murray aldus over de boerendorpen die hij in Zuid-Rusland bezoekt op het landgoed van zijn gokvriend, 'Prince Wiskoff' (Viskov). Tussen de haveloze boerenhutten zijn de bakstenen huisjes van de woekeraars, de dorpsoudsten en de burgemeester gemakkelijk te herkennen aan hun aantrekkelijke ruime uiterlijk 'in Zwitserse stijl'. De boeren in deze dorpen zuchten onder de druk van de nieuwe heren en onder een enorme schuldenlast. Zij moeten betalen aan de staat voor de afkoopsom die de regering voor viervijfde heeft voorgesloten bij de emancipatie, betalen aan de voormalige landheer voor het resterende eenvijfde deel van de afkoopsom plus de rente daarover, betalen aan de geldschietters die voor de aanschaf van landbouwwerktuigen en de vereffening van achterstallige heffingen krediet verlenen tegen exorbitant hoge rentes tot wel vijftwintig procent, betalen aan de fiscus die de reguliere landbelasting voor meer dan negentig procent door de boeren laat opbrengen, en betalen aan hun eigen plaatselijke bestuurders die tussen alle transacties in zitten en de voorwaarden kunnen vaststellen waarbinnen de leden van de gemeenschap hun zaken maar moeten zien te regelen. 'Now, under this system a peasant is much more a slave than of old.' Misschien is hij nu vrij om te trouwen en hoeft hij officieel geen lijfstraffen meer te vrezen, maar zijn schulden zijn groter dan ooit en daardoor is niets van wat hij bezit werkelijk van hemzelf. Als hij te weinig werkt, zullen zijn kameraden hem mishandelen; als hij te hard werkt, verdwijnt zijn opbrengst in de algemene pot. 'Anything better calculated than all this to breed general idleness, wretchedness, and depravity can hardly be imagined; but it also breeds this idea among the peasants – that they did not get a fair start after the emancipation.'⁷¹ Vroeger, onder de condities van lijfeigenschap, had de boer niet geleerd zichzelf in te spannen, tenzij hij daar-

⁷⁰ Murray, *The Russians of to-day* (1878) 40.

⁷¹ Ibidem 43 en 45.

toe door de heer met de knoet gedwongen werd. Tegenwoordig, onder de condities van de emancipatie, acht hij zijn verplichtingen aan de heer verleden tijd en wenst hij dat de tsaar hem het eigendom van al het land toekent en al zijn schulden nietig verklaart. Pas dán zal de *mir* – naar de woorden van de *starsjina* die de auteur een rondleiding geeft – gelukkig zijn en in harmonie kunnen leven. Het is duidelijk dat Murray graag chargeert. Nietemin zijn de tegenstellingen die hij in de *mir* opmerkt tussen uitbuiters en uitgebuiten reëel.

Van bovenaf staat de organisatie van de *mir* onder druk als gevolg van de financiële afpersing en het machtsmisbruik door functionarissen, terwijl van onderaf de *mir* wordt aangetast door de opkomst van een afwijzende houding onder de boeren. Individualisme, burgerrechten en politieke vrijheden verdragen zich niet goed met de ‘collectivistische vrijheid’ van de *mir*, maar zij dringen er toch in door. Jonge mensen in de boerengemeenschap gaan opkomen voor hun eigen gezin, hun eigen bedrijf en willen zelf keuzes kunnen maken, signaleert Leroy-Beaulieu.⁷² De *mir* is volgens hem nooit een onveranderlijk bolwerk van traditie geweest en zal ook zeker nu niet onberoerd blijven in de moderne tijd van snelle veranderingen. Het ideaal van communaal zelfbestuur van 1861 dreigt daarom op een ‘desillusie’ en een ‘deceptie’ uit te lopen. De boeren voelen zich zodanig gebonden aan de *mir* dat het een voortzetting van de lijfeigenschap schijnt, terwijl de nieuwe vrijheden vooral misbruikt worden door gewetenloze baasjes die hen in hun macht houden. En de gemeenschap zint op een afrekening.⁷³

Wallace, Celestin en Murray laten ook telkens zien hoe de instellingen van de *mir* in praktijk een arena vormen voor hevige belangenconflicten. Wie, zoals Haxthausen, erop rekent dat de *mir* het tegengif biedt tegen het gevaar van revolutie, zou wel eens bedrogen kunnen uitkomen. ‘Contre les incendiaires nihilistes et les explosions révolutionnaires le mir moscovite est une assurance manifestement insuffisante’, stelt Leroy-Beaulieu vast na de serie moordaanslagen op de Tsaarbevrijder.⁷⁴ En voor wie, zoals Herzen, de *mir* juist wil zien als het prototype van een revolutionaire, socialistische orde geldt dat evenzeer. Want de vriendelijkheid

⁷² Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 18-20 en 56.

⁷³ Ibidem 44-46.

⁷⁴ Idem, *L’empire des tsars* 1 (1881) 587.

en lieflijkheid die sommige Europeanen – en met hen sommige Russen – hebben willen toedichten aan de organisatie van de *mir*, wordt gelogenstraft door waarnemingen van de Ruslandonderzoekers in de tijd van de Grote Hervormingen. De orde van de boerensamenleving schijnt hun contrastrijker, grimmiger en onvoorspelbaarder toe dan gedacht. ‘L’un des défauts de la commune russe, qu’on nous représente comme le plus sûr obstacle à la division de la société en classes hostiles, c’est précisément de couper la population des campagnes en deux classes ayant des intérêts différents, si ce n’est opposés.’⁷⁵

Sociaal-economische aspecten van de boerengemeenschap

Het zogenaamde ‘boerenvraagstuk’ is de aanduiding voor de vele beschouwingen en discussies van de Europeanen over de ontwikkeling van de Russische landbouw en over de mogelijkheden, dan wel onmogelijkheden, voor de Russische boerenbevolking om aan de armoede te ontsnappen. Wallace doet hiernaar het meest uitgebreide onderzoek. Hij begint zijn onderzoek met vast te stellen dat de officiële statistische informatie te fragmentarisch en onbetrouwbaar is om er een algemeen beeld van te kunnen vormen. Voorts weet hij zich aangewezen op inlichtingen en opinies van de direct betrokkenen. Hij benadert individuele landheren en vertegenwoordigers van het gezag, maar komt al snel tot de ontdekking dat hun kennis van zaken gering is en hun blik vertroebeld door bepaalde vooroordelen en illusies die in deze kringen hardnekkig gekoesterd worden. Hier circuleren de – overigens inconsistente – overtuigingen dat enerzijds boeren een gebrekkige werkhouding hebben en dat anderzijds de Grote Hervormingen een snelle economische vooruitgang zouden gaan brengen. Groeiende teleurstelling na een periode van overdreven euforie kleurt de observaties van deze opgeleide Russen al te somber. Daarom stapt Wallace maar op de boeren zelf af met de rechtstreekse vraag of zij het nu beter of slechter gekregen hebben sinds de emancipatie. ‘Hoe u te zeggen?’, luidt hun antwoord, ‘én beter, én slechter’.⁷⁶ Het probleem is dat hun ervaringen zeer tegenstrijdig zijn. Aan de ene kant zijn zij verlost van de gehate corvee-

⁷⁵ Ibidem 584.

⁷⁶ Wallace, *Russia 2* (1877) 353.

diensten en worden nu betaald voor al hun werk. Aan de andere kant moeten zij zelf ook voor alles betalen en kunnen zij geen beroep meer doen op hulp van de heer in de vorm van bijvoorbeeld gratis brandhout of gereedschap te leen. De door de landheer en boerengemeenschap kunstmatig in stand gehouden gelijkheid onder de boeren is verdwenen, hun vrijheid is vergroot en de strijd om het bestaan verhevigd. ‘The strong men go up in the world, while the weak ones go to the wall... This change in rural life is so often referred to that, in order to express it, a new, barbarous word, *differentsiatsia* (differentiation) has been invented.’⁷⁷ Niettemin, als Wallace doorvraagt of de boeren liever terug zouden willen naar de toestand van vóór de emancipatie, is het antwoord eenduidig: ‘Oh nee...’ In de hoop nauwkeuriger informatie te verzamelen sluit Wallace zich zelfs aan bij een in het Wolgagebied rondreizende afdeling van de in 1872 door de regering ingestelde onderzoekscommissie naar de situatie in de landbouw. Dit resulteert in een dik rapport van 2500 pagina’s, met echter nog steeds extreem vage conclusies. In het ene gebied wordt verbetering aangetoond, in het andere gebied verslechtering. Uiteindelijk ziet Wallace zich toch weer genoodzaakt terug te vallen op zijn particuliere verzameling van allerhande gegevens – verder aangevuld tijdens zijn latere verblijven in Rusland in de jaren 1890 en in 1903 – en vooral op zijn eigen waarneming. Wat hem daarbij opvalt zijn niet de welvaart, noch de armoede op het platteland, maar de enorme veranderingen. Huizen hebben een schoorsteen gekregen, ijzeren ploegen komen in de plaats van houten, vlas en klaver groeien op de velden, wat duidt op doorbraak van het traditionele drieslagstelsel en op de ruime aanwezigheid van vee en mest. De lokale zelfvoorzieningseconomie verdwijnt, gewassen worden aangeboden op de markt en jonge mensen vinden werk in de stad. Een dorpssecretaris laat hem de boeken zien waaruit blijkt dat de belasting op tijd betaald wordt. ‘Passing on to other provinces, I found simular proofs of progress and prosperity, but at the same time not a few indications of impoverishment.’⁷⁸ Hij beoordeelt de ontwikkeling van de boereneconomie daarom voorzichtig optimistisch.

⁷⁷ Idem, *Russia 2* (1905) 201.

⁷⁸ Ibidem 202-203.

Met zijn typerende voorliefde voor realisme en geleidelijkheid mengt Wallace zich ook in het beladen debat over de rol van de *mir* in het boerenvraagstuk. Hij neemt een middenpositie in en bekritiseert zowel degenen die de *mir* ophemelen vanwege de economische waarborgen tegen pauperisme als degenen die de *mir* onmiddellijk willen afschaffen omdat deze een obstakel zou vormen voor economische vooruitgang. De *mir* is volgens hem noch een panacee, noch een permanente blokkade voor economische ontwikkeling. De boeren bepalen zelf wel wat de *mir* voor hen kan betekenen. 'It would be a grave error to effect suddenly and violently what will be effected gradually by the natural course of events. In this matter the peasants are the only competent judges, for they alone have a practical acquaintance with the working of the institution.'⁷⁹ De *mir* is nog steeds een vitale instelling, die tot nu toe als enige ontsnapt is aan de 'verdorrende' invloed van bureaucratische regelzucht en 'kleinering', en juist daardoor beter in staat is zichzelf te veranderen en aan te passen in overeenstemming met de boerenbelangen, dan dat de buitenstaanders zulks kunnen realiseren met hun gekunstelde wetgeving, zo redeneert hij. 'The communal system is, in fact, extremely elastic.' Het is daarom niet de *mir*, met zijn vermeend traditionalisme qua instellingen en qua mentaliteit, die verantwoordelijk te houden is voor de stagnatie van de boeren-economie. Oorzaken van de voortdurende armoede sinds de emancipatie zoekt Wallace elders; in de eerste plaats de excessieve belastingdruk in de vorm van directe belastingen plus afkoopsommen aan de staat en in de tweede plaats de versnippering van het bouwland als gevolg van de bevolkingsaanwas en de opsplitsing van uitgebreide families met grote huishoudens in kleine huishoudens van kerngezinnen.⁸⁰ Boeren geven dus de voorkeur aan een bestaan voor zichzelf en nemen daarbij de landschaarste op de koop toe. Zij vinden bovendien ter compensatie aanvullende inkomstenbronnen buiten de lokale agrarische sector.

Haxthausen – meer dan tien jaar eerder een berichtgever over Rusland dan Wallace – wil van zulke veranderingen niets weten. Voor de Duitse landbouw-expert, die als adviseur van de tsaar nog actief betrokken was geweest bij de vor-

⁷⁹ Idem *Russia 2* (1877) 373-374.

⁸⁰ Ibidem 369, 376-380 en idem, *Russia 2* (1905) 222.

ming van de emancipatiewetgeving, is de boerengemeenschap het ‘palladium van Rusland’ en verdient juist koste wat kost behouden te blijven in de tijd van de Grote Hervormingen. Deze opvatting is deels te herleiden tot Haxthausens conservatieve overtuiging, deels komt zij voort uit zijn visie op Ruslands boeren-economie. Zijn overtuiging blijkt als hij erkent dat Rusland in vergelijking met de overige Europese landen meer dan enig ander een plattelandscultuur met een lager ontwikkelingspeil gehouden heeft in kwantitatieve zin, maar dat dit ook een kwalitatieve superioriteit met zich meebrengt. ‘Das eigentliche Russland, der Kern der russischen Monarchie, beruht vorzugsweise auf dem ländlichen Princip... Das russische Volk ist demnach ganz vorzugsweise, wie kein anderes europäisches, ein Landvolk... auf einer niedrigeren Stufe der modernen Cultur wie die Stadtbevölkerung... wol zu seinem Heil! Ich bin kein Lobsprecher der modernen Cultur, ich habe nur den Fortschritt in Sittlichkeit und Religion für wirklichen preiswürdigen Fortschritt, und das russische Volk steht in dieser Beziehung keineswegs auf einer niedrigeren Stufe dieser wahren Cultur als die meisten andern europäischen Völker!’⁸¹ Ingrijpen in de wortels van deze ‘weldadige sociale, morele en politieke’ traditie van het boeren gemeenschapsleven en de verdeling van het grondbezit over allen, kan niet zonder een goed alternatief aan te bieden. Duurt dat niet vele generaties lang? En is dat wel zo noodzakelijk? vraagt Haxthausen zich hardop af.

Terwijl heel West-Europa verziekt wordt door pauperisme en proletarisering, die de hoofdoorzaak zijn van de sociale revoluties en de aanvallen op het particuliere eigendomsprincipe ‘met zijn *summum jus, summa injuria*’, kent Rusland dit kwaad nog niet. In de situatie van de boereneconomie ziet Haxthausen geen reden tot veranderingen in de collectivistische leef- en bezitsvormen. Iedere Rus behoort nog steeds bij een gemeenschap en heeft recht op een deel van het land. Enkelingen kunnen door eigen schuld of ongeluk verarmen, maar voor hun kinderen of familie blijft er een waarborg bestaan. Er is niet veel, maar voor iedereen genoeg, beweert hij. ‘Ich behaupte nun aber, der Fortschritt in der Ackerbaucultur ist für den Moment bei den Bauern in Russland noch gar nicht naturnothwendig und er wird im grossen nicht durch die Zerstörung des Gemeindeprinzips oder doch hier

⁸¹ Haxthausen, *Die ländliche Verfassung Russlands* (1866) 416-417.

nur unbedeutend gefördert werden.⁸² Voor de eigen voedselvoorziening, en zelfs voor de export van landbouwoverschotten, is de Russische productie voldoende. Werkelijke vooruitgang laat zich niet decreteren en zal alleen kunnen voortkomen uit de behoefte van de boeren zelf, zodra de voordelen van vernieuwing overduidelijk bewezen zijn op het landgoed van de grootgrondbezitters. De landadel moet dus het goede voorbeeld geven en de boeren zullen dan volgen in een langzaam veranderingsproces, zo verwacht hij. Het plotsklaps aan willen tasten of opheffen van de *mir* zou slechts voortkomen uit misplaatste vernieuwingsdrang, de zucht tot navolging van het Westen, ofwel vanuit een inhoudsloos utilitarisme, aldus Haxthausen. Economisch vindt hij dit echter niet rationeel.

Haxthausen heeft zeer veel documenten bestudeerd en geciteerd, met name de wettelijke regelingen van de emancipatie. Maar het wordt tevens duidelijk dat hij over de economische situatie van de landbouw geen specifieke informatie bezit, en hierbij terugvalt op zijn persoonlijke indrukken uit de jaren veertig in combinatie met de nogal subjectieve en generaliserende berichten uit zijn correspondenties met het Russische hof in de jaren zestig. Hij toont zich bovendien niet bijster geïnteresseerd in het vraagstuk van de materiële productie en consumptie door boeren. Cijfers negeert hij volkomen. De morele kant van de zaak geniet zijn voorliefde. Zijn gunstige voorstelling van de Russische plattelandseconomie blijkt dan ook gemakkelijk aanvechtbaar te zijn door diegenen die met statistisch materiaal een analyse uitvoeren en een theoretische vergelijking met het Westen maken, waarbij zij gebruikmaken van de (toentertijd) moderne economische inzichten.

‘I. Collectief bezit van den grond is economisch nadeelig. II. Een zuiver hoofdgeld mist alle gegevens, die het tot een goede belasting zouden maken.’ Zo luiden bijvoorbeeld de eerste twee stellingen, die evengoed als de conclusie hadden kunnen fungeren, bij het Nederlandse proefschrift getiteld *Russische economische toestanden*, dat in 1886 in Amsterdam verdedigd werd door de te Texel geboren Johannes Bernardus Loman (1862-1908). In dit overzicht van 93 pagina’s beperkt de auteur zich naar eigen zeggen ‘tot den tegenwoordigen toestand van den bodem en zijne bevolking’ in Rusland. Deze Nederlandse econoom was zelf afkomstig uit

⁸² Ibidem 421.

een ondernemend en ambitieus gezin van herenboeren. Vader Loman boekte zakelijk succes als organisator van een ‘combinatie’ van landbouwbedrijven en bracht het tot burgemeester van Texel en dijkgraaf van Eierland, voor de zoon was daardoor een goede scholing in Haarlem en een academische opleiding tot jurist in Amsterdam weggelegd.⁸³ Loman junior, die overigens zo te zien aan de sporadische bronvermeldingen noch het Russisch beheerst noch ter plaatse veldwerk heeft verricht, kijkt wel goed naar de cijfers. Hij gaat daarbij uit van een allerminst rooskleurige beginsituatie qua landbouwproductiviteit in het Rusland van na de emancipatie. In Nederland produceerde men in de jaren zeventig driemaal zoveel graan en tienmaal zoveel aardappelen per hectare als in Rusland, rekent hij voor. Toch wil hij ook de aandacht vestigen op de mogelijkheid van grotere welvaart in de toekomst. De lage opbrengst is niet zozeer te wijten aan de natuur en het klimaat als wel aan de gebrekkige hulpmiddelen en organisatie van de landbouw. Behalve op de werken van Haxthausen, Wallace en Leroy-Beaulieu baseert Loman zijn onderzoek op statistische rapporten van het Russische ministerie van Binnenlandse Zaken en op het in Sint-Petersburg uitgegeven Duitstalige tijdschrift *Russische Revue*. Zijn betoog draait om drie remmende factoren, namelijk het gemeenschappelijk bezit, de opgelegde belastingsolidariteit, en de afwezigheid van kapitaal. De emancipatie van de lijfeigenen bevat naar zijn voorzichtig oordeel een aantal wezenlijke fouten en onrechtvaardigheden die voor onbepaalde tijd bestendig worden in de *mir*. ‘De communale bezitters zijn zoowel slechte grondeigenaars als slechte arbeiders’, luidt daarover zijn oordeel.⁸⁴

Het ontstaan van de *mir* is zijns inziens niet het resultaat van een collectivistische constante in het Slavische volkskarakter (zoals Haxthausen beweert), noch van een door de staat bij wet verordonnerde instelling. De *mir* vertegenwoordigt een tussenstadium in een natuurlijk proces, dat zich ook elders voltrekt, van primi-

⁸³ C.J. Reij, C. Hoogerheide en C.G.J. van Empel, *Boerderijenboek. Geschiedenis en naamgeving van alle boerderijen op Texel, hun eigenaren en bewoners* (Schoorl 1998) 59 en 142, en informatie uit het bevolkingsregister, Gemeentearchief Texel.

⁸⁴ J.B. Loman, *Russische economische toestanden*. Academisch proefschrift ter verkrijging van den graad van doctor in de rechtswetenschap aan de universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1886) 42, zie ook: 1-8 en 30-32.

tief nomadisch leven in een open ruimte zonder vastomlijnd eigendom van land, naar een leven van blijvende vestiging in een beperkt gebied met individuele eigendomsaanspraken. Vanwege de uitgestrektheid van het Russische land, de schaarste van de bevolking en haar geringe mate van ontwikkeling heeft de Russische communale gemeenschapsvorm de tand des tijds langer doorstaan dan in West-Europa. Wat nog versterkt wordt door het gemeenschappelijk belang dat adel en vorst hadden bij het behoud ervan met het oog op hun inkomsten uit de landbouw. Daarom is het bezit van het bouwland gemeenschappelijk gebleven, terwijl het bezit van de huizen, het erf en de roerende zaken reeds lang geprivatiseerd is. De inrichting van de *mir* vertoont per geval veel variaties maar komt meestal neer op de verdeling van het bouwland eerst in drie delen overeenkomstig het drieslagstelsel en vervolgens elk van deze delen in evenzoveel percelen als er in de boerengemeenschap rechthebbenden (gezinshoofden) leven. Het recht op een perceel is verbonden met de plicht tot betaling van een evenredig deel van de belasting, die in de loop der tijd zwaarder is gaan drukken dan de lage opbrengst van het land kan dragen. Daarom heeft men in boerengemeenschappen naarstig gezocht naar de meest billijke verdeelsleutels. 'De *mir* trachtte nu nog, door te letten op krachten, op leeftijd en kapitaal aan ieder een gelijk aandeel in de rechten en plichten te geven. Hierdoor zag de sterkere zich dikwijls in het bezit van land gesteld, waarvan de zwakkere was ontheven.'⁸⁵

De economische consequenties van dit systeem zijn echter voor de Russische landbouw zeer schadelijk. Hoe meer verfijning de *mir* aanbrengt in de verdeelsleutel van land en last, hoe meer verbrokkeling van percelen optreedt, zodat één gezin een groot aantal ver van elkaar verwijderde strookjes land van soms niet meer dan twee meter breed moet bewerken. Dit betekent aanzienlijk tijdverlies en energieverpilling, en brengt het nadeel van de zogenaamde *Flurzwang* met zich mee. Men kan namelijk zijn eigen strook land alleen bereiken over het land van een ander. Dientengevolge moet noodzakelijkerwijs de bewerking van al het aaneengesloten land op hetzelfde moment en op dezelfde manier geschieden, zoals dat door de *mir* bepaald wordt. De *mir* dwingt aldus tot arbeid, maar de mogelijkheid

⁸⁵ Ibidem 38.

tot meer opbrengst door eigen initiatief staat niet open. Bovendien werkt de herverdeling van percelen na kortere of langere termijn in de hand dat de grond wordt uitgeput. Het is immers in het belang van de communale bezitter zo snel en zo veel mogelijk van de grond te profiteren, maar aan de verzorging, laat staan de verbetering ervan hoeft hij niet te denken, want later krijgt hij weer een ander stuk grond.

Is dit systeem van communaal bezit dan misschien wel in staat om armoede en proletarisering tegen te gaan? vraagt Loman zich af. Het antwoord is negatief. 'In de Russische gemeente treffen wij armen en rijken aan, evenzo goed als in onze maatschappij. Wat helpt het den door rampen geteisterden boer of hij land heeft wanneer hem de arbeidskrachten, wanneer hem het kapitaal ontbreekt om van het land voordeel te trekken. Hij leent van zijn buurman maar vanaf dat oogenblik staat hij op een helling, die uitloopt op zijn ondergang tenzij buitengewone omstandigheden hem uit zijn netelige positie verlossen. Alle middelen, die hem meer welvaart zouden kunnen brengen, zijn hem ontnomen. De verarmde boer is in den regel niet in staat zijn land te verkoopen, hij kan niet naar welvarende streken trekken om van zijn handenarbeid te leven; de mir houdt hem vast, en kan dit door het reeds vroeger vermelde paspoortstelsel, dwingt hem tot den arbeid, om van het weinige, dat hij heeft, zijne belasting te betalen, tot dat hij ten slotte tot dronkenschap vervallen, langs administratieve weg naar Siberië gezonden of gevlucht bedelende het land afloopt.'⁸⁶

Loman wil niet bepleiten dat de *mir* dan maar spoorlags afgeschaft moet worden. Dat zou in zijn ogen roekeloos en dwaas zijn. Wel vindt hij dat een positieve economische ontwikkeling van de *mir* vooralsnog belet wordt door de onbillijke voorwaarden waaronder de emancipatie is doorgevoerd. De boeren willen deze zo niet accepteren en geloven ook niet dat dit de ware bedoeling van de keizer geweest kan zijn: 'Alles was slechts een uitvinding van den adel, waarvan de arme bedrogen keizer niets wist.'⁸⁷ Loman signaleert drie problemen. Ten eerste betalen de boeren nu een te hoge som voor het hun ten deel gevallen land, omdat men bij de bepaling van de afkoopsom niet van de reële waarde is uitgegaan maar van de

⁸⁶ Ibidem 41-42.

⁸⁷ Ibidem 27.

reeds bestaande en op afpersing gebaseerde waarde. Voor de heren die vroeger te veel geëist hadden, betekent de afkoop een financiële meevaller, voor de boeren een extra last bovenop de bestaande verplichtingen. Ten tweede krijgen de boeren geen aandeel in bossen en weiden, omdat zij deze eerder niet in vruchtgebruik hadden en er dus geen aanspraak op mogen maken. Dit maakt dat illegale overschrijdingen van perceelgrenzen en diefstallen van hout aan de orde van de dag zijn. Ten derde is de gemeenschap collectief verantwoordelijk gesteld voor de regeling en betaling van de vrijkoop. Alle boeren, zelfs zij die al permanent in de steden wonen of voor zichzelf werken, worden gedwongen zich aan het gezag van dit primitieve lokale zelfbestuur te onderwerpen. Voor elke 'gewichtige' beslissing of verandering is ten minste een driekwart meerderheid vereist in de vergadering, die bovendien nogal vatbaar blijkt voor de manipulatie van 'gewetenloze schurken'. Dit soort van bestuur oefent op de boereneconomie een verderfelijke invloed uit, vindt Loman. 'Mijns inziens is de Russische boer nog niet rijp om zonder toezicht van een meer beschaafde klasse van mensen zich zelf te besturen.'⁸⁸ Het gevaar dreigt dat als de regering niet ingrijpt, het land door de zorgeloze adellijke heren in stukjes en beetjes verkocht wordt, en bij ontstentenis van een tot landbouw geneigde middenstand geheel in handen van de boerengemeenschap terecht komt, wat zal leiden tot 'roofbouw' en daling van de productie, dus ook tot 'vermindering van uitvoer en invoer, stilstand van handel, gebrek aan industrie'.⁸⁹

Het is niet bijzonder origineel wat deze auteur over de gebreken van de Russische boerengemeenschap naar voren brengt. Evenmin komt hij in het vervolg van zijn betoog tot een samenhangend beeld van de grote mogelijkheden die de landbouw volgens hem desondanks toch schijnt te hebben. Oplossingen voor de genoemde problemen draagt hij evenmin aan, maar een aanzet daartoe geeft hij wel in de vorm van een inventarisatie van de verschillende lasten enerzijds en van de beschikbare kredietmiddelen anderzijds. 'De emancipatiewet liet zoowel de bestaande belastingen als de wijze van verdeling onveranderd. Toch scheen het dat én de emancipatie zelve én de nieuwe denkbeelden, gedurende de laatste jaren

⁸⁸ Ibidem 44.

⁸⁹ Ibidem 82-87.

in Rusland doorgedrongen, tot een meer rechtvaardig systeem leidden.⁹⁰ Deze hoopvolle ontwikkeling op het gebied van de lasten houdt in dat het botte middel van een voor alle boeren gelijkgesteld hoofdgeld als voornaamste bron van belastingheffing in Rusland stapsgewijs verfijnd wordt, en ten slotte in 1885 zelfs afgeschaft, zodat de staat meer rekening kan houden met de economische draagkracht en de specifieke omstandigheden van afzonderlijke groepen belastingbetalers. Indirecte belastingen, accijnzen en experimenten met een stedelijke onroerendgoedbelasting en een zogenaamde ‘procentbelasting’ (op bedrijfswinsten)⁹¹ nemen een steeds belangrijker plaats in bij de verwerving van staatsinkomsten en dragen bij aan een betere verdeling van de lasten en een hogere opbrengst. Maar het overzicht van de rijksbelastingen geeft, zoals Loman zelf erkent, geenszins een volledig beeld van de situatie voor de boeren, omdat die daarnaast ook nog de substantiële maar niet nader te preciseren plaatselijke middelen moeten opbrengen.

De hoopvolle ontwikkeling op het gebied van de beschikbare middelen voor de boeren in Rusland is dat er een begin gemaakt is met een systeem van particuliere kredietverlening en het ontstaan van een kapitaalmarkt. Kapitaal is noodzakelijk voor de rationalisering van de landbouw, stelt Loman. Vóór de emancipatie was dit niet beschikbaar. Boeren redden zich met gratis lenen of ruilen van goederen, werktuigen en diensten, en de heren beperkten zich tot het opmaken van opbrengsten en het lenen van meer geld om een levensstijl ‘en grands seigneurs’ erop na te kunnen houden. De regering doet nu pogingen de grondbezitters aan kapitaal tegen redelijke voorwaarden te helpen.⁹² Maar de voormalige heren verkwisten nog steeds hun gemakkelijk verkregen kredieten, terwijl de boeren juist moeilijk kredieten kunnen krijgen omdat zij het land dat toebehoort aan de boerengemeenschap niet als onderpand voor een hypotheek kunnen aanbieden. En het fundament voor een goed geregeld grondkrediet, een correcte kadastrale beschrijving van het land, is nog steeds niet voorhanden. ‘Zoo moesten dan de boeren in de handen vallen van steeds op den loer liggende woekeraars, van zogenaamde *miroëdy* (die den mir opeten). Nergens heeft zich de woeker meer ontwikkeld dan

⁹⁰ Ibidem 56-57.

⁹¹ Ibidem 64-65.

⁹² Ibidem 76-77.

in Rusland.⁹³ Een stap in de goede richting is echter het verschijnen sinds midden jaren zestig van spaarbanken en kredietverenigingen van en voor boeren. Boeren betalen een vaste inlegsom, ontvangen een rente en krijgen de mogelijkheid tot het opnemen van een gelimiteerd maar ook voordelig krediet. Deze instellingen hebben een grote vlucht genomen – Loman telt 735 van zulke kredietverenigingen in 1881 – en dit bewijst volgens hem dat de Russische boer behoefte heeft aan goedkoop krediet, hiervan ook productief gebruik weet te maken en geneigd is om door harder werken meer welvaart te bereiken.⁹⁴

Met deze twee opzichzelf genomen zinnige opmerkingen heeft Loman bij lange na niet zijn belofte waargemaakt om dé economische toestand van de Russische landbouw te verklaren. Hij komt toch niet veel verder dan het maken van enkele goede en minder goede losse observaties. ‘Men zou kunnen zeggen, dat Rusland, wat den uiterlijken toestand betreft, met zijn tijd is meegegaan, terwijl de innerlijke toestanden wijzen op voor andere staten reeds lang vervlogen fasen van ontwikkeling.’⁹⁵ Dat wil zeggen, qua uitgaven voor leger en marine staat het Russische Rijk op één lijn met de grote Europese mogendheden, maar qua volkswelvaart en nijverheid ontbeert het de noodzakelijke bronnen om deze uitgaven te kunnen dekken. Ondanks Lomans hoge verwachting van Rusland, wellicht het wensdenken dat een weerspiegeling vormt van het maatschappelijk succes in zijn eigen persoonlijk achtergrond,⁹⁶ is één gebrek hem overduidelijk: alle maatregelen

⁹³ Ibidem 88. Ook de Oostenrijkse slavofiel Celestin is tien jaar eerder al heel fel jegens de woekeraars, oftewel de *koelakken* (vuisten) zoals zij door de boeren genoemd worden. Zij vormen een ‘plaag’ voor de boeren, stelt hij. Zij schieten hun geld voor in ruil voor de toekomstige oogst, zij zijn de onvermijdelijke tussenpersoon tussen dorpelingen en kooplieden uit de stad, zij maken winst met een marge van wel honderd procent ten koste van de ellende van volgende generaties boeren, houden hen zo in ‘ererbten Armuth’. Hij noemt hen in één adem met hun ‘broeders’, de Poolse joden. In *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 84. En ook in andere werken heeft dit stereotype en negatieve beeld van de dorpswoekeraar zijn weg gevonden, zelfs bij de doorgaans zo milde Leroy-Beaulieu (zie boven) in *L’empire des tsars* 1 (1881) 527.

⁹⁴ Loman, *Russische economische toestanden* (1886) 90-91.

⁹⁵ Ibidem 46.

⁹⁶ Hij kwam uit een familie van Texelse boeren, klom in het spoor van zijn vader, die eerst burgemeester en later dijkgraaf werd, mee omhoog op de maatschappelijke ladder, promoveerde aan de universiteit en vestigde zich als econoom in Amsterdam. Zie ook: Reij, *Boerderijenboek* (1998)142.

ten spijt, klopt er iets niet met de Russische landbouw en de boerengemeenschap. Loman besluit zijn verhaal met de retorische vraag: 'De Russische boer is groot gebracht bij extensieve cultuur. Van het land, hem bij de vrijlating toebedeeld (2 à 7 desjatinen) zou overal elders de boer kunnen leven. In Rusland niet. Was daarom hun aandeel te klein?'⁹⁷

Deze suggestie van landgebrek was reeds vijf jaar eerder weersproken door Leroy-Beaulieu. Ondanks het veelvuldige geklaag van Russen over de oneerlijke landverdeling tussen de adellijke heren en hun voormalige lijfeigenen, beschikken de boerengezinnen elk gemiddeld over vijftien à twintig hectare land, en in de rijkste en dichtstbevolkte streken nog altijd over gemiddeld tien hectare. De ontoereikendheid van hun *nadel* (perceel) kan moeilijk beschouwd worden als een van de hoofdredenen voor de ellende op het platteland. 'Ce n'est point là qu'est le principe du mal: si le lot du paysan paraît si souvent insuffisant, cela même tient en grande partie à l'imperfection des méthodes agricoles. C'est l'ignorance et la pauvreté du serf affranchi, c'est son défaut de capital, son manque de bétail et de moyens d'exploitation qui l'empêchent de tirer un meilleur parti de son champ; et cette pauvreté du moujik ou, si l'on veut, cet appauvrissement des campagnes, retombe pour une bonne part sur l'excès des charges fiscales. C'est là qu'est vraiment la principale source du mal.'⁹⁸

Het fiscale regime vormt het hoofdobstakel voor economische ontwikkeling, vindt Leroy-Beaulieu; niet de hoeveelheid land, noch het collectieve bezit ervan. Hij wil de discussie tussen voor- en tegenstanders van de *mir* op een onpartijdige wijze bezien. Het is in zijn ogen 'manifest' dat de problemen van de Russische landbouw niet inherent zijn aan het gebruik van collectief landbezit als zodanig, maar dat zij voortkomen uit het misbruik van dit systeem voor bestuurlijke en financiële doeleinden. Het is de staat die zich naar believen van de *mir* bedient als een handige belastingophaler en als een instrument van onderdrukking en daarmee de onmiskenbare functionaliteit van het collectivisme compleet heeft 'vervormd' en 'bedorven'.⁹⁹ De *mir* draagt de verantwoordelijkheid voor alle grond-

⁹⁷ Ibidem 91, één *desjatin* is 1,09 hectare.

⁹⁸ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 1 (1881) 546.

⁹⁹ Ibidem 539.

gebruikers. Alle grondgebruikers zijn gelijk en wederkerig verantwoordelijk voor elkaars belasting. Dit zogenaamde – en door sommigen zelfs geroemde – solidariteitsbeginsel met betrekking tot belastingen ontmoedigt het initiatief, vertraagt het werk en blokkeert de ontwikkeling veel meer dan het gemeenschappelijk bewerken en periodiek herverdelen van land. Voor een vakkundige boer is het onverdraaglijk om hard te moeten werken en veel te betalen aan de fiscus ten gunste van zijn nalatige buurman die minder produceert en daarom ook minder hoeft te betalen. Het wordt de boeren in de *mir* aantrekkelijk gemaakt zichzelf zo arm mogelijk af te schilderen, en het wordt hun onmogelijk gemaakt een eigen weg te gaan. ‘De là enfin un obstacle au développement intellectuel et moral en même temps qu’au progrès matériel, affaiblissement de la responsabilité individuelle, étouffement de l’originalité, de l’esprit d’invention et d’initiative.’¹⁰⁰

De Russen zijn zeer gepreoccupeerd met de sociale kwestie, is de indruk van Leroy-Beaulieu. Zij verzamelen veel statistische gegevens over de verdeling van het grondbezit tussen verschillende klassen en standen in de samenleving. Zij houden ervan te discussiëren over een zo eerlijk en gelijk mogelijke verdeling van het nationaal goed, het land in het bijzonder, over een zo groot mogelijke groep inwoners. Hoe nobel zulke sociale overwegingen ook zijn, de Franse liberaal laat niet na erop te wijzen dat ook de economische aspecten niet uit het oog verloren mogen worden. Want het trieste van de huidige situatie is toch wel het merkwaardige fenomeen dat de Russische boerenmassa tegelijkertijd zowel de grootste grondbezitter is als de meest verarmde bevolkingsgroep in het land. De *mir*, het ‘panacée sociale’, vertoont in economisch opzicht irrationele effecten, wat uiteindelijk ook politieke consequenties met zich meebrengt. De emancipatie brengt in de Russische boerengemeenschappen volgens Leroy-Beaulieu zelfs een ‘crisis’ teweeg, waarin boeren zich aan de moderne economie zullen moeten aanpassen of ten onder gaan. Die aanpassing kan pas goed plaatsvinden als de gemeenschappen bevrijd worden van de knellende restanten van de lijfeigenschap zoals de bovengenoemde belastingsolidariteit en de hoge afkoopsom die de boeren moeten beta-

¹⁰⁰ Ibidem 540, Leroy-Beaulieu verwacht zelfs geen noemenswaardige verbetering van de situatie van de boeren als hun landbezit geprivatiseerd zou worden. Want zolang hij voor de fiscus werkt in plaats van voor zichzelf zullen zijn armzalige methoden niet veranderen.

len voor het land dat zij reeds lang in gebruik hadden en die hij schat op ongeveer zestig procent van de totale lasten.¹⁰¹

In de nu bestaande situatie wordt de ontwikkeling van de *mir* lamgelegd door de grote economische gebreken. Er staat een onbedoelde premie binnen de boerengemeenschap op een hoog kindertal voor elk huishouden. Dit betekent voor het gezin immers meer inkomstenbronnen tegenover dezelfde lasten, maar voor het dorp als geheel een grotere druk op de schaarse bestaansmiddelen. Hoe groter per gezin de gemiddelde oppervlakte van het *nadel*, hoe sterker de bevolkingsgroei blijkt, variërend voor de verschillende provincies tussen de vijftien en de dertig procent in de twintig jaar sinds de emancipatie.¹⁰² Zodat uiteindelijk overal een verkrumpling van het *nadel* het gevolg zal zijn. De veelvuldige praktijk van particuliere verkoop van kleine stukjes privéland uit het bezit van voormalige heren aan boeren, die op hun beurt dit land weer apart houden van hun bezit in de gemeenschap, verkleint de mogelijkheden tot schaalvergroting en rationalisering nog verder, en draagt bij aan een voortdurende versnippering en herverdeling van het gehele grondbezit. In het vruchtbare en dichtbevolkte zwarte-aardegebied in de zuidelijke provincies is het aandeel van de grond in boerengemeenschapsbezit het grootst en neemt steeds meer toe (in 1880 tweederde communaal bezit tegenover eenderde particulier), terwijl in het schralere noorden de verdeling ongeveer half-om-half is, met ook een groter aandeel staatslandgoederen.¹⁰³ Deze situatie is ongunstig voor het introduceren van geavanceerde en kapitaalintensieve landbouwmethoden, daar juist de beste grond op de primitiefste wijze bewerkt wordt en hier voor verbeteringen steeds minder ruimte is.

De rol van de voormalige heren wordt in de Russische landbouw geleidelijk gemarginaliseerd en dat is erg, vindt Leroy-Beaulieu, omdat het initiatief en de voorbeeldwerking toch zouden moeten komen vanuit deze ontwikkelde bovenlaag, die ook over de nodige middelen beschikt. Binnen de boerengemeenschappen groeit ondertussen enerzijds het aantal *bobyly* (landlozen) en groeit anderzijds de macht van woekeraars en *mirojedy* (welgestelde boeren ofwel 'eters van de gemeenschap').

¹⁰¹ Ibidem 547-548.

¹⁰² Ibidem 582.

¹⁰³ Ibidem 559.

Door deze zichtbare gevolgen van de economische veranderingen dreigt ten slotte zelfs een tweedeling tussen rijken en armen in de *mir* te ontstaan. Dus de ‘proletarisering’ – in de letterlijke zin van het woord van ‘een stijging van het kindertal’ als ook in de figuurlijke economische zin van ‘vermindering van bezit’ – wordt op het Russische platteland niet voorkomen maar juist in de hand gewerkt op deze manier.¹⁰⁴ Voorlopig mag de *mir* in politiek opzicht nog een conservatief element in de samenleving zijn, en tonen de boeren zich niet ontvankelijk voor revolutionaire ideeën, maar op den duur zal de klassenstrijd in de dorpen binnendringen en er tot radicalisering leiden, zo verwacht Leroy-Beaulieu. Er is ook voor Rusland geen ontkomen aan; modernisering van de samenleving gaat nu eenmaal gepaard met de dreiging van revolutie. Het heeft geen zin daarvoor de ogen te sluiten en illusies te koesteren over de heilzame werking van de rustieke boerengemeenschap. ‘Contre les incendiaires nihilistes et les explosions révolutionnaires le mir moscovite est une assurance manifestement insuffisante.’¹⁰⁵

In zijn kritiek op het sociaal-economisch functioneren van de *mir* staat Leroy-Beaulieu bepaald niet alleen. Ook de meer journalistieke schrijvers, die niet pretenderen een afgewogen onderzoek te doen maar gewoon redeneren vanuit hun min of meer toevallige persoonlijke waarnemingen op het Russische platteland, vellen vaak een hard oordeel. Hun uit het leven gegrepen opmerkingen bevestigen voor een groot deel de studeerkameranalyse van de geleerde Fransman. De één komt tot een volledige verwerping van het collectieve systeem, de ander erkent de grote nadelen ervan maar vindt dat dit voor de Russen desondanks een passend systeem blijft. De Britse verteller Edwards behoort tot de laatstgenoemde categorie. Het resultaat van de emancipatie is onbevredigend voor de boeren. Lasten en plichten houden hen aan elkaar gebonden. In iedere rationele gemeenschap zou de zwakkere, slecht presterende landbouwer vroeg of laat plaats moeten maken voor de sterkere, en dat is ook wat de Westerse politieke economie voorschrijft. Zo niet in Rusland: de *mir* is slecht voor de landbouw. De gegoede boer kan zich er nauwelijks ontplooiën, ‘but even the poorest member of a Russian commune is not

¹⁰⁴ Ibidem 579, passim.

¹⁰⁵ Ibidem 587.

destitute... The Russian communal system, in short, renders pauperism impossible.¹⁰⁶ Opnieuw klinkt hier het idealiserende maar ook enigszins tegenstrijdige argument van gedeelde armoede als bescherming tegen proletarisering.

De vinnige Murray is daarentegen veel resoluter in zijn oordeel. Hij behoort tot de categorie van sceptici over de *mir*. Waarom presteren de boeren op het landgoed van zijn gastheer, vorst Wiskoff, zo slecht? En waarom doen zij dit zo te zien met opzet alsof zij daar direct belang bij hebben? De grond die zij bewerken geeft hun geen zekerheid. Zij raken hem zo kwijt. Als ze eens een goed gewas aanplanten, gaan de afdracht aan de gemeenschap en de belasting navenant omhoog. Zij zitten bovendien vrijwel allemaal diep in de schulden, bij de woekeraar vanwege voorschotten om gereedschap te kopen en bij de heer vanwege achterstallige betalingen voor land en voorzieningen. ‘As it is, they give the tax-collectors what they must and their landlord what they can, which is not a great deal; the landlord, on his side, must be content to see them ruin his land by barbarous methods of cultivation sooner than turn them off and get nothing.’¹⁰⁷ Vakmensen zijn nauwelijks te vinden, en arbeidscontracten hoeven niet nageleefd te worden, lijkt het wel. Dagloners vertrekken zodra zij ergens anders iets meer kunnen verdienen, voor langere duur in dienst genomen knechten verdrinken hun voorschotten of komen niet opdagen, boeren verhuren zich aan meer opdrachtgevers tegelijk. De vrederechter en de politie zijn ver weg en moeilijk in te zetten in zulke gevallen. Zij kunnen ook niet veel meer doen dan aan de overtreder drie dagen gevangenschap opleggen en de kosten laten betalen door de klagende partij. ‘All this brings agriculture to a standstill.’¹⁰⁸ Heren en boeren zijn zodoende in lamlendigheid tot elkaar veroordeeld. De *mir* is een broedplaats van luiheid en verval.

Toch, terug bij Leroy-Beaulieu, is de oplossing niet wat sommige commentatoren zoals Murray bepleiten, het afschaffen van de *mir* en het onmiddellijk privatiseren van alle grond. Daarvan is geen enkele verbetering in de economische situatie van de boeren te verwachten, omdat er dan niets verandert aan de productiemethoden. Niet de *mir* zelf, met zijn collectivistische organisatie, is de oorzaak van

¹⁰⁶ Edwards, *The Russians* 2 (1879) 70-72.

¹⁰⁷ Murray, *The Russians of to-day* (1878) 38.

¹⁰⁸ *Ibidem* 39.

het probleem maar de omringende regelingen en voorwaarden, die veranderingen onmogelijk maken. Met het voor hem typische vertrouwen in de vooruitgang en het verlichtingsideaal spreekt hij de overtuiging uit: 'ce qu'il faut modifier pour accroître la production, c'est moins le mode de propriété que l'homme, le cultivateur lui-même'.¹⁰⁹ Daartoe kan de *mir* misschien zelfs goede diensten bewijzen als een soort van agrarische werkplaats die door de eigen bewoners vrij en onafhankelijk bestuurd wordt. Anders dan in het geval van versnipperd individueel grondbezit door talrijke kleine keuterboertjes, kan de Russische praktijk van collectief grondbezit tijdens een veranderingsproces ook voordelen bieden. Het gezag van de *mir* is bij uitstek geschikt om rationelere methoden en modern landbouwonderwijs in te voeren. Nieuwe hulpbronnen zijn alleen coöperatief en grootschalig in te zetten. Verenigd in een 'permanent syndicaat' zijn de boeren beter in staat van de grootgrondbezitter te leren en zich langzaam, in een proces van generaties, aan te passen aan de vooruitgang. 'Or, la propriété commune a cette singulière faculté de se prêter également à la petite culture et à la grande, de pouvoir réunir les avantages agricoles de l'une et les avantages sociaux de l'autre.'¹¹⁰ De regering mag in dezen geen partij kiezen tussen klein of groot en moet zeker geen politiek van wettelijke beperkingen en financiële pressie uitoefenen jegens de *mir*. Niet afschaffen noch opleggen, want dat zou de boeren gevangen houden in onwetendheid en onmondigheid. Verstandiger is om te vertrouwen op 'de vooruitgang van onderwijs' en 'het vrije spel van belangen' zodat privébezit en gemeenschapsbezit beide hun voordelen kunnen bewijzen.

Dankzij de boerengemeenschap krijgt Rusland dus een bijzondere plaats in de liberale filosofie van Leroy-Beaulieu. Vooruitgang van de beschaving beschouwt hij als een 'universele natuurwet', maar de weg ernaartoe door diverse volkeren hoeft niet altijd langs dezelfde 'etappen' te voeren, zo stelt hij. De variëteit en individualiteit van volkeren zijn juist het kenmerk van de moderne wereld. De ver-

¹⁰⁹ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 1 (1881) 564.

¹¹⁰ Ibidem 572 en 514: 'Le régime de la collectivité a même un incontestable avantage: c'est qu'en cas de besoin, il permettrait de recourir à l'exploitation en grand, ce qui, avec les progrès de l'instruction et de l'agriculture, pourrait être aussi favorable à la production du sol qu'aux intérêts des copropriétaires.'

schillende staten zijn evenzovele 'ateliers' en 'laboratoria' voor de beschaving. Elders in de moderne wereld heeft het individualisme het collectivisme overal verdrongen maar dat betekent niet dat dit per se voor Rusland ook moet gelden. 'Seuls, dans le monde chrétien, les Slaves gardent encore à cet égard quelque originalité... Seule, dans les deux mondes, la Russie est, par ses traditions et l'étendue de son territoire, à même d'expérimenter concurremment les deux modes opposés de propriété.'¹¹¹ Ondanks de economische gebreken kan de *mir* een constructieve rol spelen in Rusland. Met een zegen van het communisme heeft deze eigen ontwikkelingsgang overigens niets te maken; dát zou een misverstand zijn, waarschuwt Leroy-Beaulieu. Want als de boerengemeenschappen zich weten aan te passen aan de moderne wereld, dan zal dit onvermijdelijk gepaard gaan met de ontwikkeling van meer persoonlijke vrijheid, individualiteit en een zekere mate van ongelijkheid, wat nu reeds merkbaar wordt aan de veranderingen in het dagelijks leven van de boeren in de *mir*.

Cultuurhistorische aspecten van de boerengemeenschap

Het onderzoek van Rusland brengt de meeste Europeanen bij de *mir*. Het onderzoek van de *mir* brengt hen bij het karakter van de boeren. Wie is de Russische boer eigenlijk? Sinds in het midden van de jaren 1850 de discussie over de emancipatie begonnen is, heeft de Russische boer, de eenvoudige man van het volk duidelijk te onderscheiden van de geprivilegieerde hogere standen, een ware 'apotheose' doorgemaakt.¹¹² De Russische belletristie 'ruikt de *moezjik*'. Schrijvers als Toergenjev en Tolstoj ontdekken de boer als een levend, denkend en voelend wezen, dat van grote betekenis blijkt voor hun begrip van de menselijke waardigheid. In het Westen dringt via literaire vertalingen¹¹³, folkloristische bloemlezingen¹¹⁴ en populaire toneelbewerkingen¹¹⁵ een beeld door van de Russische boer als de

¹¹¹ Ibidem 575.

¹¹² Ibidem 382.

¹¹³ Zie E.M. de Vogüé, *Le roman russe* (Parijs 1886).

¹¹⁴ Zie W.R.S. Ralston, *The songs of the Russian people* (Londen 1872), idem, *Russian folk tales* (Londen 1873) en A. Rambaud, *La Russie épique* (Parijs 1876).

¹¹⁵ Door bijvoorbeeld Alexandre Dumas fils, *Les Dancheff* (1876).

moreel superieure held tegenover de ijdele edelman, de slappe priester en de vrekige koopman. Hij schijnt een beter mens dan wij allemaal, zo luidt de boodschap aan de publieke opinie. Van eens een barbaarse bruut, een beest dat nooit mens zou kunnen worden, is de boer nu geëvolueerd tot de personificatie van een vindingrijk, puur en krachtig volk, dat voor zuivering en verjonging van de oude Europese beschaving kan gaan zorgen. Deze belofte prikkelt de belangstelling van de Ruslandonderzoekers. Zij zien in de Russische boer een reus die dankzij de emancipatie van zijn ketens bevrijd is, maar die nog moeite heeft om zijn krachten te leren gebruiken en zijn weg te kunnen vinden. In hun beschrijvingen van het Russische volk proberen zij daarom de balans op te maken tussen de traditie van slavernij en de invloed van vrijheid. 'Le paysan, courbé sous une servitude séculaire, n'a pu se redresser tout à coup; sous l'affranchi d'hier se sent encore le serf de la veille... Jusque-là, l'étude du paysan libre est inséparable de l'étude du servage et des conditions mêmes de l'affranchissement.'¹¹⁶ Volgens één opvatting is de erfenis van de lijfeigenschap een zegening die de boeren in staat stelt te overleven in de moderne samenleving, maar volgens een andere bevinden de boeren zich nog middenin een intens en onbeslist conflict tussen de oude en de nieuwe samenlevingsvormen, en volgens een derde wordt de volwaardige ontwikkeling van vrijheid in de boerensamenleving van de toekomst verhinderd door de erfenis van onvrijheid uit het verleden. Zo treedt de Russische boer in drie gedaanten uit het werk van deze Europeanen naar voren: goedmoedig, ofwel gespleten, ofwel boosaardig.

De meest goedmoedige, haast idyllische voorstelling van zaken in de traditionele boerengemeenschap is aan te treffen in de conservatief georiënteerde werken van Haxthausen en Edwards. Russen zijn – anders dan de volkeren van het Westen – boeren tegen wil en dank. Van oorsprong leefden zij als nomaden en alleen noodgedwongen gingen zij tien eeuwen geleden over tot de akkerbouw, stelt Haxthausen. Maar zij ontwikkelden daarbij geen liefde voor het boerenbedrijf, geen band met de aarde, geen neiging tot hard werken en iets opbouwen, noch het streven naar vooruitgang. In plaats daarvan behielden zij een zorgeloze en licht-

¹¹⁶ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 1 (1881) 386.

zinnige houding tegenover het werk en hechtten zich bovenal aan het samenleven in de familie en de stam. ‘Die Russische Gemeinde ist noch jetzt das stehen gebliebene Zelt des Nomadenvolks.’ Russen kennen daarom ook geen territoriaal ‘Heimatsgefühl’ maar voelen wel een diepe broederlijke ‘Vaterlandsliebe’.¹¹⁷ Het Heilige Rusland is de door God gegeven onmetelijke open ruimte waar zij samen met andere Russen kunnen zijn. Zowel dit nomadische ‘volkskarakter’ als het bijbehorende collectivistische bestuursstelsel heeft de opbloei van de akkerbouw in Rusland tegengehouden. Groei was ook niet echt nodig, want het land dient slechts ter bevrediging van de directe levensbehoeften en is als zodanig voor het huishouden van de Russische boer altijd voldoende geweest. Liever stopt hij zijn extra energie in de aanvullende bedrijvigheid zoals visvangst, veeteelt, nijverheid en handel dan dat hij zich om de grond bekommert. De enige prikkel om iets meer voedsel te produceren dan voor de zelfvoorziening is de financiële belastingdruk door de staat. En deze staat dient weer de wensen van de boeren door mogelijkheden te creëren voor migratie en kolonisatie, zodat er voor hen steeds nieuw land voorhanden is. Op deze wijze drukt in de voorstelling van Haxthausen het karakter van de Russische boer een zwaar stempel op de *mir* en de staat: ‘Der Typ des russischen Volkscharakters ist die Einheit der Familie, der Gemeinde, des Stammes... das unwiderstehliche Streben, einen Staat zu bilden, dessen Einheit zu erhalten und allen Völkern gegenüber geltend zu machen. Volk und Herrscher haben ein Jahrtausend hindurch unablässig hiernach gestrebt und das ist noch jetzt der Charakter des russischen Staats.’¹¹⁸

De in westerse ogen zo verwerpelijke instelling van lijfeigenschap past in principe goed bij het karakter van de Russische boer en heeft omgekeerd eeuwenlang zijn karakter mee helpen vormen, beweert Haxthausen. De boer beschouwt het land niet als zijn persoonlijk eigendom maar als gemeengoed, hij beschouwt zichzelf niet als een vrij en onafhankelijk burger maar als lid van de gemeenschap. Tegenover de westerse beschaving en ideeën, zoals die meer en meer doorgedrongen zijn onder de Russische aristocratie, staat de boer niet-begrijpend en vijandig

¹¹⁷ Haxthausen, *Die ländliche Verfassung Russlands* (1866) 5-6.

¹¹⁸ *Ibidem* 15.

gezind. De lijfeigenschap is eind zestiende eeuw ingesteld door de tsaar, als ‘pater populi’ de enig aangewezen om het land te verdelen, en wordt daarom door de boeren erkend. Het ‘horig’ of ‘gebonden’ zijn hield van oorsprong in de regeling van *wederzijdse* rechten en plichten tussen boeren en heren. Boeren werden gebonden aan de grond en moesten werk doen voor de heer; heren moesten hun bescherming en verzorging geven, toezicht houden op hun belasting en bestuur en zorgen voor voldoende land.¹¹⁹ Het misbruik van de lijfeigenschap is pas later, in de achttiende eeuw opgetreden toen de heren, die eigenlijk slechts staatsdienaren waren, zich gingen gedragen als een bezittende en geprivilegieerde aristocratie. De gevolgen van de lijfeigenschap zijn door buitenstaanders vaak verkeerd beoordeeld, aldus Haxthausen. Het is maar de vraag of de bestaande misstanden het gevolg zijn van de lijfeigenschap of van de decadentie onder de verwesterde adel. Niet de materiële afhankelijkheid van de boeren maar de morele willekeur van de heren is de wortel van het kwaad. Niet alle boeren hebben het bovendien even slecht. Hij haalt met instemming de gunstige beschrijving door Edwards aan, die zich verbaast dat de boer niet zucht onder zweep en knoet maar de zelfbewuste bezitter is van een hut en een stuk land (dat hij als zijn eigendom beschouwt), van een paard en een koe (die zijn eigendom zijn), en tegen betaling van een geringe cijns aan de heer zich verzekerd weet van bijstand in geval de oogst mislukt of het vee sterft.¹²⁰ Het is ook maar de vraag of afschaffing van de lijfeigenschap de gegroeide misstanden zal verhelpen. ‘Die Verbesserung solcher Zustände scheint nur von der Verbesserung des Beamtenstandes zu erwarten.’¹²¹

Haxthausen betwijfelt zelfs of volledige economische en politieke onafhankelijkheid van de boeren op dit moment wel raadzaam is. Dit past immers niet bij hun traditionele karakter. Door hun geringe binding met de grond zouden ze de landbouw in de steek kunnen laten. Ze geven zich dan over aan het schadelijke sjaggeren. Hebzucht en genotszucht kunnen de landman bederven, vreest hij. De eeuwenoude trouw en afhankelijkheid aan familie, religie en de hogere machten komt onder de negatieve invloed te staan van geldzucht en ‘Wanderlust’. De grond

¹¹⁹ Ibidem 104-127.

¹²⁰ Ibidem 134, vergelijk Edwards, *The Russians at home* 1 (1879, eerste druk 1862) 299 ev.

¹²¹ Haxthausen, *Die ländliche Verfassung Russlands* (1866) 130.

zal veranderen in ‘rollende waar’ in handen van speculanten. Zelfbestuur zal zonder toezicht leiden tot een meedogenloze behandeling van anderen die niet tot de gemeenschap behoren. De hem aangeboren en aangeleerde traagheid, luiheid en zorgeloosheid veroordelen de boer tot achterstand. Zonder hogere plicht en dwang komt er van zijn ontwikkeling niets terecht. De complexe sociale verhoudingen tussen boeren en heren zorgen voor een verband tussen het grote en het kleine boerenbedrijf op het Russische platteland; dat afschaffen is het wegnemen van de onmisbare ‘organische Verbindung’ in de samenleving.¹²² De boerengemeenschap is de enige plaats waar de traditionele Russische waarden – eenvoudig en puur – bewaard kunnen blijven. De Russen zijn volgens Haxthausen anders dan de Europese volken namelijk in essentie een plattelandsvolk. ‘Solche Völker werden beherrscht, regiert, gelenkt durch die traditionellen Sitten, Gebräuche, Anschauungen der Vorväter, durch des überlieferten Lebens süsse Gewohnheiten! Greift man diese Sitten und Lebensgewohnheiten in der Wurzel an, so muss man Realitäten dafür an die Stelle setzen. Man muss also eine andere Cultur, andere Anschauungen, andere Sitten entwickeln! Ist das so leicht?’¹²³

Emancipatie in de zin van verheffing van de boer uit zijn geknechte en rechtenloze positie beschouwt Haxthausen als een weldaad, maar hij vreest de gevolgen van het volledig losmaken van de boeren uit hun traditionele geborgenheid in de boerengemeenschap op het land, onder de adel en de geestelijkheid. Hun karakter is waarschijnlijk niet opgewassen tegen zo’n abrupte breuk. Zijn bange vermoedens vinden enkele jaren later ook een bevestiging in de waarnemingen van de Britse schrijver en conservatieve liberaal Edwards. De boeren zijn nog niet rijp voor de vrijheid, zo blijkt volgens hem uit de berichten over de praktische consequenties van de emancipatie, maar – stelt hij enigszins tegenstrijdig – ze redden zich toch wel!¹²⁴ Uit zijn citaten van zowel een onafhankelijk als een regeringsrapport over de toestand op het platteland in 1872 klinkt dezelfde tendens. De boeren houden steeds meer feestdagen aan, ook niet-kerkelijke, waarop niet meer gewerkt wordt. Het drankgebruik neemt sterk toe op de christelijke feestdagen,

¹²² Ibidem 136-144.

¹²³ Ibidem 417.

¹²⁴ Edwards, *The Russians at home* 2 (1879) 78 passim.

maar ook op de familiedagen en de dorpsvergaderingen. Daardoor is de ‘moraliteit’ tot een dieptepunt gezonken. Alleen de zekerheid niet ongestraft ermee weg te komen weerhoudt de boer nog van misdaden. Voor het bezit van anderen heeft hij geen enkel respect; roof en diefstal nemen toe. Geregeld trekt de boer naar de grote stad, bijvoorbeeld Sint-Petersburg, en krijgt een kritische houding ingeprent door wat hij daar hoort. Ook het onderwijs in de *zemstvos* scholen is vaak in handen van onberekenbare en onbetrouwbare jonge lieden, wat niet bijdraagt aan de vorming van de boer tot een verantwoordelijke burger. De dorpsgeestelijkheid heeft geen positieve invloed meer op de boer en kan, zelf in een toestand van armzalig verval verkerende, hem ook niet als voorbeeld dienen. De dorpsoudsten genieten zelden het vertrouwen van hun gemeenschap en zijn overgeleverd aan de grillen van de meute. In afwezigheid van het formele overheidsbestuur oefenen de boeren eigenrichting uit, wat wil zeggen wetteloosheid. Edwards citeert een verslag uit de provincies Voronezj en Tambov: ‘Moral dissolution, utter impoverishment and bankruptcy of the taxpayer – these are the final results of the present state of affairs.’ En hij onderschrijft vervolgens de redenering van een getuige uit de provincie Jaroslav: ‘The evil instincts of the serf were kept down by extraneous influence and fear. At present, however, the liberated peasant has to keep those instincts down himself, and therefore it is necessary that he should know what he ought to do and what not to do. For this purpose an inward preparation of the mind is requisite, and this is just what is absent, and exactly what he cannot get anywhere.’¹²⁵

En toch, zoals gezegd, presteren de boeren in Edwards ogen minder slecht dan men afgaande op deze karakterschets zou verwachten. Dit is vooral te danken aan de kracht van de boerengemeenschap, want aan de ene kant is de boerengemeenschap een onmisbaar hulpmiddel van de staat om de rust en orde te handhaven in een anderszins onbeheersbare massa, aan de andere kant is zij voordelig voor de massa omdat zij voor bescherming van de boeren zorgt en hun een oefenterrein biedt voor zelfbestuur, onderwijs, rechtspraak, kortom voor de vrijheid. Rusland kent geen politieke vrijheid, de regering is in principe ‘perfectly despotic’. Niette-

¹²⁵ Ibidem 90 en 103.

min hebben de Russen een vrij compleet systeem van lokaal zelfbestuur en democratie waarmee de boeren gretig experimenteren en leren. ‘It has in the course of the last eighteen years made a great many bold and generally successful experiments in the direction of liberty; and though there can be no question in Russia of liberty “broadening down” – since it is precisely in the highest regions that the absence of liberty is most observable – yet it may in time “narrow-up”, as self-government really has done, from the village assemblies of peasants.’¹²⁶

Haxthausen en Edwards ontkennen niet de schadelijke effecten van eeuwenlange ‘slavernij’ of knechtschap op het karakter van de Russische boeren vóór de emancipatie. In de eerste plaats zijn de boeren als gevolg daarvan nog niet opgewassen tegen hun taak als vrije en verantwoordelijke burgers. De oplossing voor deze situatie zien beide Europeanen in de door hen geïdealiseerde *mir*. De sturende gemeenschap kan het gebrek aan persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef compenseren, zo redeneren zij. Andere Europeanen daarentegen, en met name zij die wat uitvoeriger stilstaan bij de ontwikkelingen en veranderingen onder de boeren ná de emancipatie, beschouwen de boerengemeenschap niet als een oplossing van het probleem maar veeleer als een onderdeel ervan. De gemeenschap zien zij niet als compensatie maar als een continuering van de slavernij.

Feit is dat de Russische boer energiek en intelligent is maar door de lijfeigenschap misvormd, stelt bijvoorbeeld de Duits-Roemeense Folticineano in zijn populair-wetenschappelijk werkje. Sinds de emancipatie wordt de boer in Rusland verheerlijkt. Hij is nu de ware ‘drager van de natie’ geworden, overwinnaar na een jarenlange tijd van minachting en mishandeling te hebben doorstaan, met pure en onbedorven volkskracht een hoopgevend alternatief voor de aangetoonde ongeschiktheid of ongevoeligheid van de hogere klassen voor beschaving. Het probleem is echter dat de ervaring van lijfeigenschap hem een afwijkende voorstelling gegeven heeft van de sleutelbegrippen vrijheid en bezit. Deze worden opgevat als totale bandeloosheid en alles is voor iedereen. De grond behoort toe aan wie de grond bewerkt, en niets kan de boeren noch hun ‘dorpsprofeten’ weerhouden te dromen van een duizendjarig rijk zonder de inmenging van hogerhand. Een moei-

¹²⁶ Ibidem 83.

zaam mentaal aanpassingsproces zal dus noodzakelijk zijn voor de overgang naar een burgersamenleving met het daarin noodzakelijke besef van wet en recht en persoonlijk eigendom, wat nog meer bemoeilijkt wordt doordat de feitelijke levensomstandigheden van de boeren sinds de emancipatie nauwelijks veranderd zijn. De afhankelijkheid van de adel is slechts ingewisseld voor de afhankelijkheid van de boerengemeenschap, en de gebondenheid aan de grond blijft. De *mir* heeft in deze situatie een grotere macht gekregen. Ten onrechte, want in plaats van een wegbereider voor de Europese samenleving te zijn, houdt de *mir* groei en verbeteringen in de samenleving tegen. Voor de Europeaan, opgegroeid te midden van individuele vrijheid, is het grote vertrouwen van de Russen in de *mir* moeilijk voorstelbaar, aldus Folticineano. Terwijl men overal elders het gevaar van het communisme bestrijdt, is het in Rusland deels werkelijkheid geworden en toont het zijn kwade gevolgen. De boeren kunnen zich daardoor niet verheugen in enige vorm van welstand. De *mir* sterkt de boeren slechts in hun illusies. ‘Die Russen sind im Irrthum, wenn sie in dem Gemeindebesitze ein Schutzmittel gegen den Sozialismus und Kommunismus erblicken, denn der Agrarsozialismus ist im Gegentheil der Keim für die Entwicklung von Utopien. Schon der krasse Gegensatz zwischen Grossgrundbesitz und Gemeindegemeinschaft birgt eine Gefahr in sich, die man durchaus nicht unterschätzen darf, da es nicht ausgeschlossen ist, dass die Felder des Gutsherrn eines Tages die Begehrlichkeit der Bauern erwecken könnten, wie es an manchen Orten schon geschehen ist.’¹²⁷

Het ‘Nationalkarakter’ van de Russen is in aanleg veelbelovend. Net als het klimaat dat het gevormd heeft, is het Russische karakter contrastrijk en veranderlijk, zo ziet Folticineano het. Het begrip maathouden bleef bij de Russen onbekend terwijl in de strijd met de uitersten van de natuur een geharde, praktische en vindingrijke persoonlijkheid naar voren gekomen is. Aan de ene kant weerspiegelt een zekere neiging tot inconsequent zijn en melancholie onder de Russen hun extreme levensomstandigheden, aan de andere kant tonen zij tegenover ontbering een onverschrokkenheid en taatheid die zijn weerga in West-Europa niet kent. De Russische vrouw, met onder het volk de ondergeschikte status als van een lastdier

¹²⁷ Folticineano, *Das Zarenreich der Gegenwart* (1889) 32-41, aldaar 38-39.

en onder de geschoolde klassen de geëmancipeerde status van gelijkgerechtigde, laat in haar strijd om verbetering van haar lot meer wils- en daadkracht zien dan de man, zo schijnt het de toeschouwer toe. Jongeren streven zo fanatiek en met zo veel verbeeldingskracht naar vergroting van hun kennis en onafhankelijkheid dat zij ook gemakkelijk ten prooi kunnen vallen aan de misleidingen van een utopie.¹²⁸ Er huist dus in het Russische volk een enorme kracht van vernieuwing en bevrijding. Maar de ontplooiing daarvan wordt verhinderd door twee dingen volgens Folticineano: door het absolutistische politieke systeem, dat corruptie en willekeur in stand houdt, en door het communistische sociale systeem, dat het onwetende volk in een ijzeren greep houdt.¹²⁹ ‘Alle stimmen darin überein, dass der Mir der Urquell alles Uebels ist.’¹³⁰ Men hoeft maar een vergelijking te maken tussen de privétuinjes bij de boerenhutten en de percelen op het land van de boerengemeenschap om vast te stellen hoe weinig voordelig de collectivistische aanpak van de landbouw is. Toch heeft de boer zich maar zwijgend te voegen naar de besluiten van de *mir*. Het komt op de Europeaan over als een zwaar onrecht dat de ene onontwikkelde boer mag beschikken over het wel en wee van de ander, tot aan de mogelijkheid van verbanning naar Siberië toe. Dit was in het belang van de regering en heeft zich ook diep geworteld in de gewoonten van het Russische volk. De onaantastbare *mir* is geworden tot zijn heiligdom, zoals een spreekwoord zegt: ‘Gott allein sitzt über den Mir zu Gericht’. De boer blijft zo wel steken in bodemloze onwetendheid, ‘ein weiterer Hemmschuh für die Entwicklung des bäuerlichen Wohlstandes’. De *mir* werkt als een scheidingsmuur die de boer van de rest van de samenleving afschermt. ‘Die Bauern befinden sich wie in einem Käfig; innerhalb desselben dürfen sie sich frei bewegen; aber eiserne Stangen scheiden sie von der Freiheit.’¹³¹ Het komt er eerst op aan de *mir* aan te passen aan de vereisten van de moderne cultuur. Pas dan kan de belofte van de emancipatie worden ingelost.

De oudere auteurs Haxthausen en Edwards (geboren in respectievelijk 1792 en 1828) gebruiken de patriarchale orde van het traditionele Rusland als referentie-

¹²⁸ Ibidem 2-12.

¹²⁹ Ibidem 51-53.

¹³⁰ Ibidem 44.

¹³¹ Ibidem 50-51

kader voor hun portret van het eenvoudige landvolk, terwijl de jongere Folticineano (geboren in 1859) als referentiekader hiervoor de moderne westerse burgersamenleving hanteert. Haxthausen schetst het beeld van een harmonieuze en consistente boerensamenleving die wezenlijk van het Westen verschilt. Deze boerensamenleving vertoont in het geval van Folticineano veel minder harmonie, en het boerenkarakter wordt veel sterker getekend door een hevig innerlijk conflict tussen westerse en niet-westerse tendensen. Haxthausen let vooral op het historisch gegroeide karakter van de Russische beschaving en neemt dit als een vrijwel onveranderlijk gegeven. Folticineano signaleert juist hoe de noodzaak van en ook de behoefte aan veranderingen van die beschaving wordt gedwarsboemd door de erfenis van het verleden. De jongere auteurs leggen het accent op het Rusland van ná de emancipatie en het valt hun daarbij op dat de Russische beschaving in het algemeen, en de boerensamenleving in het bijzonder, gespleten is. Tegenstrijdigheden, inconsistentie en het onbeslist zijn van de uitkomst van de emancipatie vormen een terugkerend motief in hun beschrijvingen over het leven in de *mir*.

Het thema van de uiterst begaafde maar nog ongepolijste geest van de Russische boer is de belangrijkste boodschap in het werk van de Duitse auteur en letterkundige Friedrich Meyer von Waldeck (1824-1899). Hij heeft in de jaren van de Grote Hervormingen langdurig gewerkt als lector in de Duitse taal en literatuur in Sint-Petersburg en was hoofdredacteur van de *Petersburger Deutsche Zeitung*. Daarna is hij van 1882 tot 1899 hoogleraar geweest aan de universiteit van Heidelberg en publiceerde gedichten en literatuurgeschiedenissen. Zijn boek uit 1884 *Russland. Einrichtungen, Sitten und Gebräuche*, deel 23 uit de serie 'Das Wissen der Gegenwart, Deutsche Universal-Bibliothek für Gebildete', beoogt een beeldend overzicht te geven van het rijk en zijn bewoners – ingedeeld in verschillende etnografisch te onderscheiden groepen – met het doel de onbekendheid, de vooroordelen en de antipathie van het Duitse publiek jegens de Russen tegen te gaan.¹³² Zonder enige methodologische bedenkingen gebruikt hij vrij en onbevangen het begrip volksgeest om de Grootrussen te karakteriseren met goede en

¹³² F. Meyer von Waldeck, *Russland. Einrichtungen, Sitten und Gebräuche*. Das Wissen der Gegenwart, Deutsche Universal-Bibliothek für Gebildete, Band 23 (Leipzig en Praag 1884) ix.

slechte eigenschappen. Hij gaat daarbij af op zijn eigen ervaringen en waarnemingen. Wordt van de Nederlanders wel gezegd dat zij een flegmatisch temperament zouden hebben, begint hij, van de Engelsen en de Duitsers dat zij meer iets choleric hebben, en wordt Spanjaarden het melancholische toegeschreven, zo hebben de Russen beslist met de Fransen het sanguinische temperament gemeen en worden met recht de Fransozen van het Noorden genoemd. Aan dit gelukkigste temperament hebben de Russen hun onverstoerbare neiging tot vrolijkheid en gezelligheid, met bovendien een buitengewone behendigheid te danken. Ondanks hun melancholische volksliedjes staan zij zonder vrees, ja zelfs zorgeloos en lichtzinnig, tegenover het leven, vindt Meyer von Waldeck. Zingen en juichen lijken hun de hoofdpoging en met ongekende gemoedsrust laten de Grootrussen geluk en ongeluk over zich heen komen, zoals de hemel het voor hen bestemd zal hebben. Uit dit karakter komen veelbelovende eigenschappen voort. Oprecht religieus, goedmoedig, tolerant, barmhartig en dapper is de Rus tot grote daden in staat. Maar 'auf diese glänzende Lichtseiten der grossrussische Charakter liegen tiefe Schatten', zoals genotzucht en drankzucht, of hebzucht en minachting voor andermans eigendommen. Met zijn geestelijke hoogbegaafdheid heeft de opgeleide Rus de neiging tot een filosofische wereldbeschouwing, echter zonder de noodzakelijke wetenschappelijke discipline om deze productief te maken. De gewone Rus, hoewel vindingrijk als handelaar of ambachtsman, heeft duidelijk geen aanleg voor het boerenbedrijf. Liefdevol beoordeelt Meyer zowel de Russische talenten als gebreken: 'So sind geistige und körperliche Begabung des Grossrussen eminent. Wird er dereinst die Kulturstufe erreichen, wo er Interesse gewinnt für Erwerb und Besitz eines soliden Eigenthums, wo ihm die moralische Kraft nicht fehlt, ehrlich mässig, fleissig und beharrlich zu sein und zu bleiben – so steht ihm eine grosse Zukunft bevor.'¹³³

Zingen is ook volgens Dixon een grote liefhebberij van de *moezjik*. Bij al zijn bezigheden neuriet deze de oude liedjes over liefde en strijd, maar zodra hij opgewonden wordt, zingt hij 'songs of hate and revenge', die de vreemde toehoorder dreigend in de oren klinken. Bandieten zijn daarin de helden. Een gewoonlijk o zo

¹³³ Ibidem 120.

timide jongeman brult bijvoorbeeld luid (door Dixon in het Engels weergegeven):

'T'll toil in the fields no more!
 For what can I gain by the spade?
 My hands are empty, my heart is sore;
 A knife! My friend's in the forest glade!

En een ander zingt:

'T'll rob the merchant at his stall,
 I'll slay the noble in his hall;
 With girls and whisky I'll have my fling,
 And the world will honour me like a king.'

Of het refrein uit weer een ander lied luidt:

'We have come to drink your wine,
 We have come to steal your gold,
 We have come to kiss your wives!
 Ha! Ha!'¹³⁴

Onder de boeren bestaat een roekeloos besef van goed en fout, wat het gevolg is van hun eeuwenlange slavernij, vermoedt Dixon. Daardoor zijn zij onverschillig geworden tegenover leven en dood. De wandaden die zij hebben moeten verduren, kennen hun weerga niet, en daarom is de bevrijding die zij het meest waarderen de vrijheid om wraak te nemen. Dixon beschrijft enkele voorbeelden van bevrijde lijfeigenen die in blinde haat hun voormalige meester inclusief diens gezinsleden afslachten. Dit zijn weliswaar sensationele uitzonderingen, maar typerend voor de algemene mentaliteit is dat de betrokken misdadigers nog steeds veel sympathie oogsten en er bij de minister van Justitie zelfs petitie ingediend worden voor hun vrijlating.

Zolang de boeren opgesloten zitten in het leven in de dorpsgemeenschappen, zullen deze boosaardige karaktertrekken niet veranderen, vreest Dixon. 'It is only

¹³⁴ Dixon, *Free Russia* 2 (1872) 148-149.

by living in a wider field, by acting for himself, by gaining a higher knowledge of men and things, that the peasant can escape from the bad traditions and morbid sentiments of his former life.¹³⁵ Maar de natuur en de menselijke aard zijn traag, en nieuwe gewoonten moeten geleidelijk groeien. Grote obstakels maken het de Russische boer vrijwel onmogelijk de verantwoordelijkheid voor hemzelf op zich te nemen, een burger te worden en in de stad te gaan leven. Niemand – met uitzondering van de adel – kan in Rusland ontsnappen aan de voor hem bestemde plaats in een van de maatschappelijke collectieven, zoals de *tsek* (arbeidersbrigade), de *tsjin* of de *mir*. Voorlopig zal het daarom nog wel even duren voordat de Grote Hervormingen hun positieve uitwerking zullen hebben op de Russische boeren. Zoals vaker in geval van plotselinge en diepe veranderingen, leiden de hervormingen bij de direct betrokkenen in eerste instantie vooral tot ontevredenheid. Voormalige lijfeigenen en hun meesters volharden in ernstige verwijten over en weer: de boer trok te veel naar zich toe, de heer hield te veel voor zich.¹³⁶ De slavernij blijft haar zware stempel drukken op het karakter van de Russen.

Dat is ook de opvatting die de honende Murray over de Russische boeren ten beste geeft. ‘Why should the man work, since he has never yet been taught that work is profitable?’¹³⁷ Hij schetst een heel onaantrekkelijk portret van de Russische landman. Deze is ongezond, indolent en chagrijnig. Zowel de man als de vrouw komt pas tot leven als er wodka te halen is, en dan gaan zij schreeuwen en vechten. De boer heeft er geen benul van hoe hij zijn bestaan zou kunnen verrijken, want alle extra’s die hij produceert kunnen van hem afgenomen worden. Hij leeft daarom slechts van kool en paddestoelen in een duistere hut zonder meubilair op een vloer van aangestampte mest. Het hele gezin slaapt tegen elkaar aan en over elkaar heen ‘als rupsen’ bovenop de oven. Niet alleen ’s nachts maar ook na het middagmaal dommelt het dorp zo volledig in. De boer heeft in het verleden geleerd dat zijn inspanningen voor niets zijn, ‘so that when the emancipation was decreed, he concluded that his working days were over.’¹³⁸ Van de erva-

¹³⁵ Ibidem 150.

¹³⁶ Ibidem 139.

¹³⁷ Murray, *The Russians of to-day* (1878) 31.

¹³⁸ Ibidem 29-31.

ringen sindsdien heeft de *moezjik* geleerd dat alle autoriteiten, aristocraten en woekeraars tegen hem samenspannen en uit zijn op zijn verdiensten. Onderhuids rijpt bij hem de gedachte van een afrekening. Hoewel hij zich nog steeds slaafs betoont tegenover zijn voormalige meesters, mort hij dat de tsaar, de goede vader, zo veel voor zijn volk zou kunnen doen als de adel dat maar toeliet. Zonder het tegenwicht van betrouwbare nieuwsinformatie wordt de ontevredenheid van de boer verder gevoed door de geruchten over vagebonden en fanatici die van dorp tot dorp gaan. ‘The mujick has no wish to hurt the Czar, whom he worships as the fountain of all good; but let the signal of revolt be given, and he will rise up, in the Czar’s name, against the nobles and tax-collectors.’¹³⁹ Murray beschrijft het karakter en de mentaliteit van de boeren – ofwel wat hij de onzinnige dromen in de koppen van onwetenden en ellendigen noemt – in schrille bewoordingen, die ook duidelijk de sporen dragen van de opvattingen van Murray’s gastheer, de cynische landheer vorst Wiskoff. Uit het dedain van Murray kan de lezer bovendien opmaken dat hij op geen enkele manier zelf met de boeren in contact is getreden. In zijn boek blijkt daar in elk geval niets van. Vermoedelijk kan dat zijn vijandige houding tegenover de door hem boosaardig voorgestelde Rus mede verklaren.

Iemand die beslist wel conversaties met voormalig lijfeigen boeren en werklieden heeft gevoerd, is Herbert Barry, de Engelse bedrijfsleider-metallurg in een Russische fabriek. Met veel meer sympathie portretteert hij de gewone man ten einde de lezer te laten zien wat de lijfeigene was, wat hij nu geworden is, ‘or perhaps more strictly speaking, what he is coming to...’¹⁴⁰ De overheersende indruk in zijn werk is dat ‘the self-opinion of the peasant is improving’.¹⁴¹ En dat is maar goed ook. De bevrijde Russen komen op voor hun recht en hun gelijkwaardigheid tegenover landheren, generaals en vorsten. Barry beschouwt de geëmancipeerde lijfeigene als verreweg het belangrijkste en interessantste onderwerp van waarneming in Rusland. ‘I am not ashamed to tell my aristocratic friends in Russia that I like their emancipated serf.’ Het onmiddellijke effect van de emancipatie is dat de lijfeigenen soms bedwelmd en in vervoering raken door hun nieuwe vrijheden.

¹³⁹ Ibidem 36-37.

¹⁴⁰ Barry, *Russia* (1871) 66.

¹⁴¹ Ibidem 65.

Dat kan leiden tot bizarre overtuigingen, zoals van de *moezjik* die eens aan Barry het volgende vertelde: ‘You see Barin, things are altered now. There was a time when I, and everything that belonged to me, was yours; but now you, and everything that belongs to you, is mine.’¹⁴² Dit klinkt wel dreigend maar Barry wordt er niet ongerust van. Hij prefereert deze absurde opinie nog altijd boven de abjecte onderworpenheid van voorheen. Liever een belediging door een vrij man dan de walging voor een slaafs man, stelt hij.¹⁴³ De vrijheid vindt hij van onschatbare waarde voor het gevoel van zelfrespect onder de bevolking. Daarom geeft hij de *moezjik* een centrale plaats in zijn beschrijving van Rusland. Hij neemt zich hierbij voor uit eigen ervaring de goede en slechte kanten van diens karakter te tonen, dus zoals de *moezjik* werkelijk is en niet zoals hij verondersteld wordt te zijn. ‘I look upon him as the one upon whom will eventually devolve the mission of developing the immense resources of his country... He is neither wanting in ambition nor courage.’¹⁴⁴ De gewone Rus lijkt uit het juiste hout gesneden om via onderwijs een intelligent en een beschaafd persoon van te maken, met een eigen plaats in de wereld. En het verdwijnen van de *barin*, dat wil zeggen van de voormalige landheer-slavenmeester, is voor Rusland een gelukkige zaak gebleken. Het roekeloos uitputten van de grond en de boeren in het verleden moest wel leiden tot de ondergang van de adelsnesten, maar de onstuitbare energie van de bevrijde boeren belooft veel moois voor de toekomst van het land. ‘Order and regularity have again succeeded to riot and rapine’, waagt hij zelfs te beweren.¹⁴⁵ Zo schrijft hij met een mengeling van paternalisme en bewondering over zijn ruwe helden: de gewone Russen. ‘Barbaarse’ uitpattingen van hen komen veelvuldig voor in Barry’s verhaal maar wat overheerst, is hun positieve oerkracht.

Uit de werken van Europese Ruslandonderzoekers spreekt het besef van een enorme kloof in de bevolking tussen de massa van boeren en de officiële elites. Of het nu gaat om de boerengemeenschapsvormen, de plattelandseconomie dan wel de men-

¹⁴² Ibidem 205-206, ‘Barin’ betekent ‘heer’.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Ibidem 150-151.

¹⁴⁵ H. Barry, *Ivan at home; or pictures of Russian life* (Londen 1872) 24.

taliteit van het volk, telkens is het uitgangspunt de tegenstelling tussen de ‘twee Ruslanden’, die ook door de emancipatie nog niet met elkaar verzoend zijn geworden. Voor de meer anekdotisch ingestelde schrijvers is dit gewoon een vaststaand gegeven, dat daarom een wezenskenmerk vormt van hun beschrijving van Rusland. De sociale tegenstelling maakt voor hen ook een soort pittoreske charme uit van Rusland. Voor de meer beschouwelijk ingestelde schrijvers is in hun visie op de Russische samenleving deze kloof het centrale probleem, van waaruit zij de contemporaine ontwikkelingen trachten te verklaren en van een betekenis te voorzien. De consequenties van de kloof tussen de twee werelden van de *moezjik* en van de *barin* schatten zij ernstig in. Deze maakt dat Ruslands recente en onmiskenbare modernisering, ondanks de hoop en verwachting van zijn westers georiënteerde elite op een stabiele vooruitgang, hele onvoorspelbare en tegenstrijdige reacties in de massa uitlokt. Dit lijkt althans het overheersende thema in de conclusies van Wallace en Leroy-Beaulieu te zijn, die respectievelijk de aandacht vestigen op het ontbreken van gemeenschappelijke waarden en het voortduren van moreel isolement in de Russische samenleving.

Als druppels regen op een brok graniet, aldus Wallace, vallen de retorische frasen van de hoger opgeleide kringen over vrije arbeid, menselijke waardigheid en nationale voorspoed in het gehoor van de Russische boer. De modieuze filosofie van het liberalisme zegt hem niets. Noch het abstracte begrip van vrijheid, noch de concretisering ervan in rechten die ver buiten zijn alledaagse belevingswereld liggen, wekt in hem enig enthousiasme op. Tegenover loze woorden staat hij onverschillig; wat heeft hij eraan dat hij niet langer ‘lijfeigene’ is maar ‘vrije dorpsbewoner’, als dat niet gepaard gaat met een direct waarneembaar materieel voordeel? Wat hij wil is een huis, een levensonderhoud en met rust gelaten worden. De traditionele concepten en sentimenten onder de boeren staan haaks op de plannen en voorstellingen van de geschoolde elite. Volgens de wet behoorde het land van de boerengemeenschap toe aan de adellijke grondbezitters als hun eigendom, maar volgens de boeren oefende de adel uitsluitend het van de tsaar afgeleide gezag uit over hen als lijfeigenen, en behoorde het land van oudsher toe aan de boeren zelf. Zoals Wallace hen herhaaldelijk laconiek hoort zeggen: “Mui vashi no zemlyá

nasha” – that is to say, “We are yours, but the land is ours.”¹⁴⁶ In de ogen van de boeren is de adel slechts een tijdelijke bezetter geweest wiens dagen nu na de emancipatie geteld zijn. Maar in plaats daarvan blijven de boeren volgens de regels van hogerhand gebonden aan hun verplichtingen en moeten bovendien een afkoopsom betalen voor het land, dat zij reeds lang als hun feitelijk eigendom beschouwden. Hierdoor ontwaakt tussen de elite en de massa ‘a spirit of mistrust and suspicion’.¹⁴⁷

Het wantrouwen, de achterdocht en het eraan ten grondslag liggende onbegrip tussen de twee belangrijkste sociale groepen in Rusland vormen de rode draad in de beschrijving door Wallace. Boeren reageren anders dan voorzien. Zij gaan rekenen op een ‘tweede emancipatie’ die inhoudt de afrekening met de edele heren, echte landverdeling en beëindiging van alle lasten. De heren redeneren echter vanuit abstracte beginselen, schrikken vervolgens terug voor de concrete gevolgen hiervan en verharden daarom in een neerbuigende houding tegenover de boeren, die met hun afwijzende reacties op de emancipatie kennelijk nog steeds niet als volwaardig burger beschouwd kunnen worden. Als gevolg van het ontbreken van gemeenschappelijke waarden miskennen beide groepen dus elkaars rechtsbesef.

Aan deze diepe kloof in de Russische samenleving voegt Leroy-Beaulieu in zijn beschrijving een dimensie toe: het sociaal en moreel isolement van de twee klassen op het platteland.¹⁴⁸ De keten van de lijfeigenschap, die vroeger heren en boeren met elkaar verbonden hield, is nu verbroken. Maar de wetgever heeft nagelaten voor de resterende groepen een nieuw verband te creëren, althans de lokale overheid voor alle standen die daartoe zou dienen, de *volost*, functioneert niet naar behoren. Terwijl in de steden de klassen steeds nauwer met elkaar in contact staan, wat de vooruitgang zijns inziens ten goede komt, wordt het onderscheid op het platteland juist verscherpt. De boeren moeten het daardoor stellen zonder de begeleiding en beschavende invloed van de opgeleide elite. De elite moet het stellen zonder de mankracht en inzet van de werkende boeren. Particuliere landbezitters

¹⁴⁶ Wallace, *Russia 2* (1877) 297.

¹⁴⁷ Ibidem 299.

¹⁴⁸ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars 2* (1882) ‘conclusion’ 53-58, aldaar 53.

zijn uitgesloten van de boerengemeenschap met collectief landbezit, en vice versa. De landadel en de boeren, voormalige ‘meesters’ en voormalige ‘slaven’, vormen zo twee volledig gescheiden sociale groepen, die bovendien twee totaal verschillende concepties huldigen van recht en vrijheid. Het vrijheidsbegrip onder de massa is een afgeleide van het communaal gezag en het collectief bezit, en wordt bepaald door de mate waarin dit ongehinderd door inmenging van buitenaf zich kan manifesteren volgens de eigen gewoonten. Het vrijheidsbegrip van de elite, zoals de adel en de bestuurders dit begrijpen, is een afgeleide van individuele rechten en particulier bezit, en wordt bepaald door de mate waarin deze door de wet beschermd zijn. Het tot nu toe vreedzaam naast elkaar voortbestaan van beide tegen- gestelde vrijheidsbegrippen wordt in Rusland gecontinueerd door de instand- houding van de *mir*, maar brengt naar het oordeel van Leroy-Beaulieu een groot risico met zich mee dat de politieke instellingen en doelstellingen van beide groe- pen zonder onderlinge band zich geïsoleerd verder ontwikkelen en uiteindelijk met elkaar zullen botsen. ‘Or, les institutions parlementaires, le *self-government*, tel que l’entendent les peuples modernes, et les institutions rurales, le *samo- oupravlénié*, tel que le pratique la commune russe, ont une base toute différente: l’un est fondé sur le respect des droits de l’individu, l’autre sur l’autorité de la communauté.’¹⁴⁹

Hoe dan de twee klassen te verenigen, zonder de een aan de ander op te offeren? Dat is de opgave waarvoor de Russische samenleving zich gesteld ziet. En net zoals de organisatie van de Russische staat verdeeld blijkt te zijn in een vooruit- strevende en welwillende *vlast* enerzijds en een reactionaire en arbitraire *tsjin*

¹⁴⁹ Ibidem 56; *samo-oepravlenije* betekent letterlijk ‘zelfbestuur’. Ook in de vergelijking met Frankrijk aan het slot van zijn beschrijving van de *mir* waarschuwt Leroy-Beaulieu voor de gevaren van de sociale kloof: ‘Le mir, tel qu’il existe aujourd’hui en Russie, avec toute une classe de propriétaires fonciers en dehors de lui, a en effet un grave inconvénient social, l’inconvénient de partager la population rurale, comme la propriété, en deux catégories, en deux classes nettement tranchées. Tandis qu’en France il y a, du plus grand au plus petit détenteur du sol, une chaîne continue et graduée de propriétaires de tout rang et de toute fortune, en Russie, le grand propriétaire, le *pomêchtchik*, qui demeure en dehors du mir, est entièrement séparé des communes de paysans; par là même, il est en quelque sorte désigné à leur jalousie et peut-être un jour à leurs convoitises.’ *L’empire des tsars* 1 (1881) 584.

anderzijds, komen de Europeanen tot de ontdekking dat ook de samenleving gespleten is in de ‘twee werelden’ van respectievelijk de *moezjik* en de *barin*. De sociale, economische en mentale kloof tussen hen beiden vormt de belangrijkste bron van maatschappelijke spanningen. Hoewel Rusland tot nu toe gespaard bleef voor revolutie – iets dat aan alle auteurs als een uniek en in vergelijking met het Westen uitzonderlijk kenmerk van het land opvalt – biedt de samenleving allerm minst een hechte en stabiele aanblik. Na de eerste impressie van een door orthodoxe tradities en tsarenverering bijeengehouden volk, wordt het beeld dat de Europeanen van de Russen krijgen toch beheerst door conflict en beweging.

2.2 De Russisch Orthodoxe Kerk

Tegenover de boeren staan de heren; de eersten vormen een massa, de tweeden een elite. Toch is deze indeling minder helder en duidelijk toepasbaar in de Russische werkelijkheid dan in de westerse beschrijvingen daarvan. Het beeld van de massa wordt weliswaar gedomineerd door de grote meerderheid van boeren, maar zij zijn niet de enige ‘volkse’ groep; stedelingen, soldaten, vagebonden en vreemdelingen vormen ook categorieën die deel uitmaken van ‘de’ massa. Evenzo is de elite, afgezien van de op zichzelf al heterogene groep van landheren, samengesteld uit nog andere zeer verscheiden groepen zoals beambten, hoflieden en rijke kooplieden. De samenleving bestaat eigenlijk niet zozeer uit twee tegengestelde klassen, als wel uit twee tegengestelde hiërarchieën van sociale lagen. Naast deze twee hiërarchieën staat nog een derde, afzonderlijke hiërarchie die niet onder te brengen is in hetzij de elite, hetzij de massa, maar die in beide werelden aanwezig is: de Russisch Orthodoxe Kerk. De ‘zwarte’ hoge geestelijken en kloosterlingen maken deel uit van de gevestigde orde, staan in contact met de geprivilegieerde standen. Zij dienen de officiële kerk, vertegenwoordigen de officiële doctrine en dragen bij aan de legitimatie van het rijk. De ‘witte’ lage geestelijken, de dorpspriesters en hun helpers, leven daarentegen onder het volk, in dezelfde armoedige omstandigheden en doordrongen van dezelfde gewoonten en gebruiken. Ook zij behoren de officiële kerk te dienen maar staan in praktijk ver af van de kerkbestuurders en zijn veeleer overgeleverd aan de grillen van het lokale en communale bestuur in de dorpsgemeenschap. Tot in de tijd van de Grote Hervormingen functioneerde de

geestelijkheid als een erfelijke en afgesloten kaste binnen de Russische samenleving met een eigen subcultuur, maar tegelijkertijd bestond er in sociaal-economisch opzicht een scherpe scheiding tussen de geestelijken in de twee werelden van de massa en van de elite. Daarom vormt de Russisch Orthodoxe Kerk en de religie in de beschrijvingen van een aantal westerse waarnemers een apart onderwerp dat nu eens in verband gebracht wordt met het primitieve bestaan van de boeren, dan weer met de overheersing door de heren. De kerk heeft een rolbevestigende functie in de beide hiërarchische segmenten van de samenleving maar staat daar zelf naast. Bovendien wordt deze conservatieve officiële kerk voortdurend geconfronteerd met de levendige activiteiten van onofficiële kerken, zoals die van de Oudgelovigen of de talrijke sekten, die de gevestigde orde juist op de proef stellen. Hoe en waar kunnen de westerse waarnemers alzo de orthodoxie plaatsen in de Russische samenleving?

In het ‘bevroren noorden’ aan de kust van de Witte Zee, daar kan een beschouwer van het nieuwe ‘vrije Rusland’, dat uit de Krimoorlog is voortgekomen, zijn observaties het beste laten beginnen. Zo althans redeneert de puriteinse Brit Dixon, omdat juist hier aan de onherbergzame grens van de bewoonde wereld de meest pure Slavische beschaving, vrij gebleven van buitenlandse overheersing, bewaard gebleven zou zijn.¹⁵⁰ Wat hij daar in 1869 aan het begin van zijn studiereis in Rusland aantreft is de haven Archangel. In westerse ogen is deze stad nogal overdadig voorzien van koepels en kruizen, en blijft toch vooral een rommelig magazijn van granen en teer, van planken en huiden. Maar in Russische ogen is deze stad het huis van de aartsengel en vormt zij de toegangspoort naar het kloostereiland van Solovetsk, ‘the Gate of God’.¹⁵¹ Dixon is ook verbaasd als hij van zijn gastheer hoort dat de tsaar onder de gewone mensen wel geliefd is maar meer nog onbekend, zodat het nodig is dat de politie van Archangel van huis tot huis gaat om de mensen eraan te herinneren Sint-Alexandersdag in ere te houden met het branden van kaarsen aan de straatkant. Een *moezjik* weet weinig van zijn vorsten en houdt zich ook niet bezig met het hof – legt Dixons vriend uit – hij

¹⁵⁰ Dixon, *Free Russia* 1 (1872) 15.

¹⁵¹ *Ibidem* 38.

kent alleen zijn eigen beschermengel en zal diens naamdag nooit negeren. ‘In fact, a mujik is not a courtier – he is only a religious man.’

Dit inzicht omarmt Dixon als de eerste en belangrijkste leidraad van zijn beschrijving van de Russen. ‘The first impulse in a Russian heart is duty to God. It is an impulse of observance and respect; at once moral and ceremonial; an impulse with an inner force and an outer form; present in all ranks of society, and in all situations of life.’¹⁵² De Slavische mens is een religieus wezen, wat hem op een diepere manier onderscheidt van de Saksische of Gallische mens dan dat de westerse lezer zich op het eerste gezicht kan voorstellen, vermoedt Dixon. Archangel ligt oostelijker dan Mekka voegt hij eraan toe. Net als de oosterse mens leeft de Rus dag en nacht, van wieg tot graf, met God en besteedt hij aan Hem een hoeveelheid aandacht, tijd en geld waar de westerse mens slechts van kan dromen. Het land is daardoor bezaaid met godshuizen en altaren en het leven van ieder individu draagt tot in de meest alledaagse handelingen een religieuze lading. Eén hand is rein, de andere onrein; één beker is wettig, de andere is onwettig. Hij noemt een legereenheid op mars, een mensenmenigte op de markt, leerlingen in een klaslokaal, een prinses dansend op het bal, een boer sjoerend aan zijn kar, en een zakkenroller die zijn buit verbrast; aan allen is zichtbaar dat zij hun godsdienstige plicht met respect in acht nemen. Zij maken hun kruistekens, uiten hun lofprijzingen, doen hun gebeden, roepen hun beschermengelen aan en eerbiedigen hun iconen. In iedere hut bevindt zich een heilige plaats en op ieders lippen liggen de woorden *Slava Bogoe* (Glorie aan God). Bij het horen van klokgelui of de cadans van een psalm voelt de Rus een vervoering die de westerling vreemd is. ‘Such things are to him not only things of life and death, but of the everlasting life and the everpresent death.’¹⁵³

Religieuze hartstochten zijn zo nauw verweven met het sociale leven dat zelfs de burgerrechten in niet geringe mate afhangen van het vervullen van godsdienstige plichten. Iedereen behoort geregeld naar de mis te gaan, zijn zonden te biechten en ten minste jaarlijks een sacrament te ontvangen. Zo niet, dan verbeurt iemand

¹⁵² Ibidem 40.

¹⁵³ Ibidem 42.

tegenover het burgerlijk gezag zijn rechten, tenzij hij de priester kan overhalen een certificaat van voorbeeldig gedrag af te geven. Ook dat is niet ongebruikelijk in Rusland, weet Dixon.¹⁵⁴

Deze Engelsman William Hepworth Dixon leefde van 1821 tot 1879 en wordt in de naslagwerken doorgaans omschreven als een ‘travel and miscellaneous writer’.¹⁵⁵ Hij was een volksschrijver en beijverde zich ook voor verbeteringen ten behoeve van de armen en arbeiders. Wellicht mede als gevolg van zijn persoonlijke achtergrond, geboren in een oude puriteinse en inmiddels niet meer zo welgestelde burgerfamilie in de omgeving van Manchester, vatte hij in zijn werk een speciale interesse op voor religieuze en morele vraagstukken. Hij was in formele zin geen geleerde, doordat in zijn ouderlijk huis de middelen ontbraken voor het bekostigen van een academische vorming. Maar hij werkte zich wel via privéonderwijs omhoog van een positie als leerling-klerk in het handelsbedrijf van een oom naar het redacteurschap van het lokale nieuwsblad in Cheltenham, om zich uiteindelijk in 1846 toch als student rechten te kunnen vestigen in de Inner Temple te Londen. Hij is echter nooit praktiserend jurist geworden, maar maakte spoedig naam als journalist met een serie artikelen over wantoestanden in Londense gevangenissen. Ook uitte hij in een tweede serie artikelen, over volkslectuur, zijn bezorgdheid over de bezoedeling van het morele gehalte van de jeugd en de lagere klassen. Met twee lovende biografieën, over de sociale hervormer John Howard en over de Quacker William Penn, waarvoor hij ook bronnenonderzoek verrichtte, boekte hij bekendheid en succes bij het grote publiek. Dit, alsmede enige politiek geëngageerde essays, leverde hem ten slotte de eervolle benoeming op als hoofdredacteur van het tijdschrift *The Athenaeum*, welke functie hij van 1853 tot 1869 zou vervullen.

Ondertussen ontplooidde hij naast zijn schrijverschap allerlei publieke activiteiten. Hij was bijvoorbeeld commissaris in het comité voor de *Great Exhibition* van 1851 en organiseerde honderd van de driehonderd voorbereidingscommissies. Ook wist hij in 1858 voor verrichters van historisch onderzoek de vrije toegang te

¹⁵⁴ Ibidem 46.

¹⁵⁵ Bijvoorbeeld S.J. Kunitz en H. Haycraft eds., *British authors of the nineteenth century* (6de herdruk 1964, New York 1936) 190.

verkrijgen tot de tot dan toe gesloten staatsarchieven, en speelde hij een initiërende rol in de bouw van *Shaftsbury Park* en andere centra van verbeterde volkshuisvesting. Hij was in de politiek actief als overtuigde *Liberal* die opkwam voor de gewone man, maar met de opvattingen van een *Conservative* over geloof en ethiek. Hoewel daartoe verzocht, zag hij af van een deelname als kandidaat voor de parlamentsverkiezingen. Later in zijn leven, toen hij zijn tijd grotendeels reizend en schrijvend doorbracht, begon hij nog een beweging voor de gratis openstelling aan het publiek van de *London Tower*, een initiatief waar premier Disraeli direct in toestemde.

Zo combineerde hij het broodschrijverschap met de publieke zaak, en vond daarbij nog gelegenheid tot het maken van verre reizen bovendien. Hij bezocht Zuid-Europa en het Midden-Oosten en schreef een schilderachtig reishandboek over het Heilige Land. Hij doortrok het westen van de Verenigde Staten en bracht onder andere een werk uit over polygamie bij de Mormonen, getiteld *Spiritual Wives* (1868) – waarvoor hij in een Engelse recensie beschuldigd werd van onzedelijkheid en waartegen hij op zijn beurt in het geweer trad voor de rechtbank, in het gelijk gesteld werd en een schadevergoeding toegewezen kreeg van één *farthing* (een kwart *shilling*). Voorts reisde hij door Duitsland, Zwitserland en tweemaal door Rusland, eerst in de Oostzeeprovincies en daarna van het hoge noorden naar het zuiden. Na iedere tocht volgde telkens een boek. Het tweedelige *Free Russia* verscheen in 1870, beleefde in dat jaar drie herdrukken en werd ook vertaald in het Frans, Duits en Italiaans.

De laatste jaren van zijn loopbaan kenmerkten zich door tegenslag. Misschien maakten zijn veelschrijverij (in de laatste negen jaar publiceerde hij 25 boeken!) en het vroegere succes hem overmoedig en onzorgvuldig. Professionele historici namen zijn biografisch onderzoek van meet af aan al niet erg serieus. En hoewel niemand boze opzet bij hem vermoedde, werd ook zijn overige werk door critici steeds harder aangevallen op onjuistheden en misvattingen. Nog pijnlijker werd hij getroffen door een reeks van tragische ongevallen in het privéleven. Hij bleef invalide als gevolg van de verwondingen na de val van een paard op Cyprus in 1878, zijn huis in Londen was een paar jaar eerder verwoest bij een buskruitexplosie, zijn riskant belegde spaargeld ging een jaar later in rook op na een beurs-

crisis in Turkije, zijn twee oudste kinderen overleden plotseling daarna. Op 26 december 1879, na een nacht lang ingespannen correctiewerk aan een drukproef, stierf hij onverwachts aan een beroerte. De reputatie die hij naliet, bleef even bont gemengd als de mengelwerken die hij geschreven heeft: ‘Dixon’s work was lively, open-minded, and interesting, but highly inaccurate, and more than once involved him in charges of libel.’¹⁵⁶

Over Rusland heeft Dixon een origineel en avontuurlijk verhaal geschreven dat de lezer zowel intrigeert als irriteert. Hij legt enerzijds het accent op aspecten die de meeste andere Ruslandwaarnemers onaangeroerd laten, maar neemt het anderzijds niet zo nauw met het onderscheid tussen observaties en fantasie. Zijn bedoeling is een schildering te geven van allerlei gewone mensen in het nieuwe en vrije Rusland. Eens in een ver verleden was Rusland net zo vrij als Duitsland en Frankrijk, toen kwamen er de Aziatische horden en de Tataren, zij werden later weer verdreven maar hun despotistische geest bleef overheersen in het geïsoleerde Rusland van de tsaren, totdat de Krimoorlog een ommekeer heeft gebracht, zo beweert Dixon.¹⁵⁷ Het land is nu ‘herboren’ en de mensen hopen op vrede en vrijheid. Hij heeft hen getracht te ontmoeten op een reis van de Poolzee naar de Zwarte Zee – die hem onder andere voerde langs de vier heilige kloosterplaatsen Solovetsk (Witte Zee), Joerjev (Novgorod), Troitsa (Moskou) en Petsjerk (Kiev) – en hij vertelt anekdotes over pelgrims en priesters, dorpsoudsten en bedelaars, kozakken en Kalmukken, arbeiders en studenten. ‘In short, about the Human Forces wich underlie and shape the external politics of our time.’¹⁵⁸

Met zijn luchtige beschrijving van Rusland is Dixon erin geslaagd de interesse

¹⁵⁶ Ibidem, en zie ook: L. Stephen ed., *Dictionary of national biography* deel 15 (Londen 1888) 128-129 en Ch. Kent, ‘Dixon, William Hepworth (1821-1879)’ in *Oxford dictionary of national biography* (online version; Oxford 2004-5).

¹⁵⁷ Dixon, *Free Russia* 1 (1872) 5, ook deel 2 (1872) 266-270: ‘The Crimean War restored the people to their national life... Asiatic Russia passed away, and European Russia struggled into life... Under this [Asiatic] system, the Prince was everything, the people nothing... Nicolas prized that system... He carried it forward... He was the State, the Church, the Army, all in one... A system such as Nicolas loved, could not exist in the presence of free and powerful states; and Europe had to march upon the armies of Nicolas... The system was Mongolian, not Slavic.’

¹⁵⁸ Ibidem deel 1 p.6.

op te wekken van het algemene lezerspubliek in het Westen voor dat nieuwe ‘vrijere’ rijk in het Oosten. Hij heeft het publiek daarmee geattendeerd op het succes van het in Rusland op gang gekomen emancipatieproces. Dat mag op zichzelf wel een grote verdienste genoemd worden van zo’n gevierd schrijver als Dixon, maar het is bij nader inzien toch teleurstellend met hoe veel nonchalance en met hoe weinig kennis van zaken hij zich van zijn voorlichtende taak gekweten heeft. Zo althans plaatst Herbert Barry, zijn land- en tijdgenoot en tevens schrijver van een ander informatief boek over Rusland uit 1871, in de inleiding van zijn werk meteen een kritische kanttekening bij deze lofprijzing aan het adres van zijn tegenhanger. ‘It is evident that Mr. Dixon has depended greatly upon second-hand information for much of the material of his book, otherwise he could not have been led into the errors which overrun his work.’¹⁵⁹ Barry, die zelf jarenlang in Rusland gewerkt en gewoond heeft, zou liever gezien hebben dat alleen de Russen zelf, dan wel de échte kenners zoals hij, over dit onderwerp schrijven. De onderwerpen die Dixon aandraagt zijn belangwekkend genoeg en de beeldende beschrijvingen maken een krachtige indruk, erkent Barry, maar de feiten kloppen niet of zijn onvolledig en leveren daardoor onjuiste indrukken en conclusies op. Dixon is slordig met geografische aanduidingen; hij laat Polen wonen in Kazan, beweert in één dag rijden met paard en wagen twaalf dorpen te zien liggen wat nergens in Rusland tot de mogelijkheden behoort. Hij schetst een ongenueanceerd beeld van de zogenaamde ‘onbeperkte’ macht van de dorpsgemeenschap en de dorpsoudsten, en neemt abusievelijk aan dat de *starosta* gekozen wordt uit de rijkste boeren, terwijl dat juist niet het geval is en men in werkelijkheid altijd de beste sprekers hiervoor kiest. Zijn schrijnende beschrijving van de primitieve behuizing en voeding van de boeren komt totaal niet overeen met de feitelijke situatie, en van de dorpspriesters – die in het algemeen een armoedig en sociaal gedegradeerd bestaan leiden – geeft hij in het portret van ene ‘Vader Peter’ weer een veel te rooskleurige voorstelling. Bovendien kent hij geen Russisch en overdrijft hij voortdurend. Aldus somt Barry de ene misser na de andere op in Dixons

¹⁵⁹ Barry, *Russia in 1870* (1871) vi.

werk, dat op die manier op hem overkomt ‘more like a farce than a comedy’.¹⁶⁰ Had Dixon zich met zijn boek maar beperkt tot het eerste deel, waarin hij een interessante beschrijving geeft van de kerken en kloosters in het noorden die hij evident wel zelf bezocht heeft en aandachtig geobserveerd, want over ‘Free Russia’ als geheel heeft de schrijver eigenlijk niets te melden, verzucht Barry.¹⁶¹

Wat het werk van Dixon ondanks de grote beperkingen dus toch bijzonder maakt, is inderdaad vooral de grote aandacht die hij besteedt aan de invloed van kerk en geloof op het leven van de Russen. Hij komt daardoor op plaatsen waar anderen niet kwamen en stelt vragen die anderen niet stelden. Het hele eerste deel van *Free Russia* speelt zich af in het ijzige noorden rondom het kloostereiland Solovetsk. Hij beschrijft het armoedige bestaan en spreekt er met monniken en kerkelijke bannelingen, ‘het zout en de wijn van Solovetsk’. Het veel gehoorde misprijzen door de geschoolde Russische elite over het lage niveau en de verderfelijke invloed van de orthodoxe geestelijkheid is voor hem juist aanleiding om na te gaan hoe ver de sociale macht van de geestelijkheid eigenlijk reikt en wat hiervan de religieuze bronnen zijn.

Zo komt hij al sprekend over de monniken tot de volgende stelling: ‘These celibate Fathers affect to keep the two great keys of influence in a land like Russia: – the Gift of Sacrifice, and the Gift of Miracles’.¹⁶² Monniken die met zelfopoffering het goede voorbeeld geven, genieten in Rusland een groot aanzien. Dixon ontmoet en beschrijft enkele zonderlinge figuren die een volkomen zelfverloochening tot het hoogste levensdoel verheffen; zij wonen in een hol onder de grond, wassen zich niet meer, kleden zich in vossen, eten afval, slapen op de grond en sluiten zich op – hoewel dat laatste in de laatste jaren minder wordt nu het land meer open gaat en ook monniken naar buiten willen treden en zich op de hoogte stellen van het nieuws. Op een binnenplaats van Solovetsk spreekt Dixon met vader Nikita, geen gewijde monnik maar wel een religieuze kluizenaar. ‘He lives by sufferance, not by right. He offers himself up as a daily sacrifice. He follows, so to speak, the calling of abjectness; and makes himself an example of the worthlessness

¹⁶⁰ Ibidem 19.

¹⁶¹ Ibidem vii en 41-42.

¹⁶² Dixon, *Free Russia* 1 (1872) 135.

of earthly things.¹⁶³ Deze ‘heilige man’ wordt veel bezocht door pelgrims uit het land en wordt door de monniken beschouwd als de belichaming van wat verdienstelijk is in het christelijk leven. Hij laat zich openlijk vernederen tegenover het publiek teneinde ieders dienaar te kunnen zijn en laat zich zelfs opzettelijk bestelen van het kopergeld dat hij bijeengebracht heeft met het verkopen van berkenbasten snuisterijen. Maar deze Nikita wordt in ‘abjectness’ nog voorbijgestreefd door de reputatie van zijn voorganger in Solovetsk, wijlen de vader Nahoem. Van hem wordt verteld dat hij in sneeuw en ijs lag, en eenmaal een brand wist te blussen met een smeekbede en een sneeuwbal. Het granieten blok op zijn graf is een trefpunt geworden voor pelgrims die komen luisteren naar verhalen over zijn leven en hem beschouwen als een ‘vriend van God’.

Echter, een nog sterkere uitwerking dan het offer, heeft op de Russen de gave van het wonder, beweert Dixon. Genezingen van ziekten en gebreken, vermenigvuldigingen van voedsel, het verdrijven van pijn en het spontane ontspringen van licht uit een icoon; het zijn allemaal wonderen Gods die via de bemiddeling van heiligen veel Russen diep raken. Bijvoorbeeld het verhaal over Tichon van Zadonsk, die in 1861 verheven werd tot de officiële heilige van de emancipatie. Vader Tichon leefde in de achttiende eeuw in de provincie Voronezj en was een vriend van de arme boeren. Op een dag stapte hij af op een plaatselijke landheer die zijn lijfeigenen mishandelde. Hij riep deze vorst op erbarmen te tonen in Christus’ naam. Dat kwam hem te staan op een klap in het gezicht, waarna hij maar afdroop. Even later bedacht hij zich dat het zijn eigen schuld was geweest dat hij de vorst provoceerde en zo dreef tot het begaan van een zonde. Hij keerde terug, knielde voor de vorst neer en vroeg hem om vergeving. Deze was daarover zeer verbaasd, kreeg berouw, knielde ook en kuste vervolgens de hand van Tichon. Sinds die dag, vertelt men, is deze vorst een ander mens geworden, in de hele provincie bekend vanwege zijn goedertierenheid jegens zijn lijfeigenen. Deze wonderbaarlijke bekering vormt een onderdeel van Tichons grootste verdienste, stelt Dixon, te weten de voorspeling, voorbereiding en aansporing tot de boerenbevrijding.¹⁶⁴

¹⁶³ Ibidem 141.

¹⁶⁴ Ibidem 152.

Door het offer wordt de mens herinnerd aan zijn nietigheid en onvermogen. Het tekortschieten van deze nederige mens wordt echter gecompenseerd door de wonderbaarlijke daden van Gods genade. Dat is althans de boodschap die de zwarte geestelijken, de monniken, aan de gelovigen verkondigen. En met succes, stelt Dixon vast, want de gewone Russen putten veel kracht uit hun wonderverhalen, wat in sommige gevallen ook tot zelfoverschatting aanleiding kan geven. Het meest recente wonder van groot formaat in Rusland was namelijk de wijze waarop een processie van monniken en pelgrims in juli 1854 tijdens de Krimoorlog het bombardement van Solovetsk door een Brits oorlogseskader had weten af te slaan. De Britten probeerden onder leiding van admiraal John Acworth Ommanney een bruggenhoofd op de noordelijke kust te vestigen. Zij stonden opgesteld tegenover de processie van archimandriet Alexander, die het kruis, enkele relikken en een beeltenis van de Moeder Gods met zich meedroeg en zich al zingend en biddend in de vuurlinie begaf. Toen de aanvallers het vuur openden, bogen hun kanonskogels af en misten doel. ‘Wij zijn niet zo zwak als het schijnt, want wij hebben God aan onze zijde,’ hield de archimandriet zijn volgelingen voor.¹⁶⁵ Het vertrouwen in de overwinning, niet dankzij het leger maar dankzij het gebed alleen, bracht hun de glorie. In een gesprek op Solovetsk tussen Dixon en een verontwaardigde Russische bezoeker, die zint op revanche voor de val van Sebastopol door toedoen van de Engelsen, blijkt duidelijk dat deze gedachte nog steeds gehuldigd wordt. In de getergde woorden van deze Rus aan Dixon: ‘Now, see what you have done... You wage war upon us... In one sea, you win; in the other, you lose. Sevastopol falls to your arms; while Solovetsk drives away your ships. The arm of the spirit is seen to be stronger than the arm of the flesh. What then? “Heaven,” says the rustic to his neighbour as they dawdle home from church, “is mightier than the Tsar.” For fifty years to come our superstitions will lie on English heads!’¹⁶⁶

Enkele dagen na dit gesprek wandelt Dixon over het terrein van het klooster en zijn aandacht wordt getrokken door een groepje duiven op een stille binnen-

¹⁶⁵ Ibidem 155-166, aldaar 158.

¹⁶⁶ Ibidem 154.

plaats waaraan de monniken telkens snel voorbij schijnen te lopen. Hij stuit daar op de geblindeerde vensters van de kloostergevangenis en raakt geïntrigeerd door wat ‘het mysterie van Solovetsk’ blijkt te zijn. Waarom mag hij aanvankelijk de cellen niet bezoeken, ook al zegt men dat er tegenwoordig geen gevangenen meer zitten? En als hij na veel aandringen toch toegang krijgt tot het gebouw, wie zijn dan toch de twee mannen die hij daar achter gesloten deuren aantreft? Adriaan Poesjkin – een voor gek verklaarde jonge man – en Nicolaas Iljin – een als ketter veroordeelde oude man – om welke redenen zitten deze twee gestraften daar? Hij praat een paar woorden met hen, meer wordt hem ter plekke niet toegestaan. In het klooster is het verboden over hen te spreken, er wordt alleen voor hen gebeden. Zij gelden daar als slechte Russen en slechte christenen die de heilige kerk ontkennen. De herinnering aan hen laat Dixon echter niet meer los en de bijzonderheden van hun beider zaken, waarover hij nadien de nodige documentatie gevonden heeft in Sint-Petersburg, zijn volgens hem veelbetekenend: ‘The details... will throw a flood of light into some of the darkest corners of Russian life, and bring to the front some part of the obstacles through which a reforming Emperor has to march.’¹⁶⁷

In elk land waar men de moed heeft om de herinnering aan gelukkiger tijden in leven te houden, aldus Dixon, bestaat onder het volk over bepaalde legendarische figuren uit dat verleden ook een toekomstverwachting. In Rusland wachten nog velen op het moment dat de ware tsaar, de door zijn vrouw Catharina vermoorde tsaar Peter de Derde (1728-1762) de troon weer zal bestijgen, of hopen mensen op de terugkeer van de barmhartige grootvorst en oudere broer van de gevreesde keizer Nicolaas, Konstantin Pavlovitsj (1779-1831), van wie gezegd wordt dat hij zijn kroon verloor door de liefde voor zijn Poolse prinses, en wiens naam sinds zijn dood omgeven is met een aura van sympathie en mysterie. Dixon is er onderweg en in zijn studie op uit van zulke legendarische figuren een tegenwoordig levende representant te zoeken. In de twee gevangenen van Solovetsk meent hij hiervan twee sprekende voorbeelden gevonden te hebben, wier lotgevallen enerzijds de botte houding van de autoriteiten kunnen illustreren en

¹⁶⁷ Ibidem 190.

anderzijds de enorme vitaliteit van het mythische denken in Rusland.¹⁶⁸

Nicolaas Iljin had een katholieke Poolse moeder. Zijn vader van Zweedse afkomst was een generaal in het keizerlijk leger en Russisch orthodox. Zijn opleiding kreeg Nicolaas aan het jezuïetencollege in Polotsk, aan de grens met Polen, waar hij ook veel in aanraking kwam met joodse rabbijnen. De naam 'Nicolaas' verwees naar de belangrijkste Russische heilige voor de armen, en 'Iljin' was de Slavische vorm van 'Elia' de Hebreeuwse profeet, een combinatie die later voor hem een bijzondere betekenis zou gaan dragen. Hij verwierf een hoge scholing en leidde een ascetisch leven zonder drank, dans en spel. Na een uitstekend examen trad hij in dienst bij de artillerie. Hij stond bekend als een harde werker die daarnaast veel tijd besteedde aan lezen en studeren. Hij verdiepte zich in rooms-katholieke, Grieks-orthodoxe, jezuïtische en joodse geschriften, en bezocht zelfs de synagoge. Op een gegeven moment ging hij zich toeleggen, zich daarbij gesteund wetend door de Heilige Geest, op de vorming van een confessie die de gehele familie van Abraham weer onder één vlag zou kunnen brengen. Door een visioen ontving hij deze missie en hij beschouwde zichzelf als de uitverkoren profeet van een wijde en alomvattende kerk, die al wat gelovigen scheidt zou weglaten en uitsluitend de eenheid van God en de broederschap van mensen zou leren. Aanvankelijk ontwikkelde hij deze visie nog binnen het kader van de orthodoxe kerk. Zijn superieuren in het leger en de plaatselijke bisschop waren onder de indruk van zijn gedrevenheid en lieten hem evangeliserend prediken onder de talrijke sekten in de provincie Perm. Hij verwierf er veel aanhang door zijn welsprekendheid en persoonlijke zuiverheid. Met een naam ontleend aan het boek der Openbaring richtte hij de 'Broederschap der Rechterhanden' op, en stelde een eigen evangelisch geschrift samen aan de hand van de Bergrede. In die tijd stuitte hij in zijn contacten met religieuze bannelingen en vervolgden op de repressieve schaduwzijden van de officiële kerk en het staatsgezag, waardoor hij steeds meer van de autoriteiten vervreemde. In zijn eigen beweging van religieuze 'Verzoeners' kwam het accent te liggen op naastenliefde, delen van bezit en zendingswerk. Hij kwam op voor de arme boeren en gevangenen in de mijnen en voorspelde de komst van een nieuwe

¹⁶⁸ Ibidem 173-180.

samenleving van perfecte eenheid. Dat wekte in het provinciebestuur in Perm argwaan en de vrees voor de verbreiding van afvalligheid en anarchie. De gouverneur riep de legercommandant op het matje en eiste maatregelen. Deze raakte daardoor in paniek en wilde snel van zijn ondergeschikte officier Iljin af zien te komen. Hij liet hem in de val lopen. Toen één van zijn volgelingen terecht moest staan, trad hij voor hem naar voren en werd zelf gearresteerd. Toch durfde men tegen deze Nicolaas Iljin met diens uitstekende carrière als militair en met een geduchte reputatie als kenner van de Schrift een proces niet aan. De uitweg die de onderzoekscommissie hiervoor vond, was dat een kapitein van de artillerie met zulke afwijkende doctrines wel geestelijk gestoord moest zijn. Daarop werd hij overgedragen aan de monniken van Solovetsk om zich onder hun toezicht te laten stellen, ‘until you have been brought to a better mind’.¹⁶⁹ Daar zit hij nu (eind 1869) nog steeds, na vele jaren en één ontsnapping die mislukte doordat hij zijn prediking weer hervatte. Dixons verzoek voor een pardon heeft tot niets geleid. Desondanks zijn mensen zoals deze Nicolaas Iljin volgens hem de ware smaakmakers; zij gaan voor hun ideeën door vuur en water, en leiden liever een eerlijk leven in de kerker dan een fout leven in weelde.

Adriaan Poesjkin is een heel ander geval dan Nicolaas Iljin. Poesjkin was nog jong, Iljin al wat ouder. Poesjkin was van kleinburgerlijke afkomst en niet van adellijke zoals Iljin. Poesjkin bleef ongeschoold in tegenstelling tot de zeer erudiete Iljin. Poesjkin komt op Dixon over als een obscure figuur, terwijl Iljin op hem een indruk maakt als van een verlichte geest. ‘Yet Pushkin’s story, from the man’s obscurity, affords a still more curious instance of the dark and difficult way through which a beneficent and reforming government has to pass.’¹⁷⁰ Poesjkin kwam ook uit Perm en werkte op het landgoed van een grootgrondbezitter. In 1866 verkondigde hij daar de wederkomst van Christus, presenteerde zichzelf in die hoedanigheid en bood zijn hulp aan bij de hemelvaart van de mensheid. Op zichzelf was dit niet zo opzienbarend want zulke profetieën kwamen meer voor en Poesjkin stond in zijn omgeving van jongen af aan al bekend als een ongezonder en

¹⁶⁹ Ibidem 198.

¹⁷⁰ Ibidem 200.

enigszins zwakzinnig kind. Maar toen hij met succes onder de boeren en armen begon te prediken over het hemelse koninkrijk waarin zij geen belasting en pacht meer hoefden te betalen, noch werkplicht hoefden te vervullen, en hij daarmee een oproer dreigde te veroorzaken, werd hij gearresteerd. Een commissie van leken adviseerde aan de gouverneur Poesjkin niet voor de rechter te brengen, aangezien hij niet toerekeningsvatbaar was, maar hem op te laten nemen in een klooster totdat hij weer bij zinnen zou zijn. De synodale rechtbank nam deze zaak echter veel strenger op en veroordeelde hem toch wegens ketterij tot gevangenschap in Solovetsk, net zo lang totdat hij zijn doctrines publiekelijk wilde herroepen en zou terugkeren tot de orthodoxie. Poesjkin werd overgebracht naar Sint-Petersburg en zijn zaak werd inzet van een machtsstrijd tussen de burgerlijke en kerkelijke autoriteiten. Volgens de wet was Poesjkin gek en dus niet veroordeelbaar wegens zijn opvattingen, volgens de kerk waren die opvattingen ketterij en dus in zekere zin waanzinnig, maar Poesjkin was daarom niet minder strafbaar. In de kwestie van de leer had het wereldlijk gezag niets over de zaak van Poesjkin te vertellen, wat betreft de uitvoering van de hem opgelegde straf had de kerk niets te vertellen. De monniken wilden zich niet van hun prooi laten beroven, terwijl de bestuurders hun moderne rechtsprincipes niet wilden verkwanselen. Zo liep de zaak vast. De doorslag gaf in dit geval de onnavolgbare geheime politie van de Derde Afdeling, zo vermoedt Dixon. Deze politie staat apart van de officiële staatsinstellingen en kan buitengewone maatregelen nemen in het algemeen belang. Zij denkt na voor iedereen en komt in actie als de gewone justitie in haar ogen faalt. 'On the whole, these secret agents side with power against law.' Voor Poesjkin betekende dit dat hij werd weggestuurd over de Bevroren Zee naar een cel op Solovetsk. De monniken daar zeggen dat hij zich, inmiddels drie jaar later, geheel onderworpen heeft aan de kerk, maar de autoriteiten laten hem nog niet gaan.¹⁷¹

'Such tales as those of Ilyin and Pushkin open a passage, as it were, beneath an observer's feet; going down into crypts and chambers below the visible edifice of the Orthodox Church and Government; showing that, in the secret depths of Russian life there may be other contentions than those which are arming the

¹⁷¹ Ibidem 200-207

married clergy against the monks. On prying into these crypts and chambers, we find a hundred points on which some of the people differ from their Official Church.¹⁷² Uit zijn bestudering van het Russische geloof en bijgeloof trekt Dixon de les dat het religieuze sentiment alom aanwezig is in het land dat volgens hem zo passend als ‘a desert dotted with cloisters’ kan worden aangeduid, maar dat dit sentiment tegelijkertijd voor veelvuldige tegenstellingen en conflicten zorgt. Achter de façade van één kerk in één staat gaat een grote geloofsverdeeldheid onder de Russen schuil. De orthodoxe kerk is ten eerste in zichzelf verdeeld en verzwakt door de strijd tussen witte dorpspriesters en zwarte monniken. Ten tweede wordt de orthodoxe kerk als geheel uitgedaagd en in geloofsijver voorbij gestreefd door de Oudgelovigen en legio andere afgescheidenen en sektariërs. En ten derde houden dikwijls zelfs de felste critici van alle kerken – de jonge representanten van de liberale intelligentsia – vast aan een eigen soort van geloof en willen hun land via een radicale hervorming plaatsen in de voorhoede van de christelijke naties.¹⁷³ Ten slotte probeert de regering de eenheid van gelovigen enigszins te herstellen en te bewaren door voorzichtige hervormingen en een gematigd beleid tussen de extremen van orthodoxie en heterodoxie. Rusland bevindt zich nog in de heroïsche en mythische fase van de vooruitgang, stelt Dixon. Dit betekent dat de seculiere moderniteit die de regering geïntroduceerd heeft, nog doordrenkt is van religieuze gevoelens in alle lagen van de samenleving. De spanning die daar het gevolg van is, zorgt enerzijds voor inspiratie en creativiteit, zo lijkt Dixon met de kleurrijke voorbeelden in zijn verhaal ook te willen zeggen, maar levert anderzijds een moeizame worsteling op tussen de ‘verlichte’ (modern-rationele) en de ‘duistere’ (fundamentalistisch-traditionele) krachten in Rusland. Ondanks de duidelijke partijkeuze door de keizer zelf voor de verlichting, staat de uitkomst van deze strijd nog allerminst vast.

Aan het naast elkaar bestaan en botsen van verschillende vormen van de christelijke religie kent Dixon dus een grote betekenis voor Rusland toe. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is het Schisma van 1667. Het Russische rijk is daardoor

¹⁷² Ibidem 208.

¹⁷³ Ibidem 68.

gespleten in een officiële en een onofficiële kerk, of zoals hij het noemt: de staatskerk en de volkskerk. Het isolement van beide heeft kwalijke gevolgen en kan zelfs fataal zijn. Het is voor Europeanen misschien moeilijk voor te stellen, zegt hij, ‘yet in this fact of facts lies the key to every estimate of Russian progress and Russian power.’¹⁷⁴ De Oudgelovigen vormen de volkskerk. Zij verwerpen de zeventiende-eeuwse kerkhervormingen van patriarch Nikon en houden vast aan de oude rite. Hun aantal is onmogelijk vast te stellen, maar wordt door Dixon heel hoog geschat. ‘Known to be sources of weakness in the empire, they have been hated, feared, cajoled, maligned; observed by spies, arrested by police, entreated by ministers; everything but counted; for the governments have not dared to face the truths which counting these Old Believers would reveal.’¹⁷⁵ Misschien wel de helft van alle mensen voelt zich aangetrokken tot de Oudgelovigen, zo is de persoonlijke indruk van Dixon. In elk geval komt hij hen overal tegen; onder de noordelijke boeren, de zuidelijke kozakken, onder kooplieden in grote steden als Kazan en Moskou, en ook veel nieuwe rijken – ‘the men of the instant future’ – behoren tot de clandestiene volkskerk. De Oudgelovigen zijn niet alleen te herkennen aan bepaalde godsdienstige gebruiken maar ook aan hun levenswijze. Zij eten geen suiker, drinken geen alcohol, roken geen tabak, en zij hanteren een sobere en strenge moraal volgens welke alles wat nieuw, vreemd of van een ander geloof is als ‘onrein’ verworpen wordt. Zij zijn conservatief in zowel de positieve als de negatieve zin van het woord, houden vast aan oude deugden maar verzetten zich ook tegen elke verandering. De Oudgelovigen staan bij de overige Russen bekend als eerlijke en ijverige werkkrachten.¹⁷⁶

In de tegenwoordige tijd kunnen Oudgelovigen iets meer hun eigen gang gaan door het gedoogbeleid van de regering, stelt Dixon vast, maar in het verleden werden zij fel vervolgd. De staatskerk is door dit alles van haar oorspronkelijke kracht en vitaliteit beroofd geworden. Haar functies werden overgenomen door het wereldlijke gezag, dat haar maakte tot een instrument van de macht; ‘the Orthodox Church became a Political Church’. Heerszuchtig en intolerant tegen-

¹⁷⁴ Ibidem 233.

¹⁷⁵ Ibidem 234.

¹⁷⁶ Ibidem 246-247.

over haar onderdanen, stond ze geen zelfstandigheid en vrijheid van denken toe, waardoor ze de Oudgelovigen verder van zich vervreemde. Zodat de bestaande situatie in Dixons waarneming een tegenstelling laat zien tussen de volkskerk aan de ene kant, van wie gebedshuizen en altaren door de autoriteiten afgesloten worden, maar waar deugdzame mensen toch samen psalmen blijven zingen en aan behoeftigen gratis hulp bieden in schone hospitalen, en de staatskerk aan de andere kant, waar sjaggerende monniken en onderdrukkende prelaten de dienst uitmaken en in overdadige luxe, pracht en praal met hun mooie koetsen achter dure paarden rondrijden, maar geen zorgzaamheid voor de armen tonen.¹⁷⁷

In het dorp Kondmazaro, gelegen in de bossen in de omgeving van Moskou, bezoekt Dixon de familie Afanasevitsj, een gezin van Oudgelovigen. De vader en twee zonen leven naar buiten toe als gewone boeren en houthakkers, maar zijn achter de schermen priesters van de oude rite en hebben een kapel in de schuur. Dixon geeft een beschrijving van een diepgaand gesprek dat hij met de oudste zoon Fjodor heeft gevoerd.¹⁷⁸ Fjodor blijkt zijn priesterschap te hebben verloren doordat hij trouwde met een meisje Maria uit een naburig dorp dat erop stond het huwelijk in de gewone orthodoxe parochiekerk te laten voltrekken. Daarmee had Fjodor zich onrein gemaakt. Hij was sindsdien nog niet in de gelegenheid geweest om de hem opgelegde veertig dagen aaneengesloten openbare penitentie te doen, zich daarmee te zuiveren en weer toegang te verkrijgen tot zijn eigen gemeente. Hij neemt het zijn vrouw niet kwalijk en houdt van haar. Wet en recht zijn strijdig in deze kwestie, zo zegt hij, en het huwelijk brengt nu eenmaal zorgen met zich mee. Fjodor houdt niettemin vast aan het Oude geloof. Waarom zijn deze moeilijkheden nodig, vraagt Dixon, zijn de verschillen met de Orthodoxie dan zo groot? Het antwoord luidt in zijn weergave als volgt: ‘We differ on the existence of a State Church; on the Holy Governing Synod; on the number of sacraments; on the benediction; on the cross; on the service-books; on the apostolical succession; and many more. We object to the civil power in matters of faith; object to Byzantine pomp in our worship. What we want in our Church is the old Russian homeliness

¹⁷⁷ Ibidem 274, passim.

¹⁷⁸ Ibidem 248-256.

and heartiness; priests who are learned and sober men; bishops who are actual fathers of their flocks.’ En de vormen zoals het teken van het kruis, waarom tillen de Oudgelovigen daar zo zwaar aan? Niet om wat ze zijn maar om wat zij betekenen en bewijzen, zegt Fjodor. Leven in de oudste en dus waarachtigste tradities van het geloof, daar gaat het hem om. Eens zal Gods koninkrijk hersteld worden, en in Rusland zal weer één volk met één kerk zijn, zo hoopt Fjodor. Van de regering verlangt hij daarom vrijheid voor zijn kerk.

De staat van Rusland is op een noodlottige wijze in een vijandige verhouding komen te staan met de grote groep Oudgelovigen en de talloze sektariërs onder de Russische bevolking, waarvan Dixon ook een reeks bizarre voorbeelden noemt: de Melkdrinkers, de Flagellanten en de Witte Duiven, tot de Kampioenen van de Heilige Geest. Deze sekten beschouwt hij wel als de symptomen van ‘een ziekte’ in het keizerlijk systeem, maar niet als de ziekte zelf. Zij floreren door de wijdverbreide aversie onder het volk tegen de officiële kerk. Sektariërs staan onder grote druk van de politie en het bestuur. Daar tegenover putten sekteleiders juist hun kracht uit de belofte van een andere wereld en bevrijding voor de armen en onderdrukten. Zij treffen een rijke voedingsbodem in de tijd van hervormingen, grote veranderingen, meer mobiliteit en uitbreiding van onderwijs, stelt Dixon. Het is volgens hem een kenmerkend tijdsverschijnsel: ‘The genius of dissent is change; and every passing day gives birth to some new form of faith... These births are in the time, and of the time; apostles born of events and creeds arising out of present needs.’¹⁷⁹

Maar gelukkig is de regering onder de huidige tsaar gelukkig wel in beweging gekomen, aldus de visie van Dixon. Alexander II heeft ten eerste hervormingen doorgevoerd om de positie van de orthodoxe geestelijkheid te verbeteren en heeft ten tweede ook maatregelen afgekondigd om de religieuze tolerantie ten aanzien van andersdenkenden te bevorderen. De hervormingen hebben met name betrekking op de verhouding tussen de hoge en de lage geestelijkheid in de officiële kerk. Ongehuwde zwarte priesters beschikken van oudsher over de macht en rijkdom, terwijl gehuwde witte priesters eigenlijk ‘superieur’ zijn in maatschappelijk en

¹⁷⁹ Ibidem 220.

moreel opzicht, volgens Dixon, omdat zij immers het pastorale werk in de parochies doen. Hun status was echter lange tijd even erbarmelijk als die van een rechtenloze kaste, zonder geregeld inkomen om hun gezin van te onderhouden, afhankelijk van giften en het werk op hun land, binnen de boerengemeenschap volledig op zichzelf aangewezen, en onderworpen aan de willekeur van de geestelijke en wereldlijke autoriteiten. Zij genoten nog minder bescherming dan de lijfeigenen vroeger en konden bij niemand hun stem laten horen. Deze dorpspriesters verwachten nu een verandering ten goede, niet van de kant van de Heilige Synode maar van de gehuwde en hervormingsgezinde tsaar. ‘This change is coming on; a great and healing revolution; an act of emancipation for the working clergy, not less striking and beneficent than the act of emancipation for the toiling serfs.’¹⁸⁰ De tsaar heeft zich ook het lot van de dorpspriesters aangetrokken en maakt in 1869 met een wet een einde aan het afgesloten en erfelijk karakter van het priesterschap. Met de diep ingesleten traditie dat zonen van priesters hun vaders opvolgen, dat het ambt uitsluitend bestemd is voor kinderen uit priesterlijke gezinnen en dat voor deze kinderen uitsluitend een carrière binnen het ambt bestemd is, wordt gebroken. Priesterkinderen kunnen nu voor een wereldlijke loopbaan kiezen en hoeven niet meer tegen hun zin en ongemotiveerd de kerk te vertegenwoordigen. Leken op zoek naar een toekomst en een ideaal kunnen nu toetreden tot de gelederen van de kerk, zo hoopt en verwacht de regering. Meer mogelijkheden worden gecreëerd voor witte priesters om voor het eerst ook hogere ambten in de hiërarchie te kunnen vervullen. Dixon geeft het voorbeeld van een gehuwde bisschop van Irkoetsk en een gehuwde rector van de Kerkelijke Academie, het groot-seminarie, in Sint-Petersburg. Naast deze statusverbetering van de dorpspriesters, is de hervorming van kerkelijke scholing nog een belangrijk middel van emancipatie. ‘The teachers make the taught.’ Ook op dit punt hadden de witte priesters een grote achterstand in te halen. Een nieuwe wet heeft het recht van benoeming van rectoren van seminaries, en daarmee ook de beslissende invloed over het kerkelijk onderwijs, uit handen genomen van monniken en overgedragen aan raden van leraren en professoren. Dixon verwacht dat in twintig jaar

¹⁸⁰ Idem, *Free Russia* 2 (1872) 183.

het onderwijs in handen gekomen zal zijn van getrouwde priesters, die beter kunnen inspelen op de praktische behoeften van de toekomstige pastors. Niet wars van enig *wishfull thinking* oordeelt hij over de kerkelijke hervormingspolitiek: ‘Once launched on a career of clerical reform, the court has moved with regular, if with cautious strides.’¹⁸¹

De tolerantie wordt met name bevorderd door het keizerlijk memorandum van 1864 waarin voor het eerst het bestaan van religieus non-conformisme is erkend en waarin ook zekere burgerlijke en religieuze vrijheden aan dissenters worden toegestaan. De bedoeling van deze aanwijzing door de tsaar is dat de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten onderscheid gaan maken tussen de vrijheid van geloof en geweten in de privé sfeer enerzijds en de plicht tot gehoorzaming aan de wet in de publieke sfeer anderzijds, ofwel tussen wat men mag denken en wat men mag doen. Hoewel dit nog geen volledige godsdienstvrijheid inhoudt, is de winst volgens Dixon voor de Russen groot. ‘The Emperor has checked the persecutor’s arm; he has not crushed the persecutors spirit.’¹⁸² Een staatskerk, die tot in het recente verleden gebaseerd was op geloofsvervolgning, dreef de mensen van zich af in de armen van de wildste geesten en vreemdste sektes. Dit feit heeft de huidige tsaar onder ogen gezien dankzij de rapporten die hij sinds 1858 heeft laten opstellen over de geloofssituatie in zijn land. Tsaar Alexander is een realist en haat bedrog, het meest van al zelfbedrog, veronderstelt Dixon. ‘Geen illusies, heren,’ is telkens zijn uitgangspunt. Hij begrijpt dat het onmogelijk is alle afwijkingen van de officiële kerk botweg te onderdrukken en gaat daarom te werk met verstand in plaats van machtsvertoon. Geleidelijk is hij bezig de beslissingsbevoegdheid inzake de door religieuze nonconformisten ingediende petitie te verschuiven van de monniken in de Heilige Synode naar het burgerlijk bestuur in de ministeries. Op deze wijze kunnen Oudgelovigen en sektariërs nu voor het eerst bijvoorbeeld toestemming krijgen voor het openen van een kerkhof of een weeshuis. ‘From these examples, it will be seen that the liberal movement is not reckless; but the movement is along the line; the work goes on; and every day some progress is being

¹⁸¹ Ibidem 192.

¹⁸² Idem, *Free Russia* 1 (1872) 278 en 282.

made. A minister who has to work with a board of monks must feel his way.¹⁸³

De staatskerk verkeert al met al ernstig in gevaar in Rusland. Daarmee wordt tevens het rijk in zijn bestaan bedreigd, want al de dissidente groepen die de kerk verwerpen, verwerpen ook de keizer voor zover hij als haar hoofd optreedt. Sommigen zien Rusland sinds Peter de Grote zelfs als het rijk van Satan. De keizer zoekt echter naar remedies voor 'these grave disorders among his people', en streeft met nieuwe ideeën naar verzoening. Dat is wat Rusland volgens Dixon dan ook het meeste nodig heeft: vrede.¹⁸⁴

De puriteinse Dixon staat apart van alle andere Europese waarnemers waar het gaat om de centrale plaats die hij toekent aan het religieuze aspect in de beschrijving van Rusland. Daarin weerspiegelt zich ongetwijfeld deels zijn eigen persoonlijke belangstelling, maar deels ook de opvatting dat in een samenleving als de Russische, die pas sinds kort begonnen is te emanciperen en te seculariseren, religie een vitale rol zal spelen. Ook andere auteurs wijden zich aan de orthodoxe kerk en het geloof in Rusland, hoewel met meer terughoudendheid en soms zelfs schroom. Zij schijnen meer dan Dixon, en ook in sterkere mate dan het geval is bij andere onderwerpen, zich bewust te zijn van hun positie als buitenstaander in dezen. Onder hen tekenen zich twee te onderscheiden benaderingen af. Aan de ene kant doet een Leroy-Beaulieu een hele serieuze en grondige poging het religieuze sentiment van Rusland te begrijpen en te beoordelen. Hij geeft een gedetailleerd overzicht van de riten, dogma's en instellingen van de orthodoxe kerk, haar afscheidingen en de verschillende godsdienstige stromingen in het rijk. Hij brengt deze informatie telkens in verband met bekende westerse referentiekaders teneinde het speciale en toch ook verwante karakter van de Russen te duiden. Hij zet zich af tegen een oppervlakkige of karikaturale voorstelling van het Russische geloofsleven en tracht het daarentegen van binnenuit te doorgronden. Aan de andere kant houdt een Wallace zich juist verre van onderwerpen als religie en theologie. Hij kiest voor het perspectief van de feitelijke en praktische waarneming

¹⁸³ Ibidem 280.

¹⁸⁴ Ibidem 286.

met gezond verstand. Hij is wel geïnteresseerd in de Russische kerk en in de sekten, maar dan uitsluitend hoe zij functioneren in de maatschappelijke context. Zijn benadering is er expliciet een van buitenaf. De overige auteurs zijn minder uitgesproken in hun benaderingswijze van het onderwerp religie en in hun opmerkingen hierover wisselen zij eigenlijk af tussen beide perspectieven, nu eens betrokken, dan weer afstandelijk. Niettemin is er, ondanks alle verschillen in benaderingswijze, een opvallende constante zichtbaar in de religieuze thematiek van alle auteurs. Zij gaan allemaal in op de vraag in hoeverre de religie in het Rusland van de Grote Hervormingen mensen verbindt of scheidt.

Geheel het bouwwerk van Russische macht berust op een sentiment, stelt Leroy-Beaulieu aan het begin van het geheel aan religie gewijde derde deel van zijn grote werk.¹⁸⁵ Dit sentiment is religieus van aard. Het respect en de genegenheid van het volk voor de tsaar en voor zijn soevereine macht zijn in wezen religieus. De voornaamste en waarschijnlijk enige steunbeer in de samenleving voor het behoud van de sociale vrede is de religie. Zonder de aanwezigheid van religie in het volksbewustzijn zou Rusland van alle landen in de ‘twee werelden’ (Europa en Amerika) het minst stabiel en het meest revolutionair zijn. En de revolutionairen zelf agiteren op een religieuze manier, ondanks alle aan het Westen ontleende seculiere en rationalistische ideeën. Nergens is de ‘exaltation religieuse’ van revolutionairen zo voelbaar als bij het nihilisme in Rusland. ‘La révolution a beau devenir une sorte d’humaine religion, aussi fervente, aussi croyante à sa manière que l’ancienne; elle a beau inspirer le même zèle enthousiaste et la même abnégation, elle ne saurait longtemps résister au démon de la violence. Elle est condamnée par son principe à laisser la force moral pour la force brutale.’ Religie in Rusland verdient daarom de bijzondere aandacht van de westerse waarnemer. Zowel in de tradities van de kleine *moezjik*, als in de verheven positie van de tsaar, als ook in de ideeën van de jongeren met enige opleiding, vormt het religieus sentiment de basis. De vele voorbeelden van offeren en lijden, van martelaarschap en bevrijden, van het utopische verlangen naar het hemelse rijk op aarde, zijn voor Leroy-Beaulieu aanwijzingen

¹⁸⁵ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars et les Russes*. Tome III, la religion (Parijs 1889) 4.

dat in het nieuwe Rusland 'le besoin de croire était toujours vivant'.¹⁸⁶

Dit religieus sentiment heeft in Rusland zijn 'antieke naïviteit' behouden. De gewone Rus is een tijdgenoot van generaties die in andere Europese landen reeds lang tot het verleden behoren. Want nergens anders bestaat er zo'n onophoudelijke stroom van nieuwe en bizarre sekten, nergens anders nemen nieuwe verschijnselen en concepten onder het volk zo spontaan een religieuze vorm aan. De verklaring voor deze alomtegenwoordigheid van religie zoekt Leroy-Beaulieu in de combinatie van fysische omstandigheden, historische factoren en gegroeide cultuurkenmerken. 'La rudesse du sol et du climat avait préparé son empire; les vicissitudes de l'histoire, la forme du gouvernement public et privé l'ont affermi; l'état de culture l'a maintenu.'¹⁸⁷ Milieu heeft het volkskarakter zo gevormd. Leroy-Beaulieu brengt het religieus sentiment in verband met allerlei natuurverschijnselen. De permanente dreiging van hongersnoden, epidemieën en branden werken bijgeloof en fatalisme in de hand. De eindeloze leegheid van de steppe en ook de uitgestrektheid van het woud zijn voedingsbodem voor de mystiek en melancholie.¹⁸⁸ De hevig afwisseling van de seizoenen en de ongenaakbaarheid van de grond en de lucht leiden tot zekere onevenwichtigheid van karakter en tot een neiging naar uitersten.¹⁸⁹ Het precaire bestaan en zich overgeleverd voelen aan onbeheersbare machten van buitenaf zetten de nietige mens aan tot magische bezweringen. Het effect van deze milieufactoren wordt bestendig door historische factoren. De onwetendheid van de massa, haar gebrek aan welzijn, de dubbele tirannie door landheer en ambtenaar, en zelfs het innerlijke conflict van de geschoolde

¹⁸⁶ Ibidem 7-8.

¹⁸⁷ Ibidem 9.

¹⁸⁸ 'Cette terre russe, à la fois immense et débile, incline l'âme à la mélancolie, à l'humilité, à la méditation intérieure, par suite au mysticisme.' Ibidem 15.

¹⁸⁹ 'les saisons,... expliquer par leurs contrastes l'antithèse perpétuelle de l'âme russe, tour à tour résignée et révoltée, douce et dure, indifférente et passionnée, somnolente et fiévreuse; tour à tour et souvent à la fois réaliste et mystique, positive et rêveuse, brutale et idéale, et sans cesse prête à passer d'un extrême à l'autre, avec une égale sincérité de conviction, avec des emportements et des élans étranges. Ce manque d'équilibre, ce manque de mesure, si frappant chez ce peuple, comme sous ce climat, ferait seul comprendre ses accès de mystique et les bonds et les chutes de la pensée, violemment renvoyée de la terre au ciel.' Ibidem 16-17.

klasse, die enerzijds sinds een eeuw blootstaat aan westers scepticisme maar anderzijds de zware morele last voelt van het verleden en het leven in eigen land, beïnvloeden de instelling van de Russen in eenzelfde richting.¹⁹⁰ Men zoekt toevlucht, troost, hoop in het mystieke. Maar tegelijkertijd brengt dit alles ook de noodzaak tot een zeer prozaïsch soort realisme met zich mee, al was het simpelweg om van dag tot dag te overleven. Alle religieuze voorstellingen blijven toch sterk verbonden met de lichamelijke zintuigen en de tastbare werkelijkheid. Een sterke praktische ondertoon is kenmerkend voor het Russische religieus sentiment. Positivismisme en mysticisme, naturalisme en idealisme verenigen zich in de Russische ziel en geven het nationale volkskarakter zijn originaliteit.¹⁹¹

Leroy-Beaulieu moet overigens niets hebben van rassentheorie met betrekking tot het 'Slavische bloed', ondanks het modieuze verschijnsel van zulke gezichtspunten binnen de publieke opinies van zowel de Europese als de Russische hoofdsteden. Aangeboren kwaliteiten en onveranderlijke instincten bieden geen verklaring voor Ruslands religieuze sentiment. Dat zou veel te simplistisch zijn en gaat voorbij aan de verschillen en ontwikkelingen die er zijn binnen de afzonderlijke Slavische volken en evenzeer aan de overeenkomsten tussen Slavische en andere volken. Bovendien zijn de Russen zelf sterk vermengd geraakt met Turkse en Finse stammen, dus wat zou dat moeten betekenen voor hun bloed? 'Ici, comme en bien d'autres questions, l'appel à la race n'éclaire rien.' Wil men het mysticisme als kenmerk van het Russische volkskarakter begrijpen, dan moet de oorsprong ervan gezocht worden in de geschiedenis en in de natuur, 'ces deux grands facteurs du caractère d'un peuple, l'histoire et le climat, autrement dit le milieu moral et le milieu physique'.¹⁹² Het beeld van de uitgestrekte steppe waarin een eenzaam groepje van zwarte boerenhutten gedomineerd wordt door de groene koepels van een dorpskerk, is in zijn ogen emblematisch voor de majesteit van religie op Russische bodem. En of men dit nu wil toejuichen dan wel wil betreuren, het zal naar verwachting nog lange tijd duren voordat de moderne ideeën in deze bodem kun-

¹⁹⁰ Ibidem 12.

¹⁹¹ Ibidem 26-27, waarbij de auteur aantekent dat deze merkwaardige combinatie één van de zeldzame overeenkomsten is tussen de Russen en de Amerikanen.

¹⁹² Ibidem 14.

nen doordringen. ‘La Russie populaire vit dans une autre atmosphère que la nôtre.’¹⁹³ Met name hierop heeft Leroy-Beaulieu de Europese lezer willen wijzen.

De Russisch Orthodoxe Kerk is een nationale kerk en maakt tevens deel uit van de wereldwijde christelijke gemeenschap. Zij noemt zichzelf officieel de ‘Heilige Katholieke Apostolische Orthodoxe Kerk’, maar deze kerk wordt door de gelovigen en door de buitenstaanders meest aangeduid als *orthodox*, of in de Slavische vorm *pravoslav*. De oorsprong en de geest van de orthodoxie zijn Grieks, hoewel zij door de vertaling van de liturgie in het Slavisch ten onrechte wel vereenzelvd wordt met de cultuur van een deel van de Slavische volken, waarbinnen de Russen het grootste aantal uitmaken.¹⁹⁴ In het Westen schrijft men de superioriteit van de katholieke en protestantse naties in vergelijking met de Slaven vaak toe aan de inferioriteit van de orthodoxe religie, constateert Leroy-Beaulieu. Zij zou de voornaamste reden zijn voor de vertraging, de achterstand en het isolement van Oost ten opzichte van West. De orthodoxe kerk zou een verdovende en een verstarrende uitwerking hebben op de volken die zij in haar greep houdt. Zo’n voorstelling is echter pertinent onjuist, volgens deze Franse katholiek, want men ziet daarin het gevolg aan voor de oorzaak. Geografische, politieke en sociale verschillen kregen met het schisma van 1054 tussen Rome en Byzantium een religieuze dimensie erbij; niet de orthodoxie maar de oosterse gemeenschap verkeerde in een isolement. Vruchtbaarder dan een a priori veroordeling van de orthodoxie acht hij een onbevooroordeeld onderzoek naar de verschillen tussen de orthodoxe en de katholieke (alsmede de protestantse) geest, en de gevolgen hiervan voor het handelen in de samenleving. Het vaststellen van de religieuze, politieke en sociale consequenties van de orthodoxie is zijn doel.¹⁹⁵

De verschillen tussen de Latijnse en de Griekse kerk liggen op dogmatisch en organisatorisch terrein. Het oude Roomse leerstuk dat de Heilige Geest voortkomt uit de Vader én de Zoon, is door de orthodoxe kerk van begin af aan verworpen. De Roomse voorstelling van het vagevuur en het systeem van zuivering

¹⁹³ Ibidem 11.

¹⁹⁴ Onder de ongeveer honderd miljoen orthodoxen zijn er tachtig miljoen Russen, schat voor zijn eigen tijd Leroy-Beaulieu. Ibidem 58.

¹⁹⁵ Ibidem 62-64.

van de gestorven zielen, wordt door de orthodoxe kerk als ongehoord afgewezen. De door Rome afgekondigde onbevleete ontvangenis van de maagd Maria, wordt door de orthodoxen als een ongeoorloofde vernieuwing gezien. De recentelijk verkondigde onfeilbaarheid van de paus wordt zo mogelijk als nog verwerpelijker beschouwd. En vooral dit laatste geschilpunt heeft reële religieuze en politieke betekenis. In al de dogmatische kwesties heeft Rome getracht de doctrine nader te definiëren en bindend op te leggen, terwijl Byzantium zulke kwesties na de oudste concilies als afgesloten beschouwt en verder genoeg neemt met de onverklaarbaarheid van het mysterie. In de oosterse kerk is er daardoor minder gezag voor het veroordelen van fouten en het verkondigen van waarheden dan in de westerse. Een paradoxaal gevolg van de orthodoxe leer is daarom, volgens Leroy-Beaulieu, de ruimte voor afwijkende meningen. ‘Cette immobilité dogmatique, devenue comme un garant de liberté, provenait d’une espèce de somnolence.’¹⁹⁶

Deze passieve tolerantie in de orthodoxe kerk wordt in zekere zin versterkt door het organisatorische onderscheid met de katholieke. Beide kerken hebben een hiërarchie van ambtsdragers, maar de orthodoxen kennen geen plaatsvervanger van Christus, dus ook geen gezagsdrager waar alle gelovigen zich naar moeten richten. In afwezigheid van één centraal soeverein geestelijk gezag, is de orthodoxe kerk ook geschikt gebleken voor decentralisatie, en heeft zich georganiseerd in nationale kerken, waarbinnen weer een grote mate van lokale autonomie bestaat. In de Russische orthodoxe kerk bestaat bovendien een scheiding der machten tussen de concilies met wetgevende en de bisschoppensynodes met bestuurlijke functies. De kerkelijke censuur en politie maken weliswaar ook deel uit van de Russisch Orthodoxe Kerk, maar vormen eigenlijk repressieve machtsinstrumenten onder de verantwoordelijkheid van de staat. Het komt in de woorden van een Russische kenner neer op: ‘la plus étrange anarchie règne dans l’Église russe’.¹⁹⁷ In de orthodoxe kerk wordt de religieuze eenheid uitsluitend gegarandeerd door de onveranderbaarheid van het dogma en de rite. Daarom is er geen centrale macht nodig en kunnen afzonderlijke kerken in onafhankelijkheid functioneren. Leroy-

¹⁹⁶ Ibidem 68.

¹⁹⁷ De tot het katholicisme bekeerde Russische edelman Ivan Sergejevitsj Gagarin (1814-1882), die in Frankrijk veel gepubliceerd heeft over de oosterse kerken, geciteerd ibidem 71.

Beaulieu zet aldus de eenheid door gehoorzaamheid in de Roomse kerk af tegen de eenheid door wederkerige onafhankelijkheid in de orthodoxe kerk. 'D'un côté, c'est une monarchie unitaire et absolue, de l'autre une confédération où aucun pouvoir central permanent ne gêne l'autonomie de chaque État particulier.'¹⁹⁸ De historische consequentie hiervan was de nationalisatie van de orthodoxe kerk tot een Russische kerk, wat zowel haar zwakte als haar kracht heeft ingehouden.

De nationalisatie van de Russisch Orthodoxe Kerk betekent niet dat zij daarmee opgehouden heeft christelijk te zijn in de oecumenische zin van het woord. Sommige lieden uit de Russische en ook uit de westerse intelligentsia trekken wel eens in twijfel of de gewone Rus wel christelijk of zelfs nog religieus te noemen is. Zoals Belinski in zijn beroemde brief aan Gogol beweerd heeft: het Russische volk is in wezen atheïstisch, wel bijgelovig maar niet religieus.¹⁹⁹ De Russische kerk zou gereduceerd zijn tot een corrupte staatsorganisatie, en het geloof zou verworpen zijn tot een uitsluitend op uiterlijkheden gericht formalisme en ritualisme, zonder enige spirituele inhoud. Heidens bijgeloof zou de Russen meer inspireren. Leroy-Beaulieu is het daar niet mee eens. Heidense elementen zijn in Rusland, net als overal elders, aangepast en opgenomen in de christelijke religie, bijvoorbeeld in heiligenvereringen of in voorstellingen van de antichrist. Het grote belang dat gehecht wordt aan de uiterlijkheden en aan de strikte naleving van rituelen in de Russisch orthodoxe cultus bewijst niet dat deze cultus geen greep heeft op het fundament van het menszijn, stelt hij voorts. Integendeel, religie past zich aan aan het ontvangende milieu. In de nog jonge cultuur van Rusland betekent dit, dat het innerlijk zich bedient van het uiterlijk. 'Il ne pénètre à l'âme que ce qui frappe le sens.'²⁰⁰ Voelen en doen zijn in het Russische geloof belangrijker dan lezen en denken. Tijdens de dienst is de Rus niet in rust. Hij is voortdurend bezig met kruistekens maken, buigen, knielen, handen en hoofd heffen. Hij 'bidt met zijn

¹⁹⁸ Ibidem 79.

¹⁹⁹ Ibidem 28, de auteur verwijst naar en citeert uit de brief van de literatuurcriticus Vissarion Grigorjevitsj Belinski aan de beroemde schrijver Nikolaj Vasiljevitsj Gogol van 1847, waarin hij hem beschuldigt van reactionaire leugens en waarin hij een bitter realistische analyse van de onderdrukte toestand in het toenmalige Rusland geeft.

²⁰⁰ Ibidem 31.

ledematen' en voert een 'mystiek drama' op. Dat vraagt ook zijn aandacht, discipline en respect. 'Le respect du rite, de l'*obriad*, comme disent les Russes, est tellement naturel à ce peuple, qu'il se retrouve partout chez lui, dans la vie domestique presque autant que dans la vie religieuse.'²⁰¹ Op deze wijze blijft het religieus sentiment springlevend ondanks de eenvoudigheid en onwetendheid van de gelovigen en ondanks het gebrekkige functioneren van de kerk. Onder het Russische volk zijn de christelijke aspiraties zelfs duidelijker waarneembaar dan waar ook, beweert Leroy-Beaulieu, en hij somt deugden op als barmhartigheid en nederigheid, ascese en onthouding, boete doen en offers brengen, die gemeengoed zijn onder de gewone mensen in Rusland. 'Le moujik entend la morale et les conseils du Christ; son coeur en sent l'ésprit.'²⁰²

Hoewel de Russisch Orthodoxe Kerk dus onmiskenbaar universeel christelijk van aard is, betekent haar nationalisatie ook een sterke verbondenheid van de religie met de nationale identiteit van het Russische volk en een onderworpenheid van de kerk aan het gezag van de Russische staat. De band tussen orthodox en Russisch zijn is meer dan vijf eeuwen oud en stamt al van voor de opkomst van de tsaren. De natie, of het idee van een etnisch-nationale affiniteit tussen de Russen, is van recentere achttiende eeuwse datum en van uitheemse westerse oorsprong. Dit idee wordt eigenlijk alleen gehuldigd binnen de geschoolde klasse, terwijl onder het volk nog altijd het idee van de religieuze broederschap leeft. Voor de *moezjik* zijn 'Rus' en 'orthodox' synoniem. De boer heet *krestjanin*, afgeleid van *krest* (kruis), en hij begroet zijn landgenoot met *pravoslav* (orthodox). Het geloof inspireert de nationale hartstocht en de doop is het teken van onderscheid tussen de Rus en andere volken. Klokgelui is het signaal voor de strijd en oorlogen gaan altijd met een godsdienstig aspect gepaard. 'Son ennemi était toujours l'ennemi de Dieu.' Zelfs zij die persoonlijk onverschillig of afwijkend staan tegenover de kerk, zijn als Rus hartstochtelijk orthodox. 'C'est l'orthodoxie, non moins que l'autocratie qui a fondé l'unité russe; elle a créé et conservé la conscience nationale.'²⁰³ Dat maakt de religie tot de hoeksteen van het rijk, want op haar berust geheel de

²⁰¹ Ibidem 102.

²⁰² Ibidem 44.

²⁰³ Ibidem 53.

autocratische staat. In het volksbewustzijn – veel minder echter in de feitelijke verhouding tussen kerk en staat – is Rusland niet alleen een christelijk land maar ook een christelijke staat. In de ogen van de *moezjik* is de tsaar afgevaardigde van God om de natie te regeren. Vandaar dat het verlangen van onderaf naar politieke vrijheden zo gering is. Zou het niet van ongelooft getuigen, zich tegen de tsaar te verzetten? Het tsarisme is volgens Leroy-Beaulieu in essentie een patriarchale theocratie die regeert op basis van een religieus sentiment, maar die zich tegenwoordig onder invloed van de vereisten van de moderne tijd heeft gehuld in de staatsvorm van een gesecculariseerde bureaucratisch-militaire monarchie.²⁰⁴

De verhouding tussen kerk en staat in Rusland is daarom een problematische voor beide. De kerk is geheel onderworpen aan het wereldlijk gezag van de staat, de staat is geheel afhankelijk van het geestelijk gezag van de kerk. Leroy-Beaulieu schetst hoe in de tijd van de Grote Hervormingen, en ook nadien, beide elkaar gevangen houden met schadelijke en mogelijk zelfs fatale gevolgen. In weerwil van de heersende opvatting in de Russische en ook in de Europese publieke opinie, beschouwt hij de ondergeschikte positie van de kerk ten opzichte van het burgerlijk gezag niet als een van de verworvenheden van politieke vrijheid maar eerder als het tegendeel daarvan. Juist door de onderdanigheid van de kerk kan zij tegenover het burgerlijke gezag tegenwicht noch rem vormen, en draagt zij bij aan politiek despotisme en stagnatie, zo leert het voorbeeld van Rusland.²⁰⁵ Het samengaan van geestelijke en wereldlijke macht heeft in het verleden weliswaar onmiskenbare voordelen gebracht: een morele eenheid van de natie en een samengaan van religieus met patriottisch sentiment. Maar deze unie brengt ook grote nadelen met zich mee: de verwording van geestelijken tot functionarissen en de teloorgang van hun spirituele rol, waardoor de intellectuele stagnatie en het isolement van Rusland ten opzichte van het Westen versterkt worden. De unie vernauwt de horizon van kerk én staat ten detrimente van beide. De kerk heeft zich in het keurslijf laten persen van staatsbelang. ‘Loin de prétendre à façonner l’État à son image, elle se laisse plutôt façonner à la sienne.’²⁰⁶ En omgekeerd is het enige morele fundament

²⁰⁴ Ibidem 57.

²⁰⁵ Ibidem 81.

²⁰⁶ Ibidem 166 en 660.

waarop de almachtige staat zich nog kan beroepen de wijding van de orthodoxe kerk. Iedere verandering in de verhouding tussen deze kerk en staat zou het gewijde imago van de tsaar kunnen aantasten en zijn autocratische macht doen wankelen, zo vreest men in Rusland. 'L'absolutisme russe est tempéré par la foi ou, si l'on aime mieux, par la superstition populaire', concludeert daarom Leroy-Beaulieu.²⁰⁷

Door een vergelijkende studie van de verschillende christelijke kerken komt hij tot het inzicht dat er tussen religieuze vormen en politieke vormen een geheimzinnige verwantschap bestaat.²⁰⁸ De concentratie, de hiërarchie, en de geest van gehoorzaamheid in het katholicisme neigen naar een stelsel van gezag, centralisatie en monarchie. Het individualisme, de onderzoekende geest en de variëteit van denominaties in het protestantisme neigen meer naar vrijheid, decentralisatie en representatieve regering. De structuur van de orthodoxe kerk omvat een mengvorm van elementen uit beide westerse kerken en is in wezen moeilijk vast te stellen. Qua cultus en rite lijkt de orthodoxie nog het meest verwant aan het katholicisme, qua organisatie en geest meer aan het protestantisme. De orthodoxe kerk staat met een zekere onverschilligheid tegenover de politiek en toont zich bereid om samen te werken met iedere machthebber die het evangelie respecteert. Zij draagt geen eigen ideaaltype van regeringsvorm uit en zij huldigt niet het principe van de vrijheid, noch dat van de slavernij. Het gevolg hiervan is dat de mate van vrijheid in de kerk sterk afhankelijk is van de staat, en dat het bestuur van de kerk een afgeleide geworden is van het staatsbestuur. 'L'autocratie, telle est la clef de l'histoire de l'Église russe', stelt Leroy-Beaulieu.²⁰⁹

In theorie is de tsaar curator en protector, hoeder en beschermer, van de orthodoxe kerk, maar in praktijk heeft hij de suprematie over haar gevestigd.²¹⁰ Tijdens de periode van het verzamelen van het Russische land door de grootvorsten van Moskou vanaf de veertiende eeuw beleefde de Russisch Orthodoxe Kerk haar

²⁰⁷ Ibidem 203, en daar verder: 'Là même où elle enseigne le despotisme, la religion reste, pour le despote, un frein ou une limite.'

²⁰⁸ Ibidem 166.

²⁰⁹ Ibidem 168.

²¹⁰ Ibidem 196.

glorieuze jaren. Met steun van de latere tsaren was zij in de zeventiende eeuw uitgegroeid tot een grote, machtige en toonaangevende instelling onder leiding van een onafhankelijke patriarch, die haar regeerde als een geestelijke tsaar. Het keerpunt kwam met de afzetting van de eigenzinnige patriarch Nikon (1666). Daarop volgden de afschaffing van het patriarchaat en de afkondiging van het Geestelijk Reglement (1721), waarin het bestuur van de kerk in handen gegeven werd van de Heilige Synode, die onder toezicht stond van de nieuwe keizer Peter de Grote. De waarheid is, zegt Leroy-Beaulieu, dat de tsaar meent alleen te kunnen zijn zonder iemand naast zich te hoeven dulden. 'Pour que la Russie n'ait qu'une tête, il (Pierre le Grand) décapite l'Église.'²¹¹ Dat betekent echter niet dat de tsaar daarmee een nationale paus geworden zou zijn. In godsdienstig en dogmatisch opzicht is hij even nederig als alle andere gelovigen. De orthodox erkent in geloofs-zaken uitsluitend het gezag van Christus en dat van de oecumenische concilies, en de tsaar moet zich beperken tot het administratieve gezag over de kerk. In dat opzicht is de positie van de Russische tsaar in vergelijking met die van de Engelse koningen in de anglicaanse kerk, of met die van de Duitse en Scandinavische vorsten in de lutherse kerk bescheidener: de tsaar heeft niet het recht, noch de pretentie zich als kerkhoofd op te werpen.²¹² Leroy-Beaulieu typeert de suprematie van de tsaren over de kerk daarom als volgt: 'Respectueux du dogme, il leur suffisait de tenir les pasteurs de l'Église dans leur dépendance. Pourvu que la doctrine demeurât intacte, le clergé, de son côté, acceptait la subordination de l'Église.' De tsaar neemt van zijn kant genoeg met feitelijke wereldlijke macht. De kerk van haar kant, in theorie gehuldigd en eerbiedigd door de tsaar, voelt minder de last van zijn suprematie dan het voordeel van zijn bescherming en brengt zo in praktijk het maxime van haar geestelijke macht: Mijn koninkrijk is niet van deze wereld.²¹³

De gevolgen van deze pragmatische verbondenheid tussen kerk en staat zijn voor de toekomst van het land veel ernstiger dan het zich op het eerste gezicht laat

²¹¹ Ibidem 185.

²¹² Ibidem 196-197.

²¹³ Ibidem 170.

aanzien, betoogt Leroy-Beaulieu. Ondanks de schijn van verenigde orthodoxe en autocratische almacht, verlammen zij elkaar in de gegeven situatie en maken elkaars hervormingen onmogelijk. De staat heeft zijn bureaucratisch model, met de kenmerkende minitieuze betutteling en legio mogelijkheden voor machtsmisbruik en corruptie, opgelegd aan de kerkorganisatie. De kerk is met haar traditionalistische en oer-conservatieve mentaliteit diep geworteld in het land, waarover de staat nu tracht vernieuwend te regeren. Beide organisaties kampen in de huidige omstandigheden met grote problemen van slagvaardigheid en geloofwaardigheid.²¹⁴ Maar de staat kan de kerk niet laten hervormen en verbeteren zonder ook zelf mee te veranderen, en is daar huiverig voor. En de kerk, hoewel zelf ondergeschikt, kan de hervormingspogingen van de staat frustreren door haar eigen inertie, die verankerd is in het sentiment van het geloofsvolk. Zonder ingrijpen van de staat blijft de kerk veroordeeld tot de onwetendheid en stilstand, die het resultaat zijn van de jarenlange onderdanigheid aan de staat. Zonder verandering van de kerk blijft de staat uitsluitend aangewezen op de passieve steun van het onontwikkelde vrome volk, dat geen vertrouwen heeft in het streven naar modernisering van het land. 'Le gouvernement n'aime point à provoquer le déplaisir du Saint-Synode ou le mécontentement du clergé; il redoute surtout de blesser l'ignorante piété du peuple.' Vanwege die angstvalligheid van de regering zijn reeds verschillende kerkelijke hervormingen op niets uitgelopen, zoals de emancipatie van Oudgelovigen, de secularisatie van de rechtspraak en van de registratie van de burgerlijke stand, de opheffing van de kerkelijke censuur en de aanpassing van de internationaal afwijkende orthodoxe kalender. De autocratie is dus niet almachtig, de oude gewoonten en gebruiken zijn soms sterker.²¹⁵

Alleen samen kunnen kerk en staat hervormen. Dat is ook de boodschap die Leroy-Beaulieu de Europese en de Russische lezers meegeeft in de conclusie van

²¹⁴ Ter illustratie, over de twijfelachtige ondersteuning die de kerk ontvangt via haar wettelijke bevoorrechting door de staat: 'L'Église impériale, abandonnée à elle-même, est incapable de lutter avec ses adversaires, protestants, catholiques, *raskolniks*. Pour leur tenir tête, il faut qu'elle se retranche derrière le rempart de la loi. Pauvre Église! L'État, qui lui prête sa police et ses prisons, oublie qu'il l'amollit et l'avilit.' Ibidem 578.

²¹⁵ Ibidem 220-222.

zijn boek.²¹⁶ Het belangrijkste oogmerk bij die hervorming moet zijn – het zal ons van deze liberale schrijver niet verbazen – de vrijheid. Hij resumeert nog eens de drie cruciale kenmerken van de religie in Rusland: ten eerste de grote vitaliteit van het religieuze sentiment onder de bevolking, ten tweede de verwevenheid van het orthodoxe geloof en de nationale identiteit, en ten derde de onderworpenheid van de kerkorganisatie aan de autocratische staatsmacht.²¹⁷ In aanleg kan de religie daarmee in de ontwikkeling van Rusland een hele positieve rol vervullen, meer dan in enig ander Europees land, door mensen te verbinden en te behoeden – dat is de overtuiging van Leroy-Beaulieu. Maar vooreerst bestaat er nog een groot probleem dat op een doorbraak wacht: de onvrijheid.

Rusland heeft tot nu toe gestreefd naar een eenheid van de politieke en de geloofsgemeenschap. Dit is een verleidelijk maar misleidend doel, want onmogelijk zonder tirannie. De vrijheid van geweten en geloof, erkend in alle ontwikkelde staten, wordt in Rusland niet gehuldigd. In dit opzicht behoort Rusland nog niet tot het moderne Europa maar tot het *ancien régime*. Dit onrecht is het meest ernstige teken van Ruslands inferioriteit, oordeelt Leroy-Beaulieu: ‘La plus grande infériorité de la Russie, celle qui est en quelque sorte le signe des autres, c’est le défaut de liberté religieuse. Il est plus choquant que le défaut de liberté politique, parce que la liberté religieuse est, à la fois, plus essentielle et plus facile à établir.’²¹⁸ Het bevorderen van politieke vrijheid is voor de tsaar een onzeker avontuur en brengt grote risico’s met zich mee, zo is gebleken; de geloofsvrijheid is echter veel eenvoudiger te bereiken en brengt niets dan voordelen mee. Enerzijds zou dit het geweten van de soeverein verlichten en de waardigheid van de staat verhogen, anderzijds zou dit de emancipatie van de kerk mogelijk maken en de bevrijding betekenen van het intellect en de beschaving van de bevolking. Van de opgelegde eenheid worden kerk en staat slechter, van vrijheid en diversiteit zullen beide profiteren. Helaas, het is kenmerkend voor het Rusland van na de Grote Hervormingen, zo betreurt Leroy-Beaulieu, dat de benauwde opvatting van exclusivistisch

²¹⁶ Ibidem 654-661.

²¹⁷ Zie ook: Jean-Marie Mayeur, ‘Anatole Leroy-Beaulieu. Un catholique libéral devant l’orthodoxie’, *Cristianesimo nella storia* 19/2 (1998) 371-381, aldaar 380.

²¹⁸ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 3 (1889) 656.

nationalisme en autocratisch staatsbelang de regering (van Alexander III) verhindert stappen in de richting van geloofsvrijheid te zetten. Zulke opvattingen zijn slechts raadgevers van de korte termijn, want hoe lang kan een groot rijk van veel volken en met een zo hoge internationale ambitie als Rusland, doorgaan met zich van de wereldgodsdiensten af te zonderen en de eigen onderdanen te kwetsen? Veronachtzaming van de religieuze kwestie kan de Russen duur komen te staan, stelt Leroy-Beaulieu. 'On trouvera que son exclusivisme confessionnel a été une des causes de son isolement politique et de son infériorité économique. Le Russe est trop porté à mettre sa confiance dans la force matérielle; il ne redoute pas assez d'avoir contre lui les forces morales.'²¹⁹

De Russen rekenen te veel op hun fysieke kracht en negeren het moreel tekort, luidt de diagnose. De essentie van dit moreel tekort berust in het onrecht en de dwang die het gevolg zijn van een gebrek aan vrijheid. Het symptoom van dit moreel tekort is het zogenaamde 'dualisme' in Rusland, dat de rode draad vormt in alledrie de delen van *L'empire des tsars et les Russes*. De natie wordt niet bijeengehouden door een vrijwillig moreel verband maar is in tweeën gespleten tussen de kosmopolitische verwesterde bestuurslaag en de geïsoleerde inheemse bevolking, de religie is in tweeën gespleten tussen de scepticistisch-utopistische culturele elite en de traditionalistisch-orthodoxe massa, de orthodoxie is gespleten tussen de officiële staatskerk en de volkse Oudgelovigen²²⁰ alsmede de vele sekten²²¹, en de Russisch Orthodoxe Kerk is zelf tenslotte ook gespleten tussen de zwarte, ongehewde hiërarchie in Byzantijnse kloosters en de witte gehewde parochiepriesters in boerendorpen. 'La religion a cessé de "relier" toutes les âmes; elle a perdu son sens étymologique; elle n'enveloppe plus les intelligences d'une

²¹⁹ Ibidem 660.

²²⁰ 'La force du schisme n'est pas toute dans le nombre ou dans la diffusion de ses adhérents, elle est dans les classes où se transmet l'*ancienne foi*. Objet des mépris du Russe civilisé, c'est dans le peuple ou dans les classes sorties du peuple, chez le paysan, chez l'artisan, chez le marchand, que se recrute le *raskol*. La noblesse lui est entièrement fermée... Le schisme est une des suites de cette rupture de la société russe en deux mondes étrangers l'un à l'autre, en deux peuples sans sympathies réciproques...' Ibidem 385, meer over de Oudgelovigen ook 326-453.

²²¹ Waarvan Leroy-Beaulieu in zijn overzicht van 'religie' ook uitgebreide beschrijvingen van geeft, die op deze plaats echter buiten beschouwing gelaten worden. Zie ibidem 454-569.

atmosphère commune. Ici se montre un des contrastes que l'on retrouve partout en Russie. Ici se manifeste le dualisme qui, depuis Pierre le Grand, coupe la nation en deux.' De twee Ruslanden zijn bovenop elkaar geplaatst, maar leven vervreemd van elkaar als het ware in twee verschillende tijdperken: het volk in de Middeleeuwen, de elite in de achttiende eeuw. Daarmee verklaart Leroy-Beaulieu deze Russische paradox: nergens is religie zo aanwezig en nergens is haar invloed zo gering. De geestelijken vormen een aparte kaste en hebben onvoldoende invloed op het volk, de kerk is ondergeschikt aan de staat en functioneert niet onafhankelijk genoeg, en de staat is alleen vroom uit conservatisme en niet uit overtuiging. Politieke belangen gaan altijd voor religieuze belangen.²²²

Dit dualisme biedt het opvallendste aanknopingspunt voor de beschrijvingen van de andere Europese waarnemers over de religie in Rusland. Ook zij zien vooral de breuklijn tussen de twee Ruslanden zich herhalen binnen de godsdienstige sfeer in de tegenstellingen tussen de staatskerk en de volksreligie.

De Britse Wallace voelt zich – in tegenstelling tot zijn Franse evenknie Leroy-Beaulieu – niet bevoegd, noch geroepen uitspraken te doen over mystieke of theologische vragen. Maar hij stelt ook vast dat er in Rusland geen heldere 'demarcatielijn' bestaat tussen godsdienstige handelingen en eenvoudige traditionele gebruiken, waardoor iedere gewoonte een godsdienstige betekenis krijgt. De baard is voor een Rus even heilig als de predestinatieleer voor een calvinist, zegt deze Schot.²²³ Om die reden verdiept hij zich toch in godsdienst, maar dan met name in het maatschappelijk functioneren ervan. Hij begint aan de andere kant van de schaal dan Leroy-Beaulieu. Terwijl de Fransman zijn redenering van bovenaf, vanuit de algemene geloofsprincipes en de officiële kerk, laat uitwaaiëren over de verschillende orthodoxe instituties en variaties tot aan de dissenterse en niet-orthodoxe religies, werkt Wallace van onderop, vanuit plaatselijke waarnemingen en persoonlijke ontmoetingen met vertegenwoordigers van sekten en dissenters omhoog naar een beschrijving van de Russische godsdienstigheid, waardoor hij er

²²² Ibidem 46. Om die reden is bijvoorbeeld het *klerikalisme* in Rusland, anders dan in West-Europa, onbestaanbaar in de gegeven situatie. Ibidem 50-51.

²²³ Wallace, *Russia* 2 (1877) 3.

ten slotte niet aan ontkomt om ook de officiële kerk te typeren. Hij begint met een hele omreis door het Volgagebied langs afgelegen dorpen in de provincie Samara voor de bestudering van de levenswijze van de sekte der *Molokany*,²²⁴ hoewel hij van hun geheimzinnigheden eigenlijk niets moet hebben. 'I felt interested in them because their religious belief, whatever it was, seemed to have a beneficial influence on their material welfare.'²²⁵ Door de informatiebronnen die Wallace vooraf over hen geraadpleegd heeft, worden zij beschreven als rustige en fatsoenlijke lieden met een sobere levensstijl, die daardoor beter gekleed gaan, beter gehuisvest zijn en stipter belasting betalen dan hun orthodoxe landgenoten in de omgeving. Wallace zelf belandt later in een rondetafelgesprek met twaalf boeren uit een *Molokany* broederschap, en wordt zeer gefraspeerd door hun parate kennis van complete passages uit de Schrift en door hun geduchte redeneerkunst. 'Never have I met men more honest and courteous in debate, more earnest in the search after truth, and more careless of dialectical triumphs than these simple, uneducated peasants.'²²⁶ Hun doctrine doet hem aan het protestantisme denken maar is minder uitgekristalliseerd en geeft meer ruimte aan individuele en lokale meningsverschillen en aan discussies over open vragen. Hun organisatie is wars van hiërarchie en de gemeente kiest een voorganger uit haar midden. Onderling handhaaft men een streng moreel toezicht en men staat elkaar bij met wederzijdse hulp in geval van nood. Een kritische en onbevangen geest behoedt hen voor gedweep en fanatisme, hoewel sommige broederschappen kwetsbaar blijken voor de manipulaties door valse profeten.

Hij beschrijft het bestaan van deze en soortgelijke non-conformistische groeperingen – van ketterse sekten die zich te buiten gaan aan wat hij noemt 'der höhere Blödsinn'²²⁷ tot aan gematigde evangelische bewegingen zoals de *Stundisty* – met een toenemende sympathie. En hij komt tot een verwijt aan de regering en de officiële kerk jegens hun kortzichtige, intolerante houding. De verklaring voor

²²⁴ De Melkdrinkers, zo genoemd omdat zij in tegenstelling tot de orthodoxen tijdens de vastentijd melk blijven gebruiken.

²²⁵ Wallace, *Russia* 1 (1877) 447.

²²⁶ Ibidem 452.

²²⁷ Ibidem 459.

deze intolerantie is zijns inziens de dubbele moraal die in Rusland geldt ten aanzien van het begrip 'ketterij', al naar gelang de nationaliteit van degene die haar huldigt. Terwijl men ruimhartig de afwijkende godsdiensten toestaat van de Tataren, Polen en Duitsers in het rijk, worden de Russen die afwijken van het gevestigde orthodoxe geloof, ongeacht hoe verheven of oprecht hun motieven ook mogen zijn, beschouwd als 'apostaat' en derhalve als 'misdadiger' of zelfs als 'verrader'.²²⁸ Voor de Russen is het orthodoxe geloof kennelijk onverbreekbaar verbonden met patriottisme. Maar de officiële houding van intolerantie is kortzichtig want contraproductief, stelt Wallace. Terwijl hij met kennelijke instemming constateert dat de noden van het alledaagse leven doorgaans een ontzuuchtende uitwerking hebben op de geëxalteerde geesten van Russische sektariërs en hij verwacht dat daarmee hun extremisme op den duur wel afzwakt en zij zich zullen aanpassen aan het normale godsdienstige leven, drijft de regering zulke mensen met haar blinde vervolging, zonder onderscheid te maken tussen gematigden en radicalen, juist samen in de hoek van het onverzoenlijke fanatisme.²²⁹

Afgezien van de intolerante houding ten aanzien van de niet-orthodoxe 'ketterse' sekten is er ook officiële intolerantie ten aanzien van de orthodoxe dissenters zoals Oudgelovigen en aanverwante schismatici. De verklaring voor dit schisma in de orthodoxie schuilt in de invloed van buitenaf die de regering sinds de zeventiende eeuw geïnspireerd heeft veranderingen door te voeren in alledaagse Russische institutionele vormen en dus tevens in orthodoxe godsdienstige gebruiken. In de ogen van vele eenvoudige gelovigen was dit ketterij, wat leidde tot religieuze paniek en schisma. Was de regering gevoeliger en tactvoller opgetreden, dan was dit misschien te voorkomen geweest, vermoedt Wallace. 'But, instead of acting circumspectly as the occasion demanded, it ran full-tilt against the ancient prejudices and superstitious fears, and drove the people into open resistance.'²³⁰ Ook deze andersdenkenden werden, ongeacht hun gematigde of fanatieke instelling, tot 'ketter' verklaard en vervolgd. Daarmee verwarde de regering, net als de gelovigen dat deden, geestelijke en wereldlijke geboden, zodat het dissenter-

²²⁸ Ibidem 463-464.

²²⁹ Ibidem 2 (1877) 18 en 27-28.

²³⁰ Ibidem 4.

schap gelijkgesteld werd met majesteitsschennis. Tegelijkertijd heeft de regering daarmee de officiële Russisch Orthodoxe Kerk veroordeeld tot een toestand van isolement en apathie. De kerk moest zich voortaan beperken tot de handhaving van een verplicht ceremonieel en werd beschermd tegen elke godsdienstige concurrentie door haar af te schermen van ieder geestelijk contact met de buitenwereld. Zodat Wallace de actuele situatie van de kerk kan typeren met: 'she is in the world, but not of it'.²³¹ De actieve vervolging heeft inmiddels onder tsaar Alexander II plaatsgemaakt voor een mengeling van gedogen en discrimineren. Dissenters worden niet meer gemolesteerd zolang zij geen openlijk verzet plegen en regelmatig wat smeergeld toestoppen aan de priesters en de politie. De wolven moeten nu en dan gevoerd worden, zo heet het. Dit is een stilzwijgende overeenkomst waarmee beide partijen wel tevreden kunnen zijn. Of deze regeling een gunstige invloed heeft op het moreel gehalte van de geestelijkheid, is echter een geheel andere kwestie, zegt Wallace.²³²

Zo beschrijft hij aan de ene kant geïnspireerde en energieke gelovigen in het ondergrondse, en aan de andere kant een verstarde en vaak onwaardige geestelijkheid in de staatskerk. Aldus loopt er ook door zijn verhaal een dualistische hoofdlijn, hoewel hij hier niet zo zwaar aan tilt. In het oordeel van Wallace over het gebrek aan persoonlijke geloofsvrijheid en kerkelijke autonomie in Rusland klinkt veel minder verontwaardiging door dan in dat van Leroy-Beaulieu. Wallace heeft oog voor de historische onvermijdelijkheid van de ontstane situatie en voor het praktische nut dat deze kan inhouden voor de vooruitgang. Het morele tekort waar de Fransman over valt, ziet de Brit gecompenseerd door een pragmatisch voordeel. Immers, karakteristiek voor de orthodoxe sentimenten in Rusland zijn volgens hem vooral de traagheid, de apathie en het gebrek aan spontaniteit. 'In this, as in other departments of national activity, the spring of action has lain not in the people but in the Government.'²³³ Indien de regering dat wil, kan zij dankzij

²³¹ Ibidem 192-194.

²³² Ibidem 11.

²³³ Ibidem 189. De impressies door Wallace van de Russisch Orthodoxe Kerk schieten soms door in hun uiting van afkeer, waarmee hij tevens zijn perspectief van een buitenstaander accentueert. Over kloosters schrijft hij bijvoorbeeld schamper: 'I may say that during casual visits to some of them I

haar greep op de kerk deze conservatieve tendentie ten minste neutraliseren, wat volgens Wallace het geval lijkt onder Alexander II. Het positieve effect van de ondergeschiktheid van de kerk aan het staatsbelang is dat zij geen eigenzinnige, hooghartige en verbitterde strijd meer mag voeren tegen andersdenkenden, en zich beperkt tot het vergen van een niet meer dan formeel afhankelijkheidsbetoon van de gelovigen. De kerk vormt dankzij deze apathische vorm van tolerantie geen effectief obstakel meer tegen vrijdenken. 'In short, if the Russian clergy has done little for the advancement of science and enlightenment, it has at least done nothing to suppress them; and that is, I fear, more than we can say of certain other priesthoods.'²³⁴

De politieke en maatschappelijke betekenis van het godsdienstig dualisme in Rusland ziet Wallace dan ook niet als iets problematisch. Aan de ene kant, de kant van de officiële kerk, merkt hij op dat er geen strijd gaande is, zelfs niet in het verborgene, tussen kerk en staat. De meeste geestelijken zijn juist heel loyale aanhangers van de tsaar en als ze al eens kritiek hebben, dan is het op de *oberprokoeror*, de lekenbestuurder van de Heilige Synode, en niet op de autocratie zelf. De nauwe band met de staat ziet hij ook weerspiegeld in de wijze waarop de kerk bestuurd wordt; met dezelfde organisatorische indeling (bisschoppen naast gouverneurs), dezelfde strenge straffen (lijfstraffen en verbanning) en dezelfde ambtelijke misbruiken (willekeur en corruptie). Een onafhankelijke kerk is ondenkbaar voor de meeste Russen, en alleen het idee al van de scheiding tussen kerk en staat is moeilijk uit te leggen, ervaart Wallace. Zolang de autocratie blijft bestaan kan geen enkel bestuur, zelfs niet het geestelijke, zich aan haar wereldlijke controle onttrek-

have always been disagreeably impressed by the vulgar, commercial spirit which seemed to reign in the place. Several of them have appeared to me little better than houses of refuge for the indolent.' 190. En over iconen laat hij nog duidelijker zijn weerzin en onbegrip blijken, wanneer hij deze afzet tegenover de West-Europese religieuze schilderkunst die meegegroeid is met de intellectuele ontwikkeling sinds de Renaissance tot een *tableau de genre*: 'In Russia, on the contrary, no such development has taken place in religious art. The old Byzantine forms have been faithfully and rigorously preserved, and we can see in the Icons – stiff, archaic, expressionless – the immobility of the Eastern Church in general, and of the Russian Church in particular.' 192.

²³⁴ Ibidem 194.

ken.²³⁵ De wederzijdse binding tussen kerk en staat vormen een soort garantie voor politieke en maatschappelijke stabiliteit, zo suggereert Wallace, waar Leroy-Beaulieu het overigens geheel mee oneens is. Aan de andere kant, de kant van de onofficiële kerken oftewel van de sekten en schismatici, verwacht Wallace ook geen politiek gevaar, eerder een belofte voor de toekomst zelfs. Het is moeilijk te schatten hoe talrijk alle dissenters bij elkaar opgeteld in Rusland eigenlijk zijn; Wallace rekent meer dan tien miljoen mensen. Dat is ongeveer eenachtste van de bevolking, een grote minderheid onder wie geen adel en naar verhouding veel kooplieden. De politieke loyaliteit van dissenters wordt in Rusland weliswaar in twijfel getrokken, maar degenen die Wallace heeft leren kennen, blijken steeds onvoorwaardelijk trouw aan de tsaar gebleven te zijn. De vijandig gezinden onder hen vormen slechts een kleine, machteloze, onderling verdeelde minderheid, zo vermoedt Wallace. De politieke betekenis van het dissenterschap schuilt daarom niet zo zeer in het revolutiegevaar, maar vooral in de aanwijzing voor de nog verborgen vitaliteit en potentie van het Russische volk: 'It proves satisfactorily that the Russian people is by no means so docile and pliable as is commonly supposed, and that it is capable of showing a stubborn, passive resistance to authority when it believes great interests to be at stake.' Wellicht dat deze opgekropte energie van eenvoudige Russen, die meer dan twee eeuwen lang de eigen geloofsvrijheid in stand gehouden hebben, eens een toepassing zal krijgen in de arena van de wereldlijke politiek, zo hoopt Wallace.²³⁶

De overige auteurs die zich met de religie bezighouden, delen met Wallace niet zijn opgewekte visie op de toekomst, maar zien wel net als hij en Leroy-Beaulieu de grote tegenstellingen binnen de bestaande godsdienstigheid in Rusland. Allen achten het belang van religie voor de Russische samenleving groot. Zoals de Roemeens-Duitse popularisator Folticineano het verwoordt: 'Im Leben der Russen spielt die Religion die bedeutendste Rolle; sie übt ihre Macht unbeschränkt über Hohe und Niedere aus und ist das einzige Band, welches die vornehmen Klassen mit den unteren Volksschichten verbindet.'²³⁷ En vele auteurs beschouwen de

²³⁵ Ibidem 185-187.

²³⁶ Ibidem 28-29.

²³⁷ Folticineano, *Das Zarenreich der Gegenwart* (1889) 317.

actuele problemen van de orthodoxie als oorzaak voor een mogelijke crisis. ‘The Russian Church overshadows the land with an appearance of unquestioned authority; but a worm is secretly gnawing at her heart, which sooner or later must seriously affect her influence,’ schrijft de anglicaanse priester (kanunnik van de kathedraal te York) en schrijver van reisverhalen George Trevor (1809-1888).²³⁸ Met die worm bedoelt hij de verborgen opkomst van nieuwe, radicale sekten enerzijds en de voortgang van de verwaarlozing van zorg voor gelovigen door de gevestigde kerk anderzijds. Hij verwacht dat zo de dissenters in Rusland zullen uitgroeien tot een onstuitbare kracht. Op een andere manier, minder kerkelijk en meer filosofisch, schrijft de Franse letterkundige en diplomaat Eugène-Melchior de Vogüé (1848-1910) in de conclusie van zijn baanbrekende studie over de moderne Russische romankunst: ‘Ils [les romanciers] cherchent la vérité religieuse, parce que la formule qui prétend la donner chez eux ne leur suffit plus, et parce que la négation dont on se contente chez nous est antipathique à tous leurs instincts. Le malaise spirituel domine, engendre et caractérise tous les maux sociaux et politiques de la Russie.’²³⁹ De Russische romanschrijvers gaan heel het volk voor, beweert hij, in hun streven naar meer dan alleen zuivere vormen. Zij verlangen *pravda*, dat wil zeggen waarheid en gerechtigheid in één, een dubbel ideaal van een aardse en een hemelse aard. Het Russische volk heeft tot nu toe zijn hoogste woord in de wereldgeschiedenis nog niet gezegd, maar zodra het moment komt, zal dat woord ongetwijfeld een religieus karakter dragen, verwacht De Vogüé. Met een mengeling van sympathie en bezorgdheid schildert hij jonge Russen af als morele vagebonden die vol vertwijfeling uitroepen: ‘Faites-moi croire! Faites-moi croire!’²⁴⁰ Zowel de Franse letterkundige, als de anglicaanse geestelijke spreekt zijn voorgevoel uit dat Rusland zich hiermee mogelijk op de rand van een religieuze crisis bevindt.

Praktische aanwijzingen voor het bestaan van zo een crisis zijn te lezen in de diverse problemen en tegenstellingen die door de overige auteurs aangeduid worden. De Oostenrijkse slavofiel Celestin noemt enerzijds een hoopvolle ont-

²³⁸ G. Trevor, *Russia, ancient and modern* (Londen 1862) 306.

²³⁹ E.-M. de Vogüé, *Le roman russe* (Parijs 1886) 342.

²⁴⁰ *Ibidem* 343.

wikkeling als resultaat van de hervormingen. ‘Das Ansehen der Geistlichkeit wächst mit ihrer gegenwärtig steigenden Bildung, die sie aus den Seminarien und der städtischen Gesellschaft mitbringt, selbst unter der bäuerlichen Bevölkerung.’²⁴¹ Het zelfrespect en het plichtsgevoel groeien onder de beter opgeleide geestelijken. Zij breken met de kastengeest en hun afzondering en treden in de samenleving, door bijvoorbeeld het geven van basisonderwijs in de dorpen. De nakomelingen van met name de stadsgeestelijken leveren een toenemend aandeel in de intelligentsia van Rusland, de afgunst van de gevestigde adel ten spijt. Desondanks is er anderzijds nog een lange weg te gaan, vreest Celestin, eer de straatarme dorpspriesters die volledig afhankelijk zijn van de gunst van de boeren, zich kunnen bevrijden van de grauweheid en de drank. Tot dan overheerst onder hen de onverschilligheid, en is de zielzorg niet hun eerste opdracht. Met de geestelijken in de kloosters is het niet beter gesteld en zijn de vooruitzichten slechter, aldus Celestin.²⁴² Het wordt in Rusland algemeen beweerd dat monniken en nonnen in zedelijk opzicht diep gezonken zijn. Bovendien is het een feit dat tussen de reguliere en seculiere geestelijken een haatdragend antagonisme bestaat.

Dit laatste punt, de tegenstelling tussen de zwarte en de witte geestelijkheid, treedt ook veelvuldig naar voren uit het werk van Wallace – die spreekt van vijandigheid tussen parochiepriesters en monniken²⁴³ – en dat van anderen. ‘Würde nicht auf beiden die Hand der Autokratie schwer lasten, so wäre schon längst eine Spaltung in der orthodoxen Kirche eingetreten,’ veronderstelt Folticineano.²⁴⁴

²⁴¹ Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 328.

²⁴² Ibidem 329.

²⁴³ Wallace, *Russia 2* (1877) 190. Vergelijk dit ook met het thema van ‘klassenstrijd’ in de Russisch Orthodoxe Kerk bij J. Eckardt, ‘Die altgläubigen Sectirer in Russland, Oesterreich und der Türkei’ in idem, *Russische und baltische Characterbilder aus Geschichte und Literatur* (Leipzig 1876) 77-140, aldaar 81-84: ‘Die gesammte Geistlichkeit zerfällt in zwei Klassen: die erste besteht aus der Klostergeistlichkeit... An zweiter Stelle steht die weisse oder weltliche Geistlichkeit... befindet der niedere Clerus sich noch immer in vollständiger Abhängigkeit von der mönchischen Hierarchie... lebt der grösste Theil der Weltgeistlichen in einer Dürftigkeit... noch schlimmer steht es um die Bildung dieser Weltgeistlichkeit... und die nichtdestoweniger von der höheren Cultur und dem materiellen Wohlstande, dessen die mönchische Hierarchie sich erfreut, vollständig ausgeschlossen ist.’

²⁴⁴ Folticineano, *Das Zarenreich der Gegenwart* (1889) 329-330.

Over de zwarte geestelijkheid meldt hij dat zij de ongehuwde en bevoorrechte stand vormt van waaruit de bisschoppen en metropolieten gerecruteerd worden, maar zich overigens nergens mee verdienstelijk maakt in maatschappelijk opzicht. Met onderwijs, armenzorg en barmhartigheid bemoeien de kloosterlingen zich niet. Zij leven, afgezien van de staatsondersteuning, van de verkoop van gewijde spullen en van de giften door talrijke pelgrims. Het ideaal van deze ‘Tagediebe, die man russische Mönche nennt’, zo schampert Folticineano, is ‘nur der nichts-thuenden Beschauligkeit leben’.²⁴⁵ Het liefst zou hij hier de Roemeense oplossing toepassen, die neerkomt op de opheffing van de kloosters. Ook de schandaal-schrijver Murray heeft geen goed woord voor de kloosterlingen over, ‘for the monk-ish life is one of money-making, turbulent imposture, intrigue and notorious licence.’²⁴⁶ De ongeveer zeventuizend nonnen en negenduizend monniken verspreid over zo’n achthonderd kloosters in het land zijn rijk, machtig en hooghartig maar gelden onder de bevolking toch als paria’s en worden geminacht. Zij exploiteren het volksgeloof door de verkoop van niet alleen bidprentjes en amuletten, maar ook van gebeden en zegeningen. Zij trekken rond langs de dorpen met iconen en relieken en halen bij de gelovigen zo grote sommen geld op. Zij vragen ook voor iedere denkbare gebeurtenis in de huiselijke sfeer een gift en maken bovendien gebruik van het geloof dat het ongeluk zou brengen een bedelaar met lege handen weg te sturen. ‘It is a fact that the evil reputation which monks and nuns enjoy, and deserve, does not prevent them from bowing the necks of the haughtiest boyards.’²⁴⁷ Want terwijl de Russen de kerkdienaar beschimpen, buigen zij vol eerbied voor de heilige icoon die deze dienaar met zich meedraagt, zoals Murray dit beschrijft. En hij voegt eraan toe, de Russen mogen soms vloeken op hemelse machten, voor de aardse machten voelen zij toch ontzag.²⁴⁸ Zodoende blijft de positie van de zwarte geestelijkheid onaanvaardbaar en onaantastbaar tegelijk. Wie zich over de algemene verachting heen kan zetten en voor het klooster kiest, wacht een tamelijk comfortabel leven.

²⁴⁵ Ibidem 330.

²⁴⁶ Murray, *The Russians of to-day* (1878) 151.

²⁴⁷ Ibidem 152.

²⁴⁸ Ibidem 152-153.

Daar tegenover is het lot van de witte geestelijken veel beklagenswaardiger. De pope leeft met zijn gezin als een boer tussen de boeren en moet zwendelen om in zijn levensonderhoud als parochiepriester te voorzien, verhaalt Murray met enig satanisch genoegen. Het rechtmatige salaris van de pope wordt gewoonlijk achtergehouden door de bisschop. Het werk van de pope krijgt geen aandacht van de kloosterlingen, noch van de prelaten, en hij moet zichzelf, samen met zijn witte geestelijke helper, de diaken of de koster, in zijn parochie maar zien te redden. Daarom vraagt hij aan de boeren geld of wodka voor alle kerkelijke dienstverlening en gewijde produkten, waaronder bijvoorbeeld zelfs een gewetenszalf ter zuivering van zonden voor welgestelde penitenten, en perst hen zo veel mogelijk af, tot aan het sterfbed toe in de hoop op een schenking. Duistere en ketterse praktijken blijven ongezien en ongestraft, want deze vormen een grote inkomstenbron voor de pope, die aan elke dissenter het voor iedereen verplicht gestelde jaarlijkse certificaat van communie en biecht graag verkoopt in ruil voor zwijggeld. Het bijzondere van de situatie in Rusland is volgens Murray dat, hoewel de boeren hun popes openlijk verachten, zij hun kerk hogelijk blijven vereren. 'In popular songs the pope, his wife, and clerk ... appear as butts for the most savage satire; but the peasants who laugh loudest against the priest will be foremost in prostrating themselves inside the churches. The Russians sever the Church and the clergy altogether.'²⁴⁹

Waar die scheve verhouding tussen de eerbied voor kerk en minachting voor de priesters toe kan leiden beschrijft Folticineano. Hij constateert een schrijnend gebrek aan opleiding en inkomsten voor de dorpspriesters in verhouding tot het grote sociale belang van hun taak. Zij hebben het slechter dan de zwarte geestelijken maar hun plichten zijn zwaarder. Zij krijgen geen praktische steun van de autoriteiten en blijken niet opgewassen tegen hun taak. Daardoor is nu soms het enige verschil met de omringende boeren nog dat de pope op een heilige feestdag niet 's morgens maar 's middags dronken wordt.²⁵⁰ De armzaligheid van de priesters leidt tot corruptie van het ambt, en dat leidt weer tot de uitholling van de wezenlijke functies, wat bijvoorbeeld blijkt in het geval van het sacrament van de

²⁴⁹ Ibidem 113.

²⁵⁰ Folticineano, *Das Zarenreich der Gegenwart* (1889) 335-337.

biecht. Alleen tegen onmiddellijke betaling kan de biecht afgenomen worden. De geestelijken zijn bovendien door de overheid verplicht gesteld een ieder te verklikken die tijdens de biecht de verdenking oproept van zijn betrokkenheid bij een misdrijf tegen de staat. En alle gelovigen zijn verplicht aan de overheid een biechtbewijs te kunnen overleggen. Dit is een nutteloze regeling, vindt Folticineano, want ten eerste houden de geestelijken het biechtgeheim toch voor heilig en ten tweede zal zelfs de vroomste pleger van hoogverraad zich er wel voor hoeden zijn geheim op te biechten. Het gaat hem echter niet om de effectiviteit hiervan maar om het onbedoelde gevolg. ‘Weil jeder orthodoxe Christ zur Beichte gehen muss, ist dieses Sakrament zu einer Formalität herunter gesunken, welche Herz und Geist leer lässt und demgemäss ihren Zweck nicht erfüllt.’²⁵¹ Op een analoge manier gaat het met de heilige communie; formaliteit en uiterlijkheid hebben de overhand gekregen op de innerlijk gevoelde behoefte. Door de wantoestand van de geestelijkheid loopt uiteindelijk de geloofwaardigheid van zowel de kerk als het rijk gevaar. Daarom luidt de boodschap van Folticineano: ‘Die Reform der sozialen Lage, in welcher sich der Klerus befindet, ist für das Zarenreich von ausserordentlicher Wichtigkeit.’²⁵²

De plaats die religie in de Russische samenleving krijgt toegeschreven door de Europese waarnemers, is er één van een belangrijk bindend element in potentie, maar ook een bron van groeiende tegenstellingen in de praktijk. Wat zij allemaal schijnen aan te voelen is de tegenstelling tussen enerzijds de enorme kracht van religie en het religieus sentiment, zoals één van hen het noemt, in verleden en heden van Rusland en anderzijds de acuut problematische situatie van de officiële kerk en de feitelijke godsdienstbeoefening door diverse groepen Russen. Het orthodoxe geloof is een wezenlijk onderdeel van de Russische nationale identiteit en een vast bestanddeel in het dagelijks leven van het volk, maar de orthodoxe kerk is een gebureaucratiseerde en gemarginaliseerde organisatie geworden in een staat die gedomineerd wordt door een geseculariseerde elite. Deze tegenstelling

²⁵¹ Ibidem 324.

²⁵² Ibidem 337.

heeft een dualisme teweeg gebracht in de Russische cultuur en geloofsgemeenschap, die in dit tijdperk van verandering en modernisering als gevolg van de Grote Hervormingen dreigt te zullen splijten, onder meer langs godsdienstige breuklijnen. Het risico van een daadwerkelijk uiteenvallen wordt niet door alle auteurs gelijk ingeschat, maar allen signaleren zij het ontstaan van een kloof. Deze kloof manifesteert zich in verschillende optieken op verschillende niveaus: ten eerste in het rijk tussen de westers rationalistische oriëntatie van de bestuurders en de traditionalistisch orthodoxe oriëntatie van de onderdanen, ten tweede in de kerk tussen de geprivilegieerde op eigen voordeel beluste zwarte geestelijkheid en de armzalige aan de gunst van de boeren overgeleverde witte geestelijkheid, en ten derde in het geloof tussen de geminachte Russisch Orthodoxe Kerk in stagnatie en de aansprekende Oudgelovigen plus de vele actieve sekten in opmars. Sommige auteurs spreken van een religieuze en mentale crisis in Rusland, anderen zien juist een belofte van eenheid in het herstel van religieus vertrouwen, mits noodzakelijke hervormingen zoals geloofsvrijheid en verbetering van de geestelijkheid doorgevoerd worden. Voor geen van hen is de identificatie van het Rusland uit hun tijd met de algemeenheid van de orthodoxie nog een vanzelfsprekendheid. Tekortkomingen, twisten en gebrek aan vertrouwen bepalen hun beeld van de Russische godsdienst.

Wat is dan, ondanks deze problematische situatie, de verklaring voor de onverminderde vitaliteit van het religieus sentiment in Rusland? De praktisch ingestelde werker Herbert Barry, die van alle Europese auteurs misschien wel de minste betrokkenheid toont met godsdienstige onderwerpen, biedt juist in dit verband een van de meest ontwapenende observaties. Hij verwondert zich over het alsmaar groeiend aantal Russische heiligen en bijbehorende feestdagen. Zo veel werkdagen dreigen daaraan verloren te gaan dat de tsaar zich genoodzaakt voelt hieraan een halt toe te roepen door een verbod op de toevoeging van nieuwe heiligen aan de kalender. Voor Barry is het ook geen uitzondering dat hij mensen ontmoet die hem in de volste overtuiging bezweren een heilige verschijning te hebben waargenomen. Instinctief is hij geneigd zulke lieden te beschouwen als meelijwekkend, net als de bedelaars, de weduwen en de zwervers die hij ziet meelopen in de talrijke processies. Niettemin heeft hij voor het levendige geloof of bijgeloof van de

Russen naar eigen zeggen wel een verklaring gevonden. Hij vertelt hoe hij eens met een compagnon een rit maakte door de uitgestrekte Russische vlakten, en dat zij opeens in het open veld een man zagen staan, 'but although he was unmistakably a man, he did not look exactly earthly'. Barry was zo gefascineerd dat hij onafgebroken zijn ogen gericht hield op die verschijning, totdat deze geleidelijk in het niets oploste. Een luchtspiegeling, veronderstelt Barry, maar zijn Russische bijrijder antwoordt enigszins onrustig en angstig dat ze een heilige gezien moeten hebben. Ze komen even verderop langs een kapel genoemd naar de profeet Elia. Deze kapel is veertig jaar geleden opgericht nadat de dorpsbewoners tot driemaal toe een heilige verschijning tevergeefs achterna gezeten hadden, welke uiteindelijk verdwenen was bij een waterpoel, ten hemel gevaren als Elia. Op deze plaats wordt nog steeds jaarlijks een feestdag gehouden en krijgt het water op die dag genezende krachten. Een priester draagt nu de zorg voor de kapel, en tegenover zijn hut staat een soort vogelhuisje voor donaties van passanten zoals Barry. Verwonderlijke poespas misschien, maar wat wil je in een land waar Barry op een morgen uit het raam kijkt en hevig verrast wordt door de verschijning van drie zonnen, alledrie van gelijke helderheid zodat de echte zon niet te onderscheiden is van de bijzonnen. 'Russia is a country where one continually sees mirage.'²⁵³

2.3 De Russische adel

De Russische samenleving lijkt bij aandachtige beschouwing door de buitenstaanders diep in zichzelf verdeeld te zijn. De boerengemeenschap leeft geïsoleerd, de kerk leeft in schisma, en de heren, zij die op het land de tegenpool van de massa vormen en tevens in de staat de top van de hiërarchie belichamen, wat is hun plaats in het sociale geheel? Russische edelen zijn met hun klinkende namen en illustere titels overal in Europa een bekend fenomeen, maar de Russische adel als zodanig is dat niet. De Europese Ruslandkenners proberen in hun werk een antwoord te geven op de vraag, wat of wie die Russische heren eigenlijk zijn en welke rol zij in het nieuwe Rusland van de Grote Hervormingen kunnen spelen. Zij worden bij de toepassing van het westerse begrip adel op de heren in de

²⁵³ Barry, *Russia in 1870* (1871) 195-199, aldaar 195.

Russische samenleving geconfronteerd met de paradox dat de adel daar als een aparte stand eigenlijk niet bestaat, terwijl hij als een sociale elite niettemin een geheel aparte positie heeft. Nergens zijn de formele onderscheiden tussen de standen geringer, nergens zijn de maatschappelijke afstanden groter dan in Rusland. Voor de Russische heren brengt dit een heel tegenstrijdige identiteit met zich mee: die van edelman en onderdaan. Voor de Russische samenleving als geheel brengt dit een ook tegenstrijdig profiel met zich mee: dat van aristocratisch en democratisch. Zoals Leroy-Beaulieu opmerkt over de sociale structuur van na de emancipatie: 'La législation et la société même sont à cet égard dans un état de transition; l'étude des différentes classes en est d'autant plus ardue et compliquée... A l'extérieur, cette société russe, la mieux encadrée, la plus nettement répartie en classes, semble une des plus aristocratiques de l'Europe; au fond, elle est, virtuellement sinon actuellement, une des plus démocratiques.'²⁵⁴

In Rusland is er geen adel in de westerse zin van het woord. De heren, dat wil zeggen de categorie van *dvorjanstvo* (dienstlieden) c.q. *pomesjtsjiki* (landheren) die iets minder dan één procent van de bevolking omvat, vormen tezamen geen onafhankelijke en bevoorrechte stand op grond van een aristocratische familieafkomst, zoals in de rest van Europa. De samenstelling van de Russische adel is veel heterogener, want heren zijn afkomstig uit allerlei bevolkingslagen en nationaliteiten en hun positie is veel minder exclusief, want de adel is steeds opengesteld voor nieuwkomers van buitenaf. Russische edelen hebben geen politieke rechten, maar genieten slechts gunsten. Hun privileges, in de vorm van belastingvrijstelling en bepaalde juridische uitzonderingen, worden op persoonlijke titel aan hen verleend door de wet of door de wil van de soeverein. Hun landbezit heeft zijn oorsprong niet in het erfgoed van de eigen familie, maar in de schenkingen door de vorst als beloning voor bewezen diensten. Geboorte geeft de adel geen aanzien, het gaat om de actuele status die iemand bereikt heeft in termen van zijn fortuin en de gunst van de tsaar. De Rangentabel van 1721 stelt de hiërarchische positie die een edelman inneemt (zoals het merkwaardige onderscheid tussen erfelijke adel en niet-vererfbare persoonlijke adel) afhankelijk van het niveau, of

²⁵⁴ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 1 (1881) 271-272.

tsjin (rang), waarop hij in staats- of legerdienst een functie vervult. De adel kent geen collectieve solidariteit of *esprit de corps* en kent juist grote verschillen in rijkdom en rangorde, wat leidt tot jaloezie en een obsessieve strijd om onderlinge voorrang. De Russische adel onleent zijn verheven status dus niet aan de eigen macht tegenover de soevereine vorst maar aan zijn dienaarschap voor hem. Dit is kenmerkend voor een zogenaamde dienstadel.

Echter, tegenover de overige groepen in de samenleving vormt deze categorie van dienstadel wel degelijk een echte adel. Met steun van de vorst heeft de adel weinig te duchten gehad van concurrentie door andere standen. Naar boven toe heeft de adel geen macht, naar beneden toe des te meer. De adel heeft in het verleden het alleenrecht op het bezit van land en lijfeigenen verworven, alsmede een vanzelfsprekende voorrang in de levering van officieren en hoge ambtenaren in het staatsbestuur. De adel heeft daarmee de vrije hand in zijn behandeling van de boeren. De adel beschikt ook over ongeëvenaarde mogelijkheden tot het verwerven van materiële rijkdom en culturele ontwikkeling, waardoor zich een kloof met de overige bevolking heeft gevormd. Deze kloof is nog dieper geworden – volgens sommige waarnemers onoverbrugbaar – met de import van westerse gewoonten, waarden en ideeën onder de Russische adel sinds de dagen van Peter de Grote en Catharina de Grote. De combinatie van tirannie door de landbezitter-slavenhouder en isolement van de geëuropeaniseerde maatschappelijke bovenlaag ten opzichte van de traditionele Russische bevolking maakt deze heren tot een aparte elite, die de Europese waarnemers ondanks hun aarzelingen dan toch maar met een westerse equivalent van adel aanduiden. In sociaal-economisch en cultureel opzicht vormen de Russische heren een adel, in politiek en moreel opzicht vormen zij daarentegen geen aristocratie. Hetgeen bijvoorbeeld doorklinkt in het onderscheid dat Wallace maakt: ‘However we may explain the fact, there is no doubt that the Russian Noblesse has little or nothing of what we call aristocratic feeling – little or nothing of that haughty, domineering, exclusive spirit which we are accustomed to associate with the word Aristocracy.’²⁵⁵

Was de positie van de Russische heren van oorsprong al inherent tegenstrijdig,

²⁵⁵ Wallace, *Russia* 1 (1877) 430-431.

met de recente emancipatie heeft zij bovendien nog een hevige schok gekregen. Edelen waren voordien in bezit van drie privileges die hen formeel onderscheidden van de andere standen: vrijheid van militaire dienstplicht, vrijheid van directe hoofdelijke belasting en vrijheid van lijfstraffen. En het reële fundament onder de adel als geprivilegieerde stand was zijn exclusieve recht om bewoond land te bezitten. Op al deze terreinen nu betekenen de Grote Hervormingen van Alexander II een streep door de rekening. Met de afschaffing van de lijfeigenschap (1861) en de daaruit voortvloeiende landverdeling staat het landbezit open aan allen. Boeren en edelen zijn als landbezitters gelijkwaardige en vrije personen. Met de hervorming van de rechtspraak (1864) is gelijkheid voor de wet ingevoerd en is ook de toepassing van lijfstraffen voor alle standen verboden verklaard. De invoering van algemene militaire dienstplicht (1874), waarbij iedere burger voor kortere of langere tijd het leger in gaat, maakt een einde aan de uitzonderingspositie van de adel in dezen. De hoofdelijke zielenbelasting, die uitsluitend op de boeren betrekking had, zal geleidelijk vervangen worden door een belasting op het bezit van land waaraan iedereen voldoen moet, ook de adel. Het door de regering gehanteerde principe van 'al-stand' (samenstelling met een vertegenwoordiging van alle verschillende standen) of 'niet-stand' (samenstelling zonder enig onderscheid naar stand) bij de invoering van nieuwe instellingen van onderwijs (1863) en zelfbestuur (1864) draagt verder bij aan de verving van het onderscheid tussen adel en andere standen. De legale grondslagen onder de adel lijken aangetast te worden, maar zijn sociale predominantie is nog onverminderd een gegeven. Hoe reageert de Russische adel op deze overgangssituatie, en welk rol zien de Europese waarnemers voor de adel in de nieuwe Russische samenleving weggelegd?

Murray, de Engelse schrijver van amusementslectuur, schetst het portret van een lamledige landheer, 'a squire among many'.²⁵⁶ Vorst Wiskoff kan bogen op een oude erfelijke titel en een familiebezit dat zestien jaar geleden nog een slordige twintigduizend zielen telde. Het achttiende-eeuwse landhuis van de familie, gelegen in de zuidelijke provincie Cherson, is ontworpen in de stijl van een klassiek Frans château, met hier en daar wat kantelen, twee spitse torentjes en een duiven-

²⁵⁶ Murray, *The Russians of to-day* (1878) 21.

til ten teken van de seigneuriale familierechten. Ook is niet vergeten een windmolen neer te zetten, waar de boeren tegen een jaarlijkse vergoeding hun graan mogen malen. Op het plein voor het huis staat een granieten sokkel, die kennelijk bedoeld was om eens het standbeeld van de voorvaderlijke stichter van dit landgoed te dragen. Zover is het echter niet gekomen – zoals het zo vaak in Rusland het geval is met het streven naar vooruitgang in een vlag van enthousiasme. De bouw van het landhuis is nooit voltooid. Grote spiegels waren opgehangen in de salonzaal nog voordat het dak goed en wel bevestigd was. Toen de spiegels aan de muren begonnen te schimmelen en de vorst als gevolg van het vocht hinder kreeg van zijn gewrichten, raakte hij in zijn grootse project teleurgesteld en ontwikkelde een weerzin tegen het huis. Hij vertrok met het gezin voorgoed naar Sint-Petersburg en berouwde zijn overmoedige vooruitstrevendheid sindsdien. Slechts zijn kleinzoon kwam nog enkele malen op bezoek in het landhuis, wanneer deze krap bij kas zat of het vermoeden had dat de rentmeester te veel inkomsten verduisterde. Diens zoon nu, huidige vorst Serge Wiskoff, is wegens geldnood weer permanent op het landgoed gaan wonen, in een inmiddels door regen en ratten half verteerd gebouw.

Serge is veertig jaar oud, heeft eerst tijdens de bloei van zijn jeugd in Parijs gewoond, vergokte vervolgens in Monaco de bruidschat van zijn echtgenote, en leeft nu berooid met een gezin van vijf kinderen op het platteland. Hij draagt de titel van hofraad, wat niets te maken heeft met zijn functie maar correspondeert met de zevende rang op de schaal van veertien rangen waarin de gehele adel is ingedeeld. Zijn betrekking als hofraad in staatsdienst is slechts een formaliteit, die overigens van groot belang is voor de hiërarchische positie van de familie te midden van andere provinciale edelen in de omgeving. Aan de betrekking zit ook een bescheiden honorarium vast zonder noemenswaardige taken. Promoties van lagere naar hogere rangen zijn een vanzelfsprekend periodiek proces, waarbij telkens wel een flinke som aan de schatkist gedoneerd moet worden. Zo weet het rijk edelen op ingenieuze wijze te belasten in ruil voor een hogere familiewaardigheid, zodat beide partijen tevreden mogen zijn. Wiskoff laat zijn beurt voor een bevordering nooit voorbijgaan, al was het maar omdat zijn vrouw, de *barina*, klinkende eerbewijzen zeer op prijs stelt. Zelden wordt de edelman geroepen zijn officiële

functie uit te oefenen. Het belangrijkste moment is eens in de drie jaar de provinciale adelsvergadering. In enkele uren worden dan de voornaamste taken verricht, te weten de verkiezing van de adelsmaarschalk, de inspecteur van politie, het schoolhoofd en de plaatselijke rechter. Het dagelijks bestuur wordt daarna gedelegeerd aan het tegelijk aangestelde ambtelijk comité. Voor de resterende paar dagen van de adelsvergadering gaat de meeste aandacht uit naar gastenbezoek en feestavonden.

Murray geeft met zijn portret aan de lezer de boodschap mee: ‘many thousands stand in Prince Wiskoff’s dignified position, of having spent all their money and having nothing to do.’²⁵⁷ Ter verontschuldiging voert hij aan dat in Rusland voor de edelman die geen trek heeft in militaire of civiele staatsdienst weinig andere mogelijkheden openstaan, gegeven het politieke systeem dat elk onafhankelijk initiatief wantrouwt en tegenwerkt. De toekomstperspectieven van landbouw in zuidelijk Rusland zijn ogenschijnlijk enorm; de aarde is er vruchtbaar en het klimaat gunstig voor de teelt van granen, vruchten, tabak en wijndruiven. Maar de gebrekkige wegen en de corrupte bureaucratie staan iedere investering in de weg. Serge Wiskoff, die zelf in zekere zin een *tsjinovnik* is, weet genoeg van het systeem van de *tsjin* om daar niet met zijn hoofd tegenaan te rammen, zo vergoelijkt Murray diens passiviteit.

‘The fact is, the emancipation laid the Prince on his back.’²⁵⁸ De adel ziet zichzelf als slachtoffer van de emancipatie, want landheren werden beroofd van de traditionele inkomstenbronnen, maar kregen niet voldoende vrijheid om zich te ontplooiën en een inkomen te verwerven zoals landheren in andere landen dat kunnen doen. De Grote Hervorming heeft wel een einde gemaakt aan het oude leven van de adel maar is niet gepaard gegaan met een zodanige algemene hervorming dat de mogelijkheden van het land nu beter benut kunnen worden, zo luidt althans de klacht van Murray, en door hem van Serge Wiskoff. Dit personage is eigenlijk een intelligent mens en had eens, voordat hij vastroestte in armoede en luiheid, de capaciteiten voor een beter bestaan dan zijn huidige. In een laatste op-

²⁵⁷ Ibidem 25.

²⁵⁸ Ibidem 27.

welling van ambitie heeft hij tijdens de Turkse oorlog van het voorgaande jaar (1877) zijn resterende geld geschonken aan het Legerfonds in de hoop te kunnen profiteren van een Russische overwinning en van een lucratieve benoeming in Bulgarije die daar ongetwijfeld het gevolg van zou zijn. Ook dit is op een teleurstelling uitgelopen. Het verhaal van de Wiskoffs wordt afgesloten met een beeld van het vervallen huis waar de vorst en zijn *barina* zich vervelen, waar een paar ganzen en magere varkens rondscharrelen, waar de dorpspriester af en toe langskomt voor les aan de kinderen, en waar gedurende de avonden het vertier bestaat uit kaartspelen en wodka drinken voor de heer, of Franse romans lezen voor de vrouw des huizes.

Murray heeft kennelijk een voorkeur voor het groteske en het karikaturale. Hij dist het publiek een sappig verhaal op, maar pretendeert tevens een authentiek beeld te geven op grond van zijn persoonlijke waarneming ter plaatse. Hij heeft werkelijk met Wiskoff opgetrokken, zo vertelt hij, misschien is deze wel zijn kameraad en gastheer geweest in Zuid-Rusland. De tendens van Murray's beschrijvingen is dan ook niet zo zeer buitenissig, maar eerder clichématig te noemen. De voorstelling van de adel als ontredderde landheren is niet zonder enige grond. Ook bij andere auteurs rijst soms het beeld op van de adel als de klasse die de kansen gemist heeft in het hervormde Rusland.²⁵⁹ Maar bij geen van hen is het misprijzen zo duidelijk als bij Murray. De verklaring voor diens spottende toon over Russen die maar niet willen deugen, is wellicht gelegen in zijn eigen schelmachtige levensloop.

Eustace Clare Grenville Murray (1824-1881) was de onwettige zoon van Richard Grenville, hertog van Buckingham en Chandos.²⁶⁰ Hij studeerde in Oxford en werd in 1850 als student toegelaten tot de Inner Temple, het centrum

²⁵⁹ Vgl. bijvoorbeeld Edwards, *The Russians* II (1879) 105-106 en idem, *The Romanoffs: tsars of Moscow and emperors of Russia* (Londen 1890) 272: '...they would be unable to keep what they held to be their natural place at the head of society.'

²⁶⁰ *Dictionary of national biography*, S. Lee ed., deel 39 (Londen 1894) 366-367, Edmund Yates, *Recollections and experiences* 2 delen (Leipzig 1885) deel 2, p. 287-306 en T. Seccombe, 'Murray, (Eustace Clare) Grenville (1824-1881)' in *Oxford dictionary of national biography* (online version; Oxford 2004-5).

van juristen in Londen. Daar trok hij de aandacht van Lord Palmerston, die hem in de diplomatieke dienst liet aanstellen. In 1851 werd hij uitgezonden als attaché in Wenen. Vanuit zijn positie daar ging hij tegelijkertijd incognito werken als correspondent voor het blad *The Morning Post*. Dit misbruik van zijn ambt kwam bij toeval ter ore aan de Britse ambassadeur, wat ertoe leidde dat Murray verwijderd werd van de kanselarij. Overplaatsing en degradatie volgden eerst naar Hannover en vervolgens naar Constantinopel. Met zijn nieuwe chef aldaar, de ambassadeur Sir Stratford Canning, lag hij van meet af aan overhoop, zeker nadat hij een bijtende satire over hem had geschreven in zijn populaire reeks van losse schetsen van het leven in het Turkse Rijk, *The roving Englishman* (1854). Deze publicatie leverde hem veel waardering op van het Britse lezerspubliek – niemand minder dan Charles Dickens liet zich gunstig uit over zijn leuke manier van schrijven – maar bracht hem nog verder in de problemen tegenover zijn superieuren. Om van hem af te komen heeft men hem eerst als vice-consul verbannen naar Mitylene, en toen deze buitenpost opgeheven werd, kwam Murray terecht als consul in Odessa, waar hij dertien jaar lang bleef kibbelen met de plaatselijke gemeenschap van Engelse kooplieden over de rechtmatigheid van de vergoedingen die hij van hen claimde. Uiteindelijk werd hij door zijn bazen van het ministerie na een onderzoek van de talrijke klachten tegen hem in het ongelijk gesteld en van zijn taak ontheven. Uit onvrede hierover nam hij in 1868 ontslag.

Teruggekeerd naar Londen ging hij zich van nu af aan geheel wijden aan de journalistiek. Hij schreef bijdragen voor de eerste nummers van *Vanity Fair* en begon een eigen satirisch roddelblad, *The Queen's Messenger*, een prototype van latere *society papers*. Hij ging hierin opnieuw over de schreef met een beledigende passage over de vader van Lord Carrington, die in reactie hierop Murray opwachtte voor de deur van de Conservative Club waar hij lid van was, en hem op straat een pak slaag gaf met een rijzweep. Een rechtszaak was het gevolg, waarin Carrington weliswaar werd teruggefloten, maar waarin voor Murray wegens zijn hardnekkige ontkenning van het auteurschap van de gewraakte passage een aanklacht wegens meindeed dreigde. Murray kwam vrij op borgtocht en week meteen uit naar Parijs, waar hij tot aan zijn dood gebleven is onder de naam van Graaf van Rethel van Aragon, een titel die hij ontleende aan de familie van een Spaanse dame

die hij gehuwd had. Hij ontplooidde nu zijn publicistische activiteiten tot 'a complete literary factory'²⁶¹, zoals een collega-schrijver het noemt, met een enorme productie van romans, essays, artikelen, bundels en columns voor het Engelse, Amerikaanse en het Europese publiek. Hij werd een van de toonaangevende journalisten van zijn tijd en kan beschouwd worden als een vernieuwer, een wegbereider van het genre humoristische schetsen dat gekenmerkt wordt 'by a tone of candour with regard to public affairs, but owes its chief attraction to the circulation of private gossip, largely by means of hint and innuendo'.²⁶² In de ogen van zijn fans was de journalistiek van Murray 'bright, clever and entirely original', maar de critici vonden zijn vermenging van feiten en fictie, van grappigheid en zakelijkheid 'barefaced impudence' en 'regular humbug'.²⁶³ De indruk die Grenville Murray achterlaat, via zijn werk en via de berichten van zijn tijdgenoten, is er één van een druk en geestdriftig heerschap, rad van tong, voortdurend van alles ondernemend, maar snel gebrouilleerd met zijn omgeving. Zijn stijl is op het randje; soms scherp, soms plat. Voor hem betekende het schrijven al gauw de draak steken, en het publiceren, dat was business.

Murray's denkbeelden over Rusland zijn naar alle waarschijnlijkheid gevormd tijdens de jaren tussen 1855 en 1868, toen hij in Odessa gestationeerd was. Hij beschrijft in zijn boek hoofdzakelijk Zuid-Rusland, heeft daar ook zijn persoonlijke contacten en is kennelijk goed op de hoogte van de specifieke toestanden in dat deel van het rijk, zoals de belabberde positie van joodse kooplieden wier legale positie sinds de emancipatie wel verbeterd is, wier inkomsten stijgen met de groeiende kredietbehoeften van de adel, maar wier aanzien nog steeds gekenmerkt wordt door bittere minachting en wantrouwen van de kant van de Russen. Murray verkneukelt zich over het succes van de sluwe en soms bedrieglijke handelswijze van de joodse kooplieden, en verwijt het de slome Russen zelf dat die hun zaakjes niet beter weten te regelen.²⁶⁴ In losse schetsen over het dagelijks leven en de instellingen van Rusland, die verteld worden binnen het raam van zijn belevenissen

²⁶¹ Ibidem 291.

²⁶² *Dictionary of national biography* 39 (1894) 366.

²⁶³ Yates, *Recollections* 2 (1885) 303.

²⁶⁴ Murray, *The Russian of to-day* (1878) 87-89.

met vorst Wiskoff, toont Murray veelvuldig zijn scepsis en sarcasme. ‘A visistor in Russia must believe a tenth of what he hears, and keep his eyes about him; then he soon comes to the conclusion that if Russians were what they affect to be, their country would not be what it is.’²⁶⁵

Het centrale thema van deze beschrijving van Rusland is corruptie. In de behandeling van dit onderwerp door Murray weerklinkt een mengeling van zijn directe ervaringen en persoonlijke affiniteit met dit fenomeen. Hij is duidelijk *streetwise* en gaat voortdurend op zoek naar wie er achter de schermen van iets profiteert en hoe. Ondanks de enorme hoeveelheid wetten en de hervormde rechtbanken is de rechtszekerheid ver te zoeken.²⁶⁶ In Odessa plegen kooplieden een verzekering te betalen aan de politie tegen diefstal, maar de dieven kunnen vaak een nog hogere premie betalen om met rust gelaten te worden, wat de effectiviteit van die diefstalverzekering weer beperkt.²⁶⁷ Herr Dicker, een Duitse herbergier, weigert koppig om vals papiergeld aan te nemen en door te geven, bruskeert zo klanten, beklagt zich bij de autoriteiten en belandt zelf in het gevang. Hij wil zich eerst niet aanpassen aan de mores van het land – sjoemelen – totdat hij na schade en schande de les trekt waar het Murray om te doen is: ‘doing in Russia as the Russians do’.²⁶⁸ Een ander geval is de Franse huisleraar die vol enthousiasme en vooruitstrevende plannen in privé-dienst treedt op een Russisch landgoed. Zijn aanstelling begint met luxe en aanzien maar eindigt in armzaligheid en onderwerping aan de *barin*, die de hulpeloze Fransman ten slotte zelfs zijn jaar-salaris ontfutselt aan de speeltafel. ‘A Russian has no tact, and thinks nothing of winning money from a person in his own employment.’²⁶⁹ De voor Rusland naar zijn oordeel zo kenmerkende corruptie wordt door Murray niet alleen in de letterlijke zin opgevat als een onwettige of oneerlijke manier van doen, maar ook in de overdrachtelijke zin als een persoonlijk karakterzwakte en proces van innerlijke verloedering.

²⁶⁵ Ibidem 156.

²⁶⁶ Ibidem 90-95.

²⁶⁷ Ibidem 61.

²⁶⁸ Ibidem 98-106.

²⁶⁹ Ibidem 286.

Murray kan in zijn schetsen en voorbeelden even raak maar tegelijkertijd ook onbillijk uit de hoek komen als zijn meer illustere Franse voorganger markies De Custine in diens *Brieven* uit 1839. Het boek *The Russians of to-day* is op de markt gebracht in 1878, tien jaar na het vertrek van Murray als attaché uit Odessa, maar precies op het moment dat de ogen van de wereld opnieuw gericht waren op het oosten, waar Rusland zojuist een spectaculaire overwinning behaald had in een oorlog op de Balkan tegen het Turkse Rijk. De auteur speelt in het slothoofdstuk getiteld 'The future of to-day' handig in op de toenemende bezorgdheid over de hernieuwde expansiedrift van het tsarenrijk in het Westen. Hij doet hierover twee beweringen. Hij verdenkt in de eerste plaats de tsaar ervan met zijn roekeloze agressiepolitiek de greep op de troon te willen consolideren tegenover de dreiging van oppositie en revolutie. Voorlopig lijkt zijn rijk hiermee gered, maar de kosten van de oorlog belemmeren verdere hervormingen en zijn schadelijk voor het welzijn van het volk. Hij beschuldigt in de tweede plaats de Britse en Europese liberalen ervan dat zij met hun misplaatste sympathie voor het zogenaamd hervormde Rusland te slap en afwachtend reageren, waardoor zij het land de kans hebben gegeven het machtsevenwicht en de vrede in de wereld te verstoren. Voor de Engelsman betekent dit nu, volgens Murray, dat hij zich niet langer kan veroorloven om Rusland te negeren, willen de Britse bezittingen in India niet verloren gaan. De openlijke vijand Rusland is uitsluitend nog in toom te houden door waakzaamheid en kracht, niet door sentiment en zwakte. Met zulke termen voegt de schrijver zich in het koor van de Russofobie die op dat moment bon ton was. Zijn luchtige verhaaltjes monden uit in venijn. Toch krijgt ook in dit verband de satire uiteindelijk de overhand: 'Ultimately, of course, Russia must be overtaken by the fate that comes upon all barbarous States that grow too big. It must fall to pieces.'²⁷⁰

Het portret van de Russische *gentlemen* zoals Murray dat aan de lezer presenteert, is net als in het geval van een spotprent niet apert onjuist maar wel onvolledig en vertekend. Het beeld van eeuwige passiviteit en verloedering onder de landheren is niet het hele verhaal, afgaande op de berichten van Ruslandkenners die

²⁷⁰ Ibidem 297-304, aldaar 302.

met een meer open blik het land bestudeerd hebben. In vergelijking met anderen steekt Murray als nogal eenzijdig af. De Schotse Wallace bijvoorbeeld attendeert zijn publiek erop dat de elite van landheren net zo goed als de massa van boeren ook is wakker geschud en in beweging gebracht door de emancipatie. ‘On all proprietors the Emancipation had at least one good effect: it dragged them forcibly from the old path of indolence and routine, and compelled them to think and calculate regarding their affairs.’²⁷¹

Aan de hand van sprekende voorbeelden van verschillende landbezitters uit de zogenaamde ‘old school’ en ‘new school’ laat Wallace zien in welk veranderingsproces de Russische adel zich bevindt. Ivan Ivanitsj vertegenwoordigt de eerste categorie. Hij is de heer des huizes op een bouwvallige houten hoeve aan de oever van een rivier in centraal Rusland. Deze zestiger loopt rond in kamerjas en met Turkse pijp, en maakt een waardige, goedaardige en tamelijk onbezorgde indruk op zijn bezoeker Wallace. Vanaf zijn geboorte heeft hij al op dit afgelegen landgoed geleefd, niet in overdreven weelde maar wel naar volle tevredenheid. Als kind werd hij verwend en gebrekkig geschoold, als jonge man zonder veel ambitie heeft hij via een secretarisbaantje in staatsdienst een officiële rang verworven en weer ontslag genomen, om daarna terug op het landgoed in het huwelijk te treden met de dochter van een naburige landbezitter en er zich te vestigen als landheer. Zijn dagen worden gevuld in een rustige regelmaat met het middagmaal als hoogtepunt en ’s avonds de gesprekken met familieleden, de verzoeken van boeren en het overleg met de rentmeester. Kranten en tijdschriften zijn maar sporadisch voorhanden en veel contact met de buitenwereld is er niet, behalve via de brieven van twee zoons die dienen in het leger. Eenmaal is dit sluimerende bestaan grondig in de war gestuurd. Verontrustende geruchten over het mislukken van de Krimoorlog, een noodgedwongen oplossing van het boerenvraagstuk en zelfs een volledig ongefundeerd gerucht van een door de geallieerden opgelegde constitutie voor Rusland dreven Ivan Ivanitsj tot wanhopige verbijstering. Toen de boeren hun vrijheid en de helft van het land kregen, vreesde hij geruïneerd te worden. Dat is hoegenaamd niet gebeurd, stelt Wallace vast. Er moet meer betaald worden, maar

²⁷¹ Wallace, *Russia* 2 (1877) 322.

er komt ook meer geld binnen. Ivan Ivanitsj kan zijn landgoed niet meer beheren als een meester maar heeft ook beperkter verantwoordelijkheden te dragen. Het is moeilijk te zeggen of hij nu armer dan wel rijker geworden is van de emancipatie. In elk geval is hij erin geslaagd het indolente leven van weleer onverminderd voort te zetten. Ivan Ivanitsj is met geen mogelijkheid een held te noemen, maar zijn ondeugden zijn van een passieve aard, of zoals hij het zelf zegt: ‘*obabilsja*’, ik ben een oud wijf geworden.²⁷² Als zodanig is hij volgens Wallace typerend voor de landheren van de oude stempel, ‘decidedly rustic in their manners and conceptions’²⁷³.

Het markantste voorbeeld van de moderne school is daarentegen Victor Alexandrovitsj. Hij rookt geen pijp maar sigaretten. Zijn huis en bloementuin zijn op orde en worden gesierd door symbolen van westerse beschaving zoals een pseudo-Dorische poort en een piano. In het gezin spreekt men onderling Frans en de inhoud van zijn boekenkast getuigt van een brede culturele en wetenschappelijke vorming in drie moderne talen. Victor Alexandritsj heeft een succesvolle carrière als bestuursambtenaar en vier jaar rechtenstudie in Moskou achter de rug. ‘The chief result of his studies was the acquisition of many ill-digested general principles, and certain vague, generous, humanitarian aspirations.’²⁷⁴ De komst van de nieuwe tijd werd door hem met instemming begroet. Uit eigen beweging had hij al eens geëxperimenteerd met de introductie van Engelse landbouwmachines, maar dat was vastgelopen op technische mankementen en de te kleine Russische paardjes. Daarna had hij eens voorgesteld het communale land op te delen in privé-percelen waarvoor dan pacht moest worden betaald. Dit stuitte echter op hevige weerstand van de boeren die vreesden dat zo hun *mir* werd afgebroken. Victor Alexandritsj was aanvankelijk ook een warm voorstander van de door de keizer aangekondigde emancipatie. Toen de regering de uitwerking hiervan naar zich toetrok, raakte hij teleurgesteld en vertrok voor een paar jaar naar het buitenland, het beheer van zijn landgoed overlatend aan een onbetrouwbare rentmeester.

Het verschil tussen Ivan Ivanovitsj en Victor Alexandrovitsj is meer uiterlijk dan wezenlijk, wil Wallace laten zien. De ene is conservatief maar onderhoudt wel

²⁷² Idem, *Russia* 1 (1877) 355.

²⁷³ Ibidem 382.

²⁷⁴ Ibidem 384.

een direct en praktisch contact met zijn boeren, de ander is progressief maar praat slechts in algemeenheden en voelt zich niet op z'n gemak in het bijzijn van zijn boeren. Beiden zijn even onzeker over hun toekomst als landheer en beiden komen uiteindelijk op dezelfde indolentie uit.

Afgezien van deze twee typen landbezitters van de oude en moderne school is er nog een derde type, degenen die helemaal willen breken met hun eigen stand. Een voorbeeld van deze kleine groep extreme gevallen is Nikolaj Ivanovitsj, een van de universiteit weggestuurde student, die vervolgens vijf jaar interne verbanning gekregen had wegens zijn opruiende geschriften. Daarvan teruggekeerd leeft hij nu in frustratie en verbittering op het landgoed van zijn oudere broer Ivan. 'Nikolai Ivan'itch allows himself the luxury of indulging in some very decided political animosities, and he hates as only a fanatic can hate.'²⁷⁵ Doelwit van zijn haat zijn de *bourgeoisie* (een begrip dat het Russisch niet kent), de aristocratie, de autocratie, de *tsjinovniks* en de landbezitters. Zijn ideaal is de volledige afschaffing van het landbezit en de vestiging van een vrije boerenrepubliek. De emancipatie is nog maar het begin van een groot sociaal experiment. Voor Nikolaj is het wachten op de voltooiing ervan en ondertussen groeit de aversie tegen zijn eigen milieu met de dag.

De Grote Hervormingen hebben dus hoe dan ook hun effect op de adel niet gemist, stelt Wallace aan de hand van zijn voorbeelden vast. De resultaten hiervan zijn echter heel wisselend van geval tot geval, en ook heeft de eerste periode van een hevige opleving van de nieuwe gemeenschapszin bij sommigen al weer plaatsgemaakt voor een periode van terugval in de oude mores en apathie. 'Russia advances on the road of progress, not in that smooth, gradual, prosaic way to which we are accustomed, but by a series of unconnected, frantic efforts, each of which is naturally followed by a period of temporary exhaustion.'²⁷⁶ Toch, gegeven de historische achtergrond van de Russische adel in het algemeen – zijnde een gebrek aan eigen tradities – en gegeven de actuele ontwikkeling van emancipatie – zijnde het einde van het laatste privilege – verwacht Wallace eerder dat de adel zich zal

²⁷⁵ Ibidem 405.

²⁷⁶ Ibidem 381.

moeten assimileren tot staatsburgerschap dan dat de adel zichzelf zal kunnen handhaven of uitgroeien tot een exclusief corpus. In Rusland leeft het aristocratisch sentiment nauwelijks en is in tegenspraak met de feitelijke toestand van de adel. De ideologische strijd gaat daarom ook tussen democratie en autocratie, slechts zeer weinigen zien iets in aristocratie. Zowel het volk als de adel zelf houdt vast aan een instinctieve afkeer daarvan: beter geregeerd worden door één leeuw dan door honderd ratten.²⁷⁷

De auteurs die zich in de bijzondere achtergronden van de Russische adel verdiepen, komen dan ook, anders dan Murray, tot een genuanceerder oordeel over de effecten van de hervormingen op deze adel. Een deel van de edelen past zich met succes aan de veranderde omstandigheden aan en wordt bij het vinden van een nieuwe rol in de Russische samenleving ook niet gehinderd door diep ingewortelde vooroordelen, zo is althans de indruk van de Oostenrijkse Celestin. ‘Gegenwärtig ist der russische Adel im ganzen von Standesvorurtheilen völlig frei.’²⁷⁸ De door hem aangehaalde conservatieve Duitse Freiherr von Haxthausen betreurt het als een gemiste kans dat de Russische adel zijn patriarchale rol op het platteland van opvoeder van en hoeder over primitieve boeren nooit naar behoren heeft vervuld, en dat ook niet van zins lijkt dat in de toekomst te gaan doen. Het model van de Pruisische *Junkers* is op de Russen helaas niet van toepassing.²⁷⁹ De progressieve slavofiel Celestin is daarentegen verheugd over het ontbreken van zulke Pruisische eigendunk. Hij ziet juist een extra kans in het vermogen van de Russische adel om zich te mengen met andere standen en zich aan te passen aan een meer egalitaire samenleving. De Russische adel is volgens hem democratisch in die zin dat iedereen daar via opleiding en verdienste toegang toe kan krijgen. De Russische adel behoort aan het volk toe. Of men dat nu gunstig beoordeelt zoals Celestin, dan wel ongunstig zoals Haxthausen, de Europese waarnemers stemmen overeen in hun observatie dat in Rusland van een volwaardige aristocratie geen

²⁷⁷ Ibidem 434-435.

²⁷⁸ Celestin, *Russland seit Auhebung der Leibeigenschaft* (1875) 332.

²⁷⁹ Haxthausen, *Die ländliche Verfassung Russlands* (1866) 397-398, waarin hij de Russische regering adviseert er alles aan te doen om condities te creëren die het tekort aan goed ontwikkelde landadel zouden kunnen opheffen.

sprake is.

Het is zelfs maar de vraag of er in Rusland überhaupt wel sprake kan zijn van adel in de gangbare zin van het woord, stelt Leroy-Beaulieu.²⁸⁰ Hij waarschuwt tegen de wijdverbreide misvattingen en onkunde in Europa over de Russische adel, ondanks de frequente verschijning van Russische edelen in de westerse hoofdsteden. Conservatieve aristocraten en radicale democraten uit Europa zoeken in Rusland de voorbeelden bij hun argumenten die al van te voren vastliggen. Zij projecteren de utopische idealen van hun eigen gemeenschap op een veronderstelde verheffing dan wel nivellering van de Russische adel. Leroy-Beaulieu wil eerst maar eens de geldigheid van zulke argumenten toetsen aan de werkelijke situatie in Rusland, of aan zoals hij het noemt: de sociale structuur. In Rusland leven wel *nobles* en ook *bourgeois*, maar er bestaat geen *noblesse* noch *bourgeoisie*. Alle Russische standen, de adel niet uitgezonderd, verkeren volgens hem in een materieel en moreel isolement. Zij zijn immers sinds de dagen van Peter de Grote (en al voordien) van bovenaf opgelegde categorieën van onderdanen met bepaalde plichten en lasten, waartussen geen organisch verband bestaat en die intern scherp onderverdeeld zijn. Tegenstellingen en vijandigheid kenmerken de relaties tussen de onderverdelingen. Het is dus ook niet goed mogelijk om te spreken over de adel als geheel. Op verschillende segmenten van de adel heeft de hervorming een heel verschillende uitwerking. De enige algemene overeenkomst met betrekking tot de adel is in het oude Rusland de onoverbrugbare afstand tussen het volk en de heren. Zoals Leroy-Beaulieu het voorstelt: ‘deux peuples superposés’.²⁸¹

En juist in dit opzicht ziet hij zich een fundamentele verandering aftekenen in het moderne Rusland: ‘aujourd’hui prévaut le procédé inverse, le procédé démocratique, devant lequel il y a un peuple et non des classes isolées.’ Hoewel zij nog onvoltooid zijn, vergelijkt hij de hervormingen van Alexander II met de inmiddels aanvaarde uitwerking van de Franse Revolutie en verwacht hij van hen het zelfde eindresultaat: ‘le résultat capital en sera le même, l’égalité civile sans distinction de classe, de race, de religion’.²⁸² Maar Leroy-Beaulieu wijst meteen ook twee belang-

²⁸⁰ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 1 (1881) 278-279.

²⁸¹ Ibidem 314-315.

²⁸² Ibidem 269.

rijke verschillen met de Franse Revolutie aan. Ten eerste komen in Rusland de veranderingen uitsluitend van bovenaf en bouwen – anders dan in Frankrijk – niet voort op een periode van maatschappelijke toenadering tussen diverse klassen. Deze veranderingen blijven daardoor in Rusland beperkt tot wettelijke en bestuurlijke maatregelen, zoals de instelling van lokale *vesesoslovnija sobranija* (vergaderingen van alle standen), maar werken nog niet door in de verhoudingen en gewoonten onder de bevolking, in de geest. ‘Les classes n’ayant pas été rapprochées par les mœurs avant de l’être par la loi.’ Ten tweede verlopen de veranderingen in Rusland – anders dan in een revolutie – niet op een gewelddadige en abrupte wijze maar geleidelijk, waardoor structuren van de gevestigde orde uiterlijk gehandhaafd blijven. Terwijl de samenleving wordt gedemocratiseerd en genivelleerd, blijft het officiële staatsapparaat autoritair en ogenschijnlijk aristocratisch. ‘Il y a là entre les dehors et la réalité un de ces contrastes encore si fréquents en Russie, et qui en rendent l’intelligence malaisée.’²⁸³

In werkelijkheid bestaat in Rusland geen politieke aristocratie, en die is er ook nooit geweest, beweert Leroy-Beaulieu.²⁸⁴ Van oudsher was de adel een instrument van de heersende soeverein en stond open voor instroom van buitenaf. De soeverein zelf maakt uitdrukkelijk geen deel uit van de adel maar staat erboven. In een positie die noch onafhankelijk, noch exclusief te noemen is, vormt deze adel geen aristocratie maar een soort staatsdienst genaamd *dvorjanstvo* (letterlijk: hovelingenschap), een ‘noblesse de cour, de service’.²⁸⁵ Het is voor westerlingen bijvoorbeeld moeilijk te begrijpen dat de Russen onderscheid maken tussen erfelijke adelstitels (die gelden voor de houder, zijn gezin en zijn nageslacht) en persoonlijke adelstitels (die alleen voor de houder zelf gelden). In het Westen is persoonlijke adel onzinnig, want strijdig met de essentie van adellijk geboorterecht. In Rusland is dit echter een logisch uitvloeisel van het onderscheid tussen hogere en lagere dienstfuncties van de adel. Deze adel is zeer heterogeen qua samenstelling, waarbij de oude inheemse families veruit in de minderheid zijn, en voelt zich geen eenheid. Een ‘esprit de cour’ beheerst de adel, in plaats van een ‘esprit de corps’.

²⁸³ Ibidem 272.

²⁸⁴ Ibidem 324.

²⁸⁵ Ibidem 316-317.

Voorts wordt de positie van de Russische adel nog verder verzwakt door de egalitaire tradities van het erf- en bezitsrecht, waarbij landbezit, goederen, titels, kortom alles verdeeld en verspreid wordt over een steeds uitgebreider nageslacht. In families krijgt het belang van de clan de voorrang en ontbreekt het aan een middelpunt waarin macht en bezit zich zouden kunnen concentreren. Vrouwen zijn in het erfrecht als echtgenote ondergeschikt aan hun man maar hebben als weduwe een sterke positie en delen in dat geval ook mee. Het recht op het bezit van land is altijd onduidelijk gedefinieerd geweest en wordt bovendien verward met de soevereiniteit.²⁸⁶ Zo wordt het land tegelijkertijd beschouwd als het gemeenschappelijk goed van de hele gemeenschap en het persoonlijk bezit van de soeverein, zodat er voor het concept van particulier eigendom van land door de adel nauwelijks een grondslag bestaat. Het bezit van de adel is daardoor nogal tijdelijk van aard, doorgaans bestaande uit verschillende buitgemaakte, geschonken of in vruchtgebruik gegeven landgoederen. Voor de Russische edelman is zijn landbezit niet meer dan een broodwinning, een beloning en levensonderhoud, maar tussen de familie en de grond bestaat – anders dan in het Westen – noch een sentimentele, noch een politieke band. Aldus hebben de geringe onderlinge cohesie en de geringe ontwikkeling van het privé-eigendom samen voor de Russische adel het obstakel gevormd om zich te kunnen ontwikkelen tot een aristocratie, betoogt Leroy-Beaulieu.

De historische positie van de adel wordt door de Fransman gekenschetst als een ‘anomalie’.²⁸⁷ Dat wil zeggen, de adel had enerzijds in theorie geen macht, geen eigendom en geen corporatieve privileges, maar anderzijds oefende de adel in praktijk wel het monopolie uit op het bezit van bewoond land wat een bijna onbeperkte zeggenschap over het lijfeigen volk impliceerde. Deze dubbelzinnige positie

²⁸⁶ ‘Cette confusion des notions de souveraineté et de propriété n’est pas, on le sait, spéciale à la Russie. Dans tous les États de l’Occident, au moyen âge, le souverain est considéré comme le haut propriétaire du sol. La différence est qu’en Russie cette conception persiste plus longtemps, qu’au lieu de devenir une théorie abstraite, elle donne lieu à de fréquentes et perpétuelles applications.’ Zo luidt de toelichting bij een typerende benaming voor de tsaar, namelijk: *samovlastnyj chozjain* (zelfheersende eigenaar). Ibidem 336.

²⁸⁷ Ibidem 334.

komt ook tot uitdrukking in het dubbelleven dat de Russische adel moet leiden, enerzijds in de hoedanigheid van staatsdienaar (*tsjinovnik*) en anderzijds in de hoedanigheid van landbezitter (*pomesjtsjik*). Dit verklaart de afwezigheid onder edelen van een aristocratische geest of een cultus van eer en traditie, en in plaats daarvan de wijdverbreide obsessie met rang (*tsjin*) en rangorde (*mestnitsjestvo*) volgens welke de hiërarchische status niet bepaald wordt door een familienaam maar door de uitoefening van een functie in staatsdienst.²⁸⁸ Landbezitters en functionarissen zijn geworden tot elkaars rivalen binnen de elite en tot elkaars tegenvoeters qua mentaliteit. Het onderscheid tussen hen is sociaal (rijk tegenover arm) en moreel (behoudend tegenover vooruitstrevend). Dit geeft de Russische adel twee gezichten: de grootgrondbezitter met zijn aristocratische aspiraties maar ook liberale sympathieën aan de ene kant, de geschoolde bureaucraat met zijn democratische principes maar ook autoritaire trekjes aan de andere kant.²⁸⁹ Deze tegenstelling maakt de onderlinge relaties binnen de adel vijandig en het besef van een eigen identiteit verward. De Grote Hervormingen betekenen een verdere aantasting van de toch al onduidelijke positie van de adel. De instelling van gekozen zelfbestuur en de uitoefening van ambten door onafhankelijk beroepspersoneel staat op gespannen voet met de inrichting van het staatsapparaat in de veertien rangen. De Boerenbevrijding maakt een einde aan de bevoorrechte status van de landheer. Daarmee zijn de edelen voor de wet gelijkgesteld met de overige onderdanen van de staat. Hun overgebleven privileges worden nu in de vorm van burgerrechten ook doorgegeven aan alle andere klassen. Adel is in Rusland op te vatten als een onderscheidingsteken van een vrij man. Het zal daarom ook eerder in de kringen van de *dvorjanstvo* zijn dan in de kringen van wat in Rusland officieel als burgerij bestempeld wordt, dat men het equivalent moet zoeken van de westerse *bourgeoisie*.²⁹⁰ En met de toekenning van burgerrechten aan allen wordt iedereen eigenlijk van adel: 'En ce sens aussi, les Russes pourront bientôt se dire tous nobles.'²⁹¹

²⁸⁸ Ibidem 340-345 en 354.

²⁸⁹ Ibidem 355.

²⁹⁰ Ibidem 319.

²⁹¹ Ibidem 368.

2.4 Slot: de twee Ruslanden

Het Russische volk is voor de een een slapende reus en voor de ander slechts kneedbare klei, maar voor geen van allen is het een samenhangend geheel. Hoe je het ook bekijkt vanuit Europa, tussen heren en *narod*, tussen de adel en de boeren, gaapt in Rusland een diepe kloof. Daar komen de verschillende auteurs in de periode van de Grote Hervormingen telkens op uit. ‘Les deux moitiés inégales de la nation restent encore moralement isolées l’une de l’autre, à leur dommage mutuel et au détriment du pays et de la civilisation’, zegt Leroy-Beaulieu.²⁹² Het Russische volk is verscheurd in twee delen en daarbinnen weer gescheurd in vele fragmenten. Dualisme en fragmentatie zijn kenmerkend voor de samenleving, zoals zij overkomt op de waarnemers uit het Westen. Dit probleem dateert al vanaf Peter de Grote, die het nationale geweten in tweeën kapte door een westers georiënteerde staatelite te creëren maar de gewone bevolking in primitieve slavernij te houden. Sindsdien heeft de natie nog steeds niet haar evenwicht kunnen hervinden. ‘Le Russe se trouve divisé avec lui-même’.²⁹³ Zoals de Russische staat is gespleten in een toplaag van de progressieve hervormers en een kader van de corrupte ambtenarij, zo is het Russische volk gespleten in twee gescheiden werelden van de ontwikkelde en bevoorrechte elite tegenover de verarmde en onderontwikkelde massa.

Wat kan deze tegenstellingen verzoenen? Wat kan de Russische samenleving weer verbinden en helen? Op welke samenbindende krachten of groepen in het toenmalige Rusland, verwickeld in een proces van schokkende veranderingen, is de hoop van Europese waarnemers gevestigd? Kleinschmidt ziet de tsaar zelf als het belangrijkste bindmiddel in diens rol van vaderfiguur, die alle onderdanen tot liefde en afhankelijkheid inspireert. Dixon beschouwt het orthodoxe geloof met zijn hang naar mystiek als het meest wezenlijke fundament voor de Russische gemeenschap. Haxthausen ziet een opvoedende rol weggelegd voor de plattelandsadel, die vanuit een patriarchaal plichtsbef zich zal ontfermen over de dankbare bevolking. Eckardt ziet die landadel liever emanciperen en liberaliseren tot mon-

²⁹² Ibidem 364.

²⁹³ Ibidem 260.

dige burgers in representatieve staatsinstellingen. Alleen beperkte democratisering van het landsbestuur, waardoor verstandige mensen inspraak krijgen, kan een brug vormen tussen de autocratische elite en de anarchistische massa. Ook Leroy-Beaulieu verwacht veel van het samenspel tussen de vernieuwingsimpulsen van bovenaf en de vrijheid voor initiatieven van onderaf. Deze situatie is nieuw in Rusland en kan de vicieuze cirkel van het dualisme tussen regering en bevolking doorbreken. Wallace ziet niet zo veel in politieke experimenten maar verwacht meer van economische kansen. Hardwerkende zelfstandige boeren en praktisch ingestelde particulieren kunnen door hun maatschappelijk succes een voorbeeld zijn voor anderen om zich uit hun bevooroordeelde sociale isolement los te maken. De vooruitgang verbindt, is ook de opvatting van technicus Barry. Of zal de culturele ontwikkeling, de Verlichting, de oplossing zijn, zoals de leraar Celestin en de letterkundige Brandes hopen en verwachten. Onderwijs en ontwikkeling kunnen het nationaal bewustzijn in Rusland laten ontwaken, zo veronderstellen zij.

Breuklijnen, tegenstellingen en polarisatie tekenen zich af, en tegelijkertijd zoeken de auteurs dus naar dat wat kan overbruggen, verbinden en verzoenen. Hoewel zij zich dat heel verschillend voorstellen, zoeken zij dat telkens in het midden tussen de uitersten die Rusland zo kenmerken. Op zoek naar het midden gaan zij op zoek naar een uitweg, op zoek naar een toekomst voor Rusland als samenhangend geheel.

HOOFDSTUK 3

HET MIDDEN: GEEST EN GOED

In de halve eeuw voorafgaand aan de Krimoorlog deden in Europa verschillende met elkaar rivaliserende voorstellingen van Rusland de ronde. Rusland vormde het onderwerp van zowel zwarte als witte legenden, waarin het land nu eens werd voorgesteld als de ontkenning en bedreiging van de westerse beschaving, dan weer werd voorgesteld als de redding en overtreffing van de westerse beschaving. De Argentijnse historicus Ezequiel Adamovsky noemt dit verschijnsel zelfs een ‘clash of representations’.¹

Deze tegengestelde voorstellingen werden verbreid door exponenten van het liberale verlichtingsdenken enerzijds, en in kritische reactie daarop door exponenten van de Romantiek anderzijds. In hun debat over de ware betekenis van Rusland voerden zij tevens een debat over de principes en idealen die zij huldigden met betrekking tot de eigen samenleving in het Westen. In de ogen van verlichte liberalen stond het Westen model voor een universeel proces van vooruitgang en rationaliteit, dat uitmondde in constitutionalisme en burgerrechten. Dat was precies waar Rusland in gebreke bleef. Als gevolg van het voortbestaan van despotisme en slavernij verkeerde Rusland in een toestand van stagnatie, ontbeerde een actieve burgerij en vormde zo de barbaarse ‘zwarte’ tegenpool van het vrije ‘witte’ Westen.

In de ogen van critici echter verkeerde niet Rusland maar het Westen in een diepe crisis, omdat het geplaagd werd door politieke onrust, sociaal onrecht en een decadente cultuur van egoïsme en tweedracht. Noch de burgerij, noch het gehuldigde rationalisme had de belofte van vrijheid en gelijkheid in vrede en recht weten waar te maken, zo was het oordeel van de door de Romantiek geïnspireerde tegenstanders van de liberalen. Een aantal van hen greep het voorbeeld van Rusland aan teneinde dat als een positieve witte tegenpool af te zetten tegenover het zieke

¹ Ezequiel Adamovsky, ‘Russia as a space of hope: nineteenth-century French challenges to the Liberal image of Russia’, *European history quarterly* 33/4 (2003) 411-449, aldaar 415.

zwarte Westen. Het opmerkelijke hierbij was dat zowel in rechts-conservatieve als links-socialistische beschouwingen Rusland geschetst werd als een land van hoop en redding. Deze merkwaardige overeenkomst tussen ideologische tegenpolen van links en rechts kwam hierop neer dat zij beiden iets van de door hen gewenste gemeenschap in Rusland ontdekten, hoewel zij deze elk verschillend opvatten en aan verschillende kwaliteiten van de Russen toeschreven. Links idealiseerde de egalitaire boerengemeenschap, terwijl rechts het sacrale gezag van de tsaar idealiseerde, maar beide stromingen huldigden de opvatting dat Rusland door zijn bijzondere kenmerken een anticiperende en regenererende rol kon gaan spelen in de confrontatie met het Westen. Daar in het oosten leefde een jong volk dat het oude Europa hier van nieuw bloed kon voorzien, nog niet besmet met sociale tegenstellingen of politieke instabiliteit en nog niet verscheurd in tweedracht door toedoen van een op eigen belang beluste burgerij zoals in het Westen het geval was. Rusland betekende voor rechts de handhaving van gezag en traditie en betekende tegelijkertijd voor links de toekomst van harmonie en vrede.²

In *beide* redeneringen vormde de afwezigheid van een burgerij in Rusland het cruciale verschil met het Westen. In de zwarte legende impliceerde de afwezigheid van de burgerij tevens het ontbreken van een middenklasse, van individuele burgerrechten, van vrijheid, initiatief en vooruitgang. Hierin was de belangrijkste oorzaak gelegen van Ruslands gebrek aan beschaving, aldus de liberale opvatting. Maar in de witte legende werd de afwezigheid van een middenklasse juist beschouwd als een zegening voor Rusland. Het land was als gevolg daarvan de ontwrichtende en verderfelijke invloed van de burgerij bespaard gebleven. Daarom bestond er nog een hechte en affectieve band tussen vorst en volk, en konden de mensen er nog leven in onderlinge solidariteit en saamhorigheid. Het ontbreken van burgerlijk liberale instituties en de bijbehorende mentaliteit maakte Rusland bij uitstek geschikt als model voor zowel monarchistische als socialistische utopieën.³

Na de Krimoorlog, in het tijdperk van de Grote Hervormingen, veranderde dit

² Ibidem 441.

³ Vgl. Malia, *Russia under western eyes* (1999) 17-159 en Groh, *Rusland und das Selbstverständnis Europas* (1961) 81-205.

allemaal wezenlijk. Rusland ging de weg op van het Westen, zo scheen het althans. De regering nam maatregelen waarmee zij beoogde het eigen initiatief te in de samenleving te bevorderen, in de hoop dat zelfstandige en verantwoordelijke onderdanen een actieve rol zouden gaan spelen in het ondersteunen en versterken van de autocratie. De bevolking werd door de emancipatiewetgeving en door het slechten van scheidsmuren tussen rang en stand gestimuleerd in beweging te komen en zichzelf te verbeteren teneinde daarmee ook de algemene welvaart en draagkracht van de samenleving als geheel te vergroten. De regering moest iets van het traditionele paternalisme over de bevolking loslaten en in plaats daarvan een zekere ruimte toestaan voor publieke betrokkenheid en bemoeienis met zaken van algemeen belang. Deze modernisering van de maatschappij werd onontbeerlijk geacht voor de handhaving van het rijk.⁴ In de beginjaren van tsaar Alexanders bewind hadden velen in en buiten Rusland dan ook grote verwachtingen van de opbloei van een soort burgersamenleving.

Het proces dat dit mogelijk moest maken was doelbewust in gang gezet en de gevolgen werden in de jaren 1860 reeds zichtbaar, zowel in de politieke als in de sociale verhoudingen. Eén van de opvallendste aspecten hiervan was het ontstaan van nieuwe groepen en nieuwe posities in de sociale hiërarchie, waardoor ook in Rusland het fenomeen van middengroepen zijn intrede deed. Hiermee kwam het eenvoudige criterium te vervallen waarmee Rusland en Europa zwart-wit tegenover elkaar gesteld konden worden. Rusland liet zich als gevolg van de ingezette modernisering niet klakkeloos interpreteren als het omgekeerde evenbeeld van Europa. Zo verloor Rusland een deel van zijn aantrekkelijkheid om in te kunnen passen in een gedroomd scenario van hetzij een negatieve, hetzij een positieve utopie. Voor liberalen waren de Grote Hervormingen ondanks alle Russische gebreken een nieuw en hoopvol teken van vooruitgang; voor conservatieven en socialisten bleef de Russische samenleving in het bezit van unieke kwaliteiten, maar niet langer immuun voor de problemen die ook de westerse samenleving plaagden. Een eenduidig oordeel over Rusland bleek niet zo gemakkelijk meer te vellen; daarvoor was de situatie te gecompliceerd geworden.

⁴ Lincoln, *The Great Reforms*. (1990) xi-xii, passim.

Tussen de twee Ruslanden – staat en volk – die van oudsher de focus gevormd hadden voor Europese speculaties over de andersoortige Russische beschaving, gingen zich nu nieuwe groepen en verschijnselen manifesteren die deden denken aan de opkomst van een burgerij, te vergelijken met wat voor het Westen zo kenmerkend was. Rusland kwam daarmee dichterbij, en het was vooral de in meer of mindere mate optredende dynamiek van de burgerlijke middengroepen waaraan afgelezen kon worden in hoeverre dit toenaderingsproces voortgang maakte. Geleidelijk aan verschoof in de tweede helft van de negentiende eeuw de vraagstelling in Europese beschouwingen over Rusland van wat de betekenis was geweest van de ontbrekende middenklasse naar wat het belang zou zijn van de ontluikende middenklasse.

Wat is de Russische middenklasse, en wat stelt ze in het tijdperk van de Grote Hervormingen eigenlijk voor? Het is zeker nog geen uitgemaakte zaak voor de Europeanen dat in het nieuwe Rusland de middenklasse – welke bevolkingsgroepen daar dan ook onder mogen vallen – serieus genomen kan worden. De Engelse journalist en *compiler* H. Sutherland Edwards (1828-1906) is een van de auteurs die expliciet een portret probeert te schetsen van Russische middenklassers. Edwards was zelf afkomstig uit een rijke familie, had een opleiding genoten aan een bevoorrechte privéschool en verbleef vervolgens een periode in Frankrijk, waar zich hij de taal eigenmaakte en het culturele leven verkende. Daarna begon hij met het schrijven van komische stukken voor de lichte journalistiek en schreef een *extravaganza* voor toneel. Ondertussen vond hij ook emplooi in de serieuze journalistiek en werd in 1856 als correspondent van de *Illustrated Times* naar Rusland gezonden om de kroning van tsaar Alexander II te verslaan. Hij bleef daar voor langere tijd om de taal te leren en zich in de politiek en literatuur van het land te verdiepen. Een jaar later trad hij in Moskou in het huwelijk met de dochter van een Schotse ingenieur die zich in Rusland gevestigd had. Terug in Engeland publiceerde hij vanaf 1861 zijn indrukken van het Russische leven. De rest van zijn loopbaan behield hij een bijzondere belangstelling voor Russische onderwerpen. Behalve over buitenlandse politiek schreef hij graag over muziek en cultuur en ook vertaalde hij

enkele Russische literaire werken.⁵ Zijn houding tegenover Rusland komt op de lezer wel een beetje gemakkelijk en neerbuigend over, maar aan de andere kant beschrijft hij heel tastbaar zijn directe waarnemingen, en vermoedelijk ook die van zijn in Rusland opgegroeide echtgenote. Zoals hij het zelf aangeeft, is wat hem van Rusland in de eerste plaats fascineert: ‘comedy and corruption’. Maar ten slotte geeft hij ook toe dat Rusland het meest verkeerd begrepen land in Europa is, en dat hoe beter men erover geïnformeerd wordt, hoe gunstiger de mening erover wordt.⁶

Edwards is in zijn schetsen voordurend in de weer met standsverschillen en schrijft bijvoorbeeld over de *society* in de twee hoofdsteden Sint-Petersburg en Moskou: ‘The upper classes are fond of the opera and the balls. The lower classes are fond of drinking. The middle classes unite in a moderate way the tastes of the other two.’⁷ Hij zet de middenklasse neer aan de hand van uiterlijke kenmerken, zoals kleding en haardracht, en schetst het karakter van verschillende burgertype-tjes uit Russische toneelstukken en literaire werken. De koopman bij wie hij op bezoek gaat, draagt een modern kostuum, is buitengewoon beschaafd, heeft piano-spelende dochters en presenteert een elegante maaltijd. Het enige teken van slechte smaak zijn de goedkope historischeprenten aan de wand met religieus-nationalistische voorstellingen.

Deze enigszins elitaire Brit constateert binnen de Russische middenklasse een groot onderscheid tussen vertegenwoordigers van de culturele elite (de *gentlemen*) en de kooplieden. De eerstgenoemde burgers spreken Frans en hebben verfijnde manieren; de laatstgenoemde burgers pronken met hun luxueus ingerichte interieurs en overdadige maaltijden. Bij de eerste groep genieten de schone letteren en goede opleiding een hoog aanzien; bij de tweede groep gaat de voorkeur meer uit naar de beeldende kunsten en het theater. Voor beide geldt dat hun levensstijl – in tegenstelling tot de Engelse *middle class* – nog niet natuurlijk te noemen is, maar iets gemaakts heeft en een mengeling vormt van westerse imitaties en oosterse re-

⁵ *Dictionary of national biography*, S. Lee ed., tweede supplement, deel 1 (Londen 1912) 611-612 en *Oxford dictionary of national biography* (online version; Oxford 2004-5).

⁶ Edwards, *The Russian at home* 1 (1879) 28 en 252-253.

⁷ *Ibidem* 56.

licten, een compromis tussen de kaftan en de *frock-coat*. Het ontbreekt deze middenklasse nog aan samenhang, aan zelfstandigheid en zelfbewustzijn. Dit maakt de burger tot een dankbaar voorwerp van grappen op het Russische toneel, en deze karikaturen worden wat gemakkelijk overgenomen door Edwards, hoewel hij tevens laat zien dat er in Rusland wel degelijk een begin van een middenklasse ontkiemd is. Dat belooft wat, zo verwacht hij. Kooplieden mogen dan zelf meestal ongeschoold zijn, hun kinderen sturen zij naar het gymnasium.⁸

Ook bij andere auteurs komt naar voren hoe sinds de hervorming van de Russische samenleving in toenemende mate verschillende middengroepen zich manifesteren, maar dat deze nog geen eenheid vormen als klasse en daarom nog niet beschouwd kunnen worden als een volwaardige *bourgeoisie*. Minstens drie aparte groepen springen eruit in hun beschrijvingen: ten eerste de traditionele stand van stedelingen onder wie de kooplieden, ten tweede de nieuwe groep van opgeleide professionals en cultuurdragers, en ten derde de groep van politieke oppositievoerders van wie de radicale nihilisten het meeste de aandacht getrokken hebben. ‘De middenklasse’ valt in de beschrijvingen aldus uiteen in een sociaal-economische, een cultureel-mentale en een politiek-ideologische middengroep, met onderling vaak tegengestelde kenmerken en ieder met een eigen verhaal en bijzonderheden.

3.1 De stedelingen

De stad herbergde van oudsher de bevolkingsgroep die in de officiële Russische sociale hiërarchie zich het meest voor de hand liggend liet vergelijken met de westerse middenklasse. Sinds de dagen van Peter de Grote was de Russische bevolking als geheel ingedeeld in vier grote hoofdcategorieën van erfelijke groepen (*soslovija*) die met enige aarzeling door westerlingen als standen konden worden beschouwd.⁹

⁸ Ibidem 61.

⁹ Anders dan de West-Europese standen, waren de *soslovija* van oorsprong door de staat ingestelde categorieën van de bevolking met daarbij behorende wettelijke taken en plichten. De *soslovija* vormden geen zelfstandige corporaties en kenden geen eigen cohesie noch privileges. Zij waren bedoeld om de samenleving in te delen in afzonderlijke rangen en kasten die ten dienste stonden van de staat. Toch heeft het systeem van *soslovija* zich in de achttiende eeuw ontwikkeld tot een vehikel van sociaal onderscheid in aanzien, rijkdom en invloed, dat in toenemende mate een analogie vertoonde

Onder de standen van de adel en de geestelijkheid en boven de stand van de boeren bevond zich de stand der stedelingen. Deze hoofdcategorie bestond weer uit een hiërarchie van verschillende subcategorieën, zoals die van de rijke kooplieden (*koeptsy*), de talrijkste groep van kleine zelfstandigen (*mesjtsjane*) en de ambachtlieden of handwerklieden (*tsechovyje* of *remeslenniki*). Afgezien van de officiële categorie stedelingen woonden in de stad ook nog edelen, priesters, ambtenaren, militairen en boeren op seizoensarbeid. Officiële stedelingen vormden niet zelden slechts de minderheid van de stadsbevolking. Het was toch allereerst in deze kringen dat de Europeanen in Rusland op zoek gingen naar de klassieke burgerij, voor zover die zich al liet onderscheiden in de Russische maatschappij.

Met de afschaffing van de lijfeigenschap is in wezen het hele stelsel van *soslovija* op de helling gezet, aldus Folticineano.¹⁰ Immers, de sociale gelijkheid schrijdt voort, afscheidingen tussen de standen worden geëffend en privileges van de adel worden afgebouwd. Daardoor krijgen de stedelingen in al hun diversiteit de ruimte zich te ontplooien tot een burgerij. ‘Wenn auch bis zur Regierung Alexanders II. ein fester Bürgerstand wie im Westen Europas sich nicht hat bilden können, so begannen doch die Reformen des genannten Zars die Kluft auszufüllen.’¹¹ Enthousiast schrijft hij over de ondernemingszin van de moderne kooplieden die hard werken voor de vermeerdering van hun familiebezit en ook streven naar hogere beschaving. Voorheen trachtten de rijkste kooplieden, zij die lid zijn van het eerste gilde, via de staatsdienst door te dringen tot de rangen van de adel en gingen zo verloren voor de burgerij. Maar in de nieuwe verhoudingen kiezen kooplieden voor hun eigen vermogen en vertrouwen op hun eigen kracht. Met name de eenvoudige kooplieden, lid van het tweede gilde, onderscheiden zich door spaarzaamheid en vroomheid en laten zich niet in met geldverspilling. Hun succes en dat van de industrie is indrukwekkend, vindt Folticineano. De productie groeit van dag tot dag, waarbij genoemd worden de metaalnijverheid, de spoorwegen, de linnen- en katoenindustrie, de hoogwaardige bewerking van edelmetalen,

met de westerse standenstaat. Zie ook: G.L. Freeze, ‘The *soslovie* (estate) paradigm and Russian social history’, *American Historical Review* 91 (1986) 11-36.

¹⁰ Folticineano, *Das Zarenreich der Gegenwart* (1889) 27.

¹¹ *Ibidem* 31.

en als laatste bewijs van Ruslands industriële talent de snelle opkomst van de suikerproductie. Op deze manier komt echter niet alleen een burgerij van handel en industrie op. De hervormingen dragen ertoe bij dat ook andere stedelijke groepen, afkomstig uit de adel, ambtenaren en lagere standen, zich voegen bij de ondernemers in een sterke middenklasse. 'Dann wird auch die gesellschaftliche Kluft zwischen dem nach europäischem Muster erzogen Adel und den unwissenden niederen Volksklassen ausgefüllt werden.'¹² Zo ontstaat een burgerij die gezien kan worden als de verbindingsschakel tussen adel en volk.

Wat Folticineano nogal pontificaal vanaf een afstand beweert over de opkomst van een ondernemende burgerij, komt overeen met wat anderen berichten vanuit eigen waarneming ter plaatse. Barry werkt als buitenlandse expert in de Russische metaalnijverheid en is getuige geweest van de veranderingen in de bedrijfsvoering. In het verleden werden fabrieken geleid door feodale heren als waren het landbouwbedrijven. De productie was er gering en verkwistend vanwege de inzet van slavenarbeid en de desinteresse van het management. Bovendien stonden bedrijven bloot aan de constante bemoeienis door staatsdienaren, wier enige belang het was de schone schijn op te houden en de eigen kas te vullen. Door zulke bevoogding dreigde de industrie geruïneerd te worden, stelt Barry.¹³ De nieuwe regering heeft dat goed begrepen en doet er alles aan om de industrie te liberaliseren en te privatiseren. Door de belastingtarieven te verlagen, het kredietverkeer te verruimen, de onafhankelijkheid van bedrijven te vergroten probeert zij de beperkingen op te heffen die voorheen werkgevers en kooplieden het leven zuur maakten. De staat, zelf eens de grootste ondernemer van het land, acht het nu wijs en profijtelijk om zakelijke belangen over te dragen aan particulieren en zichzelf toe te leggen op de eigenlijke hoofdtaak: regeren.¹⁴

In de bedrijven ziet Barry de *barin* (meester) en *tsjinovnik* (beambte) plaatsmaken voor de ondernemer. De werklieden worden vrije arbeiders en leren voor zichzelf op te komen. Russische ondernemers weten als geen ander moderne technieken vanuit het Westen te kopiëren en deze in hun bedrijven te introduceren.

¹² Ibidem 32.

¹³ Barry, *Russia in 1870* (1871) 251-271.

¹⁴ Ibidem 100-101.

En de arbeiders kunnen al heel behendig met het wapen van staking omgaan, hoe ergerlijk dat ook mag zijn. Het enige dat nog niet zo goed functioneert, is het regime van de klok, maar daar komen de Russen wel achter als zij het spoorwegnet gaan exploiteren. Dit alles bij elkaar stemt Barry tot groot optimisme: 'Generally, manufactures and trade prosper and increase under the new *régime*: the people are becoming intelligent and apt to imbibe new ideas;... the old lethargy of despondency that a few years ago was so characteristic of the Russian character is altogether gone.'¹⁵ In zijn tweede boek over Rusland, het vervolg van een jaar later, komt hij nogmaals terug op deze grote verandering waarvan hij getuige was. 'A middle class of people, large in numbers and powerful in means, is fast appearing, who will have much to say and do in the future development of their country.'¹⁶ De bedrijvigheid groeit, de middenklasse groeit en zo gaat Rusland voort op de weg van vooruitgang en beschaving. Dit gebeurt op een resolute en voorspoedige wijze die in Europa ongekend is en tot voorbeeld dienen mag.¹⁷ Daarmee is de opgetogen toon van Barry hierover gezet.

Niet iedereen wil zich net zo optimistisch uitlaten over de ontwikkeling van de Russische middenklasse als Folticineano en Barry. De Schotse Mackenzie Wallace beziet die ontwikkeling een stuk sceptischer. De vorming van een stedelijke burgersamenleving is uiteindelijk één van die grandioze projecten waar Rusland patent op heeft, maar waarvan slechts een klein percentage werkelijk tot stand komt, en dat ook dikwijls slechts voor kortere duur. Hij komt tot dit oordeel naar aanleiding van zijn verblijf van enkele maanden in Novgorod, in het noordwesten van Rusland aan de rivier de Volkov, waar hij bestudeerd heeft hoe de nieuwe stedelijke bestuursinstellingen functioneren in de praktijk. Het gekozen stadsbestuur zit vol plannen voor de oprichting van een museum en een bibliotheek, maar bereikt niet meer dan de bouw van een nieuw stadhuis. Daarna is de kas leeg en de fut eruit. 'The Russians have learned theoretically what are the wants of the most advanced civilisation, and are ever ready to rush into the grand schemes which their theoretical knowledge suggests; but very few of them really and per-

¹⁵ Ibidem 97-98 en idem, *Ivan at home* (1872) 88-91.

¹⁶ Ibidem 318.

¹⁷ Idem, *Russia in 1870* (1871) 43.

manently feel these wants, and consequently the institutions artificially formed to satisfy them very soon languish and die.¹⁸ Aldus de kritische analyse van Wallace.

Hij zet zich hiermee af tegen de visie van orthodoxe politieke economen die met een grote mate van tevredenheid constateren dat in het Rusland van na de emancipatie het kapitaal overal zijn intrede doet. Niet alleen in de grote stad maar ook in de provincieplaatsen, op de jaarmarkten en in de huisnijverheid wordt de rechtstreekse uitwisseling van goederen en diensten tussen producenten en consumenten vervangen door financiële contracten via de bemiddeling. Allerlei groepen van tussenpersonen ontplooiën hun activiteiten in fabrieken en groothandels, wat volgens de theorie een grote stap voorwaarts zou zijn in de richting van arbeidsdeling, specialisering, rationalisering en productiegroei.¹⁹ Maar de praktijk is toch anders, zo voelt een onafhankelijk reiziger-onderzoeker als Wallace zich genoodzaakt te erkennen op basis van de waargenomen feiten. Van de drie betrokken klassen – de producenten, de consumenten en de tussenpersonen – zijn het alleen de laatsten die zichtbaar profijt hebben van deze nieuwe ontwikkeling. Hun bedrijvigheid heeft echter niet bepaald bijgedragen aan het materiële of morele welzijn van de bevolking. ‘Nowhere is there so much disease, drunkenness, demoralisation, and misery, as in the manufacturing districts.’²⁰ Wallace wil niet de pleitbezorger zijn van een reactionair of romantisch soort van conservatisme, maar stelt wel vast dat de nieuwe middenklasse niet vanzelfsprekend alleen maar vooruitgang brengt.

De ontwikkeling van een burgersamenleving vergt geduld. Om te beginnen is de Ausgangssituatie voor Rusland ongunstig, met name vanwege de geringe mate van verstedelijking. Niet meer dan een tiende van de bevolking leeft in de steden, terwijl dat in Groot-Britannië op hetzelfde moment al meer dan de helft is. Dit simpele feit is voor een belangrijk deel debet aan de eigenaardige toestand van het Russische Rijk, vermoedt Wallace.²¹ Daarom stelt hij een onderzoek in, dat hij heel bewust heeft opgezet als case-study in een stille, derde-rangs provincieplaats

¹⁸ Wallace, *Russia* 1 (1877) 294-295.

¹⁹ Ibidem 156-157.

²⁰ Ibidem 158.

²¹ Ibidem 255.

van achttienduizend inwoners: Novgorod (met overigens een roemrijk middeleeuws verleden onder de naam Heer Novgorod de Grote). Niet de grote steden zoals Sint-Petersburg, Moskou of Odessa – waar de meeste andere buitenlandse bezoekers op afkomen – maar een van de honderdtwintig Russische doorsnee steden van tussen de tienduizend en vijftigduizend inwoners biedt Wallace de beste gelegenheid tot het van dichtbij bestuderen van de lokale situatie. Hier kan men een kijkje nemen achter de pittoreske façade van kremlinmuren en uivormige koepels, en vervolgens ontdekken dat de stad officieel zo genoemd wordt maar in wezen een dorp in vermomming is. De wegen zijn breed en ongeplaveid zonder stoep, de lage huizen zijn van hout en staan los van elkaar gericht op de binnenplaats, winkels noch etalages fleuren het straatbeeld op, overdag hangt er een atmosfeer van loomheid en verlatenheid, en bij afwezigheid van straatverlichting heerst er 's avonds diepe duisternis. De stad oogt in één woord boers. Er wonen geen burgers maar plattelanders. 'The general impression produced is that the majority of the burghers have come from the country.'²²

Wat zijn nu de oorzaken van deze geringe graad van urbanisatie in Rusland? Wallace onderscheidt drie samenhangende sociaal-politieke factoren: de lage bevolkingsdichtheid, de lijfeigenschap en de afwezigheid van vrije standen. Zonder de beperking van natuurlijke grenzen was het voor de Russen eeuwenlang gemakkelijker en profijtelijker het door hen bewoonde grondgebied uit te breiden dan het intensiever te gaan bewerken en bevolken, wat geresulteerd heeft in een land met tweemaal zoveel inwoners en veertigmaal zoveel oppervlakte als Frankrijk. Met deze wijdverspreide bevolking, die zichzelf kon onderhouden door de lokale landbouw, lag het samentrekken van mensen en bedrijvigheid in steden niet voor de hand. Daar komt bij dat de lijfeigenschap boeren bond aan de grond en hen belette weg te trekken. Als boeren zich al zouden willen vestigen als ambachtslieden in de stad, dan werd hun dat verboden door de landheer die vreesde zijn inkomstenbron te verliezen. In reactie daarop is de typisch Russische dorpsnijverheid ontstaan, die de traditionele nijverheidsfunctie van de stad voor een deel heeft overgenomen. De overvloed aan land remde de ontwikkeling van indu-

²² Ibidem 252.

strie; de lijfeigenschap remde de concentratie van industrie in de stad. Alzo de twee sociale factoren.

Anders dan elders in Europa – waar zich gedurende de Middeleeuwen een soortgelijke situatie had voorgedaan – werd deze situatie in Rusland bestendig tot in de moderne tijd als gevolg van de derde, politieke factor. Nadat de grootvorsten van Moskou zich hadden bevrijd van de Tataren en van rivaliserende vorstenfamilies, dwongen zij als tsaren een oppermachtige positie af ten aanzien van de adel en de geestelijkheid. In Europa hadden de steden geprofiteerd van de wederzijdse rivaliteit tussen soeverein, adel en kerk door nu eens van de één, dan eens van de ander protectie en privileges te bedingen in ruil voor hun steun. Zo hadden stedelingen zich tot een onafhankelijke derde stand van burgers weten op te werken. In Rusland was dit uitgesloten, want de tsaren hadden een alles beslissende greep op de steden. ‘Their power was irresistible and uncontested... they organised their country as they thought fit.’²³ Belust op voordelen en winst organiseerden de tsaren zelf de steden en trokken daarheen ook kooplieden en ambachtslieden aan met exclusieve voordelen. Zij behandelden deze steden echter op een kortzichtige wijze en legden de bevolking steeds zwaardere belastingen, beperkingen en zelfs horigheid op, waarmee de ontwikkeling van krachtige en welvarende steden in de kiem gesmoord werd. De stad vormde daarom niet zoals in Europa een toevluchtsoord voor mensen van buiten. In Rusland trachtten de eigen inwoners haar juist te ontvluchten, waarvoor in de zeventiende eeuw strenge straffen uitgevaardigd werden. Noch de sociale, noch de politieke situatie van Rusland had ruimte geboden aan de opkomst van steden en daarmee aan de ontwikkeling van een burgerij, stelt Wallace vast.

Toch is een eigen burgerij wel iets dat de tsaren sinds de achttiende eeuw naarstig nastreven. ‘Town building’ is de benaming die dit project van Wallace meekrijgt, en met name onder Peter de Grote en Catharina de Grote werd geprobeerd met wettelijke maatregelen in de steden een *tiers-état* naar westers voorbeeld in te stellen om daarmee begerenswaardige economische en intellectuele vooruitgang het land binnen te halen. Peter nodigde buitenlandse ambachtslieden

²³ Ibidem 257.

uit, voerde Duitse bestuursinstellingen in en gaf instructies hoe en wat te doen in de stad. Catharina vaardigde een keizerlijk handvest uit dat op papier indrukwekkende vrijheden en rechten aan burgers garandeerde en dat onder het huidige bewind nog steeds van kracht is. Het werkelijke leven van de stedelingen, systematisch ingedeeld in verschillende categorieën belastingplichtigen, is echter even onvrij gebleven als voorheen. Feitelijk houdt ‘town building’ in dat dorpen worden omgebouwd tot steden. Er worden wat *izba*’s ofwel blokhutten neergezet voor de rechtbank, het politiebureau en de gevangenis, vervolgens komt er een door de regering aangewezen functionaris uit de provinciehoofdstad met een aantal medewerkers, en na een kerkelijke inzegeningceremonie door de plaatselijke priester wordt de stad ten slotte met een officieel geschreven declaratie in de hand voor gevestigd verklaard.²⁴

Dit stedelijk vormingsproces wijkt sterk af van het Westen. Daar zijn de instellingen geleidelijk ontstaan en beantwoorden zij aan concrete en praktische behoeften van de bevolking zelf. In Rusland zijn deze instellingen van bovenaf opgelegd zonder dat de noodzaak daarvoor al gevoeld wordt door de bevolking. ‘In the West, monarchy had to struggle with municipal institutions to prevent them from becoming too powerful; in Russia, it had to struggle with them to prevent them from committing suicide or dying of inanition.’²⁵ Ondanks de institutionele uitrusting van de steden, is de sociale atmosfeer – gedomineerd door lijfeigenen en diensteden – onveranderd gebleven. De burgerij blijft daarin een kunstmatig en kansarm element. Ondernemingszin en onafhankelijkheid laten zich niet per decreet invoeren. Het mag dan ook geen wonder heten dat de pogingen om een welvarende en ontwikkelde middenklasse te kweken tot op heden nog weinig succesvol zijn geweest, oordeelt Wallace.

De scepsis klinkt ook door in zijn portret van kooplieden. Deze vormen de bovenlaag van circa tien procent rijkste en aanzienlijkste burgers en zijn de aangewezen voortrekkers van een stedelijke middenklasse. Van hen zou een voorbeeldfunctie kunnen uitgaan, veronderstelt men in het Westen. Maar Wallace ziet

²⁴ Ibidem 261.

²⁵ Ibidem 263.

dat anders: ‘The development of trade and industry has, of course, enriched the mercantile classes, but it has not affected deeply their mode of life.’²⁶ De houding van kooplieden is fundamenteel conservatief; zij zijn gehecht aan de oude praktijken en hebben geen enkele behoefte aan de verandering van een maatschappelijke orde waarbinnen zij zelf geslaagd zijn. Zodra zij fortuin maken, kopen zij vervallen huizen op, laten die opzichtig opknappen en luxueus inrichten en geven grootse feestmalen, maar deze vorm van pronkzucht is toch wezenlijk anders dan het Europese snobisme, daar dit in Rusland niet gericht is op een wijziging van de standenhiërarchie. Kooplieden willen zichzelf niet anders voordoen dan wat zij qua milieu en levensstijl zijn. Zij dragen hun eigen sociale positie met waardigheid en trots uit. Ondanks hun statussymbolen houden zij in het dagelijks leven de standen strikt gescheiden. Zij ontvangen weliswaar graag generaals – dat wil zeggen mensen met een officiële staatsfunctie en hoge rang (*tsjin*) – bij zich aan huis, maar houden zich verre van amicaal of familiair contact met zulke personen. Veeleer is er in een dergelijk geval sprake van een ruil waarbij de magnaat een goed maal en schenkingen ontvangt en de koopman aanzien en invloed verdient. De doorsnee kooplieden leggen zich toe op hun handel en sluiten zich verder af in hun eigen subcultuur. En de paar succesvolste kooplieden ambiëren als zij de kans krijgen via de verwerving van een officiële rang zelf door te dringen tot de aristocratie om zodoende het koopmansgilde te kunnen verlaten. Deze instelling van de Russische *bourgeoisie* botst dus met het idee van klassenonderscheid en meritocratie in een open maatschappij zoals die in het Westen wordt gehuldigd.

Dit beeld vindt bevestiging in de observaties van de Oostenrijker Celestin, die in dezelfde periode als leraar op een Russische school op gepaste sociale afstand maar niettemin van nabij de Russische koopliedenstand heeft meegemaakt. Slim en berekenend, keihard in de concurrentiestrijd met buitenstaanders, luidruchtig tot bijna gewelddadig in het aanklappen van klanten, maar ook vroom in gebeden tot de Heilige Nicolaas en in het aansteken van kaarsen voor iconen – zo is het archetype van de Russische koopman dat Celestin voor een groot deel nog steeds van toepassing acht, hoewel er sinds de dagen van Peter de Grote ook veel veran-

²⁶ Ibidem 266.

derd is.²⁷ Regelrechte afzetterij en zwendel komen door de toegenomen openheid en uitbreiding van de markt steeds minder voor. Het gaat voorspoedig met de Russische kooplieden; de handel neemt zienderogen toe van jaar tot jaar. Door de stijgende welvaart van de boerenbevolking sinds de emancipatie ontstaat er veel meer vraag naar goederen dan voorheen toen de vraag uitsluitend van de landheren kwam. Daarnaast bieden de nieuwe markten in Azië gunstige kansen waarop Russische kooplieden handig weten in te spelen dankzij hun vermogen zich aan te passen aan de plaatselijke talen en gebruiken.

Moskou is het centrum van de nationale koopliedenstand waar de rijkdom zich op ongehoorde wijze opstapelt in mooie huizen, maar ook in grote uitgaven aan kerken, kloosters en goede doelen. De Russische koopman hecht niet aan zijn verworven rijkdommen, volgens Celestin. Een fortuin kan zomaar verdiend worden en zomaar verloren gaan. Kooplieden zijn gewoon aan enorme afwisselingen van voor- en tegenspoed. Tussen de koopliedenstand en de lagere standen waaruit zij gerekruteerd worden, vindt regelmatig uitwisseling plaats van sociale stijgers en dalers. De koopman is wel sterk gehecht aan de Oud-Russische cultuur en is nauwelijks aangeraakt door de westerse vernieuwingen. Het gezin heeft nog de patriarchale trekken waarbij de vader heer en gebieder is over een gemeenschap van huisvrouw, kinderen en bedienden. De meeste kooplieden zijn trouwe aanhangers van de orthodoxe kerk, en velen behoren tot de Oudgelovigen of tot een van de orthodoxe sekten. Zij leven doorgaans spaarzaam, drinken thee, houden zich aan de vasten, maar periodiek laten zij de teugels vieren om dan met geld te smijten.

Door hun specifieke tradities staan de Russische kooplieden apart in de Russische samenleving en veraf van de westerse burgerij. Op één punt heeft de bloei van de koopliedenstand hierin echter een verandering in gang gezet. Met nadruk wijst Celestin op het belang van onderwijs. Teken van de bloei in handel en industrie is dat kooplieden hun kinderen in toenemende mate naar lycea en instituten sturen. Het is algemeen gebruik geworden dat een vermogend koopman ten minste één zoon, maar vaak ook meerdere zonen en zelfs zijn dochters, naar een instelling van

²⁷ Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 324-325.

modern hoger onderwijs stuurt. Opleiding brengt beschaving, is het idee van Celestin. De Russen zijn geen barbaren, maar een jong en krachtig volk van goede zeden, zo haalt hij de oude Haxthausen instemmend aan. En voegt er zelf aan toe: ‘Wenn auch nicht unmittelbar, so übt die Aufhebung der Leibeigenschaft doch mittelbar einen grossen, wohlthätigen Einfluss auch auf den Handelsstand aus. Neues Leben pulsirt nun im ganzen russischen Volke, die Schranken, durch die man die einzelnen Volksclassen von einander trennen wollte, fallen immer mehr und so entwickelt sich rasch der für die Cultur so wichtige wechselseitige Einfluss der Volksclassen auf einander.’²⁸

Er bestaat in Rusland geen direct verband tussen de ontplooiing van een stedelijke bovenlaag van gegoede burgers enerzijds en de vorming van een bourgeoisie als middenklasse anderzijds, zo blijkt uit de verhalen van de kenners. Maar indirect gaat er wel degelijk een invloed uit van de veranderingen die zich in de stedelijke samenleving voltrekken. Deze invloed kan een belangrijke bijdrage leveren aan de wording van een burgersamenleving in Rusland. De vraag is alleen langs welke omwegen dat gaat, en hoe lang het gaat duren. Daarover speculeren de Europese auteurs, sommigen meer en sommigen minder voorzichtig. Celestin behoort tot de laatste, en Wallace duidelijk tot de eerste categorie.

Toch ziet ook de Brit de ontwikkeling van een middenklasse in Rusland op gang komen. Hij gaat in tegen de twee klassieke verwijten aan het adres van Russische kooplieden dat zij onwetend en oneerlijk zouden zijn. Die oneerlijkheid is eigenlijk meer een kwestie van het vooroordeel van buitenstaanders, vermoedt Wallace. Prijzen staan nergens vast en de handel in producten fluctueert enorm. Ook de moraal van de koopman is misschien wat losjes, wat mede verklaard wordt door de algemene waardering en bewondering in Rusland voor iemand die ‘slim’ in de betekenis van ‘handig’ is. Maar hun handelwijze wijkt niet wezenlijk af van bijvoorbeeld de paardenhandelaar in Engeland. Wie kennis van zaken heeft, komt niet bedrogen uit. De ongeorganiseerdheid van de Russische handelspraktijk vormt geen karakterfout maar is een onvermijdelijke fase in de ontwikkeling van een jonge economie naar een hoger stadium, waarvan de eerste symptomen al

²⁸ Ibidem 327.

zichtbaar zijn, aldus Wallace. Dit houdt weer verband met het tweede punt waarin hij de gangbare kritiek op de Russische kooplieden probeert te weerleggen.

De onwetendheid van Russische kooplieden komt tot uiting in hun niet meer dan rudimentaire scholing en de onbekendheid met een geschreven administratie, laat staan met het systeem van dubbele boekhouding. De koopman gebruikt voor het rekenen een telraam (*stsjoty*) en doet verder alles uit het hoofd. Dit verandert nu met de uitbreiding van het onderwijs. Een nieuwe generatie van geschoolde koopmanskinderen doorbreekt de archaische routines en de kastengeest die hun stand kenmerkten. Innovatieve bedrijven zoals spoorwegen, investeringsbanken en naamloze vennootschappen bieden aan deze geschoolde generatie grote kansen. Het succes van dit moderne zakendoen vindt bovendien navolging buiten de koopliedenstand. Wallace ziet steeds vaker voormalige landheren en staatsdienaren ook de overstap maken naar de commerciële en industriële beroepen. 'In this way is being formed the nucleus of that wealthy, enlightened bourgeoisie, which Catherine endeavoured to create by legislation, but many years must elapse before this class acquires sufficient social and political significance to deserve the title of a *tiers-état*.'²⁹

Redenerend vanuit een puur economisch-wetenschappelijke invalshoek en sprekend over de situatie van een halve generatie later dan de Brit Wallace, durft de Duitse onderzoeker dr. Gerhart von Schulze-Gävernitz (1864-1943) wel een stap verder te gaan in zijn conclusies over het verband tussen de ontwikkeling van de markt en de burgerij in Rusland. Deze Schulze-Gävernitz was de zoon uit een hooggeplaatste Pruisische familie van geleerden en ambtenaren van vaders zijde, en van boekdrukkers en katoenfabrikanten van moeders zijde. Hij had zich via een studie rechten en staatswetenschappen aan diverse universiteiten in Duitsland (Heidelberg, Berlijn, Leipzig en Göttingen) gespecialiseerd in economie en ondernam daarvoor ook studiereizen naar Engeland, Amerika en Rusland. Kort na terugkeer van een studieverblijf in de winter van 1892-1893 aan de universiteit van Moskou werd hij benoemd tot hoogleraar in de *Nationalökonomie* aan de universiteit van Freiburg im Breisgau. Hij ontpopte zich daar als een pleitbezor-

²⁹ Wallace, *Russia* 1 (1877) 278.

ger van de progressief liberale school, zou later nog van 1912 tot 1918 voor de *Deutsche Demokratische Partei* afgevaardigde in de Rijksdag zijn en in 1919 deelnemen aan de Nationale Vergadering in Weimar. In de jaren nadien bleef hij als geleerde actief met publicaties en gastlezingen over onderwerpen zoals de katoenindustrie en het bankwezen, de internationale economie en het imperialisme, maar ook over de democratie en religie, of over de denkers Marx, Kant en Weber. In 1926 kreeg hij als eerste Duitser een benoeming op een hoge post van de Volkenbond (hoofd van de wetenschappelijke afdeling van het instituut voor geestelijke samenwerking), bij gelegenheid van Duitslands toetreding.³⁰ Dit was voor Schulze-Gävernitz het hoogtepunt van een loopbaan die van meet af aan in het teken had gestaan van zijn overtuiging van de noodzaak tot internationale economische en politieke samenwerking, die ingegeven werd door een pragmatisch welbegrepen eigenbelang van de Europese mogendheden. Zijn onderzoek en ervaringen in Rusland hebben – in combinatie met zijn kennis van de katoenindustrie in Engeland – tijdens de vormende jaren van Schulze-Gävernitz een belangrijk stempel gedrukt op zijn opvattingen. Zijn geschriften hierover werden in 1899 gebundeld in het boek *Volkswirtschaftlichen Studien aus Russland*.³¹ Hierin bood Rusland het empirisch materiaal waarmee de auteur langs inductieve weg zijn optimistische visie beredeneerde over een wetmatig proces van maatschappelijke vooruitgang.

Rusland verkeert in ‘Umschwung’. Iedereen die het land vaker bezoekt, kan dit waarnemen op velerlei terreinen van het maatschappelijk en geestelijke leven, stelt Schulze-Gävernitz.³² Rusland is niet meer louter het land van ijsberen en sabeldieren, maar ook van katoenindustrie en spoorwegenbouw. De verandering heeft ingezet met de algehele bevrijdingstendens onder het bewind van tsaar Alexan-

³⁰ W. Killy en R. Vierhaus eds., *Deutsche biographische Enzyklopädie* band 9 (München 1998) 201 en *Deutscher biographischer Index – German biographical index*, A. Frey ea. eds. (2e editie; München 1998). Zie ook: K. Zielenziger, *Gerhart von Schulze Gaevernitz: eine Darstellung seines Wirkens und seiner Werke* (Berlijn 1926).

³¹ G. von Schulze-Gävernitz, *Volkswirtschaftlichen Studien aus Russland* (Leipzig 1899), bevat een bundeling en uitbreiding van een aantal essays die eerder zijn verschenen in *Die Preussische Jahrbücher* (1894).

³² *Ibidem* 616-618.

der II. Tot die tijd heersten in de Russische economie isolement en stagnatie als gevolg van het mercantilisme waarmee de staat probeerde de ontwikkeling van de maatschappij te dicteren. Een burgerij bestond er niet en kooplieden werden zo breekbaar geacht als eierschalen. Bij ontstentenis onder de meerderheid van de bevolking van een effectieve vraag naar producten van buiten de lokale gemeenschap ontbrak de prikkel tot innovatie. Het mercantilisme van de tsaren faalde in het overwinnen van de structurele beperkingen in de primitieve economie van het land. Maar met de boerenbevrijding is tevens de markt bevrijd en maakt de groei van de geldeconomie een einde aan de zelfvoorzieningseconomie in natura.

Hiermee is de grondslag voor industrialisatie gelegd. Financiële druk dwingt de samenleving tot vrije arbeid en technische vooruitgang. Handelsondernemingen en fabrieken, alsmede een mentaliteit van individualisme en privé-eigendom doen in Rusland hun intrede, waarvan de moderne koopman – de ‘self made man’ – de zichtbare exponent is. Deze omslag van mercantilisme naar vrijheid is gemotiveerd door Ruslands eigenbelang. Want vanwege buitenlandspolitieke motieven van staatsveiligheid en internationaal aanzien is een industrialisatieproces op gang gebracht, dat onafhankelijk van de wil of wens van staatslieden of intellectuelen in de richting werkt van modernisering van de economie. Schulze-Gävernitz ziet daarom als een autonoom proces. Hiertegen is in de binnenlandse politiek van Rusland zelfs een reactie in het geweer gekomen in de vorm van een anti-Europese nationale ideologie van slavofielen en panslavisten. Maar de ironie van het lot wil dat het beleid dat deze partijgangers voorstaan (te weten protectie voor de industrie en belasting voor de boeren) de omvorming naar een markteconomie juist verder bevordert. Kortom, de modernisering van Rusland is noodzakelijk en onvermijdelijk en leidt tot internationale handel en een toenemende verwevenheid met West-Europa.³³

Hierin schuilen ook kansen voor Duitsland, zo betoogt Schulze-Gävernitz. Immers, voor het groeiende Rusland is Engeland de grote concurrent en rivaal, is Frankrijk niet meer dan een verre vriend, en kan Duitsland een goede buur worden. Het boek besluit met een pleidooi voor een continentale economische

³³ Ibidem 1-2, 45-48 en 208-209.

samenwerking tussen Duitsland en Rusland, zoals die in het door de auteur met name geprezen handelsverdrag van 1894 tot uitdrukking is gekomen. Beide landen hebben elkaars afzetmarkten nodig. Wederzijds voordeel zou ook de politieke samenwerking moeten bevorderen, al was het maar om Engelse wereldheerschap-
 pij te kunnen tegengaan. Een vredespolitiek ten aanzien van Rusland is voor Duitsland veel voordeliger dan een vijandige houding, betoogt hij. De wonderbaarlijke odyssee van de Russen verdient bovendien Duitse sympathie, volgens de auteur, en hoeft niet als een bedreiging te worden opgevat.³⁴

Het primaire doel van Schulze-Gävernitz is om in zijn onderzoek aan de hand van gedetailleerde voorbeelden en cijfers uit de industrie, landbouw en handel te tonen hoe onstuitbaar de omwenteling van de Russische economie zich voltrekt. Daarnaast treedt hij in discussie met de critici van deze ontwikkeling, zoals slavofielen en panslavisten alsook marxisten. Het is toch vooral terloops dat hij ingaat op de sociale gevolgen van de omwenteling, in het bijzonder op de veranderingen die deze teweegbrengt in de mentaliteit van de samenleving. De twee sleutelbegrippen voor deze verandering zijn in dit verband individualisering en europeïsering. De ontwikkeling van de economie gaat namelijk gepaard met de Europese denkwijze en levenshouding die gekenmerkt worden door het individualisme. In Rusland bestond er al sinds Peter de Grote een Europees georiënteerde intelligentsia, maar haar afgezonderde positie in de Russische samenleving versterkte juist de scheidingswand tussen West- en Oost-Europa. Het grote belang van de actuele situatie is gelegen in het feit dat nu voor het eerst in de lagere en bredere regionen van de bevolking – in ‘der Tiefe des Volkes’ – de Europese psychologie ontkiemt. Het fundamentele feit dat Schulze-Gävernitz met zijn onderzoek meent te hebben aangetoond is dat Rusland in de overgang van een natuureconomie naar een geldeconomie zijn uitzonderlijkheid in vergelijking met Europa verliest als gevolg van ‘der langsamen, aber unzweifelhaften Europäisierung der breiten Unterschichten des russischen Gesellschaftsbaues’.³⁵ Hij noemt in dit verband de koelakken, de geschoolde arbeiders en de zakenlieden als voor-

³⁴ Ibidem 607-610.

³⁵ Ibidem 308.

beelden van verschillende categorieën burgers waar de gewoontedwang en groepsdrang doorbroken worden om plaats te maken voor de geboorte van het individu. Vooral de innovatieve ondernemers in de katoenindustrie op het platteland, de boerenfabrikanten, worden door hem geroemd als voortrekkers van de overgang van kleinschalige kapitaalextensieve huisnijverheid naar grootschalige kapitaalintensieve fabrieksnijverheid.³⁶ In het denken van Schulze-Gävernitz is het deze ‘Kleinbourgeoisie’ van wie de vooruitgang in Rusland afhangt. Ongeacht lovende of kritische woorden hierover in de literatuur, en in weerwil van politieke pressie voor of tegen, vertoont zich in de ontwikkeling van Rusland, net als in Europa, een wetmatige parallel tussen de economische en de geestelijke aspecten van de maatschappij. ‘Denn europäische Denk- und Empfindungsweisen sind zur erfolgreichen Inbetriebsetzung von Maschinen nicht weniger unentbehrlich, als Dampf, Kohle und Technik.’³⁷ Dus niet de burgerij als stand van kooplieden, noch de burgerij als middenklasse van geprivilegieerde stedelingen, maar de burgerij als ‘allgemeines Staatsbürgertum’ van de uit het volk opgeklommen vrije individuen kan tussen Russische elite en massa de eenheid tot stand brengen die in de samenleving zo lang ontbroken heeft.³⁸

Niet geïnspireerd door een *economisch* liberalisme zoals dat van Schulze-Gävernitz, maar meer vanuit een sterke overtuiging van *politiek* liberalisme komt Leroy-Beaulieu eveneens tot een progressief ontwikkelingsmodel voor het moderne Rusland, en dicht ook hij hierin een belangrijke rol toe aan de opkomst van een burgerij. Waar de Duitser deze burgerij opvat als het resultaat van een economische emancipatie van individuen die zich vervolgens ontplooiën als staatsburgers, beschouwt de Fransman de burgerij als het resultaat van een sociale en morele emancipatie die uitsluitend mogelijk wordt door de uitbreiding van politieke vrijheden ten opzichte van de staat. Beiden onderkennen zij de historische uitzonderingspositie van Rusland die mede tot uitdrukking komt in de afwezigheid van een middenklasse en beiden zien zij het Rusland van na de Grote Hervormingen aansluiten op de Europese weg van vooruitgang waarin de burgerij een voortrekkers-

³⁶ Ibidem 76, passim.

³⁷ Ibidem 171, en ook 2, 146, 165 en 368-369.

³⁸ Ibidem 381-383.

rol heeft. Het optimisme over dit moderniseringsproces gaat bij Schulze-Gävernitz met minder reserves gepaard dan bij Leroy-Beaulieu, daar eerstgenoemde zich in de bestudering van Rusland uitsluitend bepaalt tot het ene aspect van economische groei. Leroy-Beaulieu heeft weliswaar eenzelfde grondige maatschappijwetenschappelijke intentie als Schulze-Gävernitz, maar neemt veel meer aspecten mee in zijn analyse (een combinatie van natuur, cultuur en politiek) en geeft hierdoor een veel complexer en ook minder eenduidig beeld van de ontwikkeling van de Russische burgerij.

Rusland is geen land van burgers maar van boeren. Dat is het uitgangspunt van Leroy-Beaulieu in zijn bespreking van de stedelijke bevolking.³⁹ Niet alleen is het aantal steden in Rusland beduidend kleiner, zijn de onderlinge afstanden tussen hen groter en is hun interne structuur zwakker dan in andere Europese landen, ook het aandeel van stedelingen in de Russische bevolking is in vergelijking met het Westen geringer. Waar in het Westen gemiddeld tussen eenderde en de helft van de bevolking in de stad woont, leeft volgens de officiële statistiek van de jaren 1860-1870 ongeveer slechts eennegende deel van de Russische bevolking in steden. Een verhouding van vijftien miljoen boeren tegenover zes miljoen stedelingen heeft op zichzelf al grote betekenis voor de sociale, economische en politieke toestand van Rusland. En dat getal van zes miljoen stedelingen wekt nog een geflatteerde indruk, volgens Leroy-Beaulieu, aangezien een groot deel van de inwoners slechts tijdelijk in de steden verblijft om na enkele maanden van seizoensarbeid weer terug te keren naar de boerengemeenschap in de dorpen van afkomst, en ook omdat de steden zelf geen herkenbaar en uitgesproken urbaan karakter dragen dat hen zich doet onderscheiden van het omringende platteland – wellicht met uitzondering van de twee hoofdsteden die apart staan als kolonies van een andere beschaving.

Tussen landbouw en nijverheid heeft zich in Rusland veel minder specialisatie voorgedaan dan in het Westen. De meeste ambachten en beroepen worden uitgeoefend in de boerendorpen. Dit is niet het gevolg van een vermeende voorkeur

³⁹ Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars* 1 (1881) 285-313, aldaar 288: 'Le vaste empire du Nord, en dépit de ses rapides et incessants progrès, apparaît toujours comme un état rural, un empire de paysans.'

in het Slavische volkskarakter voor een semi-nomadisch landleven, maar is te verklaren vanuit de ongunstige geografische omstandigheden van Ruslands uitgestrektheid en onherbergzaamheid enerzijds en vanuit de schadelijke invloed van eeuwenlange lijfeigenschap waardoor de boeren opgesloten bleven in zelfvoorziening en armoede anderzijds. De meeste steden zijn kunstmatig gecreëerd door de vorst, ofwel lang geleden onderworpen aan zijn gezag, en stellen eigenlijk niet meer voor dan verwaande dorpen, met een daaraan toegevoegde bestuurlijke en militaire functie.⁴⁰ De Russische stad vormt zodoende geen ‘petit monde entièrement distinct’, zoals dat in Europa wel het geval is. Zij heeft een platte en open ruimtelijke inrichting waardoor stad en land zich vermengen en ongemerkt in elkaar overgaan.⁴¹ In het Westen staan steden onderling met elkaar in verband en vormen ketens door het land heen. Zij verheffen zichzelf door een alternatieve levenswijze. In Rusland zijn steden schaars en diffuus. Zij gaan op in het land als nietige eilanden in een oceaan. Het gevolg daarvan is: ‘l’esprit de progrès, l’esprit d’investigation et de liberté manquent de son berceau naturel. Point de bourgs ou de cités, partant pas de bourgeoisie dans l’ancienne Russie.’⁴² Zonder steden geen burgerij. Dat is de historische erfenis waar het moderne Rusland mee te maken heeft, stelt Leroy-Beaulieu.

Afgezien van de bovenlaag, die heeft blootgestaan aan een uitheemse beschaving, is de meerderheid van de stedelingen zowel qua opvoeding en gewoonten als qua smaak en mentaliteit sterk verwant gebleven aan de plattelandsbevolking. De stedelingen zijn ingedeeld in drie sociale categorieën: hoog, laag en midden. Maar in de stad treft men geen onafhankelijke *bourgeoisie* aan in de Franse zin van het woord, noch een zelfbewust proletariaat zoals dat bestaat in de Engelse arbeiderswijken. Wat men in de stad wel aantreft zijn de twee onderste bevolkingslagen van kleinburgers en ambachtslieden, die tezamen een even arm, onzeker en kwetsbaar bestaan leiden als de *moezjik* in de dorpen, die ook dezelfde plichten dragen van zielenbelasting en dienstplicht, en die met dezelfde toewijding aan de orthodoxe rituelen een groot respect tentoonspreiden voor God en tsaar. Tussen boeren en

⁴⁰ Ibidem 291-292.

⁴¹ Ibidem 286.

⁴² Ibidem 290.

burgers bestaat in Rusland nog geen moreel antagonisme, zoals de auteur het noemt. Aan de basis is het Russische volk verenigd in een harmonie van sentimenten en overtuigingen, een fenomeen dat buiten Rusland steeds zeldzamer en twijfelachtiger aan het worden is. De *mesjtsjanin* (de kleinburger) is de *moezjik* van de stad, maar dan zonder grondbezit.⁴³ Sociaal gesproken verkeert de massa van de stedelingen in levensomstandigheden die vergelijkbaar zijn met die van het Europese proletariaat, maar cultureel gesproken verkeert de massa nog in de belevingswereld van de traditionele boerengemeenschap.

Daartegenover staat een stedelijke bovenlaag die gevormd wordt door twee aparte elites van respectievelijk rijke kooplieden en geprivilegieerde adel, met ieder ook zijn eigen clubs. Beide categorieën zijn het resultaat van initiatief van bovenaf door de staat en worden gekenmerkt door een onderdanige houding tegenover de macht en een fixatie op rang. De adel tracht zich met een Franse levensstijl van het volk te onderscheiden als een Europese aristocratie, en de kooplieden manifesteren zich – mede dankzij de economische groeimogelijkheden – in toenemende mate als nationale plutocratie. Geen van beide vertonen zij enig sociaal of politiek initiatief dat vergelijkbaar is met een derde stand. Een *moderne* burgerij, één die een intermediaire functie kan vervullen als middenklasse, is volgens Leroy-Beaulieu binnen de gevestigde kaders van de Russische stad niet te vinden.⁴⁴

In Rusland heerst bovendien een wijdverbreide weerzin tegen het idee van een eigen bourgeoisie. ‘De Heer behoeft ons!’ is wat veel Russen – van aristocraten tot democraten – hierover zeggen en schrijven. Het naamwoord *bourgeoisie*, dat een neutrale en descriptieve betekenis heeft in het Westen, kent als *boerzjoasia* in Rusland een negatieve bijklank. Het wordt op die wijze door sommigen zelfs als scheldwoord gebruikt voor wat beschouwd wordt als de nieuwe kaste van rijken en oligarchen, die met hun individualisme en egoïsme de eenheid en homogeniteit van het Russische volk in de weg staan. Vooroordelen en misverstanden met betrekking tot de bourgeoisie zijn kenmerkend voor de onbekendheid van dit fenomeen in Rusland, stelt Leroy-Beaulieu.⁴⁵

⁴³ Ibidem 302.

⁴⁴ Ibidem 306-309.

⁴⁵ Ibidem 312.

Toch is het juist de bourgeoisie, in de zin van een middenklasse van vrije burgers, die deze Fransman van cruciaal belang vindt voor de toekomst van Rusland. Daarin verschilt hij overigens niet van de andere Europese Ruslandkenners. Maar terwijl Wallace de burgerij langzaam ziet opbloeien in de kring van rijke kooplieden en ondernemers van het eerste gilde, en Schulze-Gävernitz zijn hoop gevestigd heeft op de kleine particuliere zakenlieden in stad en land, acht Leroy-Beaulieu zulke groepen niet geschikt als voortrekkers en wegberijders van de middenklasse – *gosti* noch *mesjtsjane*. Hun economische ambities zijn daarvoor te beperkt en vormen voor hen geen reden om ook een sociale en politieke rol te gaan spelen tussen de twee uitersten van elite en massa in de Russische samenleving. De economische burgerij is te zeer verbonden met het sociale milieu van de *moezjik* en met de historische erfenis waarin een derde stand altijd ontbroken heeft. Een *moderne* burgerij zal daarom in Rusland niet van binnen, maar van buiten het gevestigde politieke en sociale systeem moeten komen, betoogt Leroy-Beaulieu. Niet in de reeds lang bestaande categorieën van stedelingen, maar bij nieuwe mensen in nieuwe beroepen gaat hij op zoek naar een dergelijke middenklasse.

De beroepen die in de Europese geschiedenis hebben gezorgd voor de verheffing en emancipatie van de bourgeoisie tot een positie van aanzien en moreel gezag, stelt Leroy-Beaulieu, zijn de beroepen die verbonden zijn met de wetenschap, de letteren of de wet. In Rusland ontbraken deze zogenaamde vrije beroepen vrijwel geheel tot halverwege de negentiende eeuw. Geen zelfstandige advocaten, juristen, artsen, schrijvers, hoogleraren, ingenieurs, notarissen, magistraten, kortom geen *noblesse de robe* van opgeleide professionals met een eigen educatie, specialisatie en positie – buiten de klasse van officiële functionarissen. De hervormingen onder tsaar Alexander II dragen sinds een aantal jaren bij aan de opvulling van deze leemte. Zij brengen niet alleen aanpassingen en verbeteringen in de instellingen van het land, zij scheppen ook een nieuwe klasse van professionals, en daarmee een stimulerend milieu voor de ‘cultuur van de geest’ en intellectuele activiteit. De gemoderniseerde onafhankelijke rechtbanken, de vrije universiteiten en de uitbreiding van het onderwijs, de aanleg van spoorwegen en de groei van communicatie, en ook de schaalvergroting in handel en industrie roepen alle op een verwante

wijze een nieuwe vrije burgerij met een ontwakend zelfbewustzijn en een eigenzinnige houding in het leven, naast de oude burgerij van kooplieden en kleinburgers. Deze nieuwe burgerij wordt gerekruteerd uit verschillende achtergronden en uit alle standen, inclusief de adel en de geestelijkheid. Het gunstige effect hiervan is dat deze toekomstige middenklasse van Rusland een weerspiegeling vormt van de gehele samenleving en dat daarin klassenverschillen en geboortevooroordelen geen betekenis meer zullen hebben, zo verwacht Leroy-Beaulieu. De smelting van klassen stelt deze burgerij ook in staat een morele eenheid te creëren. Tekenen van vooruitgang in deze richting zijn volgens hem onmiskenbaar. ‘Pour la Russie... un des principaux résultats du dix-neuvième siècle et des réformes de l’empereur Alexandre II sera la création d’une classe moyenne, d’une bourgeoisie vraiment européenne et moderne.’⁴⁶

De opkomst van een middenklasse is in het denken van deze auteur van niet te overschatten belang. In de Russische samenleving heeft tot op heden geen verbinding bestaan tussen de top en de basis. De massa leefde een armzalig bestaan in eindeloze herhaling, terwijl de elite zich verloor in egoïsme en ijdelheid ofwel vluchtte in buitenlandse avonturen en zweverige utopieën. Leroy-Beaulieu gelooft daarom ook niets van de conservatieve voorstelling van zaken als zouden heren en boeren in Rusland met elkaar verbonden zijn in één gemeenschappelijk religieus-patriarchaal sentiment, en niet gescheiden en uiteengedreven worden (zoals in het Westen) door een middenstand van zelfzuchtige burgers. Integendeel, in werkelijkheid vindt er geen wezenlijk contact plaats, is er solidariteit noch sympathie tussen de hogere en lagere standen in Rusland. Elk leeft volgens eigen gewoonten en moraal. De Russische natie is in zichzelf verdeeld, gespleten in twee helften. Dát is juist het grote obstakel voor de economische en de politieke vooruitgang van het land, zo stelt hij. De remedie is gelegen in de opkomst van een echte burgerij die als intermediair kan functioneren, ideeën kan doorgeven van boven naar beneden en behoeften kan doorgeven van beneden naar boven. ‘Par là seulement pourra prendre fin le dualisme social, le schisme moral qui depuis Pierre le

⁴⁶ Ibidem 311.

Grand est l'un des maux de la Russie.⁴⁷

Dualisme is het kernprobleem van Rusland. En de sleutel tot de oplossing daarvan berust bij de middenklasse, aldus Leroy-Beaulieu. Echter, om haar historische rol te kunnen vervullen zijn de economische en de intellectuele emancipaties nog niet voldoende. Wil de middenklasse met succes de kloof in de Russische samenleving kunnen overbruggen, dan zijn ook politieke vrijheden onontbeerlijk. Zelfbestuur en burgerrechten zijn nodig voor de middenklasse om zich te kunnen ontplooiën tot 'sociétés avec une voix'. Daarom volgt Leroy-Beaulieu met een gevoel van urgentie de initiatieven van middengroepen in de publieke sfeer, in de gereorganiseerde rechtspraak en vooral in het vernieuwde stedelijk bestuur van 1870 met een gekozen *doema*. De resultaten hiervan vallen hem niet direct mee – zoals al eerder gebleken is bij de bespreking van het lokaal zelfbestuur. Als gevolg van het censuskiesrecht op basis van kapitaalbezit zijn de stedelingen met vrije beroepen en gesalarieerde functies in het electoraat ondervertegenwoordigd. De publieke zaak blijft zo in handen van een kleine groep op particulier eigenbelang gerichte rijken, een plutocratie.⁴⁸ Bovendien staat het zelfbestuur voortdurend bloot aan ambtelijke betutteling, het 'tsjinovnisme'.⁴⁹ Na ruim tien jaar experimenteren wordt het stadsbestuur geplaagd door geldgebrek en ineffectiviteit, en wordt de burgerij gekenmerkt door apathie en malaise. Vanwaar deze teleurstelling? 'Ce n'est ni l'inaptitude de la nation, ni la paresse ou l'inertie des classes dominantes, c'est l'absence d'institutions et de libertés politiques, c'est le manque d'esprit public.'⁵⁰ Zonder nationale politiek waarbij de burgers betrokken worden bij het staatsbestuur, zo is de overtuiging van Leroy-Beaulieu, blijft niet alleen het lokaal zelfbestuur maar ook de middenklasse levenloos. Rusland levert hem daarvan het levende bewijs.

⁴⁷ Ibidem 313, met een kritiek op de idealisering van het autocratische Rusland anno 1812 door Mme Germaine de Staël in haar *Dix années d'exil* (postuum uitgegeven; Parijs 1845) en met de kritiek op het idealiseren van de patriarchale verbanden in het bijzonder door Haxthausen, zie ook: *L'empire des tsars* 2 (1882) 10-14.

⁴⁸ Ibidem 251-252.

⁴⁹ Ibidem 262.

⁵⁰ Ibidem 275-276, en ook 232 en 249.

Europese auteurs hebben grote verwachtingen van een Russische middenklasse, maar weten tegelijkertijd niet goed waar ze in Rusland zo'n middenklasse kunnen vinden. Het meest voor de hand liggen de steden als natuurlijke omgeving voor de opkomst van een burgerij. En inderdaad is er in de steden als gevolg van de hervormingen veel activiteit en vernieuwing waar te nemen. De dynamische en succesvolle ondernemers vallen in westerse ogen meteen op. Toch werkt dit lang niet allemaal en ondubbelzinnig in de richting van burgerschap en de vorming van een middenklasse. De tradities van de Russische stadsbevolking bieden ook weerstand tegen de opbloei van een bourgeoisie, en men is haar vaak vijandig gezind. De versterking van de middenklasse komt misschien juist vanuit andere en minder voor de hand liggende hoeken van de Russische samenleving, zoals van vooruitstrevende edelen of hoogopgeleide professionals. Dit verwijst naar twee verschillende opvattingen van wat een burgerij maakt tot wat zij is: is dat de materiële welvaart van de *Wirtschaftsbürger* of geestelijke verlichting van de *Bildungsbürger*? En daar de eerst genoemde categorie in Russische steden niet rechtstreeks heeft geleid tot de opkomst van een echte middenklasse, gaan veel van de Europese Ruslandkenners verder op zoek naar de middenklasse in de kringen van de tweede categorie, die van de zogenaamde opgeleide klasse.

3.2 De opgeleide klasse

Een middenklasse zoals de Europeanen die voor ogen hadden, bestond in Rusland eenvoudig niet. De impliciete criteria voor een dergelijke middenklasse pasten niet bij de maatschappelijke realiteit van Rusland. Een samenhangende beweging van een opkomende bezitsklasse, uitgerust met moderne opleiding en kennis, die haar bestaansrecht ontleent aan maatschappelijke verdiensten en prestaties, en op grond daarvan een nieuwe politieke rol voor zichzelf opeist tegenover de oude orde van monarchie en geprivilegieerde standen – zoiets deed zich daar niet voor, zelfs niet in het tijdperk van de Grote Hervormingen. Een verbinding tussen de economische ontwikkeling van kapitalisme en de politieke stroming van liberalisme kwam niet tot stand in het Rusland van vóór 1905. Tussen de vele nieuwe groepen die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw gingen manifesteren binnen de Russische samenleving ontbrak de cohesie om een 'constitutionele rol'

als bourgeoisie te kunnen of te willen spelen. Daarvoor waren deze groepen te fragmentarisch van aard en zij werden van elkaar gescheiden door grote verschillen in sociale achtergrond en politieke oriëntatie. De wederzijdse afkeer en minachting tussen kooplieden en intellectuelen was in Rusland spreekwoordelijk. Ook waren zij te zeer geïsoleerd, in kleine aantallen verspreid over de regio's van het land en opgesloten in eigen familieculturen. Van gemeenschappelijke belangen of samenwerking kon zo geen sprake zijn. Bovendien ontbrak het hun aan een politieke stem of organisatie in een omgeving die geheel gedomineerd werd door het machtsmonopolie van de autocratie enerzijds, en door het ideologische monopolie van de orthodoxe en patriarchale tradities anderzijds. Een eigen geluid werd hun niet toegestaan.

De groepen nieuwe Russen zaten daardoor klem tussen de staat en het volk. Het was voor hen heel moeilijk een positie te bepalen tegenover beide, want elk had in zekere zin het aangezicht van een Januskop. De Russische staat belichaamde met zijn censuur, machtsmisbruik en conservatisme het grootste obstakel voor een actieve rol van burgers die verandering en vooruitgang wilden nastreven, maar tegelijkertijd was het staatsapparaat de enige instelling met voldoende macht en het vermogen om die verandering en vooruitgang in Rusland mogelijk te maken. De staat zelf was voor veel burgers de bron van hun eigen vooruitgang geweest. Het Russische volk daartegenover vertegenwoordigde met zijn armoede, onwetendheid en brute zeden de duisternis waarvan beschaafde burgers zich trachtten te onderscheiden, maar tegelijkertijd was dienstbaarheid aan dat volk toch de enige legitimering van de aanspraken die zij konden maken op een publieke rol. Ongeacht uit welk *soslovije* zij afkomstig waren, burgers namen hun eigen wortels in het volk serieus. Als gevolg van deze versnipperde en ook verwarrende toestand voor de nieuwe groepen in de Russische samenleving bestond er ruimte noch prikkel om zich tot een coherente middenklasse te ontwikkelen.

Dit neemt niet weg dat er wel een aantal afzonderlijke middengroepen ten tonele verscheen, mede als gevolg van het moderniseringsbeleid door de regering. Met deze groepen kwamen de Europese Ruslandonderzoekers in de tijd van tsaar Alexander II alsook daarna op verschillende manieren in aanraking. De drie eerder genoemde middengroepen vielen elk afzonderlijk ook weer uiteen in verschillende

onderverdelingen. In de eerste plaats werd de middengroep van stedelijke burgers – zoals hierboven beschreven – gedomineerd door de kooplieden en kleinburgers. De tweede middengroep van opgeleide burgers viel uiteen in professionals, werkzaam als zelfstandige experts in het lokaal bestuur, in de dienstensector of in het bedrijfsleven, en intellectuelen, afkomstig uit diverse lagen van de samenleving, de zogenaamde *raznotsjintsy* (mensen van verschillende rangen). De derde middengroep, de zogenaamde *intelligentsia* van politiek actieve burgers, kwam voort uit de achttiende-eeuwse dienstadel, werd in de negentiende eeuw aangevuld met *raznotsjintsy* en groeide uit tot een liberale dan wel radicale oppositiebeweging. Deze nieuwe middengroepen vormden samen geen geheel maar wel een nieuw fenomeen: een soort middenveld dat zich opende tussen het autocratische regime en de massa van traditionele onderdanen. Aan het klassieke begrip middenklasse (*sredny klass*) werd in de context van het toenmalige Rusland hoogst zelden gerefereerd, maar in plaats daarvan deed wel een nieuw begrip opgeld ter aanduiding van dat middenveld: *obsjtsjestvennost*.⁵¹

Dit neologisme riep in het gehoor van die tijd een hele wereld van moderne associaties op. Het eigenlijke woord *obsjtsjestvennost* was afgeleid van het woord *obsjtsjestvo* dat sinds de dagen van Peter de Grote stond voor ‘maatschappij’ of ‘gemeenschap’ in de zin van het Engelse begrip (*high*) *society* of het Franse begrip *le monde*. Met het begrip *obsjtsjestvo* werd in de achttiende eeuw de verwesterde elite van aristocratische bestuurders en cultuurdragers aangeduid, die zich met haar verlichting onderscheidde van de onontwikkelde volksmassa (*narod*) en die zich in haar maatschappelijke functies opstelde als dienstbare partner van de staat (*gosoedarstvo*). Begin negentiende eeuw vervaagde dit begrip. De *obsjtsjestvo* werd minder exclusief in sociaal opzicht en veranderde in de richting van een open

⁵¹ Over het begrip *obsjtsjestvennost*: A. Gleason, ‘The terms of Russian social history’ in: E.W. Clowes, S.D. Kassow en J.L. West eds., *Between tsar and people. Educated society and the quest for public identity in late imperial Russia* (Princeton 1991) 16-27, passim; en over de *sredny klass*: V.T. Bill, *The forgotten class. The Russian bourgeoisie from earliest beginnings to 1900* (New York 1959) xi, passim; en zie ook: M. Hildermeier, *Bürgertum und Stadt in Russland 1760-1870. Rechtliche Lage und soziale Struktur* (Keulen en Wenen 1986) over het ontbreken van een westerse bourgeoisie-traditie en J.L. West en I.A. Petrov eds., *Merchant Moscow. Images of Russia’s vanished bourgeoisie* (Princeton 1998) over het ontstaan van een alternatieve Russische bourgeoisie-traditie.

meritocratie, waarin ook verarmde landadel, lagere bureaucraten, legerofficieren en *raznotsjintsy* zich lieten gelden. Daarmee verdween tevens de cultureel-ideologische overeenstemming en in de verbrede ‘society’ deden ook ideeënstrijd en maatschappijkritiek hun intrede, aangeduid met *obsjtsjestvennoje dvizjenije* (letterlijk: de maatschappelijke beweging). In de tweede helft van de negentiende eeuw, onder de stimulans van de Grote Hervormingen met hun verkondigde beginselen van openheid, rechtsstaat en burgerschap, had ‘de society’ plaatsgemaakt voor ‘het publiek’. Dat was waarvoor de nieuwe benaming *obsjtsjestvennost* in omloop kwam. Dit begrip stond dus niet meer voor een *high society* maar voor een *civil society*.

De associaties die hiermee verbonden werden, verwezen niet naar een aparte middenklasse maar wel naar een ‘publieke sfeer’ waarin middengroepen konden gedijen. Deze publieke sfeer werd gekenmerkt door het principe van het gelijke burgerschap, het respect voor privébezit, een middelbaar of hoger opleidingsniveau, professionaliteit en zelfstandigheid, een pluriforme pers en open debat, en particulier initiatief in vrijwilligersorganisaties, in kunstmecenaat of in filantropie. De publieke sfeer betekende in Rusland een aantasting van het hermetische standenonderscheid in het *soslovija*-stelsel en werd door de voorstanders gezien als de geboorte van een neutrale zone tussen de almachtige staat en het onmondige volk. De publieke sfeer droeg ook een morele boodschap: de publieke geest ofwel het publieke plichtsbef diende het algemeen belang en streefde naar vooruitgang. Bij de participatie en het activisme van het publiek was het privébelang ondergeschikt en stond de dienstbaarheid aan volk en land voorop. De houding tegenover de staat was onderdanig noch opstandig; het publiek zocht daar tussenin naar een onafhankelijke rol in samenhang en samenwerking met de staat die als hoeder en agent van vooruitgang beschouwd werd. Het verschijnsel *obsjtsjestvennost* functioneerde niet als een ideologie of als een fanatiek geloof in één waarheid, god of utopie waarin opgeroepen werd tot de strijd. Het werkte wel als de eerste aanzet tot de vorming van een burgersamenleving waarin waarden zoals respect voor ieder mens, verantwoordelijkheid voor elkaar en tolerantie van onderlinge ver-

schillen een centrale plaats werden toegedicht.⁵²

In dit middenveld van ‘publieke sfeer’ ofwel ‘openbaarheid’ speelden de nieuwe middengroepen een hoofdrol. Het Russische begrip *obsjtsjestvennost* werd gebruikt voor de aanduiding van zowel het abstractum van ‘de publieke sfeer’ als voor de mensen en groepen die deze sfeer in concreto belichaamden: ‘het publiek’. Dit vormde als het ware ‘het denkend deel der natie’. Stedelijke, opwaarts mobiele, bezittende, geschoolde, verantwoordelijke en mondige mensen wierpen zich op als representanten van *obsjtsjestvennost*.⁵³ Het begrip impliceerde aldus ook een toewijding aan de publieke zaak. De drie onderscheiden middengroepen van stedelingen, professionals en intelligentsia konden in principe allen deel uit maken van deze *obsjtsjestvennost*, hoewel de eerste en de laatste categorie hierin toch een marginaler positie innamen dan de middencategorie van professionals. Immers, de stedelijke kooplieden en kleinburgers stonden vaak nog met één been in de cultuur van de boerengemeenschap en distantieerden zich van de verwesterde ideeën die binnen de publieke sfeer bon ton waren. En de politieke activisten en radicalen, waaruit de intelligentsia in hoofdzaak bestond, keerden zich tegen de staat dan wel tegen de gevestigde orde en konden zich niet vinden in het gematigde karakter van het publieke debat. Beide middengroepen bevonden zich daardoor deels buiten de grenzen van de publieke sfeer. Als gevolg daarvan werd de *obsjtsjestvennost* in praktijk gedomineerd door de middelste middengroep, door de hoger opgeleide en maatschappelijk welgestelde elite van professionals en intellectuelen. Dit was dermate het geval dat via toto pro pars het begrip *obsjtsjestvennost* synoniem werd met de opgeleide klasse. In de Engelstalige geschiedschrijving wordt dit begrip ook vaak vertaald met ‘the educated classes’ of met ‘the educated society’.⁵⁴

⁵² J. Bradley, ‘Voluntary associations, civic culture, and *obsjtsjestvennost*’ in Mosow’ in: Clowes e.a., *Between tsar and people* (1991) 131-148 en S.D. Kassow, ‘Russia’s unrealized civil society’, ibidem 367-371.

⁵³ G.L. Freeze “Going to the intelligentsia”: the church and its urban mission in post-reform Russia’, ibidem 215-232, aldaar 216 en noot 4.

⁵⁴ Kassow, West en Clowes, ‘Introduction’, ibidem 3-4; en zie ook: H.D. Balzer ed., *Russia’s missing middle class. The professions in Russian history* (New York en Londen 1996) 3-38 en 293-319 waarin

In de context van het toenmalige Rusland waren hoger onderwijs en opleiding misschien wel de wezenskenmerken van een ontluikende burgerij met mogelijk een constructieve rol in de publieke zaak. Om deze reden richtten de Europese waarnemers in de tijd van de Grote Hervormingen en daarna met speciale belangstelling hun blik ook op deze Russische middengroep, de opgeleide klasse.

‘Das Losungswort des denkenden Theiles der russischen Gesellschaft: „Bildung der Massen“, ist erschollen, wiederhallt immer stärker in allen Volksschichten und formuliert sich immer bestimmter zu einem Postulate des ganzen Volkes.’⁵⁵ De opgeleide klasse gaat het Russische volk voor in het streven naar verlichting via het onderwijs. Dat is het centrale thema van Celestin, de slavofiele idealist uit het Habsburgse rijk, in het boek waarmee hij rekenschap aflegt van zijn ervaringen als buitenlandse gastdocent op verschillende gymnasia in het hervormende Rusland van rond de jaren 1870. ‘Bildung’ is niet alleen zijn persoonlijke missie, maar leidt volgens hem ook de Russische natie op tot de ‘Culturarbeit’ waartoe alle wel-denkenenden in de samenleving zich geroepen voelen. ‘Bildung’ staat tegenover fanatieke tegenstanders en formidabele hindernissen maar dit kan niet verhinderen dat zij aan overtuigingskracht en aanhang zal winnen. ‘Bildung’ is de weg naar economische vooruitgang en morele verheffing van het volk, en zij levert daarmee de beste waarborg voor de ontwikkeling van vrijheid. De strijd om ‘Bildung’ zal nog veel energie en bezonnenheid vergen ‘– sie wird endlich unsere Erlöserin sein’, aldus de belijdenis van de auteur aan het slot van zijn betoog.⁵⁶

Deze Fran Celestin⁵⁷ werd in 1843 geboren in Vatsje, hartje Slovenië. Hij was van bescheiden komaf en heeft in zijn jeugd zelfs honger geleden. Zijn talent gaf hem de kans op verbetering van zijn persoonlijke positie, maar een gevoel van betrokkenheid bij de kansarmen in de samenleving heeft hij altijd behouden. Hij bezocht het gymnasium in Ljubljana, studeerde klassieke talen en Sloveens aan de

gewezen wordt op het belang van de opgeleide beroepsbeoefenaars als kern van de Russische middenklasse.

⁵⁵ Celestin, *Rusland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 105.

⁵⁶ Ibidem 384.

⁵⁷ Zijn voornaam is ook wel als ‘Franjo Jurjevic’ of ‘Franz’ aangeduid.

universiteit van Wenen en promoveerde daar in 1869. Vervolgens trok hij met een studiebeurs naar Rusland. Hij studeerde aan de universiteit in Sint-Petersburg en bereidde zich voor op examens voor het leraarschap in Grieks, Latijn, Russisch en in Russische geografie en geschiedenis in Moskou. Daarop trad hij in dienst als docent op het gymnasium in Vladimir (1870) en later in Charkov (1872). Ondertussen trachtte hij een *Habilitationsschrift* voor te bereiden, maar vanwege herhaaldelijke conflicten met zijn Russische begeleider werd dit geen succes. Hij is om onduidelijke redenen in de herfst van 1873 hals over kop uit het land vertrokken en teruggekeerd naar Wenen.

In de periode die volgde schreef hij over Rusland het Duitstalige boek *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (Laibach [Ljubljana] 1875) dat bestemd was om het Europese publiek in het algemeen en het Oostenrijks-Slavische publiek in het bijzonder beter te informeren over de situatie in het tsarenrijk sinds de Grote Hervormingen. De voorbereiding van dit boek was door het plotselinge vertrek van Celestin uit Rusland voortijdig afgebroken en het geheel maakt op de lezer ook een enigszins geïmproviseerde en haastige indruk. Niettemin bevat het werk een grote verzameling feitelijke gegevens over het land en een originele kijk van iemand die het systeem, zoals hij het noemt, van binnenuit heeft leren kennen. Hij maakt veelvuldig gebruik van publicaties van het Russische Ministerie van Onderwijs. Op een soms onnavolgbare wijze worden in zijn verhaal afstandelijke waarnemingen en persoonlijke ervaringen met elkaar vermengd. Voor zijn eigen achterban in Oostenrijk heeft hij zich met dit werk ongetwijfeld willen profileren als Ruslanddeskundige, en kennelijk met succes.

Want een jaar na het verschijnen van zijn boek trad hij in 1876 in dienst als docent op het gymnasium in Zagreb en werd hij daarnaast de eerste hoogleraar Slavische talen aan de universiteit van Zagreb. Deze laatste functie heeft hij tot zijn dood in 1895 bekleed. Hij heeft zich hierin gemanifesteerd als een cultuurfilosoof en belletterist die bovenal de Sloveense taal wilde bevorderen. Daarnaast vertaalde hij van en naar het Russisch, Kroatisch en Sloveens en publiceerde hij letterkundige alsook literaire werken vanuit een kritisch slavofiel standpunt. Hij was vooral geïnteresseerd in de culturele betrekkingen tussen de Slavische volken en geloofde in de mogelijkheid van onderlinge samenwerking en harmonie. 'Bij al

zijn werk keek hij als voorvechter van de Slavische eenheid niet alleen naar de goede kanten van de Slavische Verlichting, maar hij bracht als cultuurcriticus ook haar slechte kanten en de gebreken aan het licht; zijn goede ontwikkeling, verkregen uit de studie van de contemporaine Europese filosofie en cultuur heeft hem daartoe in staat gesteld', aldus het Sloveense biografisch woordenboek.⁵⁸

In zijn boek over Rusland trekt de Sloveen Celestin expliciet een vergelijking tussen de volksverlichting van de grote Russische massa in het tsarenrijk en die van de kleine Slavische volken in het Habsburgse rijk. In beide gevallen worden de Slaven volgens hem geholpen door de motor van hun vooruitgang: het principe van 'sociale eenheid'. Deze unieke kwaliteit houdt in dat de geslaagde Slavische burgers zich niet afschermen in een aparte middenklasse maar dat zij ernaar verlangen en streven het volk in hun morele en economische voorsprong te laten meedelen. Hun instelling heeft daarom niets gemeen met het 'onproductieve want eenzijdige Europese liberalisme'. De Slavische intellectuele elite komt – ondanks alle onderlinge verschillen – niet op voor een beperkt deel- of eigenbelang, maar voor het welzijn van het hele volk. Dankzij haar vooruitstrevende tendentie is de Russische geestelijke elite erin geslaagd de regering na de harde les van de Krimoorlog en na decennialange beïnvloeding tot hervormingen te bewegen, aldus de opvatting van Celestin.⁵⁹ Daarmee is voor Rusland een lange doch veelbelovende weg van vooruitgang ingeslagen, die ook de niet-Russische Slaven ten voorbeeld gesteld kan worden.⁶⁰

⁵⁸ *Slovenski biografski leksikon* deel 1, I. Cankar en F.K. Lukman eds. (Ljubljana 1925-1932) 74-75; zie ook: *Enciklopedija Slovenije* deel 2, M. Javornik en A. Dermastia eds. (Ljubljana 1988), *Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950* deel 1 L. Santifaller en E. Obermayer-Marnach eds. (Graz en Keulen 1957) en M. Boršnik, *Fran Celestin* (Ljubljana 1951). Met dank aan Tijmen Pronk die mij hielp bij het vertalen uit het Sloveens.

⁵⁹ Celestin, *Rusland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 381 en 386.

⁶⁰ '... die Bildung dringt immer tiefer, die sociale Einheit wird immer reeller, mit einem Worte das wachsende Selbstbewusstsein und die sich mehrende Selbstkenntniss bieten eine immer festere Bürgerschaft, die Entwicklung des russischen Volkes werde im nationalen Geiste, im Geiste der Friedensliebe und des Humanismus, vor sich gehen. Mögen die schweren Prüfungen, welche das nicht-russische Slaventhum seit Jahrhunderten an sich erfährt und noch zu erfahren haben wird, bald vorübergehen, möge es auch ihm bald gegönnt sein, sich im slavischen Geiste des Friedens zu entwickeln!' (mijn cursivering) ibidem 388.

Celestin legt zijn komst naar Rusland uit als een reactie op de catastrofe van Königgrätz, de nederlaag van Oostenrijk op eigen grondgebied tegen Pruisen in de oorlog van 1866. Hierdoor werden de volkeren van het Habsburgse rijk in een diepe crisis gestort. De kleine Slavische volken vreesden voor een groeiende druk door de voortschrijdende germanisatie van Oostenrijk. Gevoelens van twijfel en onzekerheid over de eigen toekomst binnen het wankelende staatsbestel gaven aan de Slavische volken een stimulans om zich meer op de Russen te gaan oriënteren. Zoals Celestin het bij aanvang van zijn avontuur in Rusland eens verwoordde in een brief aan een Slavische geestverwant in Oostenrijk: ‘ofwel Rusland neemt ons onder zijn vleugels, ofwel wij gaan ten onder.’⁶¹ Zulke gedachten berustten op het idee van een wederzijdse band door de verwantschap tussen alle Slavische volken, maar ze berustten geenszins op wederzijdse kennis tussen Russen en niet-Russen. In hun opwinding verklaarden sommige Slavische volken een grenzeloze liefde aan de Russen, terwijl de Russen zelf hier veelal koel of sceptisch op reageerden. Binnen de Russische intelligentsia liepen alleen de slavofielen wel warm voor een hechtere band met de zogenaamde broedervolken, terwijl de meeste westerlingen, de radicalen en de conservatieven dit slechts met ironie aanzagen. In de Russische regering liet men zich het gevoel van macht en prestige rustig aanleunen zonder iets riskants te willen ondernemen. Het slavofiele enthousiasme bereikte een hoogtepunt tijdens het Slavisch ethnografisch congres van 1867 in Moskou. Tastbare resultaten bleven echter uit. En twee jaar later besloot de auteur – pas afgestudeerd en voorzien van een beurs voor een verblijf in Rusland⁶² – om de grote noor-

⁶¹ Boršnik, *Fran Celestin* (1951) 100.

⁶² De herkomst van deze beurs laat zich niet achterhalen. Wel beschrijft Celestin in zijn boek gedetailleerd een regeling van het Russische Ministerie van Onderwijs uit de tweede helft van de jaren zestig, waarbij afgestudeerde Slavische filologen uit het Habsburgse rijk een studiebijdrage en reisgeld aangeboden wordt. Deze bursalen krijgen voor één of twee jaar de tijd om te studeren in Rusland en moeten als tegenprestatie het dubbele aantal jaren werken als leerkracht in Russische dienst. De bedoeling is hiermee het tekort aan leraren in eigen land te helpen bestrijden en ook kennis over Rusland in den vreemde te verspreiden. Celestin noemt het getal van vijftig leerkrachten die tot dan toe op deze wijze zijn aangeworven. Hij zegt het niet met zo veel woorden, maar het lijkt niet onredelijk om aan te nemen dat hijzelf één van hen is geweest. Celestin, *Rusland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 243.

delijke oom maar eens beter te gaan leren kennen.

‘Die mitgebrachten Illusionen kämpften lange mit der Wirklichkeit,’ zegt hij achteraf over het soms pijnlijke leerproces in Rusland.⁶³ Typerend voor zijn gecompliceerde verhouding tot Rusland is ook het motto zoals de auteur dat aan zijn boek meegeeft: *Varvara mne tjoeka – no pravda sestra*, een Russisch spreekwoord dat luidt: ‘Barbara is mijn tante, maar de waarheid is mijn zuster’. Bij zijn waarnemingen wordt Celestin voortdurend heen en weer geslingerd tussen het wensdenken van de slavofiel en de praktijkervaringen van de kritische buitenlander. Over beide bericht hij de lezer ernstig en oprecht. Hij zet zich af tegen ‘een niet gering aantal van de reisbeschrijvingen over Rusland’ door andere buitenlandse bezoekers. Met name de Engelsen moeten het hierbij ontgelden. De goede uitzonderingen niet te na gesproken, maakt hij hen het verwijt dat zij zich vaak beperkt hebben tot een snelle doorreis en oppervlakkige waarnemingen, zonder de taal te beheersen en zonder een onafhankelijk oordeel te kunnen vellen. Dit soort auteurs (hij noemt geen namen) laat zich leiden door vooringenomenheid. Schrijvend over Rusland prijzen zij het eigene, keuren het andere af en herkauwen bekende anekdotes. Er is geen volk waarover zo veel verkeerde informatie verspreid wordt als over de Russen, stelt Celestin. De Russische regering is ook heel gevoelig op dit punt. Zij werkt daarom de kritische buitenlanders tegen en probeert zelf de publieke opinie gunstig te beïnvloeden door positief gekleurde informatie in omloop te brengen. Bijeen genomen levert dit van twee kanten nogal wat onbetrouwbare en tendentieuze werken over Rusland op. Verhoudingsgewijs geringer in aantal is een derde categorie, die van de buitenlandse werken over Rusland waarvan de makers met de nodige kennis en onbevangenheid hun onderwerp tegemoet treden. Een dergelijke benadering vergt meer tijd en inspanning van de onderzoeker om de taal en het land werkelijk te leren begrijpen. Bovendien is het voor ‘Romanen’ en ‘Germanen’ – maar in mindere mate voor Slaven – erg moeilijk om de Russen onbevooroordeeld te beschouwen. ‘Denn der Westen, obwohl er an der Spitze der gegenwärtigen Civilisation einherschreitet, besitzt doch so viele Vorurtheile, dass wohl auch der gewissenhafteste Beobachter, wenn er schon

⁶³ Ibidem ‘Vorwort’.

eine Menge der so zu sagen mit der Muttermilch eingesogenen Vorurtheile abgelegt hat, sich immer wieder auf neuen ertappt.⁶⁴ Celestin stelt zich daarom bescheiden op. Hoewel hij vóór aankomst in Rusland reeds enige kennis bezat van de taal, literatuur en geschiedenis van Rusland, en hij tijdens zijn meerjarige verblijf in het noorden, midden en zuiden van het land met allerlei standen in aanraking is gekomen, pretendeert hij niet een exacte en volledige beschrijving van de samenleving te kunnen geven. Wat hij probeert is vanuit een welwillende houding toch een kritische visie te geven.⁶⁵

De ideeën waarmee Celestin jaren later terugkeert van zijn reis blijken niet meer dezelfde te zijn als waarmee hij eens op weg was gegaan. Toen dacht hij nog dat in de tien jaar sinds de afschaffing van de lijfeigenschap in Rusland ‘bijna alle steunbalken van een volledig vrij land’ waren opgericht.⁶⁶ Nu bij terugkeer kan hij zich daar zo stellig niet meer over uitspreken. Er zijn bij hem twijfels gerezen over de situatie in Rusland en over de verhouding met Rusland. Zijn geloof in het Slavendom is in de grond van de zaak onwankelbaar gebleven, niettemin is het ook ontzuurd en gezuiverd van overtrokken verwachtingen over panslavische solidariteit. De beproevingen waarvoor de Oostenrijkse Slaven zich in zijn tijd gesteld zien, zullen hun onderlinge politieke en sociale eensgezindheid doen vergroten en zullen de waarde van vrijheid en vooruitgang steeds duidelijker maken, zo voorspelt Celestin.⁶⁷ Maar van de Russen verwacht hij hierbij geen directe steun meer. Teneinde de rust onder de eigen bevolking te bewaren alsmede de vrede met Europa te behouden, kan Rusland maar beter afzien van ambitieuze plannen met betrekking tot de Slavische broeders. Daarnaast is het Russische voorbeeld bij nader inzien lang niet in alle opzichten ideaal gebleken. In de persoonlijke sfeer blijkt Celestin herhaaldelijk bedrogen uitgekomen te zijn, wat onder meer heeft geleid tot zijn voortijdig vertrek. Het is echter bovenal de hardnekkigheid waarmee de conservatieve en autoritaire krachten zich in het land handhaven, die hem de grootste zorgen baart. ‘De regering is reactionair geworden wat de binnenland-

⁶⁴ Ibidem 316.

⁶⁵ Ibidem 315-317, passim.

⁶⁶ Boršnik, *Fran Celestin* (1951) 65.

⁶⁷ Celestin, *Rusland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 381-382.

se vrijheid betreft', stelt Celestin teleurgesteld in een brief aan het thuisfront vast. Tsaar Alexander is een man met een zeer goedgehartige inborst, maar geen doerzetter. Zijn adviseurs hebben hem bang gemaakt met verhalen over waanzinnige samenzweringen. Hij heeft zich daardoor naar figuren gevoegd zoals Adlerberg en Sjoevalov, het hoofd van de geheime politie. 'En dus gaat het de Duitsers en de Russische reactionairen goed', constateert Celestin spijtig.⁶⁸

Desondanks is het Russische leven naar zijn inzicht niet zonder enige betekenis gebleken voor de niet-Russische Slaven. Want na meer dan duizend jaar lang al zijn krachten gestopt te hebben in de uitbreiding en versterking van de staat, heeft Rusland in de negentiende eeuw een nog onvoltooid maar evenzeer onomkeerbaar proces van liberalisatie in gang gezet, waardoor de Russische samenleving voor het eerst iets zelfstandiger kan optreden.⁶⁹ Hoewel zij gescheiden wegen bewandelen, vormt deze emancipatie van de Russen een belangrijke inspiratiebron voor de strijd van de Slavische broeders. Met zijn boek heeft de Celestin daarom een bescheiden bijdrage willen leveren 'zur Kenntniss eines begabten und edlen, vom Streben nach socialem Fortschritte aufrichtig beseelten Volkes'.⁷⁰ Uiteindelijk wint bij hem de hoop het van de twijfel.

De inhoud van het boek heeft vooral betrekking op Celestins ervaringen als leraar oude talen op enkele Russische scholen. Gedurende die jaren maakt hij persoonlijk deel uit van de opgeleide klasse in Rusland en ontwikkelt zich tot een

⁶⁸ Boršnik, *Fran Celestin* (1951) 94-95. De conservatief gezinde graaf Alexander Vladimirovitsj Adlerberg was van Duits-Baltische afkomst en bekleedde als persoonlijke vertrouweling van de tsaar tussen 1870 en 1881 de functie van minister van Kroondomeinen. De aristocratisch gezinde Peter Andrejevitsj Sjoevalov kwam uit de hoge Russische dienstadel, was hoofd van politie in Sint-Petersburg en gouverneur in de Baltische provincies geweest, en leidde tussen 1866 en 1874 de gevreesde Derde Afdeling van Zijne Majesteits Keizerlijke Kancelarij.

Ook in zijn boek spreekt Celestin 'bittere gevoelens' uit over het feit dat de periode van reactie in Rusland samenviel met de dominerende aanwezigheid van Duitsers in het bestuursapparaat. Hij noemt als voorbeeld Alexander Benckendorff, de bedenker en eerste chef van de Derde Afdeling van 1826 tot 1844. De 'noordelijke cultuurdragers' spelen daardoor een bedenkelijke rol. Zij 'zwermen rond de troon' en zijn 'de ijverigste helpers van de reactie', aldus Celestin, *Rusland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 15.

⁶⁹ Ibidem 385-387.

⁷⁰ Ibidem 'Vorwort'.

kenner van het Russische onderwijs. Het hoofdstuk over de onderwijshervormingen bevat een schat aan feitelijke gegevens, cijfers en bijzonderheden over verschillende schooltypen en dit onderwerp is ook het meest oorspronkelijke aspect van zijn boek. In de gedachtegang van Celestin neemt het onderwijs een centrale plaats in, omdat daarmee de mens opgeleid kan worden tot zelfstandigheid, redelijkheid en patriottisme. Zulke mensen, zo is zijn stellige overtuiging, kunnen de grote opdrachten uitvoeren waar Rusland sinds de afschaffing van de lijfeigenschap voor gesteld staat.⁷¹ Van alle hervormingen beschouwt hij die van het onderwijs als de wezenlijkste. ‘Nur das Unterrichtswesen werden wir wegen der besonders hohen Wichtigkeit, die es für die Entwicklung des russischen Volkes hat, einer eingehendern Besprechung unterziehen.’⁷² Hij geeft daarom een lange opsomming van de recente ontwikkelingen in afzonderlijke onderwijsinstellingen die vallen onder het Ministerie van Onderwijs, van de universiteiten tot en met de volksscholen.⁷³ De verbeteringen in het onderwijs sinds het begin van de jaren 1860 zijn over de hele linie veelbelovend, maar telkens moet Celestin met enige tegenzin vaststellen dat er in praktijk nog veel misgaat, en dat ‘voortreffelijke’ nieuwe wetten een ‘dode letter’ zullen blijven als degenen die deze wetten uitvoeren niet doordrongen zijn van de erin vervatte nieuwe geest.⁷⁴

Vóór de Grote Hervormingen, onder het bewind van tsaar Nicolaas, en met name sinds 1848, waren de universiteiten van Rusland in Moskou, Sint-Petersburg, Kiev, Charkov, Kazan en Dorpat in een toestand van verval geraakt. De maatschappelijke betekenis van deze instellingen was gering, het studeren stond bij de elite in laag aanzien en het wetenschappelijke niveau van de professoren was op enkele (meest buitenlandse) uitzonderingen na onder de Europese maat. Uit angst voor politieke onrust had de regering de aanval geopend op het weten en op

⁷¹ Ibidem 221-314.

⁷² Ibidem 206.

⁷³ Dit betreft de reguliere instellingen die samen ongeveer de helft van de totale onderwijsuitgaven van Rusland voor hun rekening nemen. Hiernaast bestaan ook nog speciale onderwijsinstellingen van bijvoorbeeld het leger, de kerk en bepaalde geprivilegieerde groepen. Deze worden door Celestin buiten beschouwing gelaten. Ibidem 221-222.

⁷⁴ Ibidem 275.

al het streven naar het hogere. Met semi-militaire kledingvoorschriften, administratieve toezichthouders en een netwerk van verklikkers werd onder docenten en studenten een kadaverdiscipline ingevoerd. De opleidingen ontbeerden elke vorm van onafhankelijkheid. Studenten schreven dictaten over, leerden die van buiten en slaagden met onbegrepen kennis voor de examens. Hun drijfveer was niet de academische nieuwsgierigheid of het verlangen een universitaire graad te behalen, maar de daarmee verbonden officiële rang. Het docentenkorps had te kampen met niet alleen de politieke controles, maar ook een tekort aan capabele mensen, een toenemende onverschilligheid als gevolg van de vele verplichte onderwerpen in het curriculum en het lage niveau van de toegelaten jeugd. Celestin beschrijft een algemeen gevoel van moedeloosheid op de universiteiten over de ontoereikendheid van hulpmiddelen, over corruptie, intriges en nepotisme. Het hoger onderwijs was geestdodend geworden.⁷⁵

Zo zag de beginsituatie eruit voor de ontwikkeling waar Celestin getuige van was. Het statuut van 1863 heeft daar volgens hem verandering in gebracht. De nieuwe regering onderkent de gebreken en heeft een commissie van het Ministerie van Onderwijs aan het werk gezet met de opdracht meningen te verzamelen van geleerden in binnen- en buitenland (van Engelsen, Fransen, Duitsers alsook van de Russische pers) over de mogelijke verbetering van de organisatie en werkwijze op de universiteiten. Een kleine groep van hooggeplaatste personen (bestaande uit intellectuelen en ambtenaren) heeft deze uitgewerkt in een voorstel en dit weten door te voeren als regeringsbesluit. De belangrijkste vernieuwingen hierin zijn drievoudig. Ten eerste krijgen de universiteiten een grotere zelfstandigheid in het regelen van hun eigen zaken betreffende staf en onderwijs. Celestin wijst nadrukkelijk op één van de praktische gevolgen van deze maatregel, namelijk dat op de universiteiten de macht van de rector daarmee beduidend is gegroeid. In zijn leidinggevende functie wordt deze formeel nog gecontroleerd door een senaat en een curator, maar uit wantrouwen over het verderfelijke geïntrigeer en de egoïstische motieven van dergelijke academische organen is de bevoegdheid van de senaat aan banden gelegd en is deze verplicht de beraadslagingen en besluiten openbaar te

⁷⁵ Ibidem 225-227.

maken, wat zijn bewegingsruimte nog verder belemmert. Daarnaast heeft de bureaucratische controle door de extern aangestelde curator plaats moeten maken voor een interne centralisatie van het universitaire gezag bij de rector. Deze door het statuut van 1863 gewaarborgde autonomie is bedoeld als een stimulans voor de verhoging van het academisch niveau op de Russische universiteiten. Ten tweede heeft de regering meer middelen en personeel vrijgemaakt voor de uitbreiding van het onderwijs op de Russische universiteiten. Het aantal docenten en studenten is in de periode tot 1863 sterk toegenomen; van circa vijftig tot honderd professoren per universiteit en van circa vijfentwintighonderd tot vijfduizend studenten op alle universiteiten samen.⁷⁶ En ten derde worden studenten in het vernieuwde academische onderwijs aangemoedigd en opgeleid om zich zelfstandig bezig te houden met wetenschap, ‘da nur sie allein in der Folge fruchtbringend sein kann’.⁷⁷ Veel wordt hierbij ook verwacht van de instelling van privatdocenten ter aanvulling op het onderwijs door de universiteiten en ter verlevendiging van het wetenschappelijk bedrijf.

De resultaten van dit alles stellen Celestin ietwat teleur. Onder de Russische professoren verdient slechts een minderheid van toegewijde en begaafde academici (vooral actief in de natuurwetenschappen) internationale waardering. De meerderheid van de professoren (oud en jong) beperkt zich ertoe jaarlijks dezelfde *koers* (college) voor te lezen zonder zich verder nog te verdiepen in de vooruitgang van het vakgebied. Het carrièreperspectief van docenten blijft weinig aantrekkelijk, wat ook weerspiegeld wordt in het grote aantal langdurig vacante leerstoelen. Ontmoedigend is bovendien dat tegendraadsheid of originaliteit binnen de universiteiten geenszins op prijs wordt gesteld. ‘In diesem Falle vereinigen sich die grössten Gegensätze gleichwie zu einem heiligen Kriege, um den Ketzer, der selbständig sein zu wollen sich erfrecht, zu verderben oder wenigstens ihm das Leben möglichst zu verbittern.’⁷⁸ Dat er in de ogen van Celestin desondanks sprake mag zijn van algemene vooruitgang van het hoger onderwijs lijkt niet zozeer te danken aan principiële vernieuwingen maar vooral aan praktische verbeteringen. Omkoping

⁷⁶ Ibidem 229 en 234.

⁷⁷ Ibidem 228.

⁷⁸ Ibidem 237.

en corruptie onder docenten zijn bijvoorbeeld sterk teruggedrongen. Studenten zijn beter voorbereid op de studie en geven zich minder over aan drankzucht en excessen. Op alle faculteiten zijn de overgangstoetsing en examinering inmiddels beter geregeld dan voorheen. De nieuwe generatie academisch geschoolde Russen leest veel – zowel vaderlandse als buitenlandse literatuur – en is betrokken bij de actualiteit. Russische studenten houden zich intensief bezig met de grote sociale en politieke vragen – meer dan bijvoorbeeld de Duitse jeugd, beweert hij. Daarin schuilt een belofte voor de toekomst van het land.

De hervorming in de richting van meer lokale autonomie en centralisatie in de onderwijsinstellingen werkt echter niet alleen maar gunstig uit, zo blijkt. Met name in het middelbaar onderwijs wordt Celestin geconfronteerd met de keerzijde van dit type hervormingen. Volgens het nieuwe statuut van 1864 is op alle gymnasia in Rusland⁷⁹ van nu af aan de directeur alleen en volledig verantwoordelijk voor het bestuur. Hij bestuurt niet meer samen met de conferentie, het lichaam van de per instelling verenigde leerkrachten. Hiermee wordt de almacht van de directeur formeel bevestigd en krijgt de conferentie slechts een adviserende stem toebedeeld. De directeur heeft het recht om de leraren en het dienstpersoneel aan te nemen, een beloning voor te stellen, opdrachten te geven, voor te dragen voor ontslag of pensioen, en heeft zelfs volgens geheime instructie de bevoegdheid hen zonder opgaaf van redenen op staande voet uit staatsdienst te ontslaan, waartegen geen beroep mogelijk is. De conferentie bestaat van nu af aan uit alle leerkrachten en niet alleen uit de senioren, en ze gaat over de dagelijkse gang van zaken op school. De conferentie voert taken uit zoals bevordering, toetsing, ondersteuning en handhaving van de orde, maar zij staat onder toezicht van de directeur en de aan hem toegewezen externe curator, die voor eventuele bemiddeling en overheidscontrole moet zorgen. De gymnasia zijn voortaan opengesteld voor alle sociale standen en groepen, hoewel in praktijk nog steeds driekwart van

⁷⁹ Celestin noemt hier aantallen van negentig tot honderd gymnasia met een groeiend aantal van circa dertig- tot veertigduizend leerlingen tijdens de jaren 1860. Hij maakt hierbij gebruik van gegevens van het Russische Ministerie van Onderwijs. Hij gaat echter nogal nonchalant om met dit cijfermateriaal, dus is enige reserve met betrekking tot de betrouwbaarheid van zijn cijfers wel geboden. Ibidem 249-250, 262, 274.

de leerlingen uit de adelstand en een kwart uit de koopliedenstand afkomstig is. De nieuwe regeling van 1864 toont in de beschrijving van Celestin een verwarrend mengelmoeisje van autoritaire, democratische en bureaucratische principes, waarvan de resultaten ook wisselvallig uitpakken.

Meer aandacht, inspanning en geld van de regering voor middelbaar onderwijs zijn voor Rusland een goede zaak, vindt Celestin. Dit kan de gymnasia op een Europees niveau brengen. Hiervoor prijst hij herhaaldelijk de toenmalige minister van Onderwijs, Dmitri Tolstoj (ambtsperiode 1866-1880). Maar de compromissen in het beleid zorgen voor een schadelijke onzekerheid. Zo heeft er een felle strijd gewoed tussen de conservatief gezinde voorstanders van het klassieke gymnasium en de meer liberaal georiënteerde voorstanders van het zogenaamde 'Realgymnasium' (zonder Latijn en Grieks, met wis- en natuurkunde) waardoor de discussie is geëscaleerd en gepolitiseerd, totdat met een regeringsbesluit in 1871 de beslissing uitgevallen is ten gunste van het klassieke gymnasium dat daarin het alleenrecht krijgt als toegangspoort tot de universiteit.⁸⁰ Deze onenigheid over het

⁸⁰ Aan deze discussie wijdt Celestin een hele beschouwing en het is duidelijk dat de kwestie hem, als leraar klassieke talen, persoonlijk ter harte gaat. Het wetenschappelijk comité dat in opdracht van het Ministerie van Onderwijs ter voorbereiding op de hervormingswetgeving moest rapporteren over het middelbaar onderwijs in het buitenland, had in 1860 de vraag aan de orde gesteld of er naast de bestaande klassieke gymnasia ook moderne hogere scholen (*Realschulen*) ingesteld moesten worden. Daarop ontwikkelt zich via tijdschriften in het openbaar een polemiek tussen de zogenaamde 'klassieken' en 'realisten'. De realisten vinden dat de oude talen dood zijn en te veel tijd kosten, dat Europa de oerbron is ontstegen en dat positieve wetenschap nuttiger is voor de maatschappij. De klassieken vinden dat de Europese volken één familie vormen die de gemeenschappelijke bron moeten kennen om erbij te kunnen horen en bovendien vinden zij de oude talen de beste school tot zelfstandig en vaardig denken. De regering wil vasthouden aan de strenge klassieke scholing om daarmee ook een conservatieve greep op het onderwijs te kunnen houden, terwijl de meerderheid van het denkend deel der natie een voorkeur heeft voor de natuurwetenschappen als middel en symbool van de moderne tijd. De wereldbeschouwing van de Russen wordt ook speciaal gekenmerkt door een 'gezond realisme'. Maar, zo mengt Celestin zich in de discussie, 'Obgleich nun dieser Hauptzug des Nationalcharakters viele Bedingungen für eine rasche und gesunde Entwicklung an sich trägt, bedarf es doch eines Zusatzes von Idealismus, soll das russische Volk die Fähigkeit erlangen, die europäische Civilisation ganz in sich aufzunehmen und sie weiter zu entwickeln.' En daarvoor is de kennis van de cultuur van de Oudheid onontbeerlijk. De uitkomst van het debat is onbevredigend in die zin dat de regering eerst de *Realschule* invoert onder de naam *Realgymnasium* en

leerplan gaat wel ten koste van de evenwichtige benadering waarmee de jeugd het beste gediend zou zijn. Eveneens schadelijk is het touwtrekken over de cursusduur, de lengte van de lessen en de samenstelling van het leerplan. Het gevolg van deze kwestie is een al te uitgebreid en overladen lesprogramma waar de grondigheid en het niveau van het onderwijs onder zullen lijden. Tekenend voor het einde van dit conflict is de geest van afkeer van experimenten die ademt uit de toelichting van het regeringsbesluit van 1871: Rusland zij als laatkomer in de Europese beschaving niet geroepen nieuwe wegen te banen op het gebied van onderwijs.⁸¹ De overwinning voor de klassieke talen kan in beginsel de instemming krijgen van de classicus Celestin maar de reactionaire wijze waarop deze tot stand is gekomen, roept bij hem als liberaal toch twijfels op.

Het meest uitgesproken bezwaar van Celestin tegen de onderwijshervormingen blijft wel het vraagstuk van de balans tussen macht en vrijheid. De almacht van de schooldirecteur blijkt – net als die van de rector op de universiteiten – een bedenkelijke vernieuwing. De directeur mag bijvoorbeeld leraren voordragen voor een beloning, maar moet ook de leraren bekendmaken die *niet* voor een beloning in aanmerking komen. Dat is vragen om problemen. Waarom heeft men in Rusland bij de inrichting van het schoolbestuur niet gekozen voor het Duitse model, volgens welk de directeur als lid van de staf de eerste onder gelijken is, vraagt Celestin zich af. De reden is het wantrouwen en de angst van de leiding tegenover vijandige (bedoeld wordt: progressieve) tendensen in het lerarenkorps, dat men op deze wijze eronder hoopt te houden, luidt zijn antwoord. In een dergelijke constellatie valt het niet te verwachten dat de leraren met een welwillende instelling van de nieuwe wet doordrongen zullen worden. Integendeel, de gespannen verhouding tussen beide partijen, schoolleiding en lerarenkorps dreigt het morele fundament van het gymnasiale onderwijs juist te ondergraven en houdt de malaise in stand. ‘Gewiss war die schroffe Gegenüberstellung des Directors zum Lehrkörper noch vor dem Statut eine der Hauptursachen, dass die Lehrer zu keiner Initiative sich aufraffen konnten und den Unterricht ohne Liebe und Hingebung

deze formeel gelijkstelt aan het bestaande gymnasium, maar vervolgens alleen abiturienten van het klassieke gymnasium toegang verschaft tot de universiteit. Ibidem 252-256 en 268-270.

⁸¹ Ibidem 270.

nur als Gewerbe betrieben.⁸² De directeur stelt zich in dergelijke omstandigheden op als een jaloerse bureaucraat en is geneigd een persoonscultus te ontplooien. Hij houdt de uiterlijke schijn van discipline op waarachter de reële wantoestanden verborgen moeten blijven. Van de lerarenconferentie is begrijpelijkerwijs weinig te verwachten in dezen, want zij is in de nieuwe regeling gedegradeerd tot een ja-knikkende ‘Abstimmungsmaschine’ voor de opdrachten van de directeur. ‘Heikelige Fragen werden oft mit einem fast unbegreiflichen Kleinmuth gemieden.’⁸³ Celestin beklagt zich dat tegen eigenzinnige leerkrachten en zelfstandige karakters hard wordt opgetreden door de ‘Phalanx der Mittelmässigkeit und Talentlosigkeit’. Eigen initiatief wordt niet op prijs gesteld, het lesgeven is geen roeping maar een broodwinning. Wie in ongenade valt, of erger nog, wie onder de verdinking valt van politiek incorrecte overtuigingen, moet vrezen voor zijn toekomst en wordt gemeden door zijn vrienden, zoals Celestin eens aan den lijve ondervonden heeft.⁸⁴ Iedereen die deel uitmaakt van het schoolsysteem moet deze les tot zich nemen: ‘Du musst klein sein unter kleinen Menschen.’⁸⁵

De onderdanigheid van leraren en hun totale afhankelijkheid van de directeur staan een heilzame werking van het middelbaar onderwijs op de mentaliteit van de Russische jeugd in de weg. De demoraliserende situatie op scholen leidt niet alleen tot apathie onder de staf maar zet de leerlingen zelfs aan tot wraak. Liberale ideeën, te omzichtig besproken op school en daardoor vaak verkeerd begrepen, kunnen leerlingen in de verleiding brengen van extremistische gedachten. Vertwijfeling onder de jeugd wordt omgezet in haat tegen autoriteiten. Celestin is er daar-

⁸² Ibidem 276.

⁸³ Ibidem 277.

⁸⁴ Celestin beschrijft hoe hij door zijn collega's gemeden werd ‘als de pest’, nadat hij in conflict geraakt was met de school over een leerling die hem beledigd had.

Hij vertelt hier ook het gevolg bij dat leraren vaak niet durven in te grijpen of hulp te vragen uit vrees voor de repercussies. Deze angst maakt enerzijds de leraren onzeker en maakt anderzijds de leerlingen – die toch al vaak opgehitst worden tegen leraren door de neerbuijgende houding van hun aristocratische families en door nihilistische geschriften – overmoedig. ‘Uns sind Fälle bekannt, dass Lehrer ausgelacht, ausgesungen, mit Schwämmen und Kreide beworfen, bespuckt, gestossen, Directoren geohrfeigt, angeschossen und sogar erschossen wurden.’ Ibidem 279-281.

⁸⁵ Ibidem 278.

om stellig van overtuigd dat het repressieve schoolklimaat in niet-geringe mate mede debet is aan de vatbaarheid van de Russische jeugd voor het kwaad van nihilisme. Alleen met meer vertrouwen in de leraren en meer vrijheid in het onderwijs kan de onderwijshervorming daadwerkelijk de bijdrage leveren aan de bevordering van de beschaving waarnaar zo naarstig gezocht wordt.

Over zowel de universiteiten als de scholen heeft Celestin één en dezelfde boodschap. De hervormingen zijn veelbelovend, want zij maken voorgoed een einde aan de duistere tijd waarin het onderwijs gekneveld en gefnuikt werd door de bureaucratie. Alles wat tot denken aanzette, werd toen door een verachtelijke politie veroordeeld.⁸⁶ Veel is er sindsdien verbeterd en steeds meer mensen komen nu in aanraking met verlicht onderwijs. Teneinde het algemene beeld compleet te maken, wijst Celestin nog op de sterke opkomst van het volksonderwijs, dat weliswaar niet de prioriteit geniet van de regering maar wel kan rekenen op groot enthousiasme onder brede lagen van de bevolking.⁸⁷ 'Men' voelt nu in Rusland dat men de drang naar geestelijk licht niet langer ongestraft kan tegenhouden. Een lente van vrijheid is aangebroken, maar de problemen zijn niet met nieuwe regels alleen op te lossen. Zij wortelen in de sociale en politieke situatie van Rusland. Zolang de algemene mate van vrijheid nog zo karig bemeten is en de dadendrang van jonge Russen nog zo ingetoomd wordt als onder het huidige bewind, wordt

⁸⁶ Ibidem 11 en 313.

⁸⁷ Ibidem 101-106 en 308-313. Het gaat hierbij om elementair onderwijs van één of twee jaar dat gericht is op het leren lezen en schrijven en op de overdracht van enige algemene en godsdienstige ontwikkeling. Dit is georganiseerd in kleine dorpsscholen (van gemiddeld in de dertig leerlingen) die voor een deel gefinancierd worden door het ministerie en voor het overige deel door vrijwillig initiatief van de gemeente, de *zemstvo*, de provincie, de stadsraad, de kerk of door private personen. Nieuwe leermiddelen en methoden voor dit onderwijs worden spontaan ontwikkeld. In deze beweging voor 'volksverlichting' spelen overigens de vrouwen een prominente rol. De overheid neemt een ambivalente houding aan ten opzichte van het volksonderwijs. Zij onderschrijft de noodzaak ervan maar is beducht voor de politieke risico's en stelt daarom beperkende maatregelen (zoals russificatie), controles (door de adel) en inspecties (door ambtenaren) in. 'Diese Massregel machte in der Gesellschaft ziemlich böses Blut.' (p. 311) Toch is ook hier de vooruitgang onmiskenbaar. Celestin schat het aantal volksscholen aan het begin van de jaren zeventig voor heel Rusland op twintig- à vijftienduizend, dat wil zeggen één school per vierduizend inwoners. Hij rekent dat in Rusland per tienduizend inwoners er honderdvijftig naar school gaan, tegenover achthonderdertig in Oostenrijk.

enerzijds het lerarenkorps geplaagd door tekorten en blijft anderzijds de studentenjeugd een gemakkelijke prooi voor extremisme en nihilisme.⁸⁸ De paradox is dat Celestin voor Rusland van het hervormde onderwijs in algemene zin de hoogste verwachtingen koestert, maar dat hij tegelijkertijd over dit onderwijs in zijn boek de hardste kritiek uit. Hij lijkt zich dit ook te realiseren en verontschuldigt zich hiervoor tegenover het publiek: ‘Was uns betrifft, strebten wir nach möglicher Unbefangenheit und Milde im Urtheilen. Sollten wir aber trotzdem irgend etwas zu sehr ins Schwarze gezeichnet haben, so wären wir die ersten bereit, den eingesehenen Irrthum mit Freude zu widerrufen.’⁸⁹

In het denken van Celestin over de ontwikkeling van Rusland speelt de verlichte elite de cruciale rol. Het was immers de geschoolde bovenlaag van vooruitstrevende en liberaalgezinde edelen – de medestanders van tsaar Alexander I in de strijd tegen Napoleon om de bevrijding van Europa – die aan het begin van de negentiende eeuw voor de eerste maal in de geschiedenis een zelfstandige beweging van de Russische maatschappij op gang bracht. Er leek daarmee een einde te komen aan eeuwen waarin de samenleving onmondig en onzelfstandig gehouden werd door een despotisch systeem, maar door de gecompliceerde omstandigheden in het toenmalige Rusland en door de persoonlijke zwakte van de tsaar kwam de liberale beweging niet van de grond en viel de massa terug in apathie. Dit heeft een breuklijn gevormd die in het eigentijdse Rusland nog steeds voortduurt volgens Celestin: vorst en volk klampen zich in arren moede vast aan het oude, terwijl de verlichte elite moedig voorop gaat in de bewustwording van het nieuwe.⁹⁰ De Grote Hervormingen zijn primair het gevolg van de door haar geïnitieerde

⁸⁸ Ibidem 241 en 291.

⁸⁹ Ibidem 313-314.

⁹⁰ Ibidem 1-6 en 51-52: ‘... so sehen wir im Laufe dieser Decennien [onder Nicolaas I] die Entwicklung eines harten Kampfes zwischen dem absoluten Stillstande des officiellen Systems und dem wachsenden Einflusse des Fortschrittsideen... und entzündete in den Herzen ihrer Jünger jene helle Glut der Begeisterung für die Nation und den Fortschritt, welche in ungleichen Kampfe mit dem übermächtigen Gegner die nöthige Kraft und Ausdauer verlieh... Das officielle System mit der grossen Majorität des Volkes bildete den schroffsten Gegensatz zu den beiden fortschrittlichen Richtungen... Die fortschrittliche Bewegung jedoch wurde trotz dieser fanatischen Verfolgung nicht aufgehalten.’

geestelijke beweging. Ook het appel om vol te houden, zelfs al vallen de resultaten enigszins tegen in het licht van de overtrokken verwachtingen, rekt hij tot haar speciale verdienste. Met de toetreding tot de intelligentsia van steeds meer mensen uit de stand der geestelijken, kooplieden, handwerklieden of boeren zal haar kracht toenemen, en zal het gezond verstand terrein winnen.⁹¹ Deze geestelijke beweging, die belichaamd wordt door de opgeleide klasse, is voor Rusland de brug naar de toekomst. Celestin besluit daarom optimistisch: ‘Trotz mancher Schwierigkeiten social-politischer Natur ist die allgemeine Wohlfahrt im steten Wachsen begriffen, der Wohlstand und die Moral der Massen steigen erfreulich, die Bildung dringt immer tiefer, die sociale Einheit wird immer reeller, mit einem Worte das wachsende Selbstbewusstsein und die sich mehrende Selbstkenntniss bieten eine immer festere Bürgerschaft, die Entwicklung des russischen Volkes werde im nationalen Geiste, im Geiste der Friedensliebe und des Humanismus, vor sich gehen.’⁹²

Zo optimistisch als Celestin spreekt over het verband tussen opleiding en vooruitgang in Rusland kunnen niet alle Europeanen zich uitlaten. Er zijn ook uitgesproken critici onder hen. De Brit Wallace brengt zijn bedenkingen onder woorden met een voor hem kenmerkende scepsis, misschien zelfs een tikje arrogant: ‘Russians... having received their political education from books, they naturally attribute to theoretical considerations an importance which seems to us exaggerated. When any important or trivial question arises, they at once launch into the sea of philosophical principles, and pay less attention to the little objects close at hand than to the big ones that appear on the distant horizon of the future. And when they set to work at any political reform they begin *ab ovo*.’⁹³ In het Westen is de wetenschappelijke geest het resultaat geweest van een langdurige en natuurlijke ontwikkeling, terwijl in Rusland deze geest plotseling is binnengehaald als een vreemde indringer. De abrupte overgang van de Middeleeuwen naar de moderne tijd onder Peter de Grote heeft zijn stempel gedrukt op de geest van Rusland. ‘She

⁹¹ Ibidem 370.

⁹² Ibidem 388.

⁹³ Wallace, *Russia 2* (1877) 284.

was in the position of a fugitive who has escaped from slavery, and, finding himself in danger of starvation, looks out for a new master.⁹⁴ Wallace stelt dat slaafse navolging van een vreemde cultuur een volk voor een bepaalde tijd veroordeelt tot intellectuele steriliteit. De opgeleide Russen hebben bij hun moderniseringsdrang geen eigen tradities en geen praktische ervaringen om op terug te kunnen vallen. Zij laten zich daarom gemakkelijk leiden door de uiterste consequenties van de nieuwste uitheemse theorieën, aldus de kritiek van Wallace.

Kenmerkend voor de nog jonge opgeleide klasse is een naïef geloof in de wetenschap. Bij de aanvang van het bewind van de veelbelovende Tsaar-Bevrijder, in de nasleep van de vernederende Krimoorlog, heeft zich volgens Wallace in Rusland een merkwaardig soort intellectuele opleving voorgedaan. Deze beweging neemt onder opgeleide Russen verschillende uitingsvormen aan, waarvan de twee opvallendste zijn: het streven naar een veelheid van encyclopedische kennis enerzijds en het streven naar het reduceren van alle kennis tot één wetenschappelijke formule anderzijds. De sceptische Schot verhaalt bijvoorbeeld met onverholen verbazing hoe populair en wijdverbreid zowel onder hoger als minder hoog opgeleide Russen het geschiedfilosofische werk is van de Engelse historicus Henry Thomas Buckle (1821-1862), *History of Civilization* (twee delen, Londen 1857 en 1861), waarvan diverse Russische vertalingen zijn verschenen en dat zelfs ook in een goedkope uitgave voor het grote publiek beschikbaar is. In de positivistische geest van August Comte stelt Buckle hierin een inductieve methode voor waarmee de chaotische feitenovervloed van de menselijke geschiedenis zou kunnen worden teruggebracht tot enkele eenvoudige principes, die onafhankelijk van individuele personen of gebeurtenissen zouden functioneren als natuurwetten. Het denkbeeld van een natuurwetenschappelijke doorgroning van de hele mensheid biedt een enorme fascinatie voor veel van de Russen waarmee Wallace in gesprek komt. Hij kan zich vrijwel geen serieuze conversatie herinneren waarin de naam van Buckle niet eenmaal valt. Zijn eigen tegenwerpingen, dat Buckle feitelijk niet meer gedaan had dan een paar suggesties in een bepaalde richting en dat hij de door hem voorgestelde nieuwe methode zelf nog niet eens beproefd had, blijven zonder effect op

⁹⁴ Ibidem 125-126.

zijn gesprekspartners. In hun overenthousiaste geestestoestand zijn deze Russen te zeer overtuigd van de kracht van wetenschap om zich af te laten brengen van hun geloof in de onbegrensde mogelijkheden ervan.⁹⁵ Wallace verwondert zich hierover, maar kan gezien de recente ontwikkelingen in Rusland ook wel begrip en sympathie opbrengen voor de aandoenlijke toewijding waarmee de opgeleide klasse soms doordraaft.

Het wordt echter bedenkelijk als zulke onvolwassen intellectuelen zich gaan bemoeien met het proces van de hervormingen in het land, zo klinkt althans een paternalistisch toontje door in zijn werk. Herhaaldelijk komt Wallace erop terug dat het heil voor Rusland moet komen van de mensen met praktijkervaring en kennis van zaken; of het nu boeren, zakenlieden of ambtenaren betreft. De theoretisch opgeleide intellectuelen verwijt hij op verschillende plaatsen dilettaantisme, impulsiviteit, kritiekloosheid, oppervlakkigheid, onbezonnenheid en een neiging tot het extreme, zoals de onredelijke haat tegen alles wat met feodalisme en bourgeoisie te maken heeft en tegelijkertijd de fetisjering van alles wat uiterlijk liberale vormen draagt. Het is niet eens goed mogelijk in deze kringen een onderscheid te maken tussen een liberale en een conservatieve stroming, omdat beide richtingen zich zonder vaste grondslag voor hun overtuiging richten naar de van hogerhand verkondigde waan van de dag en gebruikmaken van dezelfde kunstmatige argumentaties. Zo heeft in de pers de conservatieve tirannie van het voorgaande bewind tijdens de eerste jaren van het nieuwe bewind plaatsgemaakt voor een bijna even dwingende liberale tirannie. Daarmee doelt Wallace op de omslag van een gebod tot patriottisme en blinde gehoorzaamheid onder Nicolaas I naar een gebod tot menselijke waardigheid en legio hervormingen onder Alexander II. Voor buitenstaanders die al sinds tijden gewend zijn aan een openbare discussie over politieke zaken is het nauwelijks voor te stellen met welk een gretigheid en opwinding nu voor het eerst de publieke discussie gevoerd wordt in Rusland. En er staat niemand op die zijn stem verheft met een protest of een waarschuwing tegen de retorische overdrijving die hiermee gepaard gaat. 'The fact that very few people had clear, precise ideas as to what was to be done did not prevent, but rather tended to

⁹⁵ Idem, *Russia* 1 (1877) 167-168.

increase, the reform enthusiasm. All had at least one common feeling – dislike to what had previously existed.⁹⁶

Het grootste gevaar hiervan is dat de overtrokken verwachtingen van deze opgeleide Russen kunnen omslaan in desillusie en apathie. ‘The great majority of educated Russians are at present suffering from the effect of shattered illusions’, stelt hij over de jaren zeventig vast.⁹⁷ De stemming onder intellectuelen is op dat moment negatiever over de hervormingen dan feitelijk nodig of gerechtvaardigd is. De conservatieven wenden zich verbitterd af met een houding van ‘zie je wel, dat komt ervan’, en de liberalen hebben hun eigen propagandistische redenen om de resultaten zo zwart mogelijk af te schilderen. De discussie gaat van het ene uiterste naar het andere, maar van een constructieve bijdrage door de opgeleide klasse is in het verhaal van Wallace nauwelijks sprake.

Nog feller van leer trekt de Duitser Eckardt met zijn diverse uithalen naar de opgeleide en halfopgeleide Russen. Deze mensen personifiëren één van de symptomen van het falende hervormingsbeleid van de regering. Dit dreigt namelijk aan halfheid ten onder te gaan. ‘Lernende und Lehrende aller Richtungen und aller Grade klagten über den unaufhörlichen, jeder Berechnung spottenden Wechsel der Methoden und Systeme, der dahin geführt habe, dass heute für strafbar und verboten gelte, was gestern als preiswürdig belohnt und gerühmt worden.’⁹⁸ Eckardt verwijt de regering naar aanleiding van de hervorming van de universiteiten een chaotisch beleid van nu eens halve tegemoetkomingen waar maar weinig van terecht kan komen en dan weer halve (of hele) repressiemaatregelen waarmee men de onvoorziene gevolgen probeert tegen te houden. Dit veroorzaakt een destabilisering in de academische wereld, wat ook blijkt uit de studenten-onlusten in Sint-Petersburg, Moskou en andere plaatsen.⁹⁹ Wanneer bijvoorbeeld academische voordrachten op keizerlijk bevel verboden worden, verplaatst het opgewonden publiek zich naar openbare voordrachten bij privépersonen, waar de radicale geest niet meer te beteugelen is. Eckardt beschrijft hoe het regeringsbeleid

⁹⁶ Idem *Russia* 2 (1877) 229.

⁹⁷ Ibidem 347-349; zie voor de kritische tendens ook 132-148, 206-233, en 402 passim.

⁹⁸ [Eckardt], *Von Nicolaus I. zu Alexander III.* (1881) 397.

⁹⁹ Idem, *Russland vor und nach dem Kriege* (1879) 250.

zo verstrikt raakt in een vicieuze cirkel van onrust en repressie.¹⁰⁰

Dit probleem heeft ook effect op het niveau van onderwijs en wetenschap in Rusland. De universiteiten worden overheerst door mensen die als journalist omhoog zijn geklommen en voor wetenschapper doorgaan. De verwisseling van ware inhoud met uiterlijke vormen is er gangbaarder dan waar ook. Werkelijke geleerden worden geminacht en raken in een isolement. De meeste anderen zwichten voor de roem van het oppervlakkig populariseren. Onder de invloed daarvan geeft de jeugd zich over aan het grofste soort realisme en materialisme. Voor de geestelijke toekomst van Rusland is het beslissend of de universiteiten zullen standhouden als vertegenwoordiger van onafhankelijke wetenschap te midden van de huidige crisis en verwarring. Als de academische wereld verder bezwijkt voor de tijdgeest, zo vreest Eckardt, verliest Rusland zijn rationele houvast en continuïteit.¹⁰¹

Het is nu al zo dat over de veelbelovende talenten van jonge intellectuelen, zoals hun idealistische toewijding aan de vooruitgang en aan de waarden van humaniteit en vrijheid, een donkere schaduw geworpen wordt door de erfzonde van de Russische elite: ‘Mangel an Energie, an Konzentrationsfähigkeit sittlichen Ernst, vor allem aber der “Ijenj”’, der echt slawische mit Genussucht gepaarte Hang zur Trägheit, an welchen Russlands glänzendste Geister gekrankt haben.¹⁰² Zo is bijvoorbeeld Alexander Herzen in al zijn verheven voornemens door zijn eigen ijdelheid gevloerd, aldus Eckardt, en hij misprijst diens verwording van een rebel tot een ‘dandy’. Het behoeft dan verder geen verklaring meer dat de doorsnee representanten van de opgeleide elite, de ‘zonen’ van de oude aristocratische elite, niets meer hebben te bieden dan de negatie van het bestaande en dat zij net als hun ‘vaders’ blijven steken in ‘unheilbare Nichtsnutzigkeit’.¹⁰³

Eckardt neemt de opkomst van een middenklasse wel waar, en noemt in dit verband zowel de groeiende middenlaag van ondernemers als de nieuwe generatie van hoger opgeleiden, maar hij heeft geen enkel vertrouwen in hun bijdrage aan de toekomst van Rusland. Gewinzucht en intriges zijn al wat de economische mid-

¹⁰⁰ Idem, *Aus der Petersburger Gesellschaft: neue Folge* (1881) 276.

¹⁰¹ Ibidem 242-245.

¹⁰² Idem, *Russland vor und nach dem Kriege* (1879) 55, het Russische *Ijenj* betekent luiheid.

¹⁰³ Ibidem 59.

denklasse brengen zal, dwaasheden en misdaden zijn wat de intellectuele middenklasse te bieden heeft.¹⁰⁴ In Eckardts liberaal-aristocratische opvatting moet het land het vooral hebben van bekwame leiders en sterke persoonlijkheden. De opgeleide klasse van gewone Russen besprenkelt hij – een enkel individueel geval uitgezonderd – met een commentaar van vitriool.

Niet zo hoogdravend maar met een net zo negatieve tendens schrijft de Britse schelm in vrijwillige ballingschap, Grenville Murray. Ook hij geeft een somber beeld van het onderwijs in Rusland. Het onuitgesproken streven van de regering lijkt erop gericht te zijn om voor de aristocratie een luxueuze en verfijnde scholing te verschaffen, voor een bredere middengroep een formele opleiding met veel misleiding in stand te houden, en de massa onwetend te houden. De regering staat zeer wantrouwend tegenover privé-initiatief in onderwijs door bijvoorbeeld *mir* of landheer, en laat streng toezicht houden op het staatsonderwijs door *tsjin* en politie. ‘The Russian professor must be humble’ en mag zijn voorgeschreven boekje niet te buiten gaan op straffe van ontslag.¹⁰⁵ En de dorpsschool loopt voortdurend het risico door de overheid gesloten te worden. Het is bovendien bekend, vervolgt Murray, dat alles wat in Rusland de moeite waard is, bereikt moet worden via connecties en gunsten, en dat scholing of intellectuele prestaties op zichzelf er nauwelijks toe doen. Dit tezamen heeft een heel ongunstig effect op het leerklimaat op scholen en in instituten. De officiële exameneisen zijn doorgaans een farce geworden. Slechts een kleine groep studenten werkt serieus. Dit zijn aan de ene kant de welgestelde carrièrejagers en aan de andere kant de arme fanatiekelingen die zullen toetreden tot de rangen van halfopgeleide malcontenten, waar het leger en de staatsdienst inmiddels vol van zit. Wat de overige jonge Russen van hun opleiding vooral meekrijgen is dat zij zich naar buiten toe geciviliseerd moeten gedragen om een goede indruk te maken, maar dat zij zich in hun handelingen achter de schermen nergens aan hoeven te houden. ‘In sum, politeness and cunning are the two cards which when played together win most games here below.’¹⁰⁶

¹⁰⁴ Ibidem en idem, *Aus der Petersburger Gesellschaft: neue Folge* (1881) 5.

¹⁰⁵ Murray, *The Russians of to-day* (1878) 248.

¹⁰⁶ Ibidem 256.

Deze perverse moraal van de officiële scholing staat vaak in scherp contrast met de sentimentele en religieuze moraal van de privéopvoeding. De combinatie van die twee levert bij de jeugd een merkwaardig mengsel op van scepticisme en idealisme: 'The Russian remains superstitious while professing to be a sceptic.'¹⁰⁷ Dit is het waar de argumentatie van Murray uiteindelijk op uitdraait. De halfheid waarmee Russen tegelijkertijd thuis wel en op school niet goed opgeleid worden, creëert voor hen een 'geschifte' structuur waardoor zij gaan hallucineren en zich ook gek gaan gedragen.¹⁰⁸ In het wereldbeeld van Murray, waarin het gaat om slimheid en handigheid, is er voor een stabiele middenklasse van opgeleide Russen eigenlijk geen plaats. Hij ziet er niets in.

Europese waarnemers reageren dus heel wisselend op de hervorming en uitbreiding van het onderwijs in Rusland, en op de groeiende aanwezigheid van min of meer opgeleide groepen in de Russische samenleving. Wat voor de één een hoopvolle belofte inhoudt, lijkt voor de ander slechts een schijnvertoning of erger nog, een regelrechte dwaling. Vrijwel alle buitenlandse auteurs merken iets op van het doordringen van moderne kennis bij nieuwe Russen, en daarmee samenhangend van het ontstaan van een publiek debat in het tijdperk van de hervormingen. Een enkeling merkt zelfs op dat een publieke opinie in 1855-1856 toch niet zo maar uit de lucht heeft kunnen vallen. Edwards, de Britse Ruslandkenner met een uitgesproken culturele belangstelling, stelt dat de tirannie onder tsaar Nicolaas niet zo verstikkend geweest kon zijn als werd aangenomen, aangezien er bij de aanvang van het nieuwe bewind reeds een intellectueel gevormd en goed geïnformeerd leespubliek klaarstond om zich via de enigszins geliberaliseerde pers bezig te gaan houden met maatschappelijke kwesties.¹⁰⁹ Er is in Rusland kennelijk wel zoiets te constateren als een actief publiek, dat wordt algemeen bevestigd. Maar om nu te spreken van een opgeleide klasse gaat een aantal auteurs al te ver, zeker in de zin van een Russische pendant van het *Bildungsbürgertum*. Wat opvalt in de tegengestelde reacties van de Europeanen zowel op het Russische onderwijs als op de opgeleide Russen is een zekere mate van vooringenomenheid bij hen ten aan-

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Vergelijk ook ibidem 120-122.

¹⁰⁹ Edwards *The Russians at home 2* (1879) 14-15.

zien van intellect en intellectuelen. Achter de verschillen in hun waarneming schuilt ook een groot verschil in waardering. Dit houdt verband met de persoonlijke achtergronden van de auteurs. Sceptici, zoals Eckardt en Wallace, vertrouwen liever op gezond verstand en praktische kundigheid. Zij zien hun gelijk bevestigd in de relatieve betekenisloosheid van de Russische intellectuelen in het proces van modernisering. Idealisten, zoals Celestin en vooral Brandes, geloven in de kracht van de letteren en van het leren. Voor hen staat of valt daarmee het succes van de hervormingen in Rusland.

Georg Brandes, de Deens-joodse literatuurcriticus (1842-1927), toont in het boek *Impressions of Russia* naar aanleiding van een reis aldaar in 1887 zijn voorliefde voor de verlichte geesten onder de Russen en voor ‘het genie’ van de Russische cultuur.¹¹⁰ Dit werk is wel te beschouwen als het meest uitgesproken geval van een vooruitgangdenken dat geprojecteerd wordt op de opgeleide klasse in Rusland. Brandes was ook zelf het product van een kleine academisch geschoolde bovenlaag binnen de overwegend agrarische Deense samenleving. Hij groeide op te midden van de elitecultuur van Kopenhagen waarin de kringen van staatsfunctionarissen, ondernemers en intellectuelen hun stempel drukten op de kranten, de politieke partijen en op de artistieke modes in het land. In deze omgeving werd toewijding aan kunst, literatuur en filosofie hoog gewaardeerd, maar groeide met de opkomst van een lomp proletariaat in de moderne industrie van de hoofdstad tevens een schrijnend besef van de sociale kwestie. Beide aspecten hebben Brandes bewogen. Voor hem vormden de kunst en het leven één geheel. Literatuur was in zijn opvatting een geestelijke uitdrukking van de maatschappij en stond tegelijk ook voor een handeling in de maatschappij. ‘Een boek is een daad’, luidde een van zijn motto’s.¹¹¹ Vanuit die gedachte is hij zich in de jaren 1880 onder meer gaan bezighouden met de Russische literatuur en haar relevantie voor de Russische samenleving. Elitecultuur en massamaatschappij gingen er een verbond aan in het gemeenschappelijke streven naar recht en vrijheid, aldus de boodschap van zijn

¹¹⁰ G. Brandes, *Impressions of Russia* (vertaling van het Deense origineel *Indtryk fra Rusland* uit 1888; Londen 1889).

¹¹¹ B. Nolin, *Georg Brandes* (Boston 1976) 186.

Russische impressies.

Brandes kwam uit een middenklassenfamilie van Hongaars-joodse kooplieden die zich via de zijde- en lakenhandel al sinds enkele generaties in Denemarken gevestigd had. Zijn vader dreef een bloeiende grossierderij en zette zijn middelen in voor een goede opvoeding en scholing van de kinderen. De oudste zoon Georg Morris Cohen Brandes werd in 1842 te Kopenhagen twee maanden voortijdig geboren. Lang bleef hij een zwak en bleek kind, te ziekelijk om gewoon naar school te gaan. Hij kreeg privéles en ontwikkelde al vroeg een enorme honger naar boeken. Aan de universiteit toegelaten tot de studie rechten, vatte hij al snel meer belangstelling op voor letterkunde en filosofie, en droomde ervan dichter te worden. Hij las veel grote klassieke werken zoals van Homerus, Shakespeare, Goethe en de Bijbel, maar het diepst van al trof hem Lermontovs roman *Held van onze tijd* (uit 1840). Daarin vond hij iets van zichzelf terug, of liever gezegd, van zijn andere ik. De hoofdfiguur Petsjorin was geen held om te vereren of om na te volgen, maar scheen hem wel toe als een dubbelganger: de overtollige mens, egocentrisch, egoïstisch en blasé. Deze werd net als hij voortgedreven door onstuimige gevoelens en een nietsontziende vrijheidsdrang.¹¹² De jeugdige identificatie met het romantische idool uit het werk van Lermontov keerde later terug in de gedaante van Brandes' fascinatie voor de Russische realistische literatuur, waarvan hij door middel van voordrachten, boekbesprekingen en essays een van de belangrijkste wegbereiders in West-Europa zou worden.¹¹³

Brandes ontwikkelde zich – als een Petsjorin – tot een buitenstaander.¹¹⁴ Het joodse milieu waarin hij opgroeide was rationalistisch en geseculariseerd, maar zette hem toch apart van de andere Denen. Wat het joods-zijn inhield begreep hij niet, maar wel dat hij er als kind al op aangekeken werd. In zijn studietijd worstelde hij met de keuze tussen jodendom en christendom, en kwam mede onder invloed van werken van Kierkegaard, Hegel en Spinoza uit op een positivistisch

¹¹² K.F. Proost, *Georg Brandes. Inleiding tot zijn leven en werken* (Arnhem 1940) 4-5 en 101.

¹¹³ M. Partridge, 'The activist critic and some Russian activists' in: H. Hertel en S.M. Kristensen eds., *The activist critic. A symposium on the political ideas, literary methods and international reception of Georg Brandes*, Orbis litterarum supplement 5 (Kopenhagen 1980) 200-207, aldaar 201.

¹¹⁴ Nolin, *Brandes* (1976) 185.

scepticisme. Hij hield vast aan een door de rede geleide religie die de mens dient om de wereld te verbeteren en hij zag het daarom als zijn plicht te strijden voor politieke en sociale vrijheid. Zulke opvattingen werden door het academische establishment als gevaarlijk, want atheïstisch, beschouwd en plaatsten Brandes in een isolement. Zijn vooruitzichten op een loopbaan werden ondertussen ook al minder gunstig doordat zijn vaders bedrijf in de financiële problemen kwam (1861) en Denemarken in de vernederende oorlog tegen Pruisen belandde (1864). Hij studeerde snel en met lof af in de esthetica op een vergelijkend letterkundig onderwerp en moest zich vervolgens met het schrijven voor prijsvragen en dagbladen zien te redden. Hij ontplooidde in die tijd een geweldige reislust en is zijn leven lang blijven rondzwerven, waardoor hij kans zag uit het behoudende provincialisme van Kopenhagen te breken en zich open te stellen voor buitenlandse invloeden in Duitsland en Frankrijk, vooral in de culturele hoofdstad van Europa, Parijs. Hij promoveerde in 1869 op het werk van Hippolyte Taine (1828-1893), de grondlegger van de sociologische letterkunde en van het naturalisme. Brandes maakte vervolgens internationaal naam als criticus en vernieuwer, die de hyperesthetische kunst van de Romantiek veroordeelde en daar de principes van het Realisme en het engagement tegenover stelde. Bellettrie moest niet gewijd zijn aan abstract idealisme maar het debat over maatschappelijke problemen dienen door de gevestigde waarden en de sociale realiteiten ter discussie te stellen. Literatuur zag hij als een instrument van de vooruitgang. Hij verwierf in Denemarken een sensationele reputatie als spreker, maar werd wegens zijn te radicaal geachte opvattingen over geloof, zeden, literatuur en politiek in 1872 gepasseerd voor het hoogleraarschap in de esthetiek aan de universiteit van Kopenhagen. Deze leerstoel, die hem beloofd was en waar hij ook duidelijk naar gestreefd had, bleef nog twintig jaar vacant bij gebrek aan een andere geschikte kandidaat.

Alweer zag Brandes zich gedwongen als buitenstaander zijn weg te vinden, wat een definitief stempel drukte op zijn levenshouding. Hij voorzag in zijn onderhoud met lezingen en publicaties en hij beschouwde zichzelf meer als vrijdenker en kosmopoliet dan als behorende tot een volk of partij. Zijn relaties met vrouwen hadden ook iets onbestendigs en waren vaak omgeven met een scandaleus tintje. Hij had verschillende liefdesaffaires met gehuwde vrouwen en trouwde de ex-

vrouw van zijn Duitse vertaler, Henriette Strodtmann, nadat hij haar geholpen had een einde te maken aan een afschuwelijk schijnhuwelijk met deze veel oudere syfiliticus. Dit maakte Brandes overigens niet minder polygaam, en hij ageerde publiekelijk voor de emancipatie van de vrouw, voor vrije verlangens en tegen onderdrukking van seksualiteit.¹¹⁵ Hij leefde met zijn echtgenote tussen 1877 en 1883 in vrijwillige ballingschap in Berlijn, maar kon ook hier niet aarden in een klimaat van toenemende socialistenhaat en jodenhaat. Op zijn zestigste kreeg hij alsnog het zo lang gewenste professoraat in Denemarken, een vaste aanstelling maar zonder leeropdracht. De Eerste Wereldoorlog keurde hij af als een groot ongeluk dat door een handjevol middelmatige ophitsers en militaristen Europa werd aangedaan. Hij stortte zich in deze periode op het schrijven van biografieën over grote persoonlijkheden, zoals Goethe, Voltaire en Caesar, die voor hem het hoogst haalbare menselijk ideaal van begaafdheid gepaard aan onbuigzaamheid vertegenwoordigden.¹¹⁶ Hij ageerde fel tegen zowel het Duitse als het Franse nationalisme. De blijvendste bekendheid heeft Brandes in Europa verworven als de ontdekker en verbreider van de denkbeelden van Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900), wiens ‘aristocratisch radicalisme’ – waarin het scheppende individu zich afzet tegen opgelegde conventies – hij bewonderde.¹¹⁷ Hijzelf is zijn leven lang evenals Nietzsche een controversiële eenling gebleven, inspireerde velen maar verkreeg noch wenste een navolger. Tot het laatst toe behield hij vanuit het perspectief van de buitenstaander bovenal een kritische geest.¹¹⁸

Daarmee was de belangstelling van Brandes wel buitengewoon veelzijdig. Hij bewoog zich als auteur op velerlei terreinen (filosofie en religie, fictie en kunst, geschiedenis en actualiteiten) en beoefende verschillende genres (journalistieke artikelen, essays, letterkundige studies, biografische portretten, reisimpressies) en

¹¹⁵ Ibidem 46-47 en 116-122.

¹¹⁶ Proost, *Brandes* (1940) 161 en 33.

¹¹⁷ Ibidem 108-114.

¹¹⁸ Naar aanleiding van de dood van Georg Brandes in 1927 schreef de Duitse schrijver Thomas Mann een rouwtelegram waarin hij hem typeerde als ‘ein Meister der produktiven Kritik, die begeistert und entflammt, anstatt niederzuschlagen und zu töten’. Geciteerd in H.-J. Sandberg, ‘Tradition und/oder Fortschritt? Zum Problem der Wandlung Thomas Manns im Lichte der Brandes-Rezeption des Dichters’ in: Hertel e.a., *The activist critic* (1980) 167-190, aldaar 186 noot 1.

bovendien gaf hij overal in Europa lezingen. Zijn tendentie tot het overschrijden van grenzen kwam in het bijzonder tot uitdrukking in de talen die hij beheerste en waarin hij de nieuwe literatuur van het betreffende taalgebied op de voet volgde. Afgezien van de Scandinavische en de klassieke talen, las hij Duits (waarin hij ook publiceerde), Frans, Engels, Italiaans en hield zich bovendien op de hoogte van de ontwikkelingen in de Slavische letterkunde.

Het beroemdste resultaat hiervan was het omvangrijkste werk van Brandes, het zesdelige *Hoofdstromingen in de negentiende-eeuwse literatuur* (oorspronkelijk in het Deens in Kopenhagen verschenen tussen 1873 en 1890, en in veel talen vertaald). Dit was een vergelijkende internationale literatuurgeschiedenis die beoogde ten eerste de samenhang aan te tonen tussen auteurs en tradities uit belangrijke taalgebieden van Europa en ten tweede een bewustwording te bevorderen van de noodzakelijke literaire vernieuwingen behorende bij de moderne tijd van wetenschappelijke vooruitgang. Het was een gigantische onderneming die gekenmerkt werd door treffende typeringen, persoonlijke portretten en eigenzinnige observaties over schrijvers – gerangschikt in verschillende stromingen die op elkaar reageren in een dramatisch vormgegeven proces van vooruitgang. Ondanks de tekortkomingen van dit werk, dat onmiskenbaar leed aan een gebrek aan samenhang en evenwicht, werd het beschouwd als het eerste en indrukwekkende monument voor de moderne Europese literatuur. Hij beschreef immers een geest en cultuur die de nationale grenzen ontsteeg en in een gemeenschappelijke beweging uitmondde, of zoals hij dat zelf noemde: ‘de zegetocht van humaniteit door de nationaliteiten en de klassen heen’. En hiermee heeft Brandes tevens het idee van een Europese intelligentsia gestalte gegeven, namelijk de bedenkers en verbreiders van dit gedachtegoed.¹¹⁹

De reisbeschrijvingen die hij intussen liet verschijnen over zijn bezoeken aan Polen en Rusland waren feitelijk aanvullingen op de *Hoofdstromingen*, want ook in deze werken lag het accent op de respectievelijke prestaties van beide literaire en culturele elites. Voor de positie van de Slavische letteren was de grote verdienste van Brandes dat hij in zijn beschouwingen de West- en de Oost-Europese litera-

¹¹⁹ Nolin, *Brandes* (1976) 78 en 48; Proost, *Brandes* (1940) 54 en 45.

tuur gelijkwaardig beoordeelde, in tegenstelling tot de toen gangbare opvatting dat de Slaven slechts navolgden en achterliepen. Hoewel hij zelf geen Russisch las, ontpopte hij zich na zijn reis tot een van de invloedrijkste propagandisten van de moderne Russische literatuur en stelde deze aan het publiek juist voor als vooruitstrevend en toonaangevend in Europa.¹²⁰ In zijn beschrijving van Rusland kende hij ook een volwaardige plaats toe aan de Russische intellectuele elite binnen de Europese cultuur.

In zijn streven naar alomvattendheid en veelzijdigheid, kenmerkte Brandes' werkwijze zich dikwijls meer door de breedte dan door de diepgang van studie. Hij was eerder een verzamelaar dan een onderzoeker. Het typerende uitgangspunt van een beschouwing was de anekdote of het citaat. Voor de vergaring van informatie en de vorming van gedachten waren zijn talrijke persoonlijke contacten en zeer uitgebreide correspondentienetwerk binnen de Europese culturele elite van minstens evenveel belang als het lezen van boeken. Hij zag altijd meer de mensen dan hun ideeën, en verbond zijn visie op een kunstwerk met zijn oordeel over de achterliggende persoon en tijdgeest. Dit heeft hem wel het verwijt van subjectiviteit opgeleverd, hoewel hem meer recht gedaan zou worden door te erkennen dat hij oprecht streefde naar onpartijdigheid maar eigenlijk meer een kunstenaar dan een wetenschapper was in zijn intuïtieve benadering van onderwerpen.¹²¹ Hij haatte academisch specialisme en vond dat het individu verbonden was met het grote geheel. Hij beschouwde zichzelf niet als een vakgebonden professional maar als een wereldse man van woorden en gedachten, en voelde zich daarom geroepen

¹²⁰ H. Grasshoff, 'Georg Brandes über die russische und die polnische Literatur' in: Hertel e.a., *The activist critic* (1980) 191-199, aldaar 191. Brandes was in Europa overigens niet de ontdekker van de Russische literatuur. Hij werd geattendeerd op de literaire werken uit Rusland via de westerse vertalingen, die sinds de jaren veertig begonnen te verschijnen, en via de eerste verzamelingen en overzichten, die samengesteld werden door Europese pioniers van de Slavische letterkunde zoals de Duitsers H.J. König en A. von Reinholdt en de Fransen P. Mérimée en E.M. de Vogüé. De rol van Brandes was in dezen meer die van de popularisator, die de aandacht van het lezerspubliek vestigde op zowel de hoge kwaliteit als op de vooruitstrevendheid van Russische werken, niet als exotische folklore maar binnen het kader van de Europese literatuur. Zie ook: Nolin, *Brandes* (1976) 104-105 en 111 en Partridge in: Hertel e.a., *The activist critic* (1980) 201.

¹²¹ Proost, *Brandes* (1940) 194-195.

over alles na te denken en te redeneren. Hij zocht daarbij voortdurend naar de aanvulling van wat hij nog miste, en was uit op tegenovergestelde meningen in plaats van overeenstemming en bevestiging. Originaliteit en historische relevantie waren voor Brandes de hoogste criteria waaraan hij werk en leven van mensen kritisch toetste. Dit was ook wat hij zocht in Rusland en wat hem zo fascineerde in de recente veranderingen daar. Zijn perspectief bepaalde wat hij waarnam.

Qua filosofische en ideologische oriëntatie evolueerde hij van een aanhanger van John Stuart Mill (1806-1873) – van wie hij ook Deense vertalingen verzorgde – tot een geestverwant van Nietzsche. Dat wil zeggen dat zijn leidraad aanvankelijk bestond uit een ‘nuttigheidsmoraal’ die hem aanzette tot propagering van emancipatie en democratie. Hij stelde zich niet minder ten doel dan de tijdgeest te dienen: ‘Wie zou niet graag, al is het maar zo weinig, zich nuttig maken!’¹²² Later werd hij steeds meer gegrepen door een moraal die hem dreef tot de verheerlijking van grote persoonlijkheden. De ‘radicale geestesaristocraat’ belichaamde het ultra-individualisme en vrijheidsstreven van het exceptionele genie.¹²³ De tegenstelling tussen het utilitaire en het elitaire, tussen Brandes’ maatschappelijke betrokkenheid en individuele vrijheidsdrang, was zowel in zijn leven alsook in zijn werken opvallend aanwezig en bleef wezenlijk onopgelost. Ter illustratie hiervan zou bijvoorbeeld zijn commentaar kunnen dienen op de Russische Revolutie van 1917. Onder het tsarenbewind leefde de massa in uitzichtloze onderdrukking. Hij voor-spelde en verwelkomde daarom een door de oorlog ontketende volksopstand, maar was sceptisch over de mogelijkheden van spontane democratie zonder leiderschap. De machtsgreep in oktober door de bolsjewieken wees hij vervolgens af als een degeneratie van de revolutie, die daardoor van humaan socialisme in dictatuur dreigde te vervallen. Maar voor Lenin koesterde hij toch ook bewondering en noemde hem een onmiskenbaar genie.¹²⁴ Brandes uitte gemengde gevoelens over hem in een ingezonden stuk: ‘Persoonlijk spreekt Lenin slechts voorwaardelijk aan tot sympathie: de wreedheid van zijn manier van doen spreekt vrijwel niemand

¹²² Ibidem 29.

¹²³ Nolin, *Brandes* (1976) 33 en 186.

¹²⁴ C.E. Bay, ‘Georg Brandes in der marxistischen Kritik’ in: Hertel e.a., *The activist critic* (1980) 263-283, aldaar 265 en 280.

aan. Maar overduidelijk gelooft hij in zijn zaak en in zijn recht.' Brandes vergelijkt hem daarom met Dostojevski's Grootinquisiteur, want net als deze 'oefent hij zijn schrikbewind uit met martelingen, brandstapels en vreugdevuren in de overtuiging dat hij de goede zaak dient en het koninkrijk van God op aarde brengt.' Lenin had dankzij zijn superieure wilskracht en intelligentie het autocratisch bewind in Rusland overgenomen van zijn incompetente voorgangers. Brandes beschouwde dit, ondanks zijn bedenkingen, als een historische noodzaak in het proces van vooruitgang in Rusland, en zag het ook als een bevestiging van het hoogste belang van leiderschap in dit proces.¹²⁵

Het Rusland waar Brandes aan refereerde was het rijk van de tsaren waarmee hij ruim dertig jaar eerder had kennisgemaakt tijdens twee korte en stormachtige optredens in Polen, waar hij op handen gedragen werd.¹²⁶ Vervolgens werd hij in 1887 op initiatief van een Russische journalist Peter Weinberg namens een schrijverskring naar Sint-Petersburg uitgenodigd om vier lezingen in het Frans te komen geven. Dit leidde weer na een tussenstop in Helsinki tot een soortgelijk bezoek aan de universiteit van Moskou, waarna Brandes nog enkele maanden privé te gast mocht zijn op het landgoed van een adellijke familie Tenisev in Zuid-Rusland. Typerend voor Brandes was dat hij met zijn gastvrouw vorstin Teniseva een liefdesaffaire aanging, die van geen gering belang bleek voor zijn kennisvergaring. Zij hielp hem met het Russisch, leerde zelf Deens en zou later nog enkele vertalingen van Brandes' werk in Rusland verzorgen. Hun correspondentie bleef na terugkeer van zijn reis een belangrijke Russische informatiebron voor Brandes. In de jaren voorafgaand aan zijn bezoek had hij al een correspondentienetwerk opgebouwd met Russische emigranten, zoals met de schrijvers Alexander Herzen en Nikolaj Ogarjov (1813-1877) en daarna ook met de revolutionairen Peter Kropotkin (1842-1921) en Stepnjak Kravtsjinski (1851-1895). Deze en andere personen hielden hem op de hoogte van nieuwe ideeën en ontwikkelingen in Rusland en brachten hem in contact met politieke vluchtelingen, zoals de nihiliste Vera Zasoelitsj (1849-1919) die na een mislukte moordaanslag in 1878 in weerwil

¹²⁵ Nolin, *Brandes* (1976) 177-179.

¹²⁶ Over zijn indrukken van Polen en de Poolse belletrie heeft Brandes tegelijk met het boek over Rusland een afzonderlijk werk uitgegeven: *Indtryk fra Polen* (Kopenhagen 1888).

van de belastende bewijzen tegen haar door een juryrechtbank onschuldig werd verklaard uit sympathie voor haar motieven, en van wie Brandes in zijn boek een origineel portret gegeven heeft. Daarnaast had hij tijdens zijn reis persoonlijke ontmoetingen met mensen van verschillende achtergronden, hoofdzakelijk uit de elitaire kringen. Hij sprak met heren en dames, Groot- en Klein-Russen, Finnen en Armeniërs, conservatieven en liberalen, juristen en artsen, schrijvers en kunstenaars, gezagsdragers en bedienden, professors en prinses.¹²⁷

Zijn bezoek aan Rusland was relatief van korte duur maar zijn contacten met Russen waren uitgebreid, en tezamen stonden zij ten dienste van de levenslange fascinatie die Brandes koesterde voor de moderne Russische literatuur. Er bestond wellicht iets van een coincidentie tussen Brandes' persoonlijke omstandigheden van vrijwillige ballingschap en de omstandigheden van politieke polarisatie in Rusland. De vernieuwingen in de literatuur in combinatie met de radicalisering van het land hebben in elk geval zijn belangstelling in hoge mate geprikkeld.¹²⁸ Enerzijds opende zich voor hem een nieuwe literaire wereld, die van de Slavische geest, die in de vergelijking met de hem reeds bekende Noordse, Romaanse en Germaanse geest het ontbrekende facet vormde in zijn pogingen het Europese mysterie te doorgronden. Anderzijds werd Brandes op reis in Polen en Rusland voor het eerst direct geconfronteerd met een wereld van openlijke onderdrukking met dwang en censuur van een bevolking door een regering – die in het geval van Polen een vreemde en in het geval van Rusland een inheemse overheerser was. Hij zag met eigen ogen hoe de ideeën van vrijheid en protest hier toch voortleefden ondanks de moeilijke omstandigheden. Dit engagement was wat hij zo waardeerde in het werk van Russische schrijvers. In zijn autobiografie gaf Brandes aan dat de bezoeken aan Sint-Petersburg en Moskou voor hem een keerpunt in zijn leven heb-

¹²⁷ Brandes, *Impressions* (1889) ix-x. Hij maakte er veel kennissen, maar de man die tijdens zijn reis het meest voor hem betekende, was de later beroemde jurist en politicus Maxim Kovalevski (1851-1916), aldus vermeld in de biografie van Proost, *Brandes* (1940) 90. Wellicht was hij de 'very dispassionate jurist', die Brandes over zijn bezoek aan Lev Tolstoj verhaalde, zo genoemd in *Impressions* (1889) 346-347.

¹²⁸ Ibidem 108 en Partridge in: Hertel e.a., *The activist critic* (1980) passim.

ben betekend.¹²⁹ Rusland wekte zijn verontwaardiging én sprak hem aan.

Brandes toonde zich bij dit alles ook terdege ervan bewust hoe onvolledig en imperfect zijn kennis van Rusland met de door hem verzamelde informatie nog was. ‘I am not unmindful of how little of what I did see I was able to understand fully’, schreef hij in de aanhef van de Engelse editie van zijn boek.¹³⁰ Hij vertrouwde niettemin op zijn eigen waarnemings- en beoordelingsvermogen, en zette zich aan de ambitieuze taak om een indruk, dat wil zeggen een persoonlijk beschrijving, te geven van het Russische volkskarakter alsmede van de positie van de opgeleide elite, en ten slotte van de literaire reflecties daarvan. Het hoofdthema van zijn indrukken was de strijd tussen het absolutistisch obscurantisme van de regering en de verlichte geesten in de elite. Aan de literatuur dichtte hij de dubbele taak toe van het scheppen en veranderen van een publieke opinie, die uiteindelijk het voortbestaan van despotisme onmogelijk zou gaan maken. Op eenzelfde wijze zag hij het ook als zijn eigen taak – die van de zogenaamde ‘activist-criticus’ – om enerzijds het Europese publiek bewust te maken van het vooruitstrevende voorbeeld van de ‘jonge’ Russische literatuur en om anderzijds het Russische publiek aan te moedigen tot vrijdenkendheid met behulp van een in het buitenland verschenen boek dat in het land van onderwerp vanwege de censuur nooit had kunnen verschijnen. Het doel van Brandes’ indrukken ging daarmee verder dan dat van amusement, letterkunde of wetenschap. Hij gaf ermee ook een getuigenis van zijn geloof in de mobilisering van de opgeleide klasse in de richting van een vrijere samenleving.¹³¹

¹²⁹ Geciteerd door B. Nolin, ‘The critic and his paradigm’, in: Hertel e.a., *The activist critic* (1980) 21-35, aldaar 31.

¹³⁰ Brandes, *Impressions* (1889) x.

¹³¹ Typerend in dit verband is ook Brandes’ houding ten aanzien van Polen: het land is van de kaart geveegd en levend begraven. Toch is zijn levenskracht nog lang niet uitgeblust. Het volk is ridderlijk en dapper, hoewel niet burgerlijk en praktisch. De hogere standen met hun insulair leven van verfijnde cultuur en de lagere standen van arme boeren zijn naar elkaar toe gedreven door vreemde overheersing. Polen is het symbool geworden van datgene waar de voortreffelijksten der mensheid voor gestreden hebben. Het lot van Polen is afhankelijk van Europa; als het recht op vrijheid en onafhankelijkheid zegeviert, wordt de wederopstandig van Polen meer dan een ijdele hoop. Polen – dat is de vraag of wapenmacht dan wel volkswil in de geschiedenis het laatste woord heeft. ‘Polen’s toekomst

In de beschrijving van Rusland hanteerde Brandes impliciet een methode zoals hij die in de loop der jaren mede onder invloed van Taine en Mill had ontwikkeld.¹³² Deze methode bestond uit twee bestanddelen: ten eerste de vergelijking van verschillende culturen (de comparatieve literatuurkritiek) en ten tweede de verklaring van onderscheid tussen culturen (de sociale literatuurkritiek). Door literaire werken, individuen en ook volkeren met elkaar te vergelijken en te contrasteren bracht Brandes de opvallende kenmerken van een cultuur aan het licht. Door het samenspel van het geografisch-etnisch bepaalde karakter van een volk en de actuele politiek-sociale situatie van een land vast te stellen, trachtte hij de aangemerkte verschillen te verklaren. Hij vatte daarbij de belletrie op als de spiegel van de cultuur; zij gaf weer wat een volk in een bepaald tijdsgewricht dacht en voelde. De literatuur had in zijn opvatting dus zowel een descriptieve als een normatieve functie. Brandes' methode was niet vrij van het gevaar van losse hypothesen, generalisaties en persoonlijke vooroordelen. Maar tegelijkertijd bood zij hem de gelegenheid voor originele observaties. In een sprankelende stijl vertelde hij aan het Europese publiek over zijn indrukken en gaf daarmee uiting aan een groot gevoel van betrokkenheid bij het land en zijn literatuur. In Polen zag Brandes de testcase voor de strijd in Europa tussen vrijheid en onderdrukking. En in Rusland – met zijn uitgestrekte land en onbeperkte mogelijkheden, met zijn geest van melancholie en hoop en met zijn talent voor nieuw realisme en nieuw mysticisme – zag hij een glimp van de eigen toekomst: ‘... and the question presses itself upon us whether, when we are striving to penetrate the secrets of this land, we are not gazing into the very future of Europe.’¹³³

In het Russische rijk waar alles enorm is, daar is niets in de natuurlijke gesteldheid mild of gematigd. Het essentiële kenmerk van dit land is de uitgestrektheid

valt met den vooruitgang van de beschaving samen. Zijn volledige ondergang zou hetzelfde beteekenen als de overwinning van het moderne, militaire barbarisme in Europa.’ Zo eindigt Brandes zijn indrukken van Polen uit 1886. Geciteerd in: Proost, *Brandes* (1940) 91-96; zie ook Grasshoff, ‘Georg Brandes über die russische und die polnische Literatur’, in: Hertel e.a., *The activist critic* (1980) 198.

¹³² Nolin, *Brandes* (1976) 185-186 en Grasshoff, ‘Georg Brandes über die russische und die polnische Literatur’ in: Hertel e.a., *The activist critic* (1980) 192-196.

¹³³ Brandes, *Impressions* (1889) 34, en ook de slotwoorden op p. 353.

en aaneengeslotenheid van het territorium, waarin afzonderlijke onderdelen zoals akkers, bossen en steppen een organisch geheel vormen, te vergelijken met een reusachtig lichaam zonder ledematen. Wat de natuur in Rusland geografisch heeft samengevoegd, kan de mens niet scheiden – precies het omgekeerde van wat het geval is in Europa. Zo schetst Brandes het decor voor het drama dat hij aan de lezer presenteert.¹³⁴ Hij probeert daarin vast te stellen waar het eigenaardige en het originele karakter van Rusland in schuilt in vergelijking met Europa. Hij zet zich af tegen de gangbare gedachte dat de Russen niet meer zijn dan een passief en exotisch volk dat geen bijdrage aan de beschaving heeft geleverd en dat in vertraagd tempo het westers voorbeeld navolgt. Wie goed kijkt – van de triviale tot de fundamentele aspecten, van bijvoorbeeld een paardendriespan en de kleurenrijkdom van versieringen tot de instellingen van *mir* en tsaar – ziet overal bewijzen van het nationale genie. Intellectueel zijn de Russen vooral oorspronkelijk vanwege hun realiteitszin. Een zin voor het tastbare en een praktische instelling heeft hen geholpen in de strijd om het bestaan, wat weerspiegeld wordt in de Russische voorkeur voor positivistische wetenschap en realistische literatuur. Brandes legt voor de verklaring hiervan een verband tussen de grenzeloosheid van het land en de ‘brede natuur’ van de mensen, hun grootmoedigheid van aard.¹³⁵ De Russen kunnen in alles radicaal zijn: in geloof en in ongeloof, in liefde en in haat, in erbarmen en wreedheid. Dit is niet zo maar een aangeboren neiging tot extremen, maar komt voort uit de onbevangen wijze waarop de Russen reageren op hun situatie. Als een Rus eenmaal een idee ontdekt, een nieuw principe of streefdoel, dan gaat hij ongeacht de herkomst ervan tot het uiterste in de consequenties en de resultaten. Dat maakt het ook mogelijk dat zij zowel in de rol van meedogenloze onderdrukker als van roekeloze bevrijder kunnen optreden. Die ‘brede natuur’ van de Russen is niet alleen zichtbaar in hun collectieve en publieke optreden, maar ook merkbaar in privécontacten, zo ervaart Brandes. Hij wordt getroffen door *une large franchise*, een grote openhartigheid waarmee mensen elkaar (en

¹³⁴ Ibidem 2 en 4.

¹³⁵ Ibidem 22, letterlijk: ‘the broadly constituted nature, without frivolity, without narrowness, without bitterness – the true basis of originality in Russia’; en na de opsomming van kenmerken van het volkskarakter nogmaals: ‘All springs from the broadly constituted nature (*shirókaya natura*)’ p. 33.

hem) in het sociale verkeer tegemoet treden. De strekking van deze omgangsvorm is: 'Dit is wie ik ben. Vertel mij wie jij bent. Wat is het voordeel van reserves? Het leven is kort, onze tijd is schaars bemeten; en als we iets willen overhouden aan ons contact, moeten we aan de ander verklaren wat we zijn.' In deze houding tonen de Russen hun zelfrespect en afkeer van hypocrisie. Hun openhartigheid is geheel anders dan de Engelse stijfheid, de Franse beleefdheid, de Duitse standentrots en de Deense 'dwaasheid'.¹³⁶

Brandes komt op de merkwaardige, wellicht tegenstrijdige redenering uit dat de originaliteit van de Russen bestaat in hun vermogen en begeerte om te leren van anderen. 'Looking at it abstractly, the lack of originality becomes the foundation of a new originality in the culture of Europe.'¹³⁷ Meer dan elk ander volk kan het Russische volk een vreemde gedachtegang of voorstellingswijze binnendringen en navolgen. Rusland is 'de leerling van de hele wereld' en heeft een onuitputtelijke capaciteit om op te nemen wat nieuw is. De Rus 'vangt een nieuwe gedachte op in de vlucht' en maakt haar gaandeweg in de toepassing tot zijn eigen intellectuele bezit. De hervormer Peter de Grote voelde zich aangetrokken tot mechanische uitvindingen en vervaardigde met eigen handen wapens en paardenhoeven. In hem – als ook in andere begaafde vooraanstaande personen – straalt iets door van de praktische *moezjik*.¹³⁸ Door de uniformiteit en openheid van het land zijn de Russen ingesteld geraakt op een zwervend bestaan en door de contrasten van het klimaat worden zij genoodzaakt tot een zekere plooibaarheid tegenover onverwachte veranderingen. Dit zou wel eens de basis kunnen zijn voor de intellectuele flexibiliteit van Russen en ook verband kunnen houden met het spasmodische element in de Russische manier van leven, vermoedt Brandes.¹³⁹

Het talent voor imitatie en assimilatie maakt dat de Russische cultuur het fundament vormt voor een 'modern ras', met een fijne neus voor wat de toekomst gaat brengen.¹⁴⁰ Deze ontvankelijkheid van geest treft Brandes in het bijzonder

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Ibidem 32.

¹³⁸ Ibidem 28.

¹³⁹ Ibidem 31.

¹⁴⁰ Ibidem 23.

aan bij de hoger opgeleide en vooruitstrevende jeugd van Rusland. Hij bewondert de studenten die met een ongeëvenaarde offervaardigheid zich inzetten om het volk te onderwijzen en op te heffen. Zij laten familie en vrienden in de steek en stellen zich bloot aan ontbering en vernedering, met geen ander vooruitzicht op eer of beloning dan wat het geweten hun ingeeft. Zij vormen het actieve deel van de opgeleide klasse, de Russische *intelligentsia* – ‘a world by itself, with its own moral qualities, precarious at times, but always of more value than the mercantile compound, which in other parts of Europe goes under the name of moral.’¹⁴¹ Terwijl de Europese burgerij slechts in naam moreel optreedt, is de Russische opgeleide jeugd daarin oprecht. Deze mensen leven vanuit de wens zich dienstbaar te maken, om anderen rondom hen heen in geluk en vrijheid te zien leven. Niet de commerciële middenklasse, maar de progressieve studenten acht Brandes de aangewezen groepering om de historische missie van bewustwording en bevrijding van Rusland te bewerkstelligen.¹⁴²

Echter, het jeugdige en leergierige deel van het volk bevindt zich ten tijde van het bezoek van Brandes onder de regering van tsaar Alexander III in een bijzonder moeilijke positie. De moord op zijn voorganger Alexander II heeft het land verteruggeworpen in ontwikkeling en zorgt voor groot onheil, aldus Brandes. Niet alleen zijn constitutionele hervormingen en de veel urgentere bestuurlijke verbeteringen van de baan, maar erger is dat nu ook alle kennis wordt gevreesd. Wie voortgezet onderwijs wil volgen, wordt door de school bespioneerd, universiteiten moeten sluiten bij het geringste teken van studentenonrust, docenten is verboden zich te mengen in publieke kwesties op straffe van ontslag. Onder het heersende regime zal het niet verbazen dat in het hoger onderwijs ‘monstruositeiten’ verkondigd worden, zoals in het voorbeeld van een hoogleraar psychologie die leert dat tussen eerbiedwaardigheid en armoede een omgekeerd evenredig verband zou bestaan. Voor vrouwelijke studenten is de situatie extra ongunstig. Ondanks hun buitengewone honger naar wetenschappelijke kennis, mogen zij niet meer studeren en worden door de regering naar huis gestuurd. Het gevoel van frustratie dat

¹⁴¹ Ibidem 48.

¹⁴² Ibidem 64.

deze situatie oproept, komt tot uitdrukking in een gelijkenis van een bevriende schrijver, Vsevolod Garsjin (1855-1888): Een tropische palm, die eens naar Sint-Petersburg werd gebracht en daar is geplant in een kas, bloeit op en klimt omhoog naar de zon. Hij bereikt het dak en breekt er met zijn takken doorheen naar de open lucht en het daglicht. Dan komt de winter met kou en wind en sneeuw. De bladeren bevroren, de boom verkwijnt totdat ten slotte de eigenaar van de kas de stam laat omhakken.¹⁴³ De jeugd wordt aldus geconfronteerd met een geestdodende censuur, stelt Brandes. 'It may be said without exaggeration that there is now, as in the time of Tsar Nicholas, a constant exertion on the part of the rulers to make real knowledge impossible and to destroy all individual and independent will.'¹⁴⁴

De recente ontwikkeling van Rusland vertoont in de waarneming van Brandes een toenemende spanning tussen de twee uitersten van despotisme en vrijheid. Dit conflict maakt Rusland zo interessant en gaat hem zeer ter harte. Hij ziet hierin een confrontatie tussen twee fundamentele krachten in de geschiedenis van Europa, maar dan in een geconcentreerde vorm. Met de officiële wereld in Rusland maakt Brandes op een wrange wijze kennis als hij gast is bij de festiviteiten ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van het debuut van de gelauwerde lyrische dichter Jakov Polonski (1819-1898). Deze schrijver bekleedt tevens een rang en ambt in het bureau van nota bene de censor van Sint-Petersburg en wordt plechtig geëerd voor zijn kunst met een verdubbeling van zijn gage in staatsdienst. Toch gaat het in Rusland volgens hem niet wezenlijk anders dan elders. Hij ontmoet er dezelfde geest van onderdanigheid, benepenheid en arrogantie die hij karakteristiek acht voor de maatschappelijke elite overal. Maar voor Rusland werkt dit extra ongelukkig uit, omdat hier de hogere bestuurders veel meer ongecontroleerde macht uitoefenen in welk ander land van Europa dan ook.¹⁴⁵ Dit is des te schrijnender, omdat de regering sinds een aantal jaren op voet van oorlog leeft met zowel de vooruitstrevende klasse als met de ongeschoolde bevolking. Het vijftigjarig jubileum van de emancipatie mag niet eens gevierd worden en de voor-

¹⁴³ Ibidem 134-135.

¹⁴⁴ Ibidem 42.

¹⁴⁵ Ibidem 76.

malige lijfeigenen wantrouwen nu hun voormalige bevrijders.¹⁴⁶ Er gaapt volgens Brandes een enorme afstand tussen de officiële wereld rond de alleenheerser en de wereld van de *intelligentsia* waarin jonge geestrijke mensen willen werken ten dienste van en samen met het gewone volk. Hier botsen ook twee tegengestelde morele opvattingen van de staat en de opgeleide elite: de ethiek van de wet en de macht tegenover de ethiek van het recht en ‘de goddelijke vonk’ van het individuele geweten. ‘These two underlying powers are drawing away from each other on every side. What does it lead to?’¹⁴⁷

Het lot van Rusland is ondoorgrondelijk, zoals Brandes instemmend aanhaalt uit de beroemde slotpassage over de voortstuivende trojka in het werk *De dode zielen* van de Russische schrijver Gogol. De verwachting dat er hoe dan ook iets bijzonders gaat gebeuren, is groot. Het zijn de uitersten van passiviteit en onverzettelijkheid in de mentaliteit van de mensen waardoor de uitkomst van het conflict zo spannend wordt. De omstandigheden van een winterland, dun bevolkt, met achterstand in onderwijs en in onderdanigheid aan gezag werkt inertie en indolentie à la Oblomov in de hand, stelt Brandes. Daarom zoekt de Rus zijn vermaak niet in stierenvechten, sport of dans, maar in de harmonicamuziek, op de schommel en in de *traktir* (taverne). Toch geeft deze passieve houding van onderwerping en onaandoenlijkheid tegelijkertijd de kracht tot passief verzet aan de bevolking. ‘Absolutism not only cows, but it hardens.’¹⁴⁸ Hun onverzettelijkheid, hun onverschilligheid over het eigen leed en medeleven met het leed van anderen maakt dat de Russen moedig en onverzoenlijk in de strijd staan. Tegenover het Europese ideaal van de veroveraar staat het Russische ideaal van de martelaar. Deze mengeling van zachtaardigheid en woestheid vindt Brandes opmerkelijk en typerend voor de Russen.¹⁴⁹ Dit is wat Rusland zo onvoorspelbaar en veelbelovend zou maken, ‘... the womb of new realities and new mysticism’.¹⁵⁰

Uiteindelijk is het in Brandes’ boek te doen om de Russische cultuur, zoals hij

¹⁴⁶ Ibidem 38-39.

¹⁴⁷ Ibidem 66.

¹⁴⁸ Ibidem 26.

¹⁴⁹ Ibidem 28.

¹⁵⁰ Ibidem 353.

die in de letterkunde herkent. Hij verklaart deze cultuur vanuit natuurlijke en historische omstandigheden van het land, dat wil zeggen vanuit de gegeven 'brede natuur' van de Russen en de actuele politieke situatie van het conflict tussen vrijheid en onderdrukking. In zijn optiek heeft de opgeleide klasse de sleutel in handen. Hij concentreert zich nogal eenzijdig op de intelligentsia, die hij overigens niet opvat als de revolutionairen maar als de verlichte, vooruitstrevende en patriottische jeugd. Hij toont weinig belangstelling, noch begrip voor de complexe gelaagdheid van de Russische samenleving, en ook over politiek en beleid spreekt hij slechts oppervlakkig. Maar wat hij bij uitstek wel onder woorden brengt is het vertrouwen in de geest van vooruitgang, die in Rusland opgeëist wordt door deze literaire intelligentsia. Zij zijn de 'cultivators' van het moderne Rusland. De onafhankelijke Lermontov wijst de weg naar het realisme. Gogol typeert maatschappelijke kwalen, maar is zelf moreel zwak. Herzen is de apostel van de nieuwe tijd en introduceert moderne filosofie in het Russische rijk. De kosmopolitische Toergenjev schetst als geen ander een waarachtig beeld van het karakter van de mens. De nationalistische Dostojevski beschrijft met zijn bizarre verhalen een heilige psychologische kracht van de Rus. In Tolstoj ziet Brandes de synthese. Hij is de grootste realist maar ook de moralist, en reikt uit naar de wereldbeschaving. Met zijn werk opent hij voor heel Rusland een inspirerende cultuur.¹⁵¹ Bewustwording leidt tot bevrijding, is altijd de overtuiging van Brandes geweest. In zijn impressie van Rusland verbindt hij zodoende vanzelfsprekend de opgeleide culturele elite met de politieke voorhoede. In de Russische werkelijkheid bleek dat echter een heel grote stap.

3.3 De radicale intelligentsia

Bij het zoeken naar een Russische middenklasse bleek de politieke dimensie wel het meest problematische aspect te zijn. De stedelingen en hoger opgeleiden in Rusland waren met enige goede wil nog wel in verband te brengen met pendanten in de westerse samenlevingen. Hoewel deze groepen in Rusland kleiner, beperkter en minder zelfbewust waren en zij in ongunstiger omstandigheden verkeerden dan

¹⁵¹ Ibidem 236-352.

in de rest van Europa, leken er toch in de economische en culturele ontwikkeling van Rusland ook kiemen aanwezig te zijn voor hun opbloei als intermediaire groepen met een cruciale rol in het vooruitgangproces. Het al dan niet ontstaan van een Russische middenklasse telde zwaar mee in de waardering van de Grote Hervormingen. De middengroepen waren in de opvatting van veel Europeanen immers bij uitstek aangewezen om de verbinding te vormen tussen de vooruitstrevendheid van de regering en de achterlijkheid van de bevolking.

Maar hoe zat het dan met de politieke verbinding? In de politiek was de regering helemaal niet zo vooruitstrevend maar juist oerconservatief, en werd de bevolking niet zo zeer achterlijk als wel onmondig gehouden. Welke Russen wilden en konden zich begeven in het niemandsland tussen regering en bevolking? Was er in de Russische context enige rol weggelegd voor middengroepen als tussenpersoon of bemiddelaar tussen de wensen en belangen van staat en volk? Dat bleek nauwelijks het geval te zijn. Vrijwel alle Europese waarnemers stellen onthutst vast dat het politieke discours overschaduwde werd, ondanks alle recente hervormingen, door de confrontatie tussen een repressieve autocratie en een radicale intelligentsia. De spilfunctie die de liberale burgerij van Europa had gespeeld in het proces van politieke hervorming, werd in Rusland toegeëigend door deze intelligentsia. Zij die het waagden het politieke strijdperk te betreden, vormden niet de representanten van een middenklasse of van wat voor een klasse dan ook, maar het waren vooral ideologische fanatici die vaak losjes aangeduid werden met de speciaal voor Rusland toepasselijk geachte naam van nihilisten.

Op de Europeanen maakten zulke lieden een buitengewoon verontrustende en verwarrende indruk, zoals op de onderwijzer Celestin: 'Das halbe Wissen mit allen seinen schlimmen Begleitern, dem Dünkel, der Nichtachtung von Autoritäten, der vollständigen Unfähigkeit zum logischen Denken, griffen in erschreckender Weise um sich und verursachten zum grossen Theile jenen Hexensabbath, der damals in den Köpfen der Jugend unter dem Nahmen des Nihilismus herumzuspuken begann und leider noch jetzt sein Unwesen treibt.'¹⁵² Een heksen-sabbat in de hoofden van de jeugd, dat lijkt een toepasselijk beeld te zijn voor de

¹⁵² Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 11-12.

impresie van het nihilisme op menig westers waarnemer. Omdat deze nihilisten ook tot extremisme neigden, zelfs naar gewelddadige middelen grepen en uiteindelijk in 1881 de tsaar zouden vermoorden, zijn zij in de Europese beschrijvingen het meest spectaculaire voorbeeld gaan vormen van de in feite bredere Russische intelligentsia. Daarmee werd het oordeel over het Russische fenomeen van deze intelligentsia in eerste instantie vernauwd en versimpeld tot een afschuwelijk excès. Pas in tweede instantie waren er ook auteurs die probeerden een iets breder en dieper inzicht te verkrijgen in de verschillende stromingen en groeperingen, personen en acties die achter het verwarrende fenomeen van de intelligentsia konden schuilgaan.

De eerste moeilijkheid hierbij was dat het begrip ‘intelligentsia’ een allerm minst eenduidige betekenis had, noch heeft. Het woord werd in het Westen geïntroduceerd als een leenwoord uit het Russisch zonder dat hiervoor een eigen equivalent bestond. In Rusland was het woord ontstaan als een neologisme dat weer afgeleid was van het Franse *intelligence*. Verschillende mensen dachten hierbij aan verschillende dingen.¹⁵³ De term intelligentsia was in elk geval niet synoniem met de term intellectuelen. Behoren tot de intelligentsia veronderstelde iets meer dan uitsluitend beschikken over enige vorm van hoger onderwijs. Het ging ook een stap verder dan het uitoefenen van een geleerd beroep of het tentoonspreiden van een verfijnde beschaving. De term intelligentsia was geen aanduiding voor een objectieve categorie van mensen met een hoger niveau van kennis en vaardigheden, maar duidde veeleer op een bepaalde geesteshouding. De betekenis van intelligentsia bevatte daarmee een subjectief element van engagement.¹⁵⁴ De mensen die gerekend konden worden tot de intelligentsia hadden met elkaar gemeenschappelijk het verlangen zichzelf dienstbaar te maken aan de samenleving, aan het algemeen belang, hoe divers dit vervolgens ook opgevat mocht worden. Toewijding aan de publieke zaak vormde voor hen een heilige plicht. Kenmerkend voor hun geesteshouding was dat deze ambitie uitsteeg boven het welbegrepen eigenbelang en het persoonlijk welzijn. Dit maatschappelijk plichtsbefef werd mede gevoed door

¹⁵³ Daniel R. Brower, ‘The problem of the Russian intelligentsia’, *Slavic Review* 26/4 (1967) 638-647, aldaar 645.

¹⁵⁴ Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (New York 1974) 251-253.

het persoonlijke schuldbesef over het innemen van een maatschappelijk bevoorrechte positie. Gepaard met deze ambitie gingen na verloop van tijd ook de teleurstelling en frustratie over het uitblijven van positieve resultaten. De intelligentsia ging daarmee een vervreemd element vormen in de Russische samenleving. Zij paste niet goed in het kader van de gevestigde sociale standen noch in het politieke systeem maar uitte in toenemende mate een gevoel van afkeer van beide. Zo werden naast de dienstbaarheid aan de gemeenschap ook de maatschappelijke ontzetting en het persoonlijk isolement een typerend kenmerk van de Russische intelligentsia.¹⁵⁵

Binnen de intelligentsia bestond verder geen ideologische of programmatische samenhang. Het begrip omvatte een historisch gegroeid fenomeen dat sinds het eind van de achttiende eeuw vanuit de officiële staatsopleiding was uitgewaaierd in talloze particuliere richtingen en revolutionaire stromingen.¹⁵⁶ Tegelijkertijd voltrok zich in de intelligentsia ook een verbreding van de sociale achtergrond vanaf een oorsprong als exclusieve geesteselite uit de kringen van de dienstadel naar een steeds heterogener verzameling mannen én vrouwen met enige opleiding uit alle rangen en standen, zoals kinderen van ambtenaren, geestelijken, kooplieden en zelfs van boeren. De intelligentsia liet zich daarom niet duiden als een politieke beweging, noch als een sociale laag. Het verschijnsel was ontstaan bij enkele maatschappijkritische schrijvers onder het bewind van Catharina II (1762-1796), geëscaleerd in de Dekabristenopstand (1825) met een poging tot staatsgreep door progressieve officieren tegen het bewind van Nicolaas I, bedaad tot een debat op filosofisch niveau tussen de Slavofielen en de Westerlingen in de zogenaamde 'dikke tijdschriften' tijdens de jaren 1840, en weer opgelaaid tot een uitbarsting van geestdriftigheid en activiteit onder de jongere generatie in de jaren van de Grote Hervormingen na de Krimoorlog.

Gedurende deze periode ging zich geleidelijk een aantal specifieke stromingen onderscheiden binnen de vage categorie van de intelligentsia, waarbij het van de

¹⁵⁵ Derek Offord, *Nineteenth-Century Russia: Opposition to autocracy* (Harlow 1999) 9-11.

¹⁵⁶ 'One can hardly imagine a variety of revolutionary expression that does not appear and reappear in the course of Russia's revolutionary history', Philip Pomper, *The Russian revolutionary intelligentsia* (New York 1970) 3.

gehanteerde definitie afhing welke stromingen er wel en welke er niet onder vielen. Want in de brede zin van het begrip kon de intelligentsia alle uitingen omvatten van onafhankelijk denken door maatschappelijk betrokken Russen ongeacht hun politieke affiliatie, terwijl in de nauwe zin het begrip uitsluitend van toepassing geacht werd op de revolutionair gezinde oppositie. In een brede opvatting konden ook conservatieve, gematigd liberale en zelfs reactionaire denkers tot de intelligentsia worden gerekend. Maar in de meer gangbare nauwe betekenis van het woord werden hier vooral de linkse stromingen mee bedoeld. Tijdgenoten en in het bijzonder buitenlandse waarnemers hanteerden de benamingen van zulke specifieke stromingen, alsook de algemenere aanduidingen zoals ‘radicale intelligentsia’ en ‘revolutionaire intelligentsia’, erg losjes door elkaar heen en ieder op zijn eigen wijze, wat wel eens tot begripsverwarring kon leiden. Toch was er ook sprake van een min of meer erkende onderverdeling van deze intelligentsia in de stromingen van het nihilisme, populisme, terrorisme en socialisme.

Het ‘nihilisme’ vormde wel de meest beruchte *misnomer*¹⁵⁷ in dit rijtje. Want deze benaming duidde in de eerste plaats rond eind jaren vijftig, begin jaren zestig een geestelijke houding aan van jonge individuen die streefden naar persoonlijke bevrijding van vooroordelen en conventies langs de weg van positieve wetenschap, artistiek realisme en sociaal utilitarisme. Later in de jaren 1870 werd dit een begrip dat stond voor een totale ontkenning van de beschaafde waarden en een samenwerking gericht op de gewelddadige vernietiging van de gevestigde orde. Daarmee ging het begrip nihilisme tevens fungeren als een soort scheldwoord voor een tweede stroming binnen de intelligentsia: het ‘populisme’ ofwel *narodnitsjestvo*.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Offord, *Opposition to autocracy* (1999) 61.

¹⁵⁸ Richard Pipes, ‘Narodnichestvo: a semantic inquiry’, *Slavic Review* 23/3 (1964) 441-458, aldaar 443. Pipes wijst erop dat in de jaren 1880-1890 onder invloed van de kritiek door marxisten en anderen de oorspronkelijke betekenis van de term *narodnitsjestvo* (populisme) verschoof van de aanduiding voor het ideaal van ‘volks’, ‘democratisch’ en ‘op de massa gericht’ zijn naar een aanduiding voor het aanhangen van een achterhaalde revolutionaire tactiek om ‘het kapitalisme te kunnen omzeilen’ (454). Tekenend voor de verwarring is ook dat de term *narodnik* (populist) gebruikt werd als aanduiding voor zowel de voorstanders als de tegenstanders van terrorisme als politiek strijdmiddel (447). De benaming populisme verwees daarmee naar heel verschillende mensen, en het is ook

Deze stroming had een meer georganiseerd en politiek karakter dan het oorspronkelijke nihilisme. De centrale gedachte van deze beweging was het gericht zijn op de massa. Niet zozeer de persoonlijke bevrijding van een bewuste elite als wel de bevrijding van de onwetende boerenbevolking uit de bestaande toestand van onrecht en onderdrukking, was het streefdoel van de aanhangers. Zij verheerlijkten de boerengemeenschap als de oervorm van sociale gelijkheid en gerechtigheid, en zij verafschuwden zowel het Russische tsarisme als het westerse bourgeois-kapitalisme. Door middel van onderwijs, propaganda en agitatie trachtten zij de boerenbevolking voor te bereiden op een revolutionaire opstand die de weg zou vrijmaken voor het ideaal van boerensocialisme. Deze beweging bereikte in 1874 haar hoogtepunt met de Gang naar het Volk, een campagne waarin bevlogen studenten het platteland introkken om de boeren tot actie aan te zetten. Dit mislukte door een gebrek aan respons van de boeren en door het repressief ingrijpen van de autoriteiten. Uit de teleurstelling en frustratie hierover kwamen de samenzweringen voort van fanatieke revolutionairen die zich bekeerden tot een tactiek van terrorisme. Indien de massa niet met woorden tot actie te bewegen bleek, dan moest de bewuste voorhoede een daad stellen door aanslagen te plegen op hooggeplaatste personen met als voornaamste doelwit de tsaar zelf. Het verwarrende van deze categorie terroristen was dat zij ook vaak het predicaat nihilistisch opgedrukt kregen, maar dan in de betekenis van nietsontziende drang tot vernietiging. Ten slotte verscheen naast de bovengenoemde drie stromingen nog een vierde stroming die later een belangrijke rol zou gaan spelen binnen de revolutionaire intelligentsia: de rijk gevarieerde ideologische stroming van het socialisme.¹⁵⁹ Vooral na het echec van het populisme, alsook nadat het terrorisme ondanks de geslaagde moordaanslag op de tsaar in 1881 zonder enig concreet winstpunt bleef,

niet verwonderlijk dat het onderscheid met de andere benamingen zoals nihilisme, terrorisme en socialisme daardoor vervaagde.

¹⁵⁹ Franco Venturi, *Roots of revolution. A history of the populist and socialist movements in 19th century Russia* (vertaling uit Italiaans van herziene editie uit 1972 met inleiding door Isaiah Berlin; Londen 2001). De auteur benadrukt in deze gedetailleerde studie hoe zeer het gedachtegoed van het populisme doorwerkte in de specifieke kenmerken van het Russische socialisme. 'For it was between 1848 and 1881 that the ideas and psychological characteristics which shaped the upheaval of 1917 came into being' (cii).

vond er in de intelligentsia tijdens de jaren 1880 een ideologische heroriëntatie plaats in de richting van het westerse socialisme dat toen met name gedomineerd werd door het marxisme. Redenerend vanuit het wetmatig historisch proces van vooruitgang, industrialisatie en de ontwikkeling van een arbeidersbeweging streefde deze beweging naar een hechtere politieke organisatie in de vorm van een partij. Tegelijkertijd ging het populisme door met het ideaal van boerensocialisme en begon zich ook te reorganiseren in de richting van een politieke partij.

Zo omvatte de radicale intelligentsia een waaier aan revolutionaire experimenten, zowel in politiek-ideologisch als in politiek-organisatorisch opzicht, die allen veelal verschillende reacties ontlokten aan de Europese toeschouwers. Wat er in die intelligentsia gebeurde was voor hen belangwekkend, omdat dit het dichtste kwam bij wat men van een politieke oppositie verwachtte: een kritische uitwisseling tussen staat en samenleving. Maar het was tevens verontrustend, omdat de wijze waarop dit gebeurde zo verwarrend was en geheel anders verliep dan men hoopte.

In de contemporaine beschrijvingen van de revolutionaire intelligentsia in Rusland door waarnemers uit het Westen zijn er twee auteurs die boven alle andere uitsteken, omdat zij elk in hun boek van dit onderwerp het hoofdthema gemaakt hebben. De Nederlandse letterkundige Hendrik Wolfgang van der Meij (1842-1914) schreef in 1879 een cultuur-filosofische beschouwing getiteld *Rusland en het nihilismus* (Haarlem z.j.[1880]) en de in Zwitserland levende Baltisch-Duitse econoom Alphons Thun (1853-1885) bracht enkele jaren later een wetenschappelijk overzicht uit onder de titel *Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland* (Leipzig 1883). Beide werken zijn uniek in hun soort en eerstelingen op dit terrein. Beide auteurs zijn totaal verschillend qua achtergrond, benadering en aanpak maar komen overeen in hun sterke fascinatie voor het fenomeen van Russische revolutionairen. En beiden oordelen over dit fenomeen met een mengeling van afkeer en empathie. Waar Van der Meij in zijn tekst een persoonlijke dialoog aangaat met zowel de nihilisten als hun criticasters, kiest Thun voor een afstandelijke analyse van een verzameling revolutionaire documenten. In het geval van Van der Meij roept dit een heel impressionistisch beeld op dat voor het publiek opi-

niërend en provocerend bedoeld is, terwijl Thun zich ten doel stelt de onbekendheid bij het publiek te helpen bestrijden met feitelijke en zakelijke informatie. Bij van der Meij overheerst de emotie en bij Thun het verstand; samen symboliseren zij iets van de gemengde reacties in Europa op dit merkwaardige aspect van de modernisering in Rusland.

Van deze twee pioniers op het gebied van de Russische ideeëngeschiedenis is Alphons Thun duidelijk de meest invloedrijke gebleken, want zijn werk geldt ook in moderne standaardwerken als grondlegend voor de kennis over de revolutionaire intelligentsia.¹⁶⁰ Zijn overzicht biedt ook het meeste inzicht in de duistere materie van het populistische gedachtegoed en geeft daarmee aan de onwetende buitenstaander een eerste houvast. Systematisch presenteert hij zijn kennis en roept de lezer op tot begrip, meer dan tot een veroordeling. Thun vertelt in zijn voorwoord dat hij bij toeval in het bezit gekomen is van een omvangrijke collectie verboden geschriften uit de kringen van Russische politieke émigrés, van wie enkele niet bij name genoemd hem ook persoonlijk hebben geïnformeerd. Dit materiaal mag niet onverwerkt blijven, stelt hij. Gegeven enerzijds de actualiteit van het terrorisme en de moord op de tsaar in het begin van de jaren 1880 en anderzijds de onbekendheid van het Duitse publiek met de feiten en achtergronden hierover, acht hij het geboden een studie te maken van een dergelijk beladen thema, hoewel dit in het geheel niet zijn eigen vakgebied betreft. Hij hoopt hiermee een tegenwicht te kunnen bieden aan de veelal oppervlakkige informatie in het Westen en de gekleurde informatie van de Russen. Hij geeft daarom een zorgvuldige verantwoording van zijn ondergrondse bronnen en geeft een opsomming van 27 krantjes en pamfletten plus veertig brochures en boekwerken die veelal in kleine oplage in het buitenland zijn uitgegeven door Russische revolutionairen. In alle bescheidenheid beperkt hij vervolgens zijn blikveld tot de ontwikkeling van de revolutionaire beweging in de jaren 1870, in de wetenschap dat dit werk noch volledig, noch definitief kan zijn. Belichten van het onbekende is zijn doel.¹⁶¹

Thun was van origine econoom, een statisticus en landhuishoudkundige die

¹⁶⁰ Vgl. Venturi, *Roots of revolution* (2001) 835 en Pipes, 'Narodnichestvo' (1964) 451.

¹⁶¹ Alphons Thun, *Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland* (Leipzig 1883) v-viii.

zich gespecialiseerd had in de regionale ontwikkelingen van landbouw en industrie. Hij was afkomstig uit Lijfland, dat viel onder de Russische kroon, waar hij in 1853 in Dorpat werd geboren. Daar studeerde hij het vak politieke economie aan de toen nog Duitstalige universiteit waar hij in 1880 ook is gepromoveerd. Hij heeft tijdens zijn studietijd onder meer gewerkt en gereisd in centraal Rusland waar hij statistische informatie verzamelde over de economische gevolgen van de afschaffing van de lijfeigenschap.¹⁶² Net als Julius Eckardt was ook deze Baltische Duitser meer georiënteerd op het Westen dan op Rusland, en hij vond spoedig een betrekking als privatdocent aan de universiteit van Berlijn. In 1881 werd hij als jong en veelbelovend geleerde aangetrokken door de universiteit van Basel voor de leerstoel *Nationalökonomie*. Hij beschouwde dit als een uitgelezen gelegenheid om zich in Zwitserland te kunnen verdiepen in een geheel ander staatsbestel en in andere maatschappelijke verhoudingen dan die waarmee hij zich tot dan toe bezig gehouden had in Rusland. Hij stelde zich als onderzoeker ten doel om praktijken in verschillende maatschappijen onbevooroordeeld te benaderen en wetenschappelijk te verklaren.¹⁶³ Het moet in deze periode geweest zijn dat hij naast zijn algemene economische werken, bijvoorbeeld over de landbouw en industrie van het Neder-Rijnland, ook de studie naar de Russische revolutionairen verrichtte. Dit politiek georiënteerde werk vormde in zekere zin een buitenbeentje in zijn economisch-statistische oeuvre maar ademde dezelfde objectiverende geest uit. Twee jaar na zijn aantreden verruilde hij Basel voor de universiteit van Freiburg in Breisgau, waar hij in 1885 onverwachts en op veel te jonge leeftijd is overleden.

Het hoofdthema van zijn boek over de Russische revolutionaire bewegingen is de verwording van de intelligentsia. Thun ziet een ontwikkeling die ten tijde van de troonsbestijging van tsaar Alexander II aanvangt met een situatie waarin de jonge progressieve intelligentsia en de hervormingsgezinde regering verbonden zijn in een gemeenschappelijke geest van optimisme en liberalisme. Maar geleidelijk maakt deze eensgezindheid plaats voor een situatie van toenemende vijandig-

¹⁶² Idem, *Landwirtschaft und Gewerbe in Mittelrussland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (Leipzig 1880) 4.

¹⁶³ Aanstellingsbrieven 1881 in: Staatsarchiv des Kantons Basel-Stadt, Universitätsarchiv F 6.2, Erziehung CC 21, Dossier 'Alphons Thun, Prof.'.

heid tussen een reactionair wordende regering en een steeds radicalere oppositie van intelligentsia. In dit proces onderscheidt hij drie fasen: ten eerste de fase van het nihilisme (1861-1866) gericht op persoonlijke bevrijding, ten tweede de fase van het socialisme (bedoeld wordt: populisme, 1866-1874) gericht op volksbevrijding en ten derde de fase van het terrorisme (1875-1881) gericht op politieke strijd en anarchie. In de eerste fase ziet Thun een positief rapport tussen de regering en de intelligentsia, in de tweede fase gaat de regering over tot een beleid van repressie en in de derde fase antwoordt de intelligentsia met een gewelddadige tegenaanval die uitmondt in de moord op de tsaar.¹⁶⁴ Thun beschouwt deze ontwikkeling als heilloos maar erkent ook dat de ideeën van de radicale intelligentsia in de Russische samenleving desondanks veel aanhang vinden. ‘Das ist ja der Kernpunkt! Nicht auf die moralische Beurtheilung der revolutionären Bewegung vom Standpunkt des Ausländers, sondern auf eine Erklärung dieses Problems kommt es an.’¹⁶⁵ Het probleem van de verwording van de Russische intelligentsia is in zijn ogen typerend voor de pathologische toestand van het gehele rijk. Hij verwijst hierbij naar een oude wijsheid dat de oppositie in een land zich richt naar het type regime dat zij bestrijdt. In dit geval komt despotisme tegenover keizermoord te staan.¹⁶⁶

De intelligentsia ondergaat daardoor in de loop van dit proces zelf een pijnlijke en wezenlijke verandering. ‘Nicht leicht verliess man den Weg der relativ friedlichen Propaganda und Agitation und begab sich auf den Pfad des Mordes und anderer Verbrechen.’¹⁶⁷ Dit betekent een geweldige omslag in de revolutionaire beweging als geheel, maar deze vindt niet gelijktijdig, noch in dezelfde mate plaats voor verschillende personen en groepen in een tijdsspanne van ettelijke jaren eind 1860 begin 1870. Het zijn de sanguinische en ongeduldige karakters, de energieke en vertwijfelde personen, die als eersten afstand nemen van het hooggestemde streven naar sociale en economische gelijkheid, en dit inruilen voor politieke actie met doelen op de korte termijn. Zij doen tevens afstand van hun individuele vrij-

¹⁶⁴ Thun, *revolutionären Bewegungen* (1883) 8-9 en 333-334.

¹⁶⁵ Ibidem 342-343.

¹⁶⁶ Ibidem 356.

¹⁶⁷ Ibidem 193.

heid en onafhankelijkheid, en maken zich ondergeschikt aan het gezag en de leiding van een of ander revolutionair comité. De beweging raakt intern verdeeld tussen het oude type bourgeoisliberalen en het nieuwe type jacobijnen maar blijft toch onderling solidair. Zij vinden elkaar, radicalen én gematigden, in een gemeenschappelijk wraakgevoel jegens tsaar Alexander II en alles waar hij voor staat. De afwijzende houding van de regering drijft hen bijeen. Hun oplossing is: revolutie maken. De constructieve hervormingspartij moet wel een destructieve actiepartij worden.¹⁶⁸

Wat hierbij opvalt is het milde en positieve beeld dat Thun geeft van het oorspronkelijke nihilisme. De zestiger jaren laten zich volgens hem het beste karakteriseren als het tijdperk van nihilisme.¹⁶⁹ De grote schrijver Toergenjev heeft deze typering gemeengoed gemaakt door zijn beschrijving van onvergetelijke romanfiguren als Roedin en Bazarov. Maar wat is een nihilist voor iemand? Een theoretische definitie laat zich niet geven en de praktijk is zo gevarieerd en gemengd dat de nihilist zich niet laat isoleren. De geestelijke ontwikkeling die ermee wordt aangeduid, is in Rusland toch goed te volgen. Na de ineenstorting van het heerschapssysteem van Nicolaas I is vooruitgang alleen voorstelbaar in termen van kritiek, negatie en vernietiging van de achterhaalde orde. Gematigde en radicale critici strijden schouder aan schouder in de oppositie tegen het oude systeem; in de ontkenning ervan zijn zij één. Het onderscheid dat Thun binnen het nihilisme wil maken, is niet tussen links en rechts maar tussen het negatieve type dat zich uitsluitend beperkt tot kritiek op de schaduwzijden van de maatschappij en er niets voor in de plaats stelt, tegenover het positieve type dat bepaalde idealen en streefdoelen omhelst. Zo keert zich het nihilisme tegen de kerk en het geloof maar huldigt tegelijkertijd inzichten van de moderne wetenschap zoals positivisme en materialisme. Het nihilisme keert zich ook tegen het traditionele gezin en het patriarchale gezag maar streeft daarbij naar gelijkberechtiging van de vrouw en de zelfstandigheid van echtelieden binnen het huwelijk. Het nihilisme keert zich evenzeer tegen de politieke en sociale kwaden van het despotisme en de uitbuiting,

¹⁶⁸ Ibidem 75.

¹⁶⁹ Ibidem 33.

maar stelt daartegenover het streven naar politieke vrijheid in een republiek en sociale gelijkheid in een maatschappelijke herordening. Volksonderwijs en volkscommunes zijn de toverwoorden, waarvan men alles verwacht. Maar de belangrijkste eigenschap van de nihilisten is hun persoonlijke houding, aldus Thun. ‘Hier vor allem waren ihre Ideale individualistische, egoistische. Es galt ihnen die Entwicklung der eigenen Person; sie selbst sollten sich bilden, zu Wohlstand gelangen, ein sittenstrenges Leben führen; dadurch würde das Gesamtwohl gefördert werden. Ihr Ideal war das eines ehrlichen Bourgeois.’¹⁷⁰ De nihilist is in de eerste plaats bezig met zelfontplooiing. Voor de man uit het volk toont hij vaak zelfs weinig achting. De beweging voert een revolutie door op geestelijk gebied maar de middelen zijn vreedzaam – de literaire kritiek. De oorspronkelijke nihilisten zijn niet uit op bloedvergieten. Zij strekken zelfs de hand uit naar de regering om gezamenlijk de hervormingen uit te stippelen en door te voeren.¹⁷¹ ‘Es scheint mir daher grundverkehrt, den Nihilismus mit dem Socialismus und Terrorismus zu identificiren. Es ist vielmehr die gleiche geistige Bewegung, wie sie in Frankreich der grossen Revolution voranging und seitdem ganz Europa durchzogen hat... Die Nihilisten sind die Aufklärungsphilosophen und Demokraten Russlands,’ concludeert Thun.¹⁷²

Toch is uit dit verlichte nihilisme ten slotte ook een gewelddadig extremisme voortgekomen. Thun beschrijft in zijn boek het proces van geleidelijke verloederding met als dieptepunt het georganiseerde terrorisme van de beweging van de Volkswil (*Narodnaja Volja*) die er uiteindelijk in 1881 in slaagt de tsaar te doden. De omslag van een positief naar een negatief nihilisme wordt zichtbaar in 1866, wanneer de eerste moordaanslag op de tsaar gepleegd wordt door een edelman, de ongeneeslijk zieke en zwakbegaafde student Dmitri Karakozov (1840-1866), die deel uitmaakt van een samenzweringscel genaamd De Hel.¹⁷³ Door toedoen van een toevallige voorbijganger van boerenafkomst blijft de tsaar ongedeerd, en Karakozov krijgt vervolgens de galg ondanks zijn hoge afkomst. De affaire brengt

¹⁷⁰ Ibidem 36.

¹⁷¹ Ibidem 333.

¹⁷² Ibidem 36-37.

¹⁷³ Ibidem 39.

een reactie op gang in de Russische binnenlandse politiek. De aanslag wordt aangegrepen om liberale en democratische initiatieven terug te draaien, bijvoorbeeld in de rechtspraak. Daarmee wordt de deur geopend voor de terugkeer van bestuurlijke willekeur en een algemeen gevoel van rechtsonzekerheid, ‘welches alle nicht ganz “Wohlgelintten” einer radikalen Opposition in die Arme treiben musste’.¹⁷⁴ Illusies over de hervormingen vervliegen snel. Zelfs de belangrijkste hervorming, de boerenbevrijding, lijkt op een teleurstelling uit te lopen. Kort gezegd luidt hierover het oordeel van de boeren zelf: te weinig land, te hoge last. Dit beeld wordt volgens Thun inderdaad bevestigd door statistische gegevens die hij zelf verzameld had. De sociale ongelijkheid neemt toe, grote groepen Russen – van voormalige landheren tot boerenknechten, bedienden en soldaten – raken zonder land in de schulden verzeild, terwijl andere groepen juist van nieuwe bedrijvigheid profiteren en woekerwinsten maken. Dit geeft voeding aan pessimistische voorstellingen in romans en essays over wantoestanden onder de boeren en arbeiders, wat een diepe indruk maakt op het Russische publiek. Zo markeert de aanslag van Karakozov het einde van een optimistisch tijdperk.

Thun probeert vervolgens het proces van verloedering van het nihilisme in de eerste plaats te begrijpen vanuit persoonlijke motieven. ‘Wir müssen uns daher versuchen, uns in den Anschauungskreis der jungen Leute zu versetzen.’¹⁷⁵ Het is vooral de jeugd die het maatschappelijk onrecht niet over zijn kant kan laten gaan. De jeugd projecteert de eigen teleurstelling over het uitblijven van vooruitgang op het volk in nood. Eind jaren zestig was de jeugd nog ‘zuiver’ nihilistisch, zonder neiging tot extremisme of geweld, en streefde sociaal vooruitstrevende doelen na zoals de oprichting van scholen en coöperatieven. Maar de regering heeft dit verder onmogelijk gemaakt. ‘Und doch wollte die Jugend dem Volke so gern nützlich sein; sie wusste aber nicht, wie.’¹⁷⁶ De jeugdige intelligentsia wordt geobsedeerd door deze ene gedachte: Ja, het volk dienen. Maar hoe? Nu de officiële weg afgesloten is, lijkt alleen de weg van de illegaliteit nog over te blijven. Het is de gefrustreerde sociale dadendrang die leidt tot het politieke extremisme, zo betoogt Thun.

¹⁷⁴ Ibidem 48.

¹⁷⁵ Ibidem 45.

¹⁷⁶ Ibidem 60.

Daarbij schetst hij een uitgesproken schrijnend beeld van de situatie voor de jeugdige intelligentsia op scholen en universiteiten. Studenten in Rusland zijn afkomstig uit veel lagere sociale groepen van de bevolking dan bijvoorbeeld studenten in Duitsland. Zonen van popes en kleinburgers met gebrekkige voorbereiding en onvoldoende vooropleiding vormen geen uitzondering. Voor de zonen uit de rijkere families zijn de geprivilegieerde lycea en instituten gereserveerd met name in Sint-Petersburg. Het merendeel van de gewone studenten is ronduit arm, eet slecht, woont smerig en heeft geen geld voor boeken. Verenigen voor liefdadigheid, boekenfondsen, eetclubs en dergelijke spelen daarom een onmisbare rol in het leven van Russische studenten. Des te heviger het protest en de onrust, wanneer de nieuw benoemde conservatieve onderwijsminister Dmitri Tolstoj (bewind 1866-1882) vanwege de angst voor politieke samenzweringen probeert het verenigingsleven voor studenten te verbieden. Studentenoproer wordt hard afgestraft en telkens vinden radicale agitatoren hierin een gelegenheid voor hun zaak zielen te winnen. Waar bijvoorbeeld studenten beginnen aanspraak te maken op een eerlijker verdeling van studiebeurzen, eindigen zij met een algemene aanklacht tegen de willekeur van de overheid. De regering drijft zo de studenten in de richting van het radicalisme. De radicalen hebben minister Tolstoj zelfs spottend verzekerd dat hij niet hoeft te vrezen voor zijn leven, daar hij voor hun leer de beste propagandist blijkt te vormen.¹⁷⁷

Deze gespannen toestand drukt zijn stempel op het toch al beïnvloedbare gemoed van de Russische studenten, aldus Thun. Zij onderscheiden zich qua karakter van studenten in het Westen door hun kinderlijk geloof in wetenschappelijkheid, alsof met enige algemene ideeën en theorieën het mogelijk zou zijn om alle problemen te lijf te gaan. Voor een serieuze detailstudie tonen zij echter weinig belangstelling. Die algemene ideeën worden door hen nu bij voorkeur aan het nihilisme ontleend. Daarmee gewapend geven de van nature geestdriftige en getalenteerde jongeren zich over aan de kritiek op alles wat bestaat: op de professoren, het gezag en op het leven zelf. Uit de onwetendheid komt een zekere jeugdige zelfoverschatting voort, die op zichzelf genomen niet kwalijk hoeft te zijn, omdat

¹⁷⁷ Ibidem 56-59.

zij volgens Thun met de jaren meestal wel plaats maakt voor meer bescheidenheid. Maar in het geval van de Russische studenten komt daar nog iets speciaals bij. 'Sie geben sich nämlich mit ganzem Herzen der Beschäftigung mit denjenigen Tagesfragen hin, welche die Gemüther bewegen.'¹⁷⁸ Deze totale overgave aan de waan van de dag begint bij natuurwetenschap en liberalisme, gaat over in materialisme en positivisme, en komt dan uit bij socialisme en terrorisme. De emotionele gesteldheid van de studenten werkt door in de onmatigheid van hun overtuigingen.

Het zijn echter niet alleen de persoonlijke motieven van de Russische jeugd die de omslag in de revolutionaire beweging kunnen verklaren. Thun noemt ook de politiek-maatschappelijke omstandigheden die de radicalisering van de beweging in de hand werken. De achteloosheid van de regering, de passiviteit van de burgerij en de misstanden onder de boerenbevolking, dat zijn de omgevingsfactoren waar Thun op wijst. Daardoor biedt de samenleving aan welwillende critici ook geen redelijk alternatief voor radicalisme. 'Es war auch nichts vorhanden, was die Jugend dem Radikalismus hätte entreissen und ihr eine gemässigtere Denkweise einflössen können.'¹⁷⁹ Gegeven de afwezigheid van weerwerk tegen de regering door een verantwoordelijke burgerij, wordt een onverantwoordelijke jeugd door niemand afgeremd. De opgeleide klasse van volwassen mannen is namelijk opgehouden van zich te laten horen. Zij trekken zich nu terug uit de zelfbesturen en uit de openbaarheid. De gematigde oppositie wordt daarmee onbetekenend. Dat geeft de radicale agitatie vanuit het buitenland door Michail Bakoenin (1814-1876) en de zijnen vrij spel.¹⁸⁰ Zo verkrijgt de radicale oppositie een moreel monopolie tegenover de regering, zonder enig tegenwicht. Bovendien ontbreekt het de oppositie aan realiteitszin. De jeugd wordt niet weerhouden van het doordraven in radicalisme door eigen directe ervaring noch door feitelijke kennis van de maat-

¹⁷⁸ Ibidem 59.

¹⁷⁹ Ibidem 84.

¹⁸⁰ Thun geeft een uitgebreide opsomming van allerlei socialisten uit de Internationale alsook van Russen in emigratie die vanuit het buitenland hun ideeën via illegale geschriften en geheime genootschappen verspreiden onder de Russische jeugd. Hij noemt hierbij onder meer de westerlingen Proudhon, Marx en Lasalle naast de Russen Bakoenin, Lavrov en Tkatsjov. 'Es waren also wesentlich Ereignisse und Schriften des Auslandes, welche den nach einer Revolution dürstenden Jünglingen in Russland die Ziele steckten und ihnen in heillosester Weise die Sinne verwirrten.' Ibidem 65.

schappelijke werkelijkheid. Zonder een realistisch beeld van de boerensamenleving is het verleidelijk deze te idealiseren. ‘Die Jugend idealisierte den Bauern, sah in ihm die letzte Zufluchtsstätte des Guten und Edlen in Russland.’¹⁸¹ En de jeugd ziet daarbij over het hoofd hoe verdorven en drankzuchtig de boer vaak is, en dat hij zelf vaak medeschuldig is aan zijn ellendige situatie. In kinderlijke naïviteit wordt telkens alleen de regering als zondebok voor alle heersende misstanden aangewezen.

Het gevolg van deze persoonlijke en maatschappelijke factoren is een drieste sprong voorwaarts van de revolutionaire beweging. De door de radicale voorhoede gepropageerde Gang naar het Volk is voor deze vrijdenkende jeugd de gedroomde oplossing voor het probleem ‘Wat te doen?’ In een proclamatie wordt de Russische intelligentsia opgeroepen zich onder de massa te verspreiden en de boeren aan te zetten tot de rechtvaardige strijd voor landverdeling en tegen belasting, voor scholing en tegen dienstplicht, voor vrijheid en tegen onderdrukking. De Russische ‘socialist’ (i.e. populist) geeft hieraan graag gehoor, bereid persoonlijk geluk en voorspoed op te offeren. Hij kapt de band met zijn familie af, geeft zijn carrière op, laat zich het aangezicht bruinen in de zon, maakt de handen grof en steekt ze in de teer, hult zich in een kaftan, steekt een vervalst paspoort in de schacht van zijn laars, werpt een knapzak met boeken over de schouder, schudt het stof af van een vermolmd wereld, en gaat op pad zonder de weg te kennen.¹⁸² Twee- tot drieduizend mensen, schat Thun, trekken alzo het land in.¹⁸³ Hij beoordeelt deze Gang naar het Volk meer als een pelgrimage van goedgelovige mannen, vrouwen en kinderen naar de heilige plaatsen van het volksleven dan als een doordachte en hecht georganiseerde revolutionaire beweging.¹⁸⁴ Honderden van hen worden gearresteerd en eindigen als martelaren voor de vrijheid in langdurige gevangenschap.¹⁸⁵

Van de effectiviteit van deze beweging geeft hij echter een paradoxale beoorde-

¹⁸¹ Ibidem 84.

¹⁸² Ibidem 95-96.

¹⁸³ Ibidem 104.

¹⁸⁴ Ibidem 114.

¹⁸⁵ Ibidem 149.

ling, want nooit eerder heeft revolutionaire propaganda toch zo diep wortel kunnen schieten in de lagere bevolking. Hiermee wordt de grondslag gelegd voor een toekomstige socialistische volkspartij. Maar de directe resultaten van revolutionaire agitatie lijken nihil. Door de armoede en het gebrek aan scholing onder de boeren komt de boodschap niet over. En als gevolg van de onervarenheid en roekeloosheid van de intelligentsia weet de politie de beweging gemakkelijk op te rollen. Niettemin schat Thun het effect van de beweging veel groter in dan de aanhangers in vertwijfeling en wanhoop over het mislukken ervan aan elkaar willen toegeven.¹⁸⁶ Hoewel de revolutionairen zich beklagen over het gebrek aan begrip voor hen onder de boeren – een beeld dat ironisch genoeg ook door de staatspropaganda bevestigd wordt – is niet zelden het geloof in de revolutie onder boeren wel degelijk wakker geschud. ‘Ja, es erwies sich der Schüler sogar radikaler als der Lehrer.’¹⁸⁷ Opvallend is bovendien ook de wijdverbreide sympathie voor de beweging in de goeude kringen van de samenleving. Er zijn zelfs gevallen bekend dat artsen en rechters heimelijk onderdak bieden aan revolutionairen. Waarom zou een burger de helpende hand bieden aan socialisten die de grondslag van zijn bestaan willen ondermijnen? Kennelijk omdat de burgerij verbitterd is over de regering en daardoor gedreven wordt in de richting van haar tegenstanders, zo vermoedt Thun.¹⁸⁸

Ogenschijnlijk vormt de beweging van de Gang naar het Volk een eensgezind geheel. De populistten zijn allen doordrongen van dezelfde overtuiging. ‘Als Endziel nahm die unvorbereitete, unwissende Jugend widerstandslos den gepredigten anarchischen Socialismus an; betreffend das praktische Vorgehen, offenbarten sich zahlreiche Abweichungen.’¹⁸⁹ De concrete bevrijding van de boeren wordt in het idealisme van deze revolutionairen verbonden met een wedergeboorte van Rusland en het ontstaan van een nieuwe wereld. Maar over de organisatievormen, de strijdmethoden en de te volgen tactieken lopen de meningen sterk uiteen, zeker wanneer de verwachte revolutie uitblijft. De ‘economischen’ blijven ernaar streven

¹⁸⁶ Ibidem 106.

¹⁸⁷ Ibidem 111.

¹⁸⁸ Ibidem 104.

¹⁸⁹ Ibidem 87.

de steun van het volk te winnen door middel van propaganda en agitatie, de 'politieken' gaan over tot directe actie en terreur tegen de staat. Hieruit verklaart Thun het ontstaan van meer gewelddadige splintergroeperingen naast de oorspronkelijke beweging van meer vreedzame propagandisten.

In de jaren 1875-1878 komt er een scheuring in de populistische beweging en vindt een 'Umschwung' plaats in de houding van de revolutionaire jeugd.¹⁹⁰ Dit duidt op de overgang van het woord naar de daad, van propaganda naar agitatie, van volksverlichting naar samenzwering, van een kosmopolitisch georiënteerd socialisme naar een typisch Russisch populisme, van buitenlandse en Petersburgse denkers naar Moskouse en provinciaalse doeners, van gedecentraliseerde naar ge-centraliseerde organisatievormen, van een hoopvolle boodschap naar een wanhopige aanslag. 'Die Phlegmatiker glaubten Jahrzehnte lang warten zu können, bis der Volksgeist durch Reden und Bücher revolutionirt wäre; die Sanguiniker wollten rasch vorgehen. Am lautesten tönte jedoch der Ruf: Kampforganisationen! Kampfschaaren!'¹⁹¹ Als symptomatisch voorbeeld van deze ontwikkeling noemt hij de opkomst sinds 1875 van Peter Tkatsjov (1844-1886), die in zijn maandblad *De Stormklok (Nabat)* de vloer aanveegt met socialistische propagandisten zoals Bakoenin en Lavrov door hen het verwijt te maken van utopisme en dromerij. Hij stelt daar tegenover de noodzaak van een politieke revolutie door een vastberaden en gedisciplineerde minderheid. Hij kondigt een storm aan en roept op tot onmiddellijke terreur, tot moord op spionnen, verraders, onderdrukkers en op alle tirannen zonder onderscheid in rang of plaats.¹⁹²

Deze trend van escalatie wordt nog versterkt door de achteloze willekeur waarmee de regering zich van haar critici probeert te ontdoen. Tientallen openbare processen waaronder ook enkele 'monsterprocessen' tegen een grote groep van aangeklaagden tegelijk worden tussen 1874 en 1878 gevoerd om revolutionaire activiteiten af te schrikken en om de revolutionairen zelf in diskrediet te brengen bij het publiek. Daarbij houden de aanklagers echter geen rekening met de verschillen in ernst van de gepleegde misdrijven. Onveranderlijk wordt om harde en

¹⁹⁰ Ibidem 122.

¹⁹¹ Ibidem 120.

¹⁹² Ibidem 124-125.

strengere straffen gevraagd. En wie van de jury vrijspraak krijgt, wordt alsnog langs administratieve weg opgesloten. Dit onrecht geeft de verdedigers de gelegenheid om in openbare processen de rechtvaardigheid en rechtmatigheid van het gezag ter discussie te stellen. Zij weten daarmee de sympathie van het publiek te winnen voor de rechtvaardige zaak van de verdachten. In toenemende mate worden gevangenen daarom in het geheel niet meer voor het gerecht gebracht maar worden in stilte door de Derde Afdeling (de staatspolitie) 'besorgt und aufgehoben'. Dit alles leidt volgens Thun tot een weezinwekkende rechtsonzekerheid, die veel kwaad bloed zet onder het publiek in het algemeen en bij de intelligentsia in het bijzonder.¹⁹³ Ook de behandeling die de veroordeelden krijgen in gevangenschap of in Siberische verbanning is buitengewoon grof en stuitend. Nergens ter wereld worden mensen om hun gevaarlijke denkbeelden zo hard gestraft als in Rusland. 'O, wird es verständlich, wie in der Brust des jugendlichen Revolutionärs das heisse Gefühl der Rache aufkocht und ihn forttreibt zum Verbrechen, ja zum Morde!'¹⁹⁴ Thun keurt dit niet goed maar kan het wel begrijpen. Zo is het ontstaan van politiek terrorisme in de ogen van deze objectiverende buitenlandse waarnemer niet het resultaat van een doelbewuste keuze door de meerderheid van de socialisten. Het is veel eerder een onbedoeld spontaan gevolg van een meedogenloze strijd tussen een despotische regering en een vertwijfelde jeugd, waarin beide kampen niet terugdeinzen voor de inzet van steeds extremere middelen.¹⁹⁵

Noodweer tegen spionnen en verklidders, wraak op de onderdrukkende autoriteiten, dat zijn de motieven van de revolutionairen die hen drijven tot moord.¹⁹⁶ Als alle andere middelen niet effectief blijken te zijn, is een doelgerichte aanval op het centrum van de macht geoorloofd, zo luidt hun rechtvaardiging voor moord.¹⁹⁷ In Rusland is de samenleving immers niet in staat gebleken zich openlijk te verweren tegen de regering. De adel is immers onzelfstandig gebleven en de bourgeoisie is nog te zwak ontwikkeld; beide zijn afhankelijk van bescherming

¹⁹³ Ibidem 147-150.

¹⁹⁴ Ibidem 294, en ook 285.

¹⁹⁵ Ibidem 154.

¹⁹⁶ Ibidem 155.

¹⁹⁷ Ibidem 199-200.

door de regering. Ook de economische strijd met de landheren en de rijken loopt daarom uiteindelijk uit in een politieke confrontatie met de staat. Er zijn maar twee vitale krachten die deze strijd kunnen aangaan; dat zijn de intelligentsia en de massa, waarbij de intelligentsia voorop moet gaan in een gewapende politieke strijd voor de vrijheid om daarmee de massa wakker te schudden voor de economische strijd om gelijkheid. Terrorisme is dus het enige wapen tegen de tirannie, aldus de terroristen.¹⁹⁸

In de jaren die volgen op de showprocessen tegen revolutionaire propagandisten neemt het revolutionaire terrorisme een hoge vlucht, zo beschrijft Thun. Het streven naar revolutie gaat zich vernauwen tot één doel. Was de eerste verijdelde aanslag op het leven van de tsaar in 1866 nog te beschouwen als de daad van een excentrieke eenling, wat er nu gebeurt vanaf 1879 is een doelgerichte en systematisch georganiseerde jacht op de tsaar, uitgevoerd door een politieke beweging die zich het Uitvoerend Comité van de Partij van de Volkswil gaat noemen. ‘Schon im Sommer 1879 war gleich nach Konstituierung der Partei ein vollständiger Feldzug gegen das Leben des Kaisers geplant worden.’¹⁹⁹ Over het strijdmiddel van koningsmoord is onder deze revolutionaire afsplitsing een consensus ontstaan dat, gegeven de specifieke omstandigheden in Rusland, dit de enige en juiste weg is, hoewel moord wezensvreemd blijft aan de oorspronkelijke bedoelingen van de beweging. Zoals haar naam het wil uitdrukken: de wil van het volk zal de bron van de wet zijn, maar daarvoor moet men eerst in opstand komen tegen de regering. De ‘terechtstelling’ van de tsaar is verklaard tot het primaire doel van de organisatie, waarna de sociale revolutie de achterliggende idealen van vrijheid en gerechtigheid zal realiseren.²⁰⁰ Ter uitvoering van dit doel legt de beweging zich toe op centralisering van de organisatie, de disciplineren van de leden en het waarborgen van geheimhouding. De beweging krijgt zo meer het karakter van een samenzwering dan van een politieke partij. Voor de revolutionaire groepen die zich aansluiten, komt aan federalisme, autonomie en afwijkende meningen een einde. De leiding berust stevig in handen van het Uitvoerend Comité dat bestaat uit een

¹⁹⁸ Ibidem 200 en 339.

¹⁹⁹ Ibidem 207.

²⁰⁰ Ibidem 198-199 en 214.

twintigtal initiatiefnemers en kopstukken van de beweging. Via agenten, die onderverdeeld zijn in drie graden van betrouwbaarheid, deelt de leiding bevelen uit aan afzonderlijke groepen met elk een eigen taak en gevormd door enkele tientallen medewerkers. Deze beweging van de Volkswil groeit uit tot bij elkaar ongeveer vijfhonderd leden en wordt gesteund door enkele duizenden geestverwanten en sympathisanten.²⁰¹ Anders dan de 'socialisten' vóór hen willen zij het niet bij revolutionaire woorden laten maar overgaan tot daden. Met dynamiet en pistolen wordt een reeks gecoördineerde aanslagen uitgevoerd op de trein van de tsaar, op het paleis van de tsaar, op de naaste medewerkers van de tsaar. Ondanks aanhoudingen, mislukkingen en veel onschuldige slachtoffers houdt het Uitvoerend Comité onverbiddeijk vast aan het gestelde doel. Ook een koerswijziging in 1880 van het regeringsbeleid (onder andere vermindering van de censuur, afschaffing van de Derde Afdeling en voorstellen voor de vorming van een representatieve adviescommissie) onder leiding van de nieuwe gevolmachtigde minister van Binnenlandse Zaken, generaal Michail Loris-Melikov (1825-1888), bedoeld als een handreiking van het regime aan de liberale verlangens van de opgeleide klasse, kan de Volkswil niet vermurwen. Op 1 maart 1881, na drie eerdere mislukte pogingen, is het raak. Alexander II wordt op weg naar het paleis dodelijk getroffen door een van de drie bommengooiers die in opdracht van het Uitvoerend Comité hem staan op te wachten. Geen opstand maar repressie blijkt het gevolg; de beweging wordt grotendeels opgerold en de regering kiest openlijk voor de reactie. 'Aber, wie es scheint, unverrückt behielten die Terroristen ihr Ziel, den Kaisermord, in Auge.'²⁰²

Thun toont zo het echec maar ook de dwingende logica van het terrorisme binnen de revolutionaire beweging van Rusland. Hij tracht aan de hand van de revolutionaire denkbeelden in zijn bronnen een rationele verklaring te geven van een fenomeen dat bij de meeste waarnemers uitsluitend weerzin en afkeer oproept. Hij schetst de posities van revolutionaire groeperingen, hun onderlinge meningsverschillen en de scheuringen waartoe deze leiden. Hij gaat hierbij gedetailleerd in

²⁰¹ Ibidem 214-219.

²⁰² Ibidem 220.

op vele personen en organisaties, zoals de leiders van de Volkswil, de boerenzoon Andrej Zjeljabov (1851-1881) en de generaalsdochter Sofia Perovskaja (1853-1881) die veroordeeld zijn voor de keizersmoord. Hij heeft daarbij ook oog voor opmerkelijke bijzonderheden zoals de verschillen tussen regio's.²⁰³ Terwijl de theoretische discussie over de revolutie vooral gevoerd wordt in Sint-Petersburg en het buitenland, is de praktijk van terrorisme veel meer een schepping van het Russische zuiden, een land van rebellen in Oekraïne, kosmopolieten in Odessa en Kozakken aan de Don. De persoon van Valerian Osinski (1852-1879), zoon van een generaal uit Rostov aan de Don, schrijft hij een grote voortrekkersrol toe in het organiseren van samenzweringen en moordaanslagen. Er vindt geen aanslag plaats in het zuiden waarin hij niet de hand heeft. 'Er kann als der empirische Gründer des Terrorismus gelten.'²⁰⁴ De maatschappij van het zuiden kent immers een geschiedenis van opstandigheid en vrijbuitery waarmee de bevolking haar onvrede uit. Andere, legale uitingsvormen zoals de vrije pers of inspraak zijn er in heel Rusland niet. Het is daarom een natuurlijk gevolg van de omstandigheden dat de terroristische strijdwijze zich vanuit het zuiden over heel Rusland verspreidt.²⁰⁵ Ten slotte geeft Thun waar mogelijk statische informatie zoals over het aantal illegale publicaties, de financiële middelen van verschillende organisaties, het relatief grote aantal vrouwen in de beweging, het aantal gepleegde aanslagen (dat in de tientallen loopt) en het aantal aangeklaagden voor het gerecht (dat in de honderden loopt).²⁰⁶ Met gedocumenteerde feiten en een nuchter begrip presenteert deze wetenschapper zijn lezers een realistisch, zo men wil positivistisch, beeld van de revolutionaire beweging.

²⁰³ Opmerkelijk is bijvoorbeeld ook een hoofdstuk over 'Die national-föderalistischen Bestrebungen' in de revolutionaire beweging. Met name de agitatie van Michail Dragomanov (1841-1895) en het ontstaan van Oekraïense nationalisme worden hierin belicht. Ook andere voorbeelden komen aan bod. Dit brengt Thun tot de observatie 'dass die revolutionäre Bewegung in der That sich zu individualisiren und nationalisiren beginnt'. Gelijkberechtiging van de Slavische volken wordt als streefdoel aan het socialistisch ideaal toegevoegd. De klassenstrijd zal verscherpen waar zij samenvalt met nationale en/of religieuze tegenstellingen, vermoedt hij. Ibidem 307-329, citaat aldaar 328.

²⁰⁴ Ibidem 166-167.

²⁰⁵ Ibidem 168.

²⁰⁶ Ibidem 104, 222, 269, 375.

Waar het terrorisme toeslaat, maakt dit grote indruk, zowel op de regering als op de intelligentsia zelf. Wanneer de tsaar een aantal jaren daadwerkelijk lijkt te moeten leven als een gevangene van het Uitvoerend Comité van de Volkswil, ziet de regering geen andere mogelijkheid meer dan bijstand te vragen van de gehele samenleving in de strijd tegen deze geheimzinnige vijand.²⁰⁷ Dit houdt een ongebruikelijke erkenning in van de kwetsbaarheid van de autocratie, tevergeefs overigens. Tegelijkertijd is ook de oppositie geïmponeerd door het effect van terroristische aanslagen. Zelfs de niet-terroristische groeperingen binnen de revolutionaire beweging, zoals de Zwarte Herverdeling (*Tsjorny Peredel*), onderkennen de uitstraling die dit geweld heeft. Moord kan in de strijd tegen het tsarisme een doelmatig middel vormen om het volk vertrouwen te geven in de eigen kracht, zo luidt de redenering van sommigen. Zij gaan ertoe over ook in hun eigen agitatievormen, zoals de oproep tot stakingen en sabotage, politiek geweld tegen ‘volksvijanden’ aan te bevelen.²⁰⁸ Mits gekoppeld aan het principe van volksrecht schijnt terrorisme een legitieme revolutionaire strijdwijze te kunnen zijn, die ook nog eens aansluit bij traditionele vormen van volksverzet zoals brandstichting en pogroms. De geslaagde moord op de tsaar brengt gedurende enige tijd zelfs een merkwaardige toenadering tot stand tussen verschillende revolutionaire groeperingen in hun gedeelde respect voor geweld.

Ook onder de boeren op het platteland ontbreekt het niet aan repercussies van het terrorisme in de vorm van wilde geruchten en opstootjes over een tweede boerenbevrijding, mede ingegeven door de moord op de tsaar.²⁰⁹ Het effect van het terrorisme beperkt zich daarmee niet tot de intelligentsia maar heeft gevolgen voor de hele samenleving, stelt Thun. ‘Aber nicht nur bei lokalen Widersetzlichkeiten und phantastischen Gerüchten ist es geblieben, es ist in der That der Terror in das Volksleben übertragen worden.’²¹⁰ Dit komt vooral tot uiting in uitbarstingen van volksgeweld tegen joden, wat enerzijds gepropageerd wordt in bepaalde revolutionaire verklaringen en anderzijds gedoogd wordt door de regering

²⁰⁷ Ibidem 342.

²⁰⁸ Ibidem 233.

²⁰⁹ Ibidem 234 en 243.

²¹⁰ Ibidem 243.

in de hoop daarmee de spanningen te ontladen. Op het platteland waar voor geweld al een vruchtbare voedingsbodem aanwezig is, zaait het terrorisme zo onrust.

Daarnaast heeft het terrorisme een merkwaardige impact op de publieke opinie in de Russische samenleving, stelt Thun vast.²¹¹ Men reageert vol afschuw op de moorden maar voelt toch sympathie voor de moordenaars. Niet zelden worden revolutionairen gesteund door bepaalde personen uit de gevestigde orde. Dat lijkt in de ogen van de buitenwacht verwerpelijk maar is het gevolg van het gebrek aan vrijheid binnen de gehele Russische samenleving. Hoe kan de samenleving zich verweren tegen terrorisme als zij zelf met handen en voeten gebonden is? Thun wijst hierbij op de verdere uitholling van de hervormde rechtspraak, de beperking van de persvrijheid, de aantasting van het lokaal zelfbestuur, het machtsmisbruik van ambtenaren en op de lastenverzwaring voor het volk onder het strenge bewind van Alexander III, zoon en opvolger van de vermoorde tsaar. Dit maakt iedere oproep van deze regering om steun vanuit de samenleving hypocriet, want de samenleving heeft geen handelingsvrijheid om die steun te kunnen bieden. Zolang de tsaar alle macht voor zich alleen behoudt, zal hij ook de strijd alleen moeten voeren. 'Keine einzige Volksklasse ist mit dem Staatswesen zufrieden.'²¹² Het is vanwege deze verziekte toestand dat de terroristen in Rusland een zeker aanzien hebben weten te verwerven.

Van de doelen die de terroristen voor ogen hebben, komt echter niets terecht. De personen en organisaties achter het terrorisme zijn in werkelijkheid verre van indrukwekkend, aldus Thun.²¹³ Het gaat om een relatief klein groepje jonge mensen dat onrijp en onwetend is maar vol overgave en ongeduld. Hun heilige toewijding aan de goede zaak maakt dat zij niet terugschrikken voor moord en bereid zijn alles ervoor op te offeren. Hun idealen zijn niettemin verward en onuitvoerbaar. Iets blijvends van constructieve aard zal daar niet uit kunnen voort-

²¹¹ Ibidem 342-346.

²¹² Ibidem 345, en nog sterker: 'zwischen der "Gesellschaft" und der Regierung besteht ein unauslöschlicher Hass, und die erstere wünscht nichts sehnlicher, als die letztere in ihren gegenwärtigen Organisation zu vernichten, und unterstützt daher alle Bestrebungen, welche diese Regierung angreifen, selbst wenn sie die letzten Ziele nicht theilt und die Mittel sogar verabscheut.' 346.

²¹³ Ibidem 340.

komen. ‘Und so liegt etwas tragisches im Kampfe der russischen “intelligenten” Jugend. Weder ihre Schwärmerei, ihr Idealismus, noch ihre Thatenfreudigkeit werden zur Erreichung der heiss ersehnten radikal-demokratischen und socialistischen Ziele führen, und bei einer unvermeidlichen, ruhigeren Reform werden sie mit einer Handbewegung bei Seite geschoben werden.’²¹⁴ De revolutionaire beweging brengt wel een terreur voort die zijn stempel drukt op de hele samenleving, maar deze terreur brengt de gezochte revolutie geenszins dichterbij. Dat is in de ogen van de waarnemer die de balans opmaakt het trieste resultaat van deze beweging.

Thun ontdekt in zijn beschrijving van het escalatieproces van de Russische terreur gaandeweg een bepaalde dynamiek die twee kanten op kan werken. Zijn uitgangspunt is dat in de politiek van Rusland drie partijen tegen elkaar in het strijdperk treden: de autocratische regering rechts, de gematigde liberalen in het midden en de radicale oppositie links.²¹⁵ In deze driehoeksverhouding bestaat de neiging dat zich twee partijen clusteren tegen één. Wanneer de regering zich te extreem opstelt met repressieve maatregelen, dan drijft zij daarmee de liberalen en de radicalen naar elkaar toe zodat de radicalen de boventoon gaan voeren in de oppositie. Dit is het polarisatieproces zoals zich dat eind jaren 1870 voltrekt, en dat door Thun als een tragische vergissing beschreven wordt. ‘Die Ideen, welche wir bei den russischen Radikalen kennen gelernt haben, verdienen keinerlei Beifall. Der Nihilismus ist die Karikatur des Liberalismus, der Anarchismus ist die Karikatur des Socialismus und der Terrorismus die Karikatur der praktischen Revolution.’²¹⁶ Echter, zodra de oppositie op haar beurt al te extreem wordt met moorddadig en zinloos terrorisme, dan drijft zij daarmee de regering en de gematigden weer naar elkaar toe. Na de moord op tsaar Alexander II in 1881 hoopt Thun op een soort bezinningsproces en een heroriëntatie waarin de afkeer van politiek geweld en de noodzaak van politieke hervormingen weer kunnen samengaan. Hij beschouwt het als een ‘naturnothwendiger Process’ dat de revolutie zich

²¹⁴ Ibidem 342.

²¹⁵ ‘Denn die “Ironie der Weltgeschichte“ hat den Socialisten und Terroristen die Rolle der Avantgarde des Liberalismus zugetheilt.’ Ibidem 359.

²¹⁶ Ibidem 337.

zal afkeren van anarchisme en terrorisme en toe zal groeien naar de geleidelijkheid van liberalisme en kapitalisme.²¹⁷ En hij constateert dat de liberalen zich nu inderdaad gaan distantiëren van de radicalen.²¹⁸ Maar tegelijkertijd schijnt de nieuwe keizer Alexander III nog geenszins van plan te zijn om ook maar iets toe te geven aan de vrijheidsdrang van wie dan ook. Dat is niet gunstig voor Rusland, volgens Thun, en draagt niet bij aan een normale ontwikkeling. Het gevaar is daarom niet denkbeeldig dat 'die Gesellschaft schliesslich wirklich keine andere Wahl hat, als zwischen unerträglichem Despotismus und systematischem Kaisermord'.²¹⁹

Met zijn originele analyse van de dynamiek in de Russische politiek komt Thun tot een genuanceerde slotsom, waarin hij pessimistisch oordeelt over de actuele positie van de Russische intelligentsia maar tegelijkertijd ook perspectieven wil zien voor een noodzakelijke en positieve rol van de intelligentsia in de toekomst van Rusland. Op de korte termijn is Rusland volgens hem nog niet toe aan constitutionalisme maar hooguit aan een verlicht absolutisme dat lokaal zelfbestuur, juridische rechtszekerheid en enige persoonlijke vrijheid garandeert. Voor een volwaardige constitutie is het volk nog te onwetend. Ondanks het stormachtige patriottisme en enthousiasme heeft ook de jeugdige intelligentsia niet voldoende uithoudingsvermogen en ervaring, noch voldoende sociaal-economische kracht om de vaak ondankbare en zware taak van verantwoordelijk burgerschap goed uit te voeren. 'Die russische "Intelligenz" überschätzt ihre Kraft.'²²⁰ Maar daar staat tegenover dat de toekenning van enige vorm van vrijheidsrechten in het moderne Rusland toch onvermijdelijk geworden is. Zonder politieke hervormingen zal de rust niet wederkeren en de regering heeft daarbij de intelligentsia nodig voor de ontwikkeling van het land.²²¹ De intelligentsia zal dan door toenemende prakti-

²¹⁷ Ibidem 338, en ook: 'dass die Socialisten der 70er Jahre im Wesentlichen an die Bestrebungen der Dekabristen von 1825 wieder anknüpfen'!

²¹⁸ 'Aber je mehr sie sich mit der Praxis der Selbstverwaltung vertraut machen und Hand anlegen werden bei der Überwindung der Schwierigkeiten des Lebens, desto reifer wird ihr Liberalismus, desto praktischer werden ihre Forderungen und desto tiefer die Kluft wird, die sie von den Socialisten trennt.' Ibidem 359.

²¹⁹ Ibidem 356.

²²⁰ Ibidem 355, 357.

²²¹ Ibidem 347-349.

sche ervaring in de maatschappij haar doctrinaire extremisme afleggen en zo tot rijpheid kunnen komen. Terwijl de onderzoeker Thun dus geen concrete aanleiding ziet voor ‘illusies’²²² over de rol van de Russische intelligentsia, houdt hij als Europeaan de hoop daarop toch in leven.

Uit een onverwachte hoek, zonder dat daarvoor enige aanwijsbare aanleiding of belangstelling bestond in zijn omgeving, stelt ook één enkele Nederlander zich in deze periode de vraag wat te denken van het Russische nihilisme, Hendrik Wolfgang van der Meij. ‘Laat ons beproeven de betekenis van het wezen van het Russische nihilisme ten opzichte van het wezen van den Russische staat en de Russische maatschappij onder enige gezichtspunten te aanschouwen, enkele termen der vergelijking te vinden, welke het vraagstuk uitdrukt, zonder daarom in de mening te verkeren, dat hiermede het vraagstuk in alle delen is beschouwd en voldoende toegelicht.’²²³ Zo verwoordt deze hoogst eigenzinnige auteur de opdracht waaraan zijn in 1879 geschreven boek *Rusland en het nihilisme* gewijd is. Hij probeert zich in dit werk op basis van een half dozijn brochures²²⁴ van voor- en tegenstanders over het nihilisme een oordeel te vormen naar aanleiding van twee principiële vragen: moet men zich in West-Europa achter de Russische regering plaatsen in de strijd tegen het al te gewelddadig protest? En hoe moet men zich opstellen tegenover zulke protesten en onrust in Rusland? Wanneer men zich eenvoudig op het standpunt van de wet en het gezag plaatst, aldus Van der Meij, is het antwoord gemakkelijk gegeven: de nihilisten zijn misdadigers. ‘Moeilijker valt de taak, wan-

²²² Ibidem 358.

²²³ H.W. van der Meij, *Rusland en het nihilisme* (Haarlem z.j. [1880]) iv.

²²⁴ Van der Meij gaat met name in tegen een antinihilistische brochure van Nikolai Karlowitsch, *Die Entwicklung des Nihilismus* (Berlijn 1879). Verder noemt hij stukken van F.H. Granovski, Sophia Larionowna Bardina en een proclamatie uit 1879 van het sociaal-revolutionair comité in Charkov, maar geeft daar geen bronverwijzingen bij. Ook refereert hij veelvuldig aan Russische schrijvers zoals Herzen, Bakoenin, Tsjernitsjevski en Gogol, alsook aan diverse Europese publicaties over het Russische rijk. Hij gaat hierin dermate losjes te werk dat het moeilijk is onderscheid te maken tussen de opvattingen van de auteur en van zijn bronnen. Zie ook: M.F.F. Grosheide-van de Riet, ‘Nihilisten door de ogen van een idealist, een moralist en een pragmaticus’ in: J. Driessen, M. Jansen en W. Roo-bol eds., *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* (Amsterdam 1986) 112-131, aldaar 117.

neer men deze verblinde dwazen niet onvoorwaardelijk veroordeelt, om naar de redenen te vorsen, welke aanleiding gaven tot een zo vreemde en gewaagde opinie.²²⁵ Van der Meij stelt een onderzoek in, uitdrukkelijk niet langs de weg van ‘deductie’ wat volgens hem wil zeggen hooghartig oordelen vanuit onwrikbare overtuigingen, maar langs de weg van ‘inductie’ door aardse verschijnselen na te gaan en van de grond af tot niet meer dan een algemene indruk te komen.

Praktisch gesproken omvat zijn onderzoek een leesverslag waarin hij verschillende teksten successievelijk beschrijft en van commentaar voorziet. Hij beschouwt de nihilisten ongeacht hun vreemde aard en afkomst als ‘kinderen des tijds’ en ‘kameraden’. ‘Maar hebben wij dan iets met de nihilisten gemeen? Hoe genaamd niets, dan alleen die natuurlijke verwantschap der ziel, waaruit wij een nevelachtige voorstelling putten van het geestelijk ontwikkelingsproces, dat de nihilist heeft moeten ondergaan, alvorens tot een razende gek te worden.’²²⁶ Ook in Nederland zijn er redenen tot protest maar de gelukkige omstandigheden maken het mogelijk dat de uitkomst hiervan gematigd kan zijn. In Rusland is echter een ingrijpende strijd ontbrand van baardeloze jongens en jonge meisjes tegenover de keizer en zijn rijk. Groot is daarom het leed van Rusland. Hoe komt dat, vraagt Van der Meij zich af. ‘Was de slavernij van uw volk zo hard? De verdorvenheid uwer ambtenaren zo groot? De beschaafde klasse zo verachtelijk? Het volk zo ontwetend? Het recht zo willekeurig? De regering zo despotiek?’ t Is waar, tranen zijn daar vergoten, talrijker dan in enig ander land. Wanhoop heeft daar geheerst, tot zij eindelijk een plastische gestalte had gevormd.²²⁷ Het nihilisme beschouwt hij als die plastische gestalte van de wanhoop. Hij wordt gefascineerd door het dramatische conflict in Rusland, voelt zich als Europeaan zelfs persoonlijk betrokken bij de lotgevallen van de Russen, en is ervan overtuigd dat er geen simpele goed of fout tegenstelling te maken is tussen de regering en de nihilisten. Beide kampen hebben een goede en een slechte zijde, beide staan deels in hun recht en deels in het ongelijk. Met zijn verstand kiest de auteur uiteindelijk voor de kant van de regering maar zijn gevoel en sympathie gaan uit naar de zijde van de

²²⁵ Van der Meij, *Nihilismus* v.

²²⁶ Ibidem vii.

²²⁷ Ibidem viii.

oppositie.²²⁸ ‘Laten wij een blik gaan werpen in het gemoed van den nihilist’, zo stelt hij daarom de lezer voor.

Deze Hendrik Wolfgang van der Meij (1842-1914) was een Nederlands letterkundige. Naar het oordeel van het ‘Levensbericht’ door zijn literaire mentor Frits Smit Kleine in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* was hij ‘geen schrijver van de eerste rang, zo ver ging zijn eerezucht niet, en dat hij schitterde op de tweede rang was hij zich niet bewust’.²²⁹ Van der Meij werd geboren in Gronau, Westfalen, als zoon van een Nederlandse legerofficier en een Duitse vrouw. Hij schikte zich in 1859 naar de wens van zijn vader in een militaire loopbaan, hoewel hij daar eigenlijk niets voor voelde. In 1865 werd hij als officier bij de infanterie geleverd in de garnizoensplaats Den Bosch. In de jaren daarna kreeg hij meermalen verlof om lange voetreizen door Europa te maken, onder andere in Noorwegen, Duitsland, Frankrijk, Italië, de Balkan, Griekenland en Turkije. Maar voor een geplande reis door Rusland, waarvoor hij ook het Russisch was gaan leren, werd hem de benodigde officiële permissie van de regering niet verleend.²³⁰ In 1879 trad hij uit de dienst, gepensioneerd wegens gezondheidsgebreken. Hij trok daarna weer in bij zijn ouders in Hees nabij Nijmegen. De rest van zijn leven bleef hij in deze landelijke omgeving wonen, ging na een mislukte verloving met de romantische dichteres Hélène Swarth in 1891²³¹ alsnog zelfstandig leven en is als oudere heer in 1900 toch nog in het huwelijk getreden met

²²⁸ Ibidem 220-221.

²²⁹ F. Smit Kleine, ‘Levensbericht van H. Wolfgang van der Meij, 1842-1915’ in: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leide. Bijlage tot de handelingen van 1914-1915* (Leiden 1915) 199-219, aldaar 217. Meer informatie over Van der Meij in chronologische volgorde: R. van de Schoor, ‘De Letterkundige Kronieken van Wolfgang in *De Nederlandsche Spectator* 1883-1906’ in: *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek* 13 (1992) 173-196; C. Willemsen, ‘Hendrik Wolfgang van der Mey (1842-1914) First Dutch Slavist, a forgotten pioneer’ in: J. Braat, A.H. Huussen jr., B. Naarden en C.A.L.M. Willemsen eds., *Russians and Dutchmen. Proceedings of the conference on the relations between Russia and the Netherlands from the 16th to the 20th century held at the Rijksmuseum Amsterdam, June 1989* Baltic studies 2 (Groningen 1993) 183-206; N. Maas, ‘Documenten over *De Nederlandsche Spectator*’ in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1996-1997* (Leiden 1998) 52-83.

²³⁰ Willemsen, ‘Hendrik Wolfgang van der Mey, a forgotten pioneer’ 187.

²³¹ Maas, ‘Documenten over *De Nederlandse Spectator*’ 76-77.

een drieëndertig jaar jongere vrouw.²³² In al deze jaren leefde hij zonder betrekking van de pen als literair criticus en als schrijver van filosofische beschouwingen. Onder de naam 'Wolfgang' schreef hij voor *De Nederlandsche Spectator* drieëntwintig jaar een 'Letterkundige kroniek' waarin hij in totaal meer dan zeventienhonderd boeken heeft besproken.²³³ Daarnaast publiceerde hij onder eigen naam verschillende boeken en artikelen, vooral over Russische onderwerpen. Van der Meij is de eerste auteur die werken rechtstreeks uit het Russisch vertaalde en uitgaf in het Nederlands, en hij kan beschouwd worden als de pionier in het introduceren van de Russische literatuur aan het Nederlandse lezerspubliek. Hoewel de grote doorbraak van de Russische schrijvers in Nederland veelal is toegeschreven aan de lovende waardering door de invloedrijke criticus Conrad Busken Huet, waren de eerste originele artikelen over Poesjkin, Gogol, Tolstoj en anderen al jaren eerder geschreven door Van der Meij.²³⁴ Het is in zekere zin tekenend voor het lot van deze auteur, die als bijzondere eenling aan de rand bleef staan en nooit tot het schrijverswereldje heeft behoord, en die in zwaarmoedigheid over zijn feitelijke bestaan voortdurend verlangde naar het hogere en ook vluchtte in het verre. Het relatief onbekende en veelbewogen Rusland moet op hem daarom een speciale aantrekkingskracht hebben uitgeoefend.

In zijn opvattingen is Van der Meij hoogst eigenzinnig, zo niet zonderling te noemen, wat deels verklaard kan worden door zijn positie als buitenstaander en deels door het dilettaantisme van zijn schrijfkunst en wetenschap. Hij had geen formele hogere scholing genoten en niet gestudeerd maar verdiepte zich als autodidact in de sociale en filosofische discussies van zijn tijd. Zo was hij een van de eerste ontdekkers en verbreiders in Nederland van het werk van Friedrich Nietzsche. Daarnaast werd hij sterk beïnvloed door de filosofie van Spinoza. Met zijn actieve en brede geest was hij telkens op zoek naar de synthese tussen uitersten. In de literatuurkritiek bracht hem dit tot een stellingname tegen het naturalisme en tegen het cynisme en vóór het morele, het sociale en ideale,²³⁵ wat uit-

²³² Van de Schoor, 'De Letterkundige Kronieken' 177.

²³³ Ibidem 173.

²³⁴ Willemsen, 'Hendrik Wolfgang van der Mey, a forgotten pioneer' 193, 204 en passim.

²³⁵ Ibidem 189-192.

mondde in een benadering die wel als het ‘idealistisch realisme’ gekenschetst is.²³⁶ Volgens deze benadering was het de levenstaak van de kunstenaar de ellende van het reële leven te tonen, maar ook de mens te verheffen boven het uitzichtloze daarvan door hem een blik te gunnen op het ideale waarnaar een diep menselijk verlangen aangeboren is.²³⁷ Voor de criticus hield dit de taak in om literatuur te beschouwen als een teken van haar tijd en haar niet zo zeer naar de eigen persoonlijke criteria te beoordelen, als wel aan het licht te brengen welke maatschappelijke en ethische problemen aan het werk ten grondslag lagen. Op eenzelfde manier zou Van der Meij ook omgaan met de informatie die hij verzamelde uit Rusland.

Zijn grootste letterkundige en filosofische schepping, waaraan hij jarenlang gewerkt had en waarin hij het meest wezenlijke van zijn visie onder woorden trachtte te brengen, was het meer dan zeshonderd pagina’s tellende in 1881 verschenen boek *Het aardsche heldendom. De humor als grondbeginsel van het wereldproces* (Nijmegen z.j.) dat gepresenteerd werd als een ‘nieuwe levensbeschouwing’. Het gaat in dit werk – dat eigenlijk bestaat uit een verzameling essays over zeer uiteenlopende onderwerpen van godsdienst en darwinisme tot oorlog en prostitutie – om de mens die gedoemd is tot lijden maar streeft naar verlossing. Daarin schuilt de humor zoals deze hier bedoeld wordt. ‘Waar de dood woedt en de waanzin grijnst, zingt de dichter van wijsheid, schone tijden, van liefde en heerlijkheid. Waar de grens van het weten reeds lang overschreden is, fantaseert de wijsgeer voort, vindt stelsels en substanties uit, welke als een zeepbel wegzweven in het Niet, zodra de adem van gezond verstand er op blaast.’²³⁸ Het heldendom bewijst zich in het volhouden van dit streven naar ‘het absolute’ ondanks het onbereikbare daarvan. ‘De arme mens worstelt om brood en zedelijk ideaal. Aan het hoofd der tobbers plaatsen zich de heldennaturen.’²³⁹ Zij staan op tegenover de heersende machten, dragen kritische ideeën aan, streven naar recht en vrede en werken aan de lotsverbetering van mensen. Van der Meij beschouwt het pessimisme als

²³⁶ Van de Schoor, ‘De Letterkundige Kronieken’ 173.

²³⁷ Ibidem 182-184 en 190.

²³⁸ H.W. van der Meij, *Het aardsche heldendom. De humor als grondbeginsel van het wereldproces. Nieuwe levensbeschouwing* (Nijmegen z.j.[1881]) 12.

²³⁹ Ibidem 665.

een ‘ongeluk’, het optimisme als een ‘voorrecht’, de humor als een ‘zegen’, die de helden sterkt in het streven naar het ‘absolute’, waaronder hij verstaat de kracht van ‘een eeuwig willen en worden’.²⁴⁰

Zo kijkt hij ook tegen de Russische revolutionairen aan. Hun zaak is verloren, want de middelen die zij gebruiken zijn misdadig en wat zij met geweld pogen te creëren zou een ‘lichaam zonder ziel’ zijn. Hun verderfelijkheid is echter niet hun aard maar het gevolg van de situatie van onrecht en onrust in het land waar zij verkeren. Hun streven is gericht op het goede en draagt in die zin, ondanks hun daden, toch bij aan de vooruitgang. Aldus de ironie van de geschiedenis zoals die door Van der Meij werd voorgesteld. *Het aardsche heldendom* kreeg overigens maar weinig aandacht van lezers en nog minder waardering van recensenten. Zijn beschouwingen werden als gezocht en speculatief beoordeeld en zelfs als ‘brabbel-spraak’ betiteld.²⁴¹ Dit heeft de auteur zeker verbitterd maar weerhield hem uiteindelijk toch niet te volharden in het schrijven vanuit zijn zelfbedachte levensbeschouwing, waarin het Russische leven een centrale plaats innam.

Het werk *Rusland en het nihilismus* wordt gekenmerkt door dezelfde denkrant. Van de Meij toont zich hierin de dilettant die zonder enige academische discipline maar met gretig onderzoekende geest van alles aan kennis verzamelt en overpeinst. Hij geeft zich over aan gevoelens van grote persoonlijke betrokkenheid bij het onderwerp van zijn studie en hij schetst daarvan een beeld in felle en bonte kleuren. Zijn intuïtieve methode leidt echter tot een gebrek aan grondigheid en ordening en tot ongerijmde conclusies.²⁴² In een authentieke stijl spreekt hij de lezer aan maar met zijn duistere redeneringen stoot hij hem ook weer af. Het maakt van dit werk in elk geval een curieus en uniek voorbeeld van een persoonlijke interpretatie door een westerse waarnemer over een Russische realiteit.

‘Alles wat betrekking heeft op dit reuzenrijk is aangrijpend, onoverkomelijk, tragisch’, stelt Van der Meij.²⁴³ En over het conflict tussen de regering en de nihilisten luidt het: ‘Moordaanslagen en brandstichtingen ter ener zijde, op-

²⁴⁰ Ibidem 666.

²⁴¹ Van de Schoor, ‘De Letterkundige Kronieken’ 181.

²⁴² Smit Kleine, ‘Levensbericht van H. Wolfgang van der Meij’ 200-202.

²⁴³ Van der Meij, *Rusland en het nihilismus* [1880] 236.

hangen en levenslange inkerkering ter andere zijde, geraakten aan de orde van den dag. De strijd tussen Rusland en het nihilisme nam meer en meer het karakter aan van een worsteling tussen moderne verwildering en Scytische barbaarsheid.²⁴⁴

Daarmee wordt de toon gezet. In dit nihilisme wil hij zich verdiepen en doet dat niet op een afstandelijke wijze met behulp van feiten en op grond van analyse maar probeert het fenomeen te doorgronden via inleving en identificatie. Hij kiest niet voor de historische kroniek maar voor de literaire verdichting.²⁴⁵ Immers: 'Het nihilisme is de wanhoop: het laat zich eerder voelen dan begrijpen.'²⁴⁶

In het beeld dat Van der Meij op deze wijze schetst, probeert hij een inzicht te geven in de oorzaken, de uitingvormen en het karakter van het Russische nihilisme, zonder daarbij overigens een duidelijk afgebakende omschrijving van dit begrip te hanteren. 'Nihilisme' staat bij hem voor alle voorkomende gevallen van radicale oppositie in woord of daad tegen de gevestigde orde. De oorzaken voor de opkomst van een dergelijke oppositie vindt hij in Ruslands maatschappelijke achtergrond van 'tekort' en 'overdrijving'.²⁴⁷ Het 'tekort' betreft de armoede, het gebrek aan het nodige om goed te kunnen leven, de te lage salarissen van beampten, de onmogelijkheid voor hoger geschoolden een betrekking te vinden overeenkomstig opvoeding en stand. Daardoor ontstaat een groep van afgewezen en gemarginaliseerde mensen, met name jongeren en studenten, onder wie rancune en wraakzucht welig kunnen tieren. Verder worden zij getergd door de onvermijdelijke corruptie en knevelarij van het ambtelijk bestuur en door de onbarmhartige strafmaatregelen van de regering tegen elke vorm van protest. Zulke blinde vervolging brengt gevoelige jonge mensen in Rusland tot 'overdrijving', tot fanatisme. Dit heeft ook iets te maken met hun opvoeding, vermoedt Van der Meij. Duitse en Franse ideologieën worden in het eigen land kalmer opgenomen dan in Rusland. Daar is een nog jong en opgewonden volk ontstoken in geestdrift voor denkbeelden over een nieuwe en betere wereld, en is men zichzelf gaan beschouwen als uitverkoren om anderen op de weg naar vooruitgang voor te gaan en een gids te

²⁴⁴ Ibidem 132.

²⁴⁵ Ibidem 54-55.

²⁴⁶ Ibidem 188.

²⁴⁷ Ibidem 67-78.

wezen. Enerzijds ontwikkelen de jonge bewust geworden Russen aldus een onuitsprekelijke haat jegens de maatschappij waarin zij leven en anderzijds leggen zij ongebreidelde lichtzinnigheid aan de dag in alles wat zij ondernemen om die maatschappij te verbeteren. ‘Wanneer dit wankelend evenwicht des geestes gepaard gaat met een hartstochtelijk karakter, een lege maag en heersende machten in strijd met den geest der verlichting, moet de resultante een concrete vorm aannemen: het huidige Russische nihilisme.’²⁴⁸

De uitingsvormen van dit nihilisme zijn bij Van der Meij nogal tegenstrijdig. ‘De moeilijkheid om èn Rusland èn het nihilisme met heldere omtrekken af te tekenen, is gelegen in het dualisme van beiden en in het onbepaalde, negatieve karakter van beiden... Tengevolge van dit dualisme is ons oordeel over Rusland altijd weifelend en onzeker.’²⁴⁹ Zo heeft de regering haar zachtmoedige en welwillende kant getoond in de eerste jaren van tsaar Alexander II, alvorens over te gaan tot repressieve maatregelen en escalatie van het conflict tijdens de tweede helft van zijn bewind. ‘De bezielende Idee [van Verlichting] is voor hem een negatieve kracht geworden.’²⁵⁰ En zo laat ook het nihilisme twee gezichten zien. De ‘eigenlijke’ nihilisten hebben edelmoedige bedoelingen. Zij staan kritisch ‘in negatie’ tegenover zowel het Russisch absolutisme als het westers materialisme en de zogenaamde ‘verdarwinisering’ van de moderne maatschappij. Zij verlangen naar een menswaardiger bestaan en weigeren zich te voegen in conventies van de gevestigde orde.²⁵¹ Het zijn echter de ‘verachtelijke’ nihilisten die grijpen naar geweld. Zij worden hierbij geïnspireerd door ‘het grofste materialisme en naturalisme’ afkomstig uit het Westen. Van der Meij legt bijvoorbeeld een verband tussen de opvatting van Bakoenin dat moraal niet uit God maar uit de dierlijkheid voortkomt en de opvatting van Nietzsche dat moraal slechts een ‘noodleugen’ is om het beest in de mens te verloochenen.²⁵² Ondanks de onmiskenbare goede bedoelingen gaan de handelingen van beide tegenstrevers – van regering en nihilisten – alle

²⁴⁸ Ibidem 167.

²⁴⁹ Ibidem 133.

²⁵⁰ Ibidem 168.

²⁵¹ Ibidem 134 en 172.

²⁵² Ibidem 169-171.

redelijke perken te buiten, aldus deze Nederlandse beschouwing. Hoe harder de onderdrukking, hoe feller de verbittering en wraakzucht. ‘Beide partijen hebben beulen in hun dienst; er wordt aan beide zijden gemoord... Bloed om bloed.’²⁵³

Het ware karakter van het nihilisme, dat is waar het Van der Meij in zijn boek uiteindelijk om te doen is. Hoewel hij telkens benadrukt aan de kant te blijven staan van het wettige gezag en de gematigde redelijkheid, in het belang ook van de orde en stabiliteit in Rusland, wil hij toch juist de mensen leren kennen die daartegen in opstand gekomen zijn. Hij blijkt sterk begaan met hun lot en doet pogingen om hun ‘dwalingen’ te verontschuldigen, of althans het goede erin te onderkennen. Hij gaat hierbij niet zozeer in op de acties en de resultaten van het nihilisme als stroming, als wel op de aard en het gemoed van afzonderlijke nihilisten. Dit gebeurt aan de hand van een aantal gepubliceerde pleidooien en vonnissen van rechtszaken tegen nihilisten. Het meest tot de verbeelding spreekt in dezen de toespraak van Sofia Larionovna Bardina (ca. 1854-1883), gehouden tijdens het ‘Proces van Vijftig’ in 1877 tegen deze drieëntwintig jaar jonge vrouw van adellijke afkomst op beschuldiging van het verspreiden van revolutionaire propaganda. Zij spreekt bij die gelegenheid in gloedvolle woorden over de rechtvaardige zaak die zij dient en betoogt dat materiële regeringsmacht noch bajonet over deze hoge beginselen kan zegevieren. Tijdens het proces keert zij de rollen om door de tegen haar geuite aantijgingen te weerspreken en juist de regering aan te klagen. Zij stelt niet te streven naar anarchie, opstand, onteigening, gezinsbreuk, goddeloosheid en geweld. ‘Heb ik tot revolutionaire daden aangezet? Ik heb de emancipatie verkondigd.’ Het is de regering die het volk onderdrukt en uitbuiters in bescherming neemt en daarmee verantwoordelijk is voor de armoede en prostitutie, de slavernij en tirannie die de vrije ontwikkeling van de maatschappij in de weg staan. ‘Wij willen algemeen geluk en gelijkheid, voor zoverre zij mogelijk zijn te bereiken. Dit moge een hersenschim wezen, moordzucht of zedeloosheid is het niet.’ Met een moreel pleidooi beschaamt zij het regime voor wiens fysieke overmacht zij zich moet buigen. Ten slotte wordt zij voor het verkondigen van haar denkbeelden veroordeeld tot de strenge straf van jarenlange dwangarbeid in de Siberische mij-

²⁵³ Ibidem 135 en 143.

nen.²⁵⁴ Maar in de ogen van het publiek krijgt zij het aura van een heilige, een martelares.

In het commentaar dat Van der Meij op deze zaak (en op andere soortgelijke zaken) geeft, richt hij zich tegen de eenzijdige en categorische veroordeling van het nihilisme. Ziet u wel, spreekt hij tot de lezer, dat het hier niet alleen gaat om boosaardige lieden zoals hun beulen ons willen voorhouden? Het ware karakter van het nihilisme heeft ook een andere, meer verheven kant, zo blijkt. De woorden van Sofia Bardina hebben hem diep geraakt. ‘Dergelijke taal, die niet geprezen moet worden om haar schoonheid, noch om haar waarheid *op zich zelve*, maar om het eenvoudige, diepe gevoel daarin gelegen, vloeie in uw hart en stolle daar tot de vaste overtuiging, hoe in het Russische nihilisme het geloof aan het ideale gepaard ging met zielegrootheid, innige mensenwaarde en gezond verstand; dat deze deugden in harmonie met de natuur het nihilisme evenzo geadeld, als fanatici het bezoedeld hebben.’²⁵⁵ Hij zou liever de hand van dit meisje drukken dan een medaille van het tsarenrijk ontvangen. De weldenkende lieden zoals zij hebben het nihilisme geadeld.

De boodschap die Van der Meij met dit alles aan zijn publiek hoopt door te geven, luidt als volgt: ‘Jong Holland, laat ik een eerlijk woord tot u spreken. Wilt gij kinderen van uw tijd zijn, wilt ge aanspraak maken op karakter, streef er dan naar om uzelf te zijn door een algehele ontwikkeling van uw geestelijk Ik. Twijfel meer dan ooit. Onderzoek principieel alle overtuigingen.’²⁵⁶ Laat niet de mode of de publieke opinie het vrije denken beperken. In een wereld van plat eigenbelang zijn het de enkelingen die naar idealen streven en die de ware helden zijn, zo houdt hij jong Holland voor. Probeer realisme te paren aan idealisme, raadt hij aan, dat wil zeggen combineer een modern wetenschappelijk gezond verstand met een toewijding aan naastenliefde en wereldverbetering. Daarom verdienen de Russische nihilisten ondanks alles medeleven en waardering. Zij hebben zich opgeofferd voor een ideaal. De nihilisten staan buiten de wet maar ‘ons hart’ gaat uit naar de bannelingen in het verre Siberië die zich in hun revolutionaire daden door

²⁵⁴ Ibidem 173-176.

²⁵⁵ Ibidem 176.

²⁵⁶ Ibidem 183-184.

de liefde lieten leiden, wat hun schuld verzacht.²⁵⁷ Deze mensen zijn ‘schipbreukelingen des levens’.²⁵⁸

In tegenstelling tot de koele en afstandelijke benadering van de Zwitserse beroepswetenschapper Alphons Thun kenmerkt zich het werk van de Nederlandse amateur filosoof Wolfgang van der Meij door een uitgesproken persoonlijke passie. Maar vanuit heel verschillende achtergronden en methoden komen beide Ruslandkenners toch uit op dezelfde inzichten: sympathie voor de goede bedoelingen van de nihilisten, afkeer van de gewelddadige methoden van de terroristen en verontwaardiging over het harde optreden van de regering. De Russische omstandigheden van eeuwenoude achterstanden en recente veranderingen hebben het extremisme in de hand gewerkt, maar de regering draagt een grote verantwoordelijkheid voor de escalatie van het conflict met kritische onderdanen door haar ongevoeligheid voor de roep om vrijheid.²⁵⁹ Het gewelddadige nihilisme beschouwen de beide waarnemers slechts als een uitwas van een veel bredere beweging in de Russische maatschappij voor vrijheid, zoals die belichaamd wordt door de intelligentsia. Dit streven naar vrijheid van onderop kan niet zonder het geven van vrijheid van bovenaf. Een aanpassing van de politiek in de richting van vrijheid achten zij wenselijk en noodzakelijk, anders ligt voor Rusland rampspoed in het verschiet. Hoe abject het revolutionaire nihilisme ook moge zijn, het ertegenover

²⁵⁷ Ibidem 187, ‘Buiten de wet, maar niet buiten de harten der mensen’ luidt daarom de titel van dit hoofdstuk, p.164.

²⁵⁸ Ibidem 183.

²⁵⁹ Van der Meij publiceerde als vervolg op *Rusland en het nihilismus* nog twee boekjes waarin hij zich steeds meer met het standpunt van de nihilisten vereenzelvigde en hij de regering steeds feller veroordeelde. In H. Wolfgang van der Meij, *Karakozof. Eene bladzijde uit de geschiedenis van Rusland* (Den Haag 1882) presenteert hij aan de hand van Russische bladen en vlugschriften een onofficiële geschiedenis van de eerste mislukte moordaanslag op tsaar Alexander II in 1866 gepleegd door de geestelijk verwarde student Dmitri Karakozov (1840-1866). Deze gebeurtenis markeert de omslag van een progressief naar een conservatief regeringsbeleid. ‘Een vooruitstrevende natie met één moordenaar werd onder den greep van het reactionaire monster een achterlijke natie met vele moordenaars.’ (p.25) Niet de aanslag maar de reactie erop brengt Rusland in gevaar. ‘De chaos werd in het leven geroepen: niet door de nihilisten, maar door de regering’, stelt Van der Meij (p.45).

staande staatsdespotisme van na 1881 kan zo onmogelijk standhouden.²⁶⁰ Het wordt voor Rusland buigen of barsten, waarbij Thun naar het eerste en Van der Meij naar het tweede neigt.

3.4 Slot: het vacante middenveld

Ook in de ogen van andere Ruslandwaarnemers roept het fenomeen van het nihilisme de vraag op naar de stabiliteit van Rusland ofwel naar het gevaar van een Russische revolutie. Daarbij loopt de inschatting van het risico dat het nihilisme voor Rusland inhoudt nogal uiteen. Conservatieve sceptici zoals Sutherland Edwards en Julius Eckardt schilderen de nihilisten toch vooral af als een stel geïsoleerde fanatici die zonder noemenswaardige steun vanuit de bevolking te hoop lopen tegen het ongenaakbare regime van de autocratie.²⁶¹ Hun ideeën beschouwen zij als absurd en het resultaat van een gebrekkige verwerking van westerse filosofieën. De verblinde toepassing daarvan draagt alleen maar bij aan de algehele rechtsonzekerheid in Rusland en verleidt het regime tot een verstarrende repressiepolitiek. Een revolutie achten zij uitgesloten omdat de gewone bevolking onder dit alles apathisch blijft, maar ook de weg naar geleidelijke verandering en vooruitgang wordt zo door het optreden van deze nihilisten geblokkeerd. Het nihilisme is een kwaad, zo oordelen zij.

²⁶⁰ In H. Wolfgang van der Meij, *Troon en kerker. Eene bladzijde uit de geschiedenis der Russische rechtspleging* (Haarlem 1884) waagt de schrijver het zelfs een lans te breken voor de zeer ongunstig bekend staande revolutionair en moordenaar Sergej Netsjajev (1847-1883), 'een machtig wilsgenie' (p.127). De strijd tussen despotisme en anarchie stelt Van der Meij voor als een confrontatie tussen twee met elkaar verwante verschijnselen van een abnormale en immorele toestand in Rusland. Dit zal eindigen in de ondergang van de autocratie, zo verwacht hij. 'Den Russische autocratie stroomt het levensbloed uit vele wonden door de Russische jeugd toegebracht; dit is geen geheim. Maar wie de Russische autocratie dodelijk in het hart zal treffen, dit is een geheim, waarvan niemand vooralsnog den sleutel bezit.' (p.82)

²⁶¹ Edwards, *The Russians at home 2* (1879) 107-118 en idem, *The Romanoffs* (1890) 289 waarin hij de nihilisten afschildert als 'malicious fools' en 'malcontents' die de autocratie afgebracht hebben van de hervorming van Rusland; Eckardt, *Aus der Petersburger Gesellschaft* (1880) 284-285 en idem, *Von Nicolaus I zu Alexander III* (1881) 102-104 en 383-385 waarin hij het nihilisme een 'gif' noemt dat voortkomt uit de Russische rechtsonzekerheid en onderdrukking en dat tegelijk ook bijdraagt aan de instandhouding daarvan.

Liberaal idealisten zoals Leroy-Beaulieu en Georg Brandes geven een iets welwillender beeld van de nihilisten en onderkennen ook iets edelmoedigs in hun moreel appel aan de autocratie.²⁶² Zij beschouwen het huldigen van dwaze en gevaarlijke ideeën meer als een kinderziekte van een jonge en ongeduldige generatie nieuwe Russen. Dit zijn wereldverbeteraars, overtuigd van hun historische opdracht en bereid om zichzelf hiervoor op te offeren. Juist hun morele superioriteit is bedreigend voor het heersende regime, want het kan de legitimiteit ervan uithollen en daarmee de eerbied van het volk voor de tsaar aantasten. In Rusland vormt niet het economisch proletariaat maar het ‘intellectueel proletariaat’ de voedingsbodem voor haat en extremisme waar de onwetende bevolking ontvankelijk voor is. Een Russische revolutie is dan niet langer denkbeeldig maar wordt een reëel gevaar, en deze zou volgens Leroy-Beaulieu wel eens grootser en vernietigender kunnen zijn dan de Franse Revolutie. ‘Une révolution, chez le peuple de l’Europe le plus ignorant et le plus crédule, dépasserait probablement en barbarie toutes nos Terreurs et nos Communes.’²⁶³ Daarom blijft het noodzakelijk om het nihilisme te bestrijden maar de enige manier hiervoor is het toestaan van meer politieke vrijheid. Alleen zo krijgen de krachten van gematigde vooruitgang een kans. Het wachten is nu op een verstandige keuze van de regering voor een hervatting van het beleid van de Grote Hervormingen. Volgens deze opvatting is het nihilisme is een kinderziekte waarvan Rusland genezen kan.

Westerse opvattingen over het nihilisme in Rusland variëren van geringschattend tot welwillend: hoe minder waardering voor de nihilisten – hoe groter het vertrouwen in de kracht van de autocratie, en omgekeerd, hoe meer waardering voor het nihilisme – hoe kleiner het vertrouwen in de kracht van de autocratie. Geen van de Europese waarnemers ziet een positieve rol weggelegd voor de groep

²⁶² Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 1 (1881) 187-190 waarin hij het nihilisme een triest fenomeen noemt dat eer doet aan de natie die eronder lijdt en idem, *L’empire des tsars* 2 (1882) 516-615, aldaar 566, waarin hij politieke vrijheid als enige remedie ziet voor de ‘revolutionaire epidemie’; Brandes, *Impressions of Russia* (1888) 47-49 en 64 waarin hij zijn bewondering uit voor de spirituele kracht en het historisch plichtsbef van de nihilisten en waarin hij het nihilisme schaaft onder de ideologieën van verlichting en beschaving.

²⁶³ Leroy-Beaulieu, *L’empire des tsars* 2 (1882) 542, zo ook 614.

nihilisten als zodanig, of zelfs voor de iets ruimere categorie van de radicale intelligentsia. Dit fenomeen mag dan voor sommigen een verdienstelijke functie hebben als teken des tijds en als waarschuwing aan verantwoordelijke lieden om verstandig op te reageren, maar de groep van aanhangers zal zelf nooit in staat zijn een constructieve rol te spelen, zo is de algemene indruk van buitenaf. De Russische intelligentsia werkt aan het slot van Alexanders bewind niet meer mee aan de Grote Hervormingen maar is verbitterd geraakt in oppositie. Van de haar toegewenste of gedroomde taak als drager van een burgerlijke samenleving waarin initiatief en bemiddeling door verantwoordelijke burgers de vooruitgang van bovenaf en de ontwikkeling van onderaf met elkaar zouden kunnen verbinden, is niets terechtgekomen.

Noch de stedelijke, noch de professionele, noch de politieke voorhoede in Rusland gedraagt zich zoals de gematigde middenklasse in Europa. Deze middengroepen onder de Russen vormen geen onderling samenhangend geheel maar hebben elk hun eigen belangen en verschillende preoccupaties en wantrouwen elkaar. Geest en goed gaan in Rusland niet samen en kijken elk een eigen kant op. In het land van loyale onderdanen in gescheiden rangen is publieke verantwoordelijkheid voor het algemeen belang nog steeds een uitheems concept. Het middenveld tussen staat en volk blijft zo in westerse ogen onrustbarend leeg. Vergeefs is binnen de Russische samenleving in de regionen van hogere materiële en geestelijke ontwikkeling door westerlingen gezocht naar een bemiddelende groep tussen tsaar en volk.

Wat men er aantreft, blijkt telkens anders dan wat men ervan verwacht. Eigenlijk is dat ook niet zo vreemd, zoals terecht wordt opgemerkt door Celestin, de leraar die als geen ander vertrouwd is geraakt met de denkwijze van opgeleide doorsneebevolking. Want groot is in Rusland de weerzin van zowel links als rechts tegen een middenklasse als zodanig. 'Zudem betrachte keine einzige – auch nicht die conservative – russische Partei das Bürgerthum des Westens als Ideale oder auch nur als einen halbwegs befriedigenden sozialen Zustand.'²⁶⁴ Hoe kan het ook anders, stelt Celestin de retorische vraag. Want enerzijds bestaat er in Rusland

²⁶⁴ Celestin, *Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (1875) 372.

geen 'echte' burgerij, anderzijds is dat wat erop lijkt slechts behept met hebzucht en egoïsme. Het Russische volk verzet zich tegen maatschappelijke klassenonderscheiden en ook de Russische regering heeft er alle belang bij de mythische eenheid van het volk te bewaren. In Rusland is de burgerij gewoon niet gewild en niet geliefd.

CONCLUSIE

*Want nu zien wij nog door een spiegel, in raadselen,
doch straks van aangezicht tot aangezicht.*

1 Korintiërs 13:12 (NBG-vertaling 1951)

De Grote Hervormingen in Rusland onder tsaar Alexander II maakten op de Europese waarnemers uit die tijd veel indruk maar riepen bij hen ook veel verwarrende vragen op. Tot besluit van ons onderzoek naar het toenmalige Europese denken over Rusland in transitie kunnen wij nu proberen onze bevindingen te resumeren. In de veelheid van stemmen uit het verleden laten zich wellicht door ons gehoor op afstand bepaalde grond- en boventonen onderscheiden.

In de drie decennia na de Krimoorlog hadden enkele tientallen Europese waarnemers de moeite genomen zich voor kortere of langere tijd te verdiepen in het land dat tijdens die oorlog werd vernederd, maar dat zich daarna met onvermoede energie ging storten op innerlijk herstel en vernieuwing. Het initiatief tot de Grote Hervormingen, genomen door de tsaar en gesteund door de bevolking, leek op het eerste gezicht Rusland dichterbij Europa te brengen. We zien deze verwachting ook terug in de grondhouding van de Europese waarnemers uit die tijd. Tezamen genomen getuigde hun werk van een sterk gegroeide belangstelling voor Rusland. De Ruslandkenners hadden als groep bepaalde kenmerken met elkaar gemeen, zij vertoonden daarbinnen per land typerende karakteristieken en zij waren elk individueel ook van elkaar verschillend. Over het geheel genomen trad deze groep waarnemers Rusland tegemoet met een open geest. Zij gingen onbekommerd te werk in hun pogingen ter plaatse kennis van het land te verzamelen en voor hun publiek thuis een begrip van de samenhang en betekenis te vormen. Kenmerkend was dat zij zich geen van allen gehinderd voelden een eigen oordeel te vormen. De afwezigheid van acute internationale spanning of crisisdreiging vanuit Rusland stelde hen in de gelegenheid dwingende stereotiepen uit het verleden naast zich neer te leggen en met frisse ogen hun eigen nieuwsgierigheid naar

het verre buurland te bevredigen. Met het zelfvertrouwen van Europa's vooruitgang als ondergrond durfden zij de ontwikkeling van Rusland een eerlijke kans te geven in hun beoordeling, hoewel dit zelfvertrouwen hun blik tegelijkertijd beperkte tot het hanteren van een Europese maat voor alle dingen.

Binnen deze groep van Ruslandkenners als geheel werden trekken zichtbaar die zich in verband laten brengen met de verschillende culturele en politieke karakteristieken van de diverse landen van afkomst. De Britten zoals Wallace en Edwards vielen op door hun laconieke en afstandelijke benadering. Aan zweverigheid hadden zij geen boodschap. In plaats van te speculeren over de plaats en de toekomst van Rusland in Europa, namen zij een afwachtende en gereserveerde houding aan en legden zij zich liever toe op feitelijk en zakelijk observeren van wat er gebeurde. Rusland was voor hen een Europese speler om goed in het oog te houden maar die zich vooralsnog in een gezonde richting ontwikkelde. Eerst maar eens zien, dan geloven, typeert hun positie. De Fransen zoals Leroy-Beaulieu en Rambaud vertoonden veel sterker de neiging om de Russische ontwikkelingsgang af te meten aan en in te kaderen in het Europese beschavingsproces in het algemeen en in de rationalistische en humanistische waarden van de Franse Revolutie in het bijzonder. Zij trachtten de situatie voor Rusland te taxeren als een combinatie van veranderingen in de goede richting en nog onopgeloste problemen. Rusland wekte bij hen grote verwachtingen als deelgenoot in de vooruitgang. Wensdenken maakt onderdeel uit van hun beschouwingen. De Duitse waarnemers zoals Haxthausen en Eckardt alsook de Oostenrijker Celestin legden een grotere mate van betrokkenheid met Rusland aan de dag dan de West-Europeanen, zowel in positieve als in negatieve zin. Terwijl de West-Europeanen zich opstelden als onpartijdige bezoeker in een vreemd land, kozen deze Duitsers uitdrukkelijk partij voor deze of gene richting of groepering. Enerzijds waren zij bijzonder goed ingevoerd in het Russische leven door hun persoonlijke connecties en toegang tot vertrouwelijke bronnen maar anderzijds stonden zij dicht bij de oude traditie van respectievelijk russofiele en russofobe vooringenomenheid. Rusland kon voor hen een hoger ideaal symboliseren zoals Slavische emancipatie maar kon ook een grotere bezorgheid oproepen door bijvoorbeeld politieke onderdrukking. In hun beschouwingen stond dan ook niet zozeer het willen begrijpen van Rusland voor-

op, als wel het willen bewijzen van hun opvattingen erover.

Ondanks zekere karakteristieken per land van afkomst, liet het Ruslandbeeld van de Europese waarnemers zich maar in geringe mate generaliseren en categoriseren langs nationale lijnen. Kenmerkend voor deze periode waren juist de originaliteit en onafhankelijkheid van hun beschouwingen. De meesten van hen gingen niet in opdracht noch met vooropgestelde bedoelingen te werk, maar op eigen initiatief en vaak met eigen middelen. Veel nadrukkelijker dan de eventuele gemeenschappelijke nationale trekken kwamen dan ook de individuele en persoonlijke verschillen tussen afzonderlijke schrijvers tot uiting. Van de relatief gemakzuchtige verstrooiingslectuur door Murray of Dixon tot de ideologisch geladen verkondigingen van Celestin of Brandes, en van de snelle schetsen zoals door Barry tot de meerdelige naslagwerken van Wallace en Leroy-Beaulieu, al zulke werken droegen een persoonlijk stempel waarin de eigen vragen en waarden van deze auteurs onmiskenbaar doorklonken in de beschrijvingen van Rusland. Daarbij was het tevens opvallend hoezeer zij de subjectiviteit wilden vermijden en probeerden hun beeld te objectiveren door nieuwe gegevens en toetsbare feiten over het land aan te dragen. Dit gold zelfs voor een hoogst eigenzinnige interpretatie zoals gegeven door Van der Meij. Ook hij beriep zich op onderzoek van Russische bronnen en kennis van binnenuit. De Ruslandbeschrijvingen uit deze periode ontstegen het niveau van persoonlijke indrukken en pretendeerden vrijwel zonder uitzondering aan criteria van realisme, positivisme of wetenschappelijkheid te voldoen. Een kwinkslag vanuit de koets voldeed niet meer, een serieuzer inzicht werd gezocht.

Het Rusland dat door hen beschreven werd, verkreeg daarmee een nieuw aanzicht en ontwikkelde in de ogen van het publiek een *round character*. Het voor veel Europeanen tot dan toe gesloten en duistere land werd door de nieuwsgierigheid van ondernemende verkenners opengelegd en werd ontleed in een ongekende weelde aan facetten en details. Wat eens een onbeweeglijk bolwerk van archaische orde scheen, bleek opeens een land te zijn dat volop in beweging gekomen was. Waar zich voorheen het reusachtige rijk met het predicaat Aziatisch, despotisch of barbaars eenvoudig liet typeren, drong zich nu de meerduidigheid en onbestemdheid op van de in gang gezette veranderingen. Rusland was niet langer meer te be-

vatten als een consistent geheel, maar toonde verschillende aspecten. Naarmate concrete kennis over het land toenam, liet het zich minder gemakkelijk inpassen in zwarte dan wel witte legendes. Het houvast dat stereotypering eens geboden had, maakte in de beschrijvingen van Rusland plaats voor een gevoel van verwachtingsvolle onvoorspelbaarheid. Hierdoor werd de westerse belangstelling voor het land verder geprikkeld, terwijl een eensluidend oordeel door waarnemers uitgesloten was. Zo werd een open onderzoek in al zijn variaties voortgestuwd. Rusland kwam na de Krimoorlog uit de beschouwingen van Europeanen tevoorschijn als complexer en boeiender dan ooit tevoren.

Van de Grote Hervormingen in Rusland gaven zij een genuanceerd beeld. Zij zagen hoe ingrijpend en verstrekkend de verschillende maatregelen bleken te zijn in de Russische omstandigheden van autocratie en onderontwikkeling. Weliswaar beoordeelden zij de intentie en de uitwerking van de hervormingen verschillend – de een optimistischer dan de ander – maar allen onderkenden zij dat Rusland hiermee in beweging gezet was in de richting van modernisering. Tegelijkertijd was geen van hen zo naïef om in de hervormingen een klakkeloze navolging van Europese voorbeelden te zien. Wat zij telkens sterk benadrukten, was hoe verschillend van Europa de situatie in Rusland toch bleef. Zij zagen wel vooruitgang maar geen verwesterlijking. Staatsvorming, economische groei en sociale diversificatie impliceerden niet automatisch liberalisme, rationalisme en humanisme, zo bleek. In hun beschrijvingen lieten de Grote Hervormingen zich niet reduceren tot een eenduidig proces van convergentie of divergentie tussen Rusland en Europa.

Wat zij voor het Europese publiek in het bijzonder aantoonde was hoe de veranderingen in Rusland een wat men zou kunnen noemen ‘dialectisch proces’ in gang gezet hadden. Daarin begon het eens als hecht voorgestelde tsarenrijk uiteen te vallen in losse onderdelen met tegengestelde aspiraties en in verschillende ontwikkelingen met tegengestelde richtingen. Hoe nauwkeuriger en gedetailleerder de Europese onderzoekers zich in het Russische bestel verdiepten, hoe meer zij de ongerijmdheden en spanningen ontdekten die zich daarbinnen openbaarden. Daarover gaan ook verreweg de meeste beschrijvingen; over de contrasten tussen woord en daad, tussen letter en geest, tussen doel en middel, tussen ideaal en praktijk, en tussen de ene Rus en de andere. In het werk van deze Europese onderzoe-

kers werd het Russische bouwwerk opgebroken langs verschillende breuklijnen. Zij schetsten de kloof tussen de verwesterde staatselite en de traditionele bevolking en de grote afstand tot de verschillende middengroepen ertussenin. Maar ook schetsten zij de kloof binnen de staatselite tussen de autocratie en de bureaucratie, binnen de bevolking tussen rangen en standen en binnen de middengroepen tussen van elkaar vreemde subculturen. Tsaar en volk werden door de Grote Hervormingen niet nader tot elkaar gebracht en Rusland scheen een uitdijende kring van elementen waartussen de oude verbanden van trouw en geloof steeds meer onder druk kwamen te staan. De nieuw gezochte verbanden van recht en verantwoordelijkheid leverden onvoorziene problemen op en stelden daarmee de veerkracht van Rusland ernstig op de proef. De uitkomst van deze beproeving was in de ogen van de tijdgenoten nog ongewis maar zij zou naar hun verwachting ongetwijfeld iets spectaculairs zijn.

Het denken over Rusland door de Europese waarnemers en onderzoekers van de Grote Hervormingen in de jaren 1860-1880 heeft voor de moderne lezer van anderhalve eeuw later een dubbele waarde behouden. Het is zowel een inspiratiebron als een opdracht. Met hun onbevangen blik en onverzadigbare weetgierigheid hebben deze mensen veel kennis en frisse ideeën over Rusland verzameld op een manier die toen vernieuwend was en als grondlegend beschouwd kan worden voor de twintigste-eeuwse wetenschappelijke bestudering van de Russische politiek en cultuur. Het zijn in de eerste plaats de drie kopstukken Haxthausen, Wallace en Leroy-Beaulieu met hun brede alomvattende perspectief maar in de tweede plaats ook de groep van collega-onderzoekers met een enigszins beperkter blikveld, die gezamenlijk te beschouwen zijn als ‘founding fathers’ van de Ruslandkunde. Zij hebben hun moderne navolgers enerzijds een inspirerend voorbeeld gesteld. Hun observaties in Russische dorpen en paleizen, in Russische gerechtshoven en universiteiten, in Russische kloosters en clubs spreken tot de verbeelding en werken door in onze begripsvorming van de historische werkelijkheid. De navolging bevat ook het gevaar van kritiekloze herhaling. Het voorbeeld van deze ‘founding fathers’ bevat daarom anderzijds een prikkelende opdracht om – zoals zij dat zelf ook eens gedaan hebben – weer een stap verder te zetten voorbij de conventionele voorstellingen van Rusland. De Europese waarnemers van de Grote

CONCLUSIE

Hervormingen houden ons daarmee een spiegel voor en wijzen ons de weg naar Rusland. Door het verleden van het denken over Rusland aan te roeren, wordt ook ons hedendaagse denken over Rusland in beweging gezet.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE WERKEN

I. Primaire gedrukte bronnen

Alexandre II devant l'Europe (anoniem; Leipzig en Parijs 1861).

Barry, H., *Russia in 1870* (Londen 1871).

Barry, H., *Ivan at home; or pictures of Russian life* (Londen 1872).

Bauer, B., *Disraelis romantischer und Bismarcks sozialistischer Imperialismus* (1882).

Beer, A. en F. Hohegger, *Das Unterrichtswesen Russlands und Belgiens* (Wenen 1868).

Brandes, G., *Impressions of Russia* (vert. uit het Deens, Londen 1889).

Brandes, G., *Aus dem Reiche des Absolutismus. Charakterbilder aus Leben, Politik, Sitten, Kunst und Literatur Russlands* (Leipzig 1896).

Brückner, A. von, *Die Europäisierung Russlands: Land und Volk* (Gotha 1888).

Brückner, A. von, *Geschichte Russlands bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, 2 delen (Gotha 1913).

Brüggen, E. von der, *Wie Russland europäisch wurde* (Leipzig 1885).

Bulmerincq, M. de, *Le passé de la Russie depuis les temps les plus reculés jusqu'à la paix de San-Stefano 1878* (Brussel 1881).

Cardonne, C. de, *L'empereur Alexandre II. Vingt-six ans de règne (1855-1881)* (Parijs 1883).

Celestin, F.J., *Russland seit der Aufhebung der Leibeigenschaft* (Laibach 1875).

Chester, H., *Russia, past and present. Adapted from the German of Lankenau and Oelnitz* (Londen 1881).

Custine, A. de, *Lettres de Russie. La Russie en 1839* 4 delen (Brussel 1843).

Dixon, W.H., *Free Russia*, 2 delen (Leipzig 1872).

Dolgoroukow, P., *La vérité sur la Russie*, 2 delen (2e herziene druk ; Leipzig 1861).

Eckardt, J.W.A. von, *Russland unter Alexander II. Nikolajewitsch: zur inneren Geschichte und äusseren Politik, 1855-1860* (Leipzig 1860).

Eckardt, J.W.A. von, *Russlands ländliche Zustände seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (Leipzig 1870).

Eckardt, J.W.A. von, *Jungrussisch und Altliwländisch. Politische und kulturgeschichtliche Aufsätze* (Leipzig 1871).

Eckardt, J.W.A. von, *Russische und baltische Characterbilder aus Geschichte und Literatur* (Leipzig 1876).

Eckardt, J.W.A. von, *Russland vor und nach dem Kriege. Aus der Petersburger Gesellschaft* (Leipzig 1879).

Eckardt, J.W.A. von, *Berlin und St.Petersburg. Preussische Beiträge zur Geschichte der Russisch-Deutschen Beziehungen* (Leipzig 1880).

Eckardt, J.W.A. von, *Aus der Petersburger Gesellschaft*, fünfte bis auf die Gegenwart fortgeführte Auflage (Leipzig 1880).

Eckardt, J.W.A. von, *Aus der Petersburger Gesellschaft*, neue Folge (Leipzig 1881)

Eckardt, J.W.A. von, *Von Nikolaus I. zu Alexander III. St.Petersburger Beiträge zur neuesten*

- russischen Geschichte* (Leipzig 1881).
- Eckardt, J.W.A. von, *Russische Wandlungen. Neue Beiträge zur russischen Geschichte von Nikolaus I. zu Alexander III.* (Leipzig 1882).
- Eckardt, J.W.A. von, *Lebenserinnerungen* 2 delen (Leipzig 1910).
- Edwards, H.S., *The Russians at home and the Russians abroad: sketches, unpolitical and political of Russian life under Alexander II*, 2 delen (Londen 1879).
- Edwards, H.S., *The Romanoffs: tsars of Moscow and emperors of Russia* (Londen 1890).
- Folticineano, M., *Das Zarenreich der Gegenwart* (2e druk, Berlijn 1889).
- Gävernitz, G. von Schulze-, *Volkswirtschaftliche Studien aus Russland* (Leipzig 1899).
- Gautier, Th., *A winter in Russia* (vert. uit het Frans, New York 1874).
- Golowin, I., *Russland unter Alexander II* (Leipzig z.j. [1870]).
- Golowin, I., *Russische Geheimnisse* (Grossenheim 1882).
- Haxthausen, A. von, *Studien über die inneren Zustände, das Volksleben, und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* 3 delen (Hannover en Berlijn 1847-1852).
- Haxthausen, A. von, *Das constitutionelle Princip, seine geschichtliche Entwicklung und seine Wechselwirkungen mit der politischen und socialen Verhältnissen der Staaten und Völker*, 2 delen (Leipzig 1864).
- Haxthausen, A. von, *Die ländliche Verfassung Russlands. Ihre Entwicklungen und ihre Feststellung in der Gesetzgebung von 1861* (Leipzig 1866).
- Haxthausen, A. von, *Transkaukasia. Andeutungen über das Familien- und Gemeindeleben und die socialen Verhältnisse einiger Völker zwischen dem Schwarzen und Kaspischen Meere. Reiseerinnerungen und gesammelte Notizen*, 2 delen (Leipzig 1856).
- Haxthausen, A. von, *Studies on the interior of Russia* (vertaling en heruitgave van de *Studien* uit 1847, met inleiding door S.F. Starr; Chicago en Londen 1972).
- Hippeau, C., *L'instruction publique en Russie* (Parijs 1878).
- Karlowitsch, N., *Die Entwicklung des Nihilismus* (Berlijn 1879).
- Kleinschmidt, A., *Drei Jahrhunderte russische Geschichte (1598-1898)* (Berlijn 1898).
- Kupczanko, G., *Der russische Nihilismus* (Leipzig 1884).
- Laferté, V., *Alexandre II. Details inédits sur sa vie intime et sa mort* (z.p. 1882).
- Lanin, E.B., *Russian characteristics* (herdruk uit *Fortnightly Review*; Londen 1892).
- Lankenau, H. von en L. von den Oelnitz, *Das heutige Russland. Bilder und Schilderungen aus allen Theilen des europäischen Zarenreichs* (Leipzig 1876).
- La Russie, son passé, son présent et son avenir par un Ancien Diplomate* (Stuttgart 1879).
- Leger, L., *Etudes slaves. Voyages et littérature* (Parijs 1875).
- Leger, L., *Nouvelle études slaves: histoire et littérature*, 2 delen (Parijs 1880-1886).
- Leger, L., *Le Monde Slave. Etudes politiques et littéraires* (Parijs 1897).
- Leroy-Beaulieu, A., *L'empire des tsars et les Russes*, 3 delen (Parijs 1881-1889).
- Leroy-Beaulieu, A., *Un homme d'État russe (Nicolas Milutine) d'après sa correspondance inédite: étude sur la Russie et la Pologne pendant le règne d'Alexandre II (1855-1872)* (Parijs 1884).
- Leroy-Beaulieu, A., *La France, la Russie et l'Europe* (Parijs 1888).
- Lindheim, W. von, *Russland. Officieller Ausstellungsbericht herausgegeben durch die General-Direction der Weltausstellung* (Wenen 1874).
- Lindheim, W. von, *Rusland's handel en industrie en de oorlog van 1877* (vert. uit het Duits door M.J.

GERAADPLEEGDE WERKEN

- Rikoff; Amsterdam 1878).
- Loman, J.B., *Russische economische toestanden* (dissertatie; Amsterdam 1886).
- Lubomirski, J., *Le nihilisme en Russie* (Parijs 1879).
- Martin, H., *Russland und Europa* (Hannover 1869).
- Meij, H.W. van der, *Rusland en het nihilisme / nihilismus* (Haarlem z.j. [1880]).
- Meij, H.W. van der, *Het aardsche heldendom. De humor als grondbeginsel van het wereldproces. Nieuwe levensbeschouwing* (Nijmegen z.j. [1881]).
- Meij, H.W. van der, *Karakozof. Eene bladzijde uit de geschiedenis van Rusland* (Den Haag 1882).
- Meij, H.W. van der, *Troon en kerker. Eene bladzijde uit de geschiedenis der Russische rechtspleging* (Haarlem 1884).
- Molinari, M.G. de, *Lettres sur la Russie* (Brussel, Leipzig en Parijs 1861).
- Moltke, H.K.B. von, *Briefe aus Russland* (Berlijn 1877).
- Murray, E.C. Grenville-, *The Russians of to-day* (Leipzig 1878).
- Noble, E., *The Russian revolt, its causes, condition, and prospects* (Londen 1885).
- Ralston, W.R.S., *The songs of the Russian people* (Londen 1872).
- Ralston, W.R.S., *Russian folk tales* (Londen 1873).
- Rambaud, A., *La Russie épique* (Parijs 1876).
- Rambaud, A., *Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à nos jours* (1e druk 1878, 5e herz. uitg.; Parijs 1900).
- Roskoschny, H. ed., *Russland: Land und Leute*, 2 delen (Leipzig 1882-1884).
- Sarauw, C. von, *Das russische Reich in seiner finanziellen und ökonomischen Entwicklung seit dem Krimkriege* (Leipzig 1873).
- Schédo-Ferroti, D.K., [pseud. van F.I. Fircks] *Études sur l'avenir de la Russie: la noblesse* (z.p. z.j.).
- Scherr, J., *Die Nihilisten* (3e druk, Leipzig 1885).
- Schmeidler, W.F.C., *Das russische Reich unter Kaiser Alexander II* (Berlijn 1878).
- Thun, A., *Landwirtschaft und Gewerbe in Mittelrussland seit Aufhebung der Leibeigenschaft* (Leipzig 1880).
- Thun, A., *Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland* (Leipzig 1883).
- Trevor, G., *Russia, ancient and modern* (Londen 1862).
- Vogüé, E.M., *Le roman Russe* (Parijs 1886).
- Walcker, C., *Die gegenwärtige Lage Russlands, insbesondere die constitutionellen Bestrebungen des russischen Adels und das Verhältniss Deutschlands und Oesterreich-Ungarns zu Russland* (Leipzig 1873).
- Waldeck, F. Meyer von, *Russland: Einrichtungen, Sitten und Gebräuche*, 2 delen (Leipzig 1884-1886).
- Waldeck, F. Meyer von, *Unter dem russischen Scepter. Aus den Erinnerungen eines deutschen Publicisten* (Heidelberg 1894).
- Wallace, D.M., *Russia*, 2 delen (Londen, Parijs, New York 1877).

II. Secundaire literatuur

- Adamovsky, E., 'Russia as a space of hope: nineteenth-century French challenges to the Liberal image of Russia', *European history quarterly* 33/4 (2003) 411-449.
- Almedingen, E.M., *The emperor Alexander II, a study* (Londen 1962).
- Bank, D. en A. Esposito eds., *British biographical index* 4 delen (Londen enz 1990).
- Balzer, H.D. ed., *Russia's missing middle class. The professions in Russian history* (New York en Londen 1996).
- Beller, M. en J. Leerssen, eds., *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey* *Studia Imagologica*, Amsterdam studies on cultural identity 13 (Amsterdam en New York 2007).
- Bettelheim, A. ed., *Biographisches Jahrbuch und deutscher Nekrolog* 15 delen (Berlijn 1897-1913).
- Beyrau, D., I. Čičurov en M. Stolleis eds., *Reformen im Russland des 19. und 20. Jahrhundert: westliche Modelle und Russische Erfahrungen* (Frankfurt am Main 1996).
- Bezemer, J.W., *De Russische Revolutie in westerse ogen. Stemmen van ooggetuigen, maart 1917-maart 1918* (Amsterdam 1956).
- Bezemer, J.W., *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Breznev* (Amsterdam 1988).
- Bill, V.T., *The forgotten class. The Russian bourgeoisie from earliest beginnings to 1900* (New York 1959).
- Black, C.E. ed., 'Introduction' in: D.M. Wallace, *Russia on the eve of war and revolution* (herziene heruitgave, New Jersey 1961).
- Boršnik, M., *Fran Celestin* (Ljubljana 1951).
- Brewster, D., *East-west passage. A study in a literary relationship* (Londen 1954).
- Brower, D.R., 'The problem of the Russian intelligentsia', *Slavic Review* 26/4 (1967) 638-647.
- Cadot, M., *La Russie dans la vie intellectuelle française 1839-1856* (Parijs 1967).
- Cankar, I., en F.K. Lukman eds., *Slovenski biografski leksikon* deel 1 (Ljubljana 1925-1932).
- Charmes, F., 'Chronique de la quinzaine', *Revue des deux mondes* 52/6 (juli 1912) 239-240.
- Clowes, E.W., S.D. Kassow en J.L. West eds., *Between tsar and people. Educated society and the quest for public identity in late imperial Russia* (Princeton 1991).
- Cohausz, A. ed., *August von Haxthausen Editha von Rahden. Ein Briefwechsel im Hintergrund der russischen Bauernbefreiung 1861* (Paderborn 1975).
- Corbet, C., *A l'ère des nationalismes. L'opinion française face à l'inconnue Russe (1799-1894)* (Parijs 1967).
- Davis, H.W.C. en J.R.H. Weaver eds., *The dictionary of national biography, 1912-1921* (Oxford en Londen 1927).
- Dwyer, H. en B. eds., *Index biographique français* 4 delen (Londen enz. 1993).
- Eklof, B., J. Bushnell en L. Zakharova eds., *Russia's Great Reforms 1855-1881* (Bloomington 1994).
- Florinsky, M.T., *Russia. A short history* (2e ed.; Londen 1969).
- Freeze, G.L., 'The *soslovie* (estate) paradigm and Russian social history', *American Historical Review* 91 (1986) 11-36.
- Frey, A., ed., *Deutscher biographischer Index – German biographical index* 8 delen (2e editie; München 1998).

- Garleff, M., 'Zum Russlandbild Julius von Eckardts', in: U. Liszkowski ed., *Russland und Deutschland* Kieler Historische Studien, deel 22 (Stuttgart 1974) 206-224.
- Garleff, M., 'Julius Eckardt in Deutschland', *Zeitschrift für Ostforschung* 33/4 (1984) 534-550.
- Gertler, J., 'Die deutsche Russlandpublizistik der Jahre 1853 bis 1870', *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 7 (1959) 72-195.
- Gleason, J.H., *The genesis of Russophobia in Great Britain. A study of the interaction of policy and opinion* (Cambridge en Londen 1950).
- Groh, D., *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur Europäischen Geistesgeschichte* (Neuwied 1961).
- Grosheide-van de Riet, M.F.F., 'Nihilisten door de ogen van een idealist, een moralist en een pragmaticus' in: J. Driessen, M. Jansen en W. Roobol eds., *Rusland in Nederlandse ogen. Een bundel opstellen* (Amsterdam 1986) 112-131.
- Guthrie, C.E., 'The *Revue des deux mondes* and imperial Russia, 1855-1917', *Cahiers du monde russe et soviétique* 25/1 (1984) 93-112.
- Guyon, E.F., 'Anatole Leroy-Beaulieu et "L'empire des tsars"', *Revue d'histoire diplomatique* 90 (1976) 80-100.
- Haumann, H., *Geschichte Russlands* (München 1996).
- Hertel, H. en S.M. Kristensen eds., *The activist critic. A symposium on the political ideas, literary methods and international reception of Georg Brandes*, Orbis litterarum supplement 5 (Kopenhagen 1980).
- Hildermeier, M., *Bürgertum und Stadt in Russland 1760-1870. Rechtliche Lage und soziale Struktur* (Keulen en Wenen 1986).
- Javornik, M., en A. Dermastia eds., *Enciklopedija Slovenije* (Ljubljana 1988).
- Kern, H., 'Met eigen ogen aanschouwd. Drie heren in het Rusland van Nicolaas I', *Leidschrift* 5/2 (1989) 47-71.
- Killy, W. en R. Vierhaus eds., *Deutsche biographische Enzyklopädie* 13 delen (München 1995).
- Kunitz, S.J., en H. Haycraft eds., *Brittish authors of the nineteenth century* (6de herdruk 1964; New York 1936).
- Lincoln, W.B., *The Great Reforms. Autocracy, bureaucracy and the politics of change in Imperial Russia* (DeKalb 1990).
- Maas, N., 'Documenten over *De Nederlandsche Spectator*' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1996-1997* (Leiden 1998) 52-83.
- Malia, M., *Russia under western eyes, from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* (Harvard, Cambridge en Londen 1999).
- Mayeur, Jean-Marie, 'Anatole Leroy-Beaulieu. Un catholique libéral devant l'orthodoxie', *Cristianesimo nella storia* 19/2 (1998) 371-381.
- McCauley, M., en P. Waldron, *The emergence of the modern Russian state, 1855-81* (Londen 1988).
- McGrew, R.E., 'Russia's Europe: Europe's Russia 1700-1991', *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 48/3 (2000) 339-446.
- Meer, W. van der ed., *Biografische index van de Benelux – Index biographiques pays du Bénélux – Biographischer index der Beneluxländer* 4 delen (München 1997).

- Mehnert, E. ed., *Russische Ansichten – Ansichten von Russland Festschrift für Hugo Dyserinck Studien zur Reiseliteratur- und Imagologieforschung*, Band 7 (Frankfurt am Main enz. 2007).
- Morisons, S.A., *The history of 'The Times'*. deel 3 *The twentieth century test, 1884-1912* (Londen 1947).
- Morren, D.C., 'Donald Mackenzie Wallace and British Russophilism, 1870-1919', *Canadian Slavonic papers*, 9/2 (1967) 170-183.
- Mosse, W.E., *Perestroika under the tsars* (Londen en New York 1992).
- Naarden, B. *Socialist Europe and revolutionary Russia: perception and prejudice 1848-1923* (Cambridge 1992).
- Neumann, I.B., *Russia and the idea of Europe. A study in identity and international relations* (Londen en New York 1996).
- Nolin, B., *Georg Brandes* (Boston 1976).
- Offord, D., *Nineteenth-Century Russia: Opposition to autocracy* (Harlow 1999).
- Oxford dictionary of national biography* (online version; Oxford 2004-5)
<http://www.oxforddnb.com>.
- Pinon, R., 'Anatole Leroy-Beaulieu', *Revue des deux mondes* 83/6 (1913) 74-108.
- Pipes, R., 'Narodnichestvo: a semantic inquiry', *Slavic Review* 23/3 (1964).
- Pipes, R., *Russia under the Old Regime* (New York 1974).
- Pomper, P. *The Russian revolutionary intelligentsia* (New York 1970).
- Proost, K.F., *Georg Brandes. Inleiding tot zijn leven en werken* (Arnhem 1940).
- Puttkamer, J. von, 'Die Russische Justizreform von 1864. Eine Kontroverse', *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 47 (1999) 405-407.
- Radzinsky, E. *Alexander II. De laatste grote tsaar* (vert. uit Engels; Amsterdam 2006).
- Raeff, M. ed., *Plans for political reform in imperial Russia, 1730-1905* (New Jersey 1966).
- Rauch, G. von, *Studien über das Verhältnis Russland zu Europa* (Darmstadt 1964).
- Reij, C.J., C. Hoogerheide en C.G.J. van Empel, *Boerderijenboek. Geschiedenis en naamgeving van alle boerderijen op Texel, hun eigenaren en bewoners* (Schoorl 1998).
- Sakowicz, I., 'Russia and the Russians. Opinions of the British press during the reign of Alexander II (dailies and weeklies)', *Journal of European studies* 35/3 (2005) 271-282.
- Santifaller, L., en E. Obermayer-Marnach eds., *Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950* deel 1 (Graz en Keulen 1957).
- Saunders, D., *Russia in the age of reaction and reform, 1801-1881* (Londen en New York 1992).
- Schlafly, D.L. jr., 'Haxthausen, August Freiherr von (1792-1866)' in: J.L. Wiczynski ed., *The modern encyclopedia of Russian and Soviet history*, deel 13 (Gulf Breeze 1979) 234-236.
- Schlapentokh, V., 'Alexander II and Mikhail Gorbachev – Two reformers in historical perspective', *Russian history/ Histoire russe* 17/4 (1990) 395-408.
- Schoor, R. van de, 'De Letterkundige Kronieken van Wolfgang in *De Nederlandsche Spectator* 1883-1906' in: *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek* 13 (1992) 173-196.
- Schreeuwe, A.J.H., en G.C. de Vries, "'Zonder clichés kunnen we de wereld niet aan'" In gesprek met B. Naarden', *Leidschrift* 5/2 (1989) 73-82.
- Schultze-Kemminghausen, K., 'August von Haxthausen', in: A. Bömer en O. Leunenschloss eds., *Westfälische Lebensbilder* 1 (Münster 1930) 477-508.
- Schwartz, H. ed., 'Introduction' in: D.M. Wallace, *Russia* (herdruk, New York 1970) v-ix.

GERAADPLEEGDE WERKEN

- Smit Kleine, F., 'Levensbericht van H. Wolfgang van der Meij, 1842-1915' in: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leide. Bijlage tot de bandelingen van 1914-1915* (Leiden 1915) 199-219.
- Smith, S.A., 'Review of Mala; Borisov et al.', *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian history* 1/3 (2000) 586-596.
- Starr, S.F., 'August von Haxthausen and Russia', *The Slavonic and East European review* 46 (1968) 462-478.
- Stephen, L. en S. Lee eds., *Dictionary of national biography* 25 delen (Londen 1885-1908).
- Stoyanoff-Odoy, M., *Die Grossfürstin Helene von Russland und August Freiherr von Haxthausen. Zwei konservative Reformer im Zeitalter der russischen Bauernbefreiung* (Wiesbaden 1991).
- Taranovski, T. ed., *Reform in modern Russian history: progress or cycle?* (Cambridge 1995).
- Venturi, F., *Roots of revolution. A history of the populist and socialist movements in 19th century Russia* (vertaling uit Italiaans van herziene editie uit 1972, met een inleiding door Isaiah Berlin; Londen 2001).
- Voigt, G., *Russland in der deutschen Geschichtsschreibung, 1843-1945* (Berlijn 1994).
- Warth, R.D., 'Wallace, Donald Mackenzie' in: J.L. Wiczynski ed., *The modern encyclopedia of Russian and Soviet history*, deel 43 (Gulf Breeze 1986) 137-138.
- West, J.L., en I.A. Petrov eds., *Merchant Moscow. Images of Russia's vanished bourgeoisie* (Princeton 1998).
- Willemsen, C. 'Hendrik Wolfgang van der Mey (1842-1914) First Dutch Slavist, a forgotten pioneer' in: J. Braat, A.H. Huussen jr., B. Naarden en C.A.L.M. Willemsen eds., *Russians and Dutchmen. Proceedings of the conference on the relations between Russia and the Netherlands from the 16th to the 20th century held at the Rijksmuseum Amsterdam, June 1989* *Baltic studies* 2 (Groningen 1993) 183-206.
- Williams, R.C., *Russia Imagined. Art, culture and national identity, 1840-1995* (New York 1997).
- Yarmolinsky, A., *Road to revolution. A century of Russian radicalism* (Londen 1957).
- Yates, E., *Recollections and experiences* 2 delen (Leipzig 1885).
- Zakharova, L., 'The reign of Alexander II: a watershed?' in: D. Lieven ed., *The Cambridge history of Russia*, deel 2, *Imperial Russia, 1689-1917* (Cambridge 2006) 593-616.
- Zielenziger, K., *Gerhart von Schulze Gaevernitz: eine Darstellung seines Wirkens und sener Werke* (Berlijn 1926).

REGISTER

VAN PERSOONSNAMEN EN ZAKEN

- Abaza, Aleksandr A., 25
Adamovsky, Ezequiel, 261
adel, Russische landadel, 239-257
Aksakov, Ivan S., 30, 129
Aksakov, Konstantin S., 129
Alexander I, keizer van Rusland (1801-1825), 4
Alexander II, keizer van Rusland (1855-1881),
2, 14, 18, 20-25, 66, 110, 122-124, 264
Alexander III, keizer van Rusland (1881-1894),
19, 329, 355
Atheneum, The, 196
autocratie, 17, 42, 50, 52, 112, 115, 231, 370
- Bakoenin, Michail A., 48, 346
Bardina, Sofia L., 366
barin (landheer), 189, 190, 193, 268
Baring, Maurice, 138
Barry, Herbert, 33, 101, 121, 188, 199, 238-
239, 268
Belinski, Vissarion G., 219
Benckendorff, Alexander K., 129-130
Bismarck, Otto von, 44, 46
Bloedova, Antonia D., 67
bobyly (landlozen), 171
boerengemeenschap, 56, 96, 131, 143-145
boerengemeenschap, culturele aspecten, 175-
193
boerengemeenschap, economische aspecten,
158-175
boerengemeenschap, politieke aspecten, 145-
158, 192
bolsjak (boerengezinshoofd), 148
bourgeoisie, zie: burgerij
- Brandes, Georg, 15, 316-322
Brentano, Lujo, 46
burgerij, 14, 257, 265, 283-289, 371-372
- Catharina II de Grote, keizerin van Rusland
(1762-1796), 203, 241
Celestin, Franz, 15, 34-35, 107-108, 122, 293-
309
chozjain (baas en beheerder), 148
Churchill, Winston, 1
corruptie, 248
Custine, Astolphe de, 129, 249
- Derde Afdeling, de, 70, 97, 129, 206, 350
Deutsche Rundschau, 8
Dillon, Emile Joseph, 138
Dixon, William Hepworth, 33, 102, 185-186,
194-213
doema, zie: stedelijk zelfbestuur
dorpspriesters, 207, 234-236
Dostojevski, Fjodor M., 105, 323, 332
dualisme, in Rusland, 226-227, 231, 258, 287
dvorjanstvo (dienstadel), 240, 255
- Eckardt, Julius von, 22-26, 41-49, 99, 117, 312-
313, 340
Edwards, H. Sutherland, 102, 179-181, 264-
266, 315
emancipatie, van de lijfeigenen (1861), 21, 31-
42, 50-59, 161, 166, 179
- Folticineano, Max, 80-84, 232, 267

REGISTER

- Gang naar het Volk, de (1874), 347-348
 Garsjin, Vsevolod M., 330
 Gogol, Nikolaj V., 51, 219, 331-332, 361
gosti (geprivilegieerde kooplieden), 285
Grenzboten, Die, 45
 Grote Hervormingen, de (1861-1881), 2-3, 33, 58, 158, 242, 262-263
- Haxthausen, August von, 36-40, 125-134, 178-181
 Herzen, Alexander I., 48, 51, 129, 332
- ideeëngeschiedenis, 10
Illustrated Times, The, 264
 imagologie, 11
 intellectuelen (hoger opgeleiden), 290
 intelligentsia (oppositionelen), 290, 329-344, 357, 371
ispravnik (politiechef), 154
- juryrechtspraak, 100-106
- kabak* (kroeg), 151
 Kankrin, Jegor F., 37
 Karakozov, Dmitri V., 123, 343
 Katkov, Michail N., 30
 ketters, zie: sekten
 Kiseljov, Pavel D., 129
 Kleinschmidt, Arthur, 18, 65-67, 100
koelak (rijkere boer), 151, 168, 280
koeptsy, zie: kooplieden
 Konstantin Pavlovitsj, grootvorst (1779-1831), 203
 kooplieden, 247, 267, 273-277
krestjanin (boer, van 'kruis'), 220
 Krimoorlog, de (1853-1856), 2, 14, 51, 113
 Kropotkin, Peter A., 323
- Lenin, Vladimir I., 322-323
 Lermontov, Michail J., 317, 322
- Leroy-Beaulieu, Anatole, 13, 26, 27-32, 51-53, 58-59, 114-115, 191-192, 213-227, 254-258, 281-288
 letterkunde, 11, 317, 325-326
 lijfeigenschap, 52-53, 176-178
 lokaal zelfbestuur, 60-80, 153
 Loman, Johannes Bernardus, 162-169
 Loris-Melikov, Michail T., 25, 352
- Malia, Martin, 5-7, 262
 Meij, Hendrik Wolfgang van der, 123, 338, 358-369
mesjtsjane (kleinburgers), 267, 284
mestnitsjestvo (rangorde van adel), 257
 Meyendorff, Peter von, 128
 middengroepen, 266, 270, 285, 371
 Miljoetin, Dmitri A., 25
 Miljoetin, Nikolaj A., 54, 62
 Mill, John Stuart, 322
mir, zie: boerengemeenschap
mirojedy (boerenuitbuiters, vgl. koelakken), 171
mirovoj posrednik, zie: vredesbemiddelaar
mirovoj soed, zie: vrederechter
 Moeravjov, Michail N., 65
moezjik (eenvoudige landman), 175, 185-193, 214, 220-221, 328
 monniken, 200-202, 234-235
 Montesquieu, Charles-Louis de, 30-31
Morning Post, The, 246
 Murray, Eustace Clare Grenville, 20, 100, 187, 242-249, 314
- Naarden, Bruno, 5
nadel (perceel), 169, 171
narod (gewone volk), 258-259
Narodnaja Volja, zie: de Volkswil
Nederlandsche Spectator, De, 361
 Nicolaas I, keizer van Rusland (1825-1855), 4, 15-16
 Nicolaas II, keizer van Rusland (1894-1917),

REGISTER

- 65, 137
 Nietzsche, Friedrich, 319, 361
 nihilisme, 333-343, 358-359, 364-370
- obsjtsjestvo/obsjtsjestvennost*, zie: opgeleide klasse
obsjtsjina (boerengemeentebestuur), 132, 148, 154
 Ogarjov, Nikolaj P., 323
 onderwijs, 300-309
 opgeleide klasse, 290-292, 309-315
 Osinski, Valerian A., 353
 Oudgelovigen, 207-212, 226, 238
- Pares, Bernard, 138
 patriarchale orde, 39-40, 130, 146
 Pavlovna, Helena, 36, 129, 133
 Perovskaja, Sofia L., 353
 Peter I de Grote, keizer van Rusland (1682-1725), 4, 17, 31, 37, 65, 113, 241
 Peter III, keizer van Rusland (1761-1762), 203
pisar (schrijver-administrateur), 154
 Poesjkin, Alexander S., 361
 Pogodin, Michail P., 129
 Polonski, Jakov P., 330
pomesjtsjiki (landheren), 240, 257
 Poolse opstand, de (1863), 48
 populisme, 336-341
pravoslav ('orthodox' voor Rus), 220
- Rimbaud, Alfred, 66
 Rangentabel, de (1721), 240
raznoetsjintsy (mensen uit diverse standen), 290-291
 rechtspraak, 84-109
Revue des deux mondes, 8, 28, 30
 Rohrbach, Paul, 49
 russificatie, 45
 Russisch Orthodoxe Kerk, 193-239
 Russische Revolutie, de (1917), 4, 322
Russische Revue, 163
- Samarin, Joeri F., 30, 49, 54
 Savigny, Karl Friedrich von, 127
 Schiemann, Theodor, 49
 Schirren, Carl, 49
 Schisma van 1667, 207
 Schultze-Gavernitz, Gerhart von, 277-281
 Ségur, Louis Philippe de, 118
 sekten, 212, 226-229
selski schod (dorpsvergadering), 150-151
 socialisme, 337
 Solovetsk, kloostereiland van, 194, 200-206
soslovija (standen), 266, 289-291
 Spinoza, Baruch, 361
starosta (dorpsoudste), 148
starsjina (voorzitter van dorpsoudsten), 154
 stedelijk zelfbestuur, 63, 81-84
 Stepnjak, Sergej M. Kravtjinski, 323
 Stolypin, Peter A., 142
 Swarth, Hélène, 360
- Taine, Hyppolite, 31, 318
 terrorisme, 337-343, 351-356
 Thun, Alphons, 338-358
 Tichon van Zadonsk, 201
Times, The, 138
 Tkatsjov, Peter N., 349
 Tocqueville, Alexis de, 30
 Toergenjev, Ivan S., 51, 175, 332
 Tolstoj, Dmitri A., 345
 Tolstoj, Lev N., 17, 332, 361
 Trevor, George, 233
 Tsjaadajev, Peter J., 129
 Tsjerkasski, Vladimir A., 30, 54
tsjin (ambtelijke rang en macht), 91-94, 109-11, 117-121, 257, 268
Tsjorny Peredel, zie: de Zwarte Herverdeling
- urbanisatie, 271-273
- Valoejev, Peter A., 62

REGISTER

- Vanity Fair, The*, 246
Vjazemski, Peter A., 99
vlast (staatsmacht), 109-112, 192
Vogüé, Eugène-Melchior de, 233
Volkswil, de, 343, 352, 354
volost (kanton), 96, 154
vrederechter, 93-95
vredesbemiddelaar, 56-57
- Waldeck, Friedrich Meyer von, 184-185
Wallace, Donald Mackenzie, 13, 51-52, 134-
143, 158-160, 190-191, 228-232, 269-274,
309-312
Wilson, Harold, 138
witte geestelijkheid, zie: dorpspriesters
Witte, Sergej J., 142
- Zasoelitsj, Vera I., 99, 323
zemstvo, zie: lokaal zelfbestuur
Zjeljabov, Andrej I., 353
zwarte geestelijkheid, zie: monniken
Zwarte Herverdeling, de, 354

SUMMARY

The theme of this dissertation relates to the perception of Russia as this is evidenced in European reflections on the Great Reforms in Russia during the period from 1861 to 1881, under the rule of Tsar Alexander II. The Russian Empire had suffered a humiliating defeat in the Crimean War (1853-1856) by a coalition of modern Western powers. As a result, the Russian government felt compelled to introduce drastic reforms in order to modernise the country so that it could maintain its position in international competition with the West. The authorities sought to maintain the autocratic political system by incorporating elements borrowed from Western types of societies. Such elements included the abolition of serfdom and of inequality in law and the introduction of locally elected self-governing authorities, public trial by jury, general conscription and a degree of freedom of education and the press.

These changes excited the interest of the Western public. Until that time, Russia had been fairly unknown in Europe and its image was largely stereotypical as an oriental despotic and barbaric empire. This image of Russia lent itself to the development of both black (Russophobic) and white (Russophilic) myths in the discourse on the country. But the Russia of the Great Reforms seemed to draw nearer to Europe. This attracted a new generation of Western observers and researchers who strove for a more empiric factual knowledge and a more realistic understanding of Russia. Journalists and scholars spent several months, or even years, in Russia, learned the language, made personal contacts with Russians and studied official and unofficial sources to improve their knowledge of the contemporary situation. They also published their findings in the different countries of Europe, both in popular and in more scientific works. The images presented in these works ensured a certain demythologizing of Russia and contributed to the formation of a richer and more refined image of the Russians than previously. In this way, these

works lay the foundation for the subsequent systematic and scholarly study of Russia.

This dissertation endeavours to reconstruct the images of reforming Russia as presented in the European works in their original form, to place them in the context of the personal backgrounds of the different observers, to compare them with one another and to examine the significance of these representations for the modern image and concept of Russia. The research is restricted to works published in book form in Europe, in English, French, German or Dutch in so far as these are available in Dutch libraries. The total number of authors in this category amounts to several dozen. These include three authors whose works in terms of scope, depth and comprehensiveness far exceed those of all other authors. Firstly, August von Haxthausen (1792-1866), a romantic conservative of German noble descent who was a pioneer in field research and the study of primary sources concerning Russian peasant communities as the cornerstone of a patriarchal collectivist society. Secondly, the Scottish journalist, Donald Mackenzie Wallace (1841-1919), an aloof sceptic who observed the functioning of the new institutions from close by and continuously tested theory against practice. Thirdly, the Frenchman Anatole Leroy-Beaulieu (1842-1912), an inspired liberal and scholar who in the positivist tradition attempted to give a comprehensive description and interpretation of Russia as a developing civilisation. These are followed by other remarkable observers who have also made an original contribution to knowledge about Russia in this period. These include the Austrian-Slovenian teacher of classical languages, Franz Celestin (1843-1895) on the reforms in Russian education, the Danish literary critic Georg Brandes (1842-1927) on the nature of the Russian intelligentsia, and the Dutch publicist and amateur philosopher Hendrik Wolfgang van der Meij (1842-1914) on the radicalisation of nihilism in Russia. The research into these (and other) individuals and their ideas is intended as a contribution to the history of ideas, aimed at identifying the building blocks in understanding Russia as a nation related to Europe and yet at the same time perceived as an alien civilization. How do we know the Other?

The analysis of perceptions of Russia is largely structured along the most notable dividing lines in the images of the country as they are presented by the authors

studied, namely between the autocratic political system, the traditional estate-ordered society and the modern middle-class groups. The first chapter addresses the state. It was Alexander, bearer of the honorary title of Tsar Liberator, who took the initiative for the reforms with the emancipation law of 1861. A logical consequence of this was the introduction of administrative and legal institutions which were intended to enable the now free Russian subjects to take responsibility for themselves. From the outset Western observers detected an ambivalence in the attitude of the Tsar and his state apparatus towards the reforms. The impetus for emancipation came from above, but they had little confidence in the effects from below, which caused them to resort to authoritarian measures, thus to an extent nullifying the efforts towards emancipation. In the eyes of the West, the Russian state bore a Janus head. The government was progressive yet at the same time reactionary. The legislation was able to implement changes, but these could be frustrated by the administration. The Tsar was well-loved, but his officials were abhorred. These aspects together resulted in a rift in the legitimacy of state authority.

The second chapter deals with how the Russian population was divided socially into two opposing estates of simple peasants and land-owning gentry, and how this was held together in terms of religion by a parallel hierarchy of orthodox clergy. In Russia during the period of the Great Reforms the European visitors and researchers were faced with sharp social contrasts and advancing fragmentation. The distance between the common people in the peasant communities and the gentry with their state offices and large-scale land ownership appeared to have increased as a result of the changes, rather than diminished. Two Russias with differing assumptions and attitudes clashed with one another in the new institutions. This process of dualism was made more apparent than ever in the descriptions from direct observation. Russia experts also wondered what could hold this society together. They held different opinions on the ability of either the orthodox religious sentiments or the modern mentality of public involvement to bind society together. But all were aware of the precarious state of the unity of Russian society.

Given the images of a split state and a divided population, the third chapter focuses on seeking a moderate middle-ground. The question arose whether modernising Russia would facilitate a public arena for a constructive exchange of ideas and

initiatives between government and subjects. An independent citizenry such as that which has played a defining role in the political and economic progress of Europe, was absent in Russia. Various Russia experts investigated in what places and in which groups of Russian society such a responsible citizenship could function. They focused their attention on the urban environment of merchants and tradesmen, on the environment of the educated classes or on the isolated circles of politically-aware activists and revolutionaries. But there appeared to be no public confidence of the government nor public responsibility on the part of the subjects in any of these three cases. In spite of all the Western modifications, Russia remained ill-disposed towards Western forms of citizenry.

The conclusion can be drawn that in the eyes of Europe the Russia of the Great Reforms undeniably modernised, but did not necessarily also westernise. The three decades after the Crimean War, saw the publication of numerous new and original works on Russia. The assumptions contained in these works were to a degree influenced by the attitude of their countries of origin, but primarily bore the mark of the experiences and personal vision of the different observers. With their realism and positivism, they added value to Western knowledge about Russia. Paying attention to detail and authenticity they pointed out the many facets and contrasts in Russian life. They presented a more sophisticated image of Russia as a multi-layered civilization in transition. The dynamics and dialectic in the modernisation of Russia acquired their own identity in these reflections. For this reason, Russia experts of this period can be regarded as the 'founding fathers' and consequently, as a source of inspiration for present-day Russian studies.

CURRICULUM VITAE

Henk Kern is geboren op 15 juli 1960 te Leiden. Daar deed hij in 1979 op het Visser 't Hooft Lyceum het vwo-examen en is vervolgens geschiedenis gaan studeren aan de Universiteit Leiden. In 1986 legde hij het doctoraalexamen cum laude af in de algemene en vaderlandse geschiedenis. De militaire dienst vervulde hij tussen 1987 en 1988 als reserveofficier bij de School Militaire Inlichtingendienst te Harderwijk, waar hij ook het Van den Baar-examen in de Russische taalvaardigheid haalde. Daarna is hij werkzaam geweest als geschiedenisdocent in het voortgezet onderwijs, aan het Mendelcollege in Haarlem (1988-1991) en aan het Rijnlands Lyceum in Oegstgeest (1992-1997). Daarnaast doceerde hij geschiedenis in verschillende deeltijdaanstellingen aan de Universiteit Leiden, als student-assistent (1986-1988) en als vervanger (1991-1997). Sinds 1997 is de universiteit zijn enige werkgever. Hij geeft onderwijs in de algemene contemporaine geschiedenis en in de geschiedenis van Rusland. Hij participeert hiermee in de opleidingen Geschiedenis, Ruslandkunde en Politieke Wetenschappen.

